

GRIPLA

Ráðgjafar

FRANÇOIS-XAVIER DILLMANN, MATTHEW JAMES DRISCOLL,
JÜRIG GLAUSER, STEFANIE GROPPER, TATJANA N. JACKSON,
KARL G. JOHANSSON, MARIANNE E. KALINKE,
STEPHEN A. MITCHELL, JUDY QUINN,
ANDREW WAWN

Gripla er alþjóðlegur vettvangur fyrir rannsóknir á sviði íslenskra og norrænna fræða. Birtar eru útgáfur á stuttum textum, greinar og ritgerðir og stuttar fræðilegar athugasemdir. Greinar skulu að jafnadi skrifaðar á íslensku en einnig eru birtar greinar á öðrum norrænum málum, ensku, þýsku og frönsku. Leiðbeiningar um frágang handrita er að finna á heimasíðu Árnastofnunar: arnastofnun.is/page/arnastofnun_timarit_gripla_leidb. Allt efni sem birtast á er lesið yfir af sérfræðingum. Greinum og útgáfum (öðrum en stuttum athugasemdum o. þ. h.) skal fylgja útdráttur á ensku. Greinum á öðrum málum en íslensku skal einnig fylgja útdráttur á íslensku. Hverju bindi Gripla fylgir handritaskrá.

GRIPLA

RITSTJÓRAR

GÍSLI SIGURÐSSON OG VIÐAR PÁLSSON

XXIII

REYKJAVÍK

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Í ÍSLENSKUM FRÆÐUM

2012

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Í ÍSLENSKUM FRÆÐUM
RIT 85

Prófarkalestur

HÖFUNDAR, RITSTJÓRAR OG SVANHILDUR GUNNARSDÓTTIR

Aðstoð við prófarkalestur

EMILY LETHBRIDGE, REYNIR ÞÓR EGGERTSSON
KATELIN PARSONS OG ANDREW WAWN

© Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Öll réttindi áskilin

Umbrot

SVERRIR SVEINSSON

Prentun og bókband

LITLAPRENT EHF.

Prentþjónusta og dreifing

HÁSKÓLAÚTGÁFAN

Handritaskrá:

Sameiginleg handritaskrá Griplu 23 (2012) og 24 (2013) fylgir hinu síðara hefti

Meginmál þessarar bókar er sett með 10,5 punkta Andron Mega Corpus lettri
á 13,4 punkta fæti og bókin er prentuð á 115 gr. Munken Pure 13 pappír

PRINTED IN ICELAND

ISSN 1018-5011
ISBN 978 9979 654 24 7

EFNI

Árni Heimir Ingólfsson: Fimm „ütlendsker tonar“ í Rask 98	7
Helgi Þorláksson: <i>Sturlunga</i> – tilurð og markmið	53
Orri Vésteinsson: Upphaf máldagabóka og stjórnýslu biskupa	93
Gottskálk Jenson: * <i>Revelaciones Thorlaci episcopi</i> – Enn eitt glatað latínurit eftir Gunnlaug Leifsson munk á Þingeyrum	133
Karen Bek-Pedersen: St Michael and the sons of Síðu-Hallur	177
Susanne Miriam Arthur: The importance of marital and maternal ties in the distribution of Icelandic manuscripts from the middle ages to the seventeenth century	201
Sigurjón Páll Ísaksson: Höfundur <i>Morkinskinnu</i> og <i>Fagurskinnu</i>	235
Þórdís Edda Jóhannesdóttir: <i>Sigurdrífumál</i> og eyðan í <i>Konungsbók eddukvæða</i>	287
Lisbeth H. Torfing: <i>Enn á briósti breiða steina</i> . Kommentar til en strofe í <i>Þrymskviða</i>	319
Eiríkur Rögnvaldsson, Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson, Joel C. Wallenberg: <i>Sögulegi íslenski trjábankinn</i>	331
Gísli Baldur Róbertsson: Vanskráð Snæfjallastrandarhandrit í safni Thotts greifa	353

SAMTÍNINGUR

Lars Lönnroth: Att läsa <i>Njáls saga</i> – Svar til Daniel Sävborg	367
Andrea de Leeuw van Weenen: Another interpretation of the word <i>Edda</i>	375
Einar G. Pétursson: Jón Marinó Samsonarson	381

ÁRNI HEIMIR INGÓLFSSON

FIMM „ÜTLENSKER TONAR“ Í RASK 98¹

Í ÁRNASAFNI í Kaupmannahöfn er handrit sem var í eigu danska málfræðingsins Rasmusar Rask á fyrri hluta 19. aldar og ber safnmarkið Rask 98. Það lætur lítið yfir sér, nótnaskriftin er einföld og brotið smátt. Þó er Rask 98 eitt merkasta íslenska söngvasafn sem varðveist hefur frá fyrri tíð. Það hefur að geyma 223 lög, fleiri en flest önnur handrit sinnar tegundar, og mörg þeirra er aðeins að finna í þessari einu heimild. Hefði Rask 98 lent í glatkistunni eins og ótal önnur sönghandrit væri vitneskja okkar um íslenska tónmenningu fyrri alda miklum mun fátæklegri.

Rask 98 er ritað á 17. öld, varla síðar en um 1670 að mati Jóns Helgasonar.² Það er 95 blöð í grallarabroti (10.8 x 16.1 cm) og ber eftirfarandi yfirskrift á titilsíðu: „MELODIA. Nockrer Ütlensker Tonar med jslendskum skälldskap, og marger af þeim nitsamleiger til andlegrar skiemtunar.“ Yfirskriftin á sér ekki hliðstæðu og vísar beint til sérstöðu handritsins. Með slíkri nafngift gefur skrifarinn í skyn að lögin sjálf, melódíurnar, séu í forgrunni en ekki textarnir eins og venja er. Í *Melódíu* eru nær undantekningarlaust aðeins upphafserindi laganna rituð undir nóturnar og því hefur bókin allt annað yfirbragð en hefðbundin sálmakver þar sem fjöldi erinda fylgir hverju lagi. Um uppruna handritsins og skrifara þess er flest á huldu og verður ekki farið nánar í tilgátur þess efnis hér.³

- 1 Rannsóknin sem grein þessi er byggð á var styrkt af Rannsóknasjóði Íslands á árunum 2005–2007 („Rask 98 (Melódía). Íslenskt tónlistarhandrit frá 17. öld“) og af Fulbright stofnuninni haustið 2010. Reynir Axelsson þýddi söngtexta sem fylgja greininni og eru honum færðar bestu þakkir fyrir. Þá er ég einnig þakklátur þeim Jóni Eiríkssyni, bókaverði í Kaupmannahöfn, Kára Bjarnasyni, sem veitti upplýsingar um handrit með sálmi Jóns Þorsteinssonar sem fjallað er um í greininni, og Raymond Dittrich hjá Bischöfliche Zentralbibliothek í Regensburg, sem útvegaði mér myndir af handriti í eigu safnsins.
- 2 Jón Helgason, *Íslensk fornkvæði* 4, Editiones Arnarnænaræ: B:13 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963), xxvi.
- 3 Sjá Jón Helgason, sama rit, xxvi–xxix; Jón Þorkelsson, *Om digtningen på Island i det 15. og 16. århundrede* (Kaupmannahöfn: Høst, 1888) [hér eftir *ODPI*], 456; Bjarni Þorsteinsson, *Íslensk þjóðlög* (Kaupmannahöfn: S.L. Møller, 1906–1910) [hér eftir *ÍÞ*], 207.

Skoðanir voru lengi skiptar um það að hve miklu leyti lögin í *Melódíu* væru „útlenskir tónar“. Sr. Bjarni Þorsteinsson birti nær öll lögin úr *Melódíu* í Þjóðlagasafni sínu, sem gefið var út á árunum 1906–1909, og hélt því fram að megnið af efni handritsins væri innlend lagsmiði:

Á fremstu blaðsíðu handritsins stendur að vísu: *Nokkrir útlenskir tónar með íslenzkum skáldskap*; en ekki legg jeg svo mikla áherzlu á þetta, að mjer detti í hug að ætla, að öll lögin í bókinni sjeu útlend, heldur er það ætlun mín, að mikill hluti laganna sje innlend lög; og þau lög, sem ef til vill hafa getað talizt útlend, þegar handritið var skrifað, eru orðin innlend nú, bæði af því þau hafa dvalið vor á meðal undir 300 ár, eða lengri tíma, og af því þau hafa ekki fundist nú í útlendum bókum; þau verða að minnsta kosti talin innlend, þangað til annað sannast um uppruna þeirra.⁴

Í útgáfu sinni á *Íslenzkum fornkvæðum* mælti Jón Helgason þessu í mót og sagði tilraun sr. Bjarna til að sýna fram á innlendan uppruna laganna vera „uden holdbar begrundelse“.⁵ Að minnsta kosti er ljóst að stór hluti laganna í handritinu er sprottinn af erlendri rót, þótt örðugt geti verið að hafa upp á fyrirmyndum þeirra. Í *Melódíu* standa nær öll lögin við íslenska texta og hvorki er getið um tónskáld né erlent heiti.⁶ Því er fátt að styðjast við nema tónræna eiginleika laganna sjálfra, þótt efni eða bragarháttur kvæðanna geti gefið vísbendingu um hvar skuli leita.

Á síðustu áratugum hafa fræðimenn borið kennsl á allmörg lög úr *Melódíu* í erlendum heimildum og þannig stutt áreiðanleika yfirskriftarinnar í handritinu. Árið 1968 benti Jón Helgason á að þrír sekvensar úr *Melódíu* væru upprunnir úr kaþólskum kirkjusöng, og ári síðar rakti Róbert A. Ottósson tvísönginn *Heyr þú oss himnum á* til Sanctus-lags frá meginlandi Evrópu.⁷ Fyrir nokkrum árum rakti höfundur þessarar greinar annað tví-söngslag sem meðal annars stendur í *Melódíu*, *Ó Jesú sjálfs Guðs son*, til

4 ÍP, 206–207.

5 Jón Helgason, *Íslenzk fornkvæði* 4, xxvi.

6 Í Rask 98 eru 210 lög við íslenska texta. Ellefu lög eru á latínu, eitt á dönsku og eitt án texta.

7 Erik Eggen, *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*, Bibliotheca Arnarnagæana 21–22 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968), liv; Róbert Abraham Ottósson, „Ein fógur Saung Vijsa...“, *Afmælisrit Jóns Helgasonar, 30. júní 1969*, ritstj. Jakob Benediktsson et al. (Reykjavík: Heimskringla, 1969), 251–259.

spænsks pílagramasöngs frá 14. öld, *Laudemus virginem*.⁸ Hér verður gerð grein fyrir erlendum uppruna fimm laga til viðbótar: *Súsanna, sannan Guðs dóm*, *Úr djúpum mjög*, *Patientia er sögð urt*, *Vera mátt góður* og *Vígð náttin*.

1. Franskt Súsönnukvæði frá 16. öld

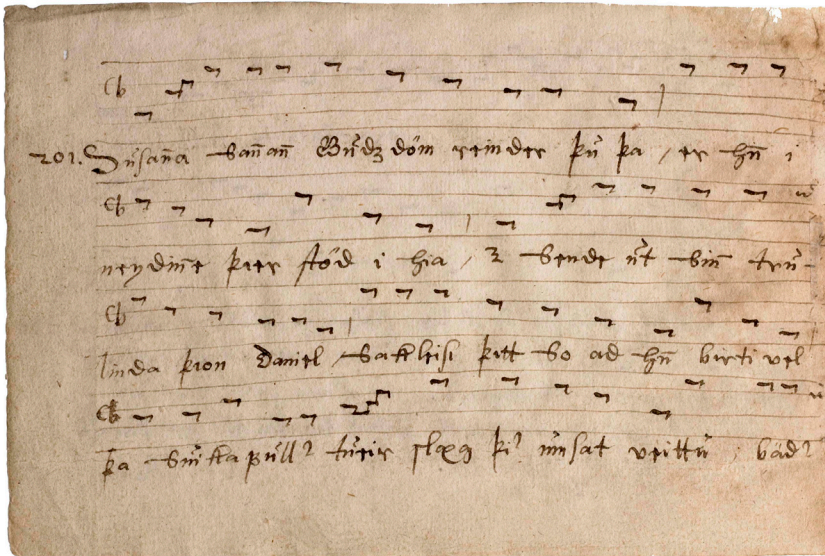
Fyrri hluti 16. aldar var tími gagnerra breytinga hvað varðaði prentun og dreifingu tónlistar. Framfarir í nótnaprenti gerðu það að verkum að ódýrar prentaðar söngbækur dreifðust um álfuna hraðar en áður. Nýr markaður fyrir slík rit hafði áhrif á listsköpunina sjálfa; nú kepptust tónskáld við að semja smærri tónverk af veraldlegum toga sem auðvelt væri að syngja í góðra vina hópi. Þannig var lagður grunnur að smáformum sem nutu vinsælda víða um álfuna þótt með ólíku sniði væru – madrígali á Ítalíu og Englandi, *chanson* í Frakklandi og *Tenorlied* í Þýskalandi.

Dæmigerður franskur *chanson* er saminn fyrir fjórar raddir og tónlistin er hómófónísk, auðsungin og lítt til vandræða minna menntuðum söngvurum. Þótt gróskan hafi verið mest á sviði veraldlegrar tónlistar, ekki síst að frumkvæði forleggjarans Pierre Attaignant í París, létu kirkjunnar menn ekki sitt eftir liggja. Frönsk kirkjuyfirvöld hvöttu tónskáld til þess að semja sambærileg lög við andlega texta í von um að alþýðan legði til hliðar veraldlegu söngheftin sem tröllriðu markaðnum og tæki í staðinn upp háleitara efni.⁹

Fyrstu trúarlegu söngvarnir af þessum toga, *chansons spirituelles*, birtust í söngheftum um 1540. Textarnir voru oftast byggðir á *Davíðssálmum* og í prentuðum bókum stóðu andlegu söngvarnir í bland við veraldleg lög. Árið 1548 gáfu bræðurnir Godefroy og Marcelin Beringen út bók sem markaði tímamót þar sem hún hafði einungis að geyma lög við trúarlega franska texta sem aukinheldur voru frumortir en ekki saltarapýðingar: *Premier livre de chansons spirituelles, nouvellement composées par Guillaume Gueroult, & mises en musique par Didier Lupi Second*. Útgáfan var ætluð til heimabruks, til að hvetja franska mótmælendur til góðra verka og til að hugleiða orð Drottins.

8 Árni Heimir Ingólfsson, „Íslenskt tvisöngslag og Mariúsöngur frá Montserrat,“ *Gripla* 15 (2004): 195–208.

9 Marc Honegger, „Les chansons spirituelles de Didier Lupi et les débuts de la musique protestante en France au XVIe siècle,“ 1 (Doktorsritgerð, Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris, 1970, útg. 1971), 29; Frank Dobbins, *Music in Renaissance Lyons*, Oxford Monographs on Music (Oxford: Clarendon Press, 1992), 45–46.

Mynd 1. Súsanna, sannan Guðs dóm úr Rask 98 (73v).

Í heftinu er 21 tónsmíð eftir Didier Lupi, þar af eru 13 að mestu hómófonískar með laglínu í tenór, en hinar eru öllu flóknari og gera auknar kröfur til söngvaranna. Fátt er annars vitað um Lupi annað en að hann starfaði í Lyon um miðja 16. öld og átti hugsanlega ættir að rekja til Ítalíu.¹⁰ Höfundur textanna, Guillaume Guérout, var fæddur í Rúðuborg og hafði þegar kvatt sér hljóðs með trúarlegum kveðskap, meðal annars í samvinnu við annan kunnari tónhöfund, Clément Janequin. Hann dvaldi um skeið í Genf og var sagt að hann hefði gengið til liðs við Kalvín, en var síðar sakaður um að hafa talað óvarlega um trúarleiddogann og flýði í kjölfarið til Lyon.¹¹

Tvennt hefur öðru fremur tryggt sönghefti Lupis sess í sögubókum: annars vegar að í fyrsta sinn stóðu tónsmíður og franskt mótmælendaskáld að svo umfangsmikilli útgáfu á *chansons spirituelles*, og hins vegar að eitt laganna, *Susanne un jour*, fór eins og eldur í sinu um álfuna. Engin önnur tónsmíð af sama toga kveikti í tónskáldum 16. aldar með svipuðum hætti

10 Marc Honegger og Frank Dobbins, „Didier Lupi Second,“ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 15, ritstj. Stanley Sadie, 2. útg. (London: Macmillan, 2001) [hér eftir NG2], 319.

11 Honegger, „Les chansons spirituelles de Didier Lupi,“ 1, 60–62.

sem þessi og skipti engu hvar þau stóðu í trúardeilum samtímans: mótmælendur og kaþólikkar, Lúthersmenn og Kalvínistar, allir vildu *Súsönnu* kveðið hafa. Um 40 tónsetningar á kvæði Guéroults eru varðveittar eftir 30 tónskáld, og flest nota þau tenórrödd Lupis sem útgangspunkt.¹² Íðulega ná tónsmíðaafrekin langt út fyrir það sem látlaus tónsetning Lupis virðist gefa tilefni til. Orlando di Lasso setti lagið út fyrir fimm raddir árið 1560 og samdi að auki um það messu; Claude le Jeune gerði sjö radda útgáfu þar sem tenórinn hljómar bæði í upprunalegri gerð og í spegilkanón þar sem öllum tónbilum lagsins er snúið á hvolf. William Byrd var einn fárra sem ekki fékk lagið að láni heldur samdi upp á eigin spýtur tvö tónverk við enska þýðingu textans, *Susanna fair*. Kenneth Levy telur að raddsetning Lupis, sem var prentuð að minnsta kosti fimm sinnum frá 1548 til 1571, hafi verið kunn hverju einasta atvinnutónskáldi þess tíma í Frakklandi og Hollandi. Það er hins vegar ekki fyrir en um miðja 17. öld, eftir ríflega hundrað ára sigurgöngu, að fenna tekur í spor *Súsönnu* og söngvar hennar hverfa úr handritum og prentuðum bókum.

Kvæði Guéroults er svonefnt *dixain* eða tíu vísuorð. Efnið er sótt í apokryfa frásögn biblíunnar af hinni forkunnarfögru Súsönnu og tveimur dómurum sem ranglega bera hana sökum um hjúskaparbrot. Frásögnin stendur í grískri gerð *Danielsbókar* og er talin rituð á 3. eða 2. öld f. Kr., en kvæðið er þannig:¹³

Susanne un jour d'Amour sollicitée,
Par deux vieillards convoitans sa beauté,
Fut en son cueur triste et desconfortée
Voyant l'effort fait à sa chasteté.
De ce corps mien vous avez jouissance
Elle leur dit: Si par desloyaulté
C'est fait de moy; si je fay resistance
Vous me ferez mourir en deshonneur.
Mais j'aime mieux périr en innocence,
Que d'offenser par péche le Seigneur.

Er Súsanna var dag nokkurn dekadstruð til ásta af tveimur öldungum sem girntust feegurð hennar, varð hún döpur og miður sín í hjarta af að sjá þessa atlögu að skírlífi sínu. Hún sagði við þá: Ef þið með svikráðum náðið að njóta þessa líkama míns, þá er úti um mig; ef ég veiti mótsþyrnu, þá látið þig mig deyja í vansæmd. En ég kys heldur að farast saklaus en að misbjóða Drottinni með synd.

12 Um lagið og viðtökur þess sjá Kenneth Jay Levy, „Susanne un jour’: The History of a 16th Century Chanson,” *Annales musicologiques* 1 (1953): 375–408; sjá einnig Honegger, „Les chansons spirituelles de Didier Lupi,” 1, 100–101.

13 *Apokryfar bækur gamla testamentisins*, þýð. Árni Bergur Sigurbjörnsson et al. (Reykjavík: Hið íslenska Bibliúfélag, 1994), 337, 345–349.

Í Rask 98 hljóðar textinn svo:¹⁴

Susanna sannann Guds döm reinder þu þa
 er hann i neyðinne þier stöd i hia
 og sende ut sinn trulinda þion Daniel
 sakleisi þitt so ad hann birti vel
 þa suikafuller tueir slæg þier umsat veittu
 báder grioti bordust þeir brátt so i daudann setter
 þui so vill Gud varðveita
 þa sem af øllu hiarta hans leita.
 Susanna sannlega var þier það frijtt
 þa Gud forsuarade meinleised þitt.

Íslenska kvæðið er augljóslega ekki bein þýðing á því franska, og ekki er það heldur skylt öðrum þýðingum á kvæði Guéroults frá 16. öld.¹⁵ Rímið er einfaldara, tvær og tvær línur, en óreglulegra rím frumtextans skapar skemmtilega togstreitu við reglulega hendingaskipan tónlistarinnar. Að einu leyti má þó segja að íslenski textinn falli betur að tónlistinni en frumgerðin. Þegar upphafstónar lagsins hljóma aftur í næstíðustu hend-

- 14 Rask 98 (nr. 201), 73v–74r. Önnur kvæði um Súsönnu eru til á íslensku frá svipuðum tíma en þau eiga ekkert skylt við franska lagið. Í AM 713 4to (141–146) eru Súsönnuvísur sem einnig ganga undir nafninu *Síðbót* („Bragarins vín skal bjóða“, sjá *ODPI*, 97 og *ÍÞ*, 545). Kvæðið er undir algengum bragarhætti sem lög hafa varðveist við, til dæmis það sem oft er sungið við kvæðið *Fagurt er í fjörðum*. Í *Vísnaþók Guðbrands Þorlákssonar* 1612 er Súsönnukvæði eftir Einar Sigurðsson í Eyðölum, „Himna smíð eg hæstan bið að hjálpa mér“; sjá *Vísnaþók Guðbrands*, útg. Jón Torfason og Kristján Eiríksson (Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2000), 137–140. Þetta Súsönnukvæði er lagboði við sálm sr. Hallgríms Péturssonar, „Þá Ísraels lýður einkar fríður“ (*ÍÞ*, 613–14). Einnig bárust til landsins verk af öðrum toga um Súsönnu, til dæmis leikrit í bundnu máli eftir Peder Jenssøn Hegelund sem ber heitið *Susanna. Comicotragoedia, en merckelig Leeg udtagen aff Bibelen udaff Daniels Histori, om den ærlig Quindes Susanna Kyskhed oc underlig Befrielse, allehaande Stater oc besynderlig ærlige Quindfolck, lystig oc nyttig at læse, udgiord i Danske Rhim* (Kaupmannahöfn: Matz Winggaard, 1578). Á saurblaði eintaks sem nú er í Konunglega bókasafninu í Kaupmannahöfn (M 33660 4to) má lesa að Vigfús Hákonarson gaf bókina sr. Jóni Þorsteinssyni í Vestmannaeyjum árið 1615 og hefur hún síðar verið í eigu sonar hans, Jóns yngra.
- 15 Vitað er um sex aðrar þýðingar á kvæði Guéroults, á flæmsku (*Susanna haer bayande in een fontayne; Als onverhoetz Susannen overginghen; Susann' een reys verzocht tot wulpsche minne*), þýsku (*Susannen frumb wotten ir ehr verletzten*) og ensku (*Susanna fair sometime of love requested; Susanna fair sometime assaulted was*), sjá Levy, „Susanne un jour‘: The History of a 16th Century Chanson,“ 378. Ekki fæst séð að íslenski textinn styðjist fremur við þessar þýðingar en frumgerðina.

a) Su - sanne un jour d'A - mour so - li - ci - té - e, Par

b) Sú - sann - a, sann - an Guðs dóm reynd-ir þú þá, er

deux vie - llards con - voi - tans sa beau - té

hann í neyð - inn - i þér stóð í hjá

Nótadæmi 1: (a) Didier Lupi, *Susanne un jour* (tenórredd), upphaf; (b) *Súsanna, sannan Guðs dóm* úr Rask 98, upphaf.

ingu er endurtekningin undirstrikuð með því að láta nafn söguhetjunnar hljóma rétt eins og í upphafi. Þá er klifunin í fyrsta og næstsíðasta vísuorði (Súsanna/sannan/sannlega) snjallt stílbragð og minnir á að nafnið hefur einnig sína merkingu á íslensku. Hún er í raun rétttri „sú sanna“, hefur sannleikann að leiðarljósi og nýtur því náðar Guðs.

Í Rask 98 stendur tenórhendingin úr *Susanne un jour* að mestu eins og í frumgerð Lupis. Tónhæð og tóntegund eru sú sama og lækkunarmerki ritað við upphaf hvers nótnastrengs. Helsta breytingin í íslensku gerðinni er sú að endir fyrstu, þriðju og næstsíðustu hendingar, sem allar eru samhljóða hvað tónefnið snertir, liggur neðar en frumgerðin og endar á G; hjá Lupi er samsvarandi kafli nóteraður þríund hærra og endar á B. Rytmi er ekki nóteraður í *Melódíu* og á það jafnt við um þetta lag sem önnur.

Súsanna, sannan Guðs dóm er einnig varðveitt í JS 138 8vo (74–75), sálmasafni frá fyrri hluta 18. aldar. Það er náskýlt Rask 98; af 14 lögum með nótum eru 13 einnig í *Melódíu* og 11 þeirra aðeins í þessum tveimur handritum.¹⁶ Þó er yngra handritið ekki beint afrit hins eldra. Skrifari JS

16 Tvö laganna standa við annan texta í JS 138 8vo: *Hörð virðist hryggðar þína* (nr. 144 í Rask 98, 45v–46r) stendur í JS 138 8vo við kvæði sr. Jóns Þorsteinssonar *Að iðka gott til æru* (65–66), og *Banvænn til dauða borinn er* (nr. 214 í Rask 98, 82v–83r) stendur í JS 138 8vo við sálm-inn *Vöknum í drottni sál mín senn* (75–76). Lögin *Kær er mér sú hin mæta frú* og *Banvænn til dauða borinn er* finnast í fleiri heimildum, en lagið *Mitt hjarta lystir að ljóða er unicum* í JS 138 8vo.

138 8vo gefur kveðskap meiri gaum og lætur fjölda erinda fylgja sama lagi þegar svo býðst. Sú er ekki raunin í tilfelli *Súsönnu* og bendir það til þess að erindið hafi ávallt staðið stakt.

2. Hofhaimer, Senfl og þýsk sönglög á Íslandi

Tvö lög í *Melódiu* eiga rætur að rekja til þýskrar sönghefðar á fyrri hluta 16. aldar. Bæði tengjast þau tónskáldum við hirð Maximilians I. keisara í Vínarborg, valdamesta manns sinnar tíðar í Evrópu sem þó er fremur minnst fyrir stuðning sinn við listir en pólitíska sigra. Undir hans stjórn náði tónlist við hirð Habsborgara nýjum hæðum enda störfuðu í kapellu hirðarinnar merk tónskáld á borð við Antoine Busnoys og Pierre de la Rue. Mest afskipti hafði keisarinn af tónlistarmönnum sem störfuðu við hirð hans í Vínarborg og síðar Innsbruck; hann hafði á sínum snærum flytjendur á málm- og tréblásturshljóðfæri, lútu- og gömbuleikara, organista og 20 manna kór.¹⁷ Hirðtónskáld hans var Heinrich Isaac sem naut mikillar hylli fyrir sönglög sín, m.a. *Innsbruck, ich muss dich lassen* sem enn er á efnisskrám kóra um víða veröld. Þegar Maximilian féll frá árið 1519 var Karl V., sonarsonur hans, kosinn til keisara. Hann lagði niður kapelluna í Innsbruck enda hafði hann alla þá tónlistarmenn sem hann þurfti við konungshirð sína á Spáni, og urðu þá margir helstu músikantar álfunnar að finna sér önnur störf.

Um aldamótin 1500 skáru þýskir tónsmiðir sig nokkuð úr hvað varðaði áherslur í listsköpun. Ólíkt starfsbræðrum sínum á Niðurlöndum og Ítalíu fengust þeir lítt við að semja kirkjutónlist við latneska texta, mótettur og messur, en gáfu sönglagagerð við þýsk kvæði þeim mun meiri gaum. Helst fengust þeir við að semja það sem nú er nefnt *Tenorlied*, veraldlega söngva fyrir fjórar eða fimm raddir þar sem tenór er veigamestur eins og nafngiftin gefur til kynna.¹⁸ Lögin spruttu úr eldri hefð ástarskaldanna,

17 Martin Picker, „Habsburg,“ NG2 10, 638.

18 Hugtakið *Tenorlied*, sem nú er almennt haft um þessa tegund söngva, var fyrst notað árið 1931 í riti Heinrichs Besseler, *Die Musik des Mittelalters und der Renaissance*. Á tíma tónskáldanna sjálfra voru lögin ýmist kölluð *Lieder* eða *Liedlein*; sjá Rolf Caspari, *Liedtradition im Stilwandel um 1600: Das Nachleben des deutschen Tenorliedes in den gedruckten Liedersammlungen von Le Maistre (1566) bis Schein (1626)*, Schriften zur Musik 13 (München: Musikverlag Emil Katzschler, 1971), 10.

Minnesang, sem sett hafði svip á þýskt sönglíf um aldir.¹⁹ Tenórröddin var ýmist frumsamin eða byggð á lögum sem nutu hylli við hirðina hverju sinni (*Hoflied*), eða þá á alþýðusöngvum af ýmsum toga. Lögin voru upphaflega ætluð atvinnusöngvurum við hirðir Þýskalands en rötuðu einnig fljótt til áhugafólks af borgarastétt. Flutningur þeirra var með ýmsu móti: hægt var að syngja allar raddir eða leika þær allar á hljóðfæri, en einnig mátti blanda saman söng og hljóðfæraspili eftir því sem aðstæður buðu í hvert sinn. Þótt tenórsöngvar væru fremur gamaldags hvað stílinn snerti nutu þeir hylli í rúma öld, allt þar til á síðari hluta 16. aldar þegar þýskir tónsmiðir tóku að laga sig eftir ítölskum madrigalameisturum.²⁰

Meðal þeirra sem störfuðu fyrir Maximilian keisara var Paul Hofhaimer, einn dádasti tónlistarmaður Austurríkis á sinni tíð. Hann var fæddur 1459 í Radstadt suðaustur af Salzburg og vakti þegar á unglingsárum eftirtekt fyrir orgelleik sinn. Árið 1478 var hann ráðinn organisti við hirð Sigmundar erkihertoga af Týról, og þegar Maximilian tók við völdum þar tólf árum síðar hélt hann Hofhaimer í þjónustu sinni.²¹ Hann ferðaðist með keisaranum vítt og breitt um álfuna og lék á orgel jafnt við hversdagsleg tækifæri sem stórvíðburði í hirðlífinu, til dæmis þegar Lúðvík prins af Ungverjalandi gekk að eiga Mariú Austurríkisprinsessu í Stefánskirkjunni í Vínarborg sumarið 1515. Sem þakklætisvott fyrir flutninginn þann dag sló keisarinn Hofhaimer til riddara.²² Að Maximilian gengnum varð hann organisti við dómkirkjuna í Salzburg og þjónaði erkibiskupi borgarinnar til dauðadags árið 1537.

Samtímamenn Hofhaimers eru einróma í hástemmdum vitnisburði sínum um hæfileika hans. Tveir helstu húmanistar og fræðimenn þess tíma lofsungu hann í ræðu og riti. Johannes Cuspinian, hirðskáld Maximilians og rektor Vínarháskóla, kallaði Hofhaimer „höfuðtónskáld“ (*musicorum princeps*) og Ottmar Luscinius dáðist að hæfileikum hans til að spinna fjölbreytilegustu stef af fingrum fram: „Hann er svo óendanlega marghæfur

19 Martin Staehelin, „The German Tenor Lied: Drafting the History of a Genre,“ *Music in the German Renaissance. Sources, Styles, and Contexts*, ritstj. John Kmetz (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 177.

20 Ludwig Finscher, „Lied and Madrigal, 1580–1600,“ *Music in the German Renaissance. Sources, Styles, and Contexts*, 182–183.

21 Louise Elvira Cuyler, *The Emperor Maximilian I and Music* (London: Oxford University Press, 1973), 49.

22 Sama rit, 95–96.

að það má hlusta á hann leika [á orgelið] árum saman og undrast þó síður hvaðan sjórin fær allt sitt vatn en hvaðan hann aflar sér allra þessara laga sinna.²³

Hofhaimer var ekki afkastamikið söngvaskáld ef marka má fjölda þeirra tónsmíða sem varðveist hafa; líklega hefur orgelið oftast átt athygli hans og hefur hann þá iðulega leikið af fingrum fram. Eitt af 22 varðveittum sönglögum Hofhaimers er samið við textann *Meins Traurens ist* og stendur það í sex samtímaheimildum, þar af fjórum prentuðum söngbókum: 36 söngvum útgefnum af Peter Schöffler í Mainz um 1517, *Gassenhawerlin* og *Gassenhauer und Reutterliedlin* útgefnum af Christian Egenolff í Frankfurt við Main 1535, og síðast en ekki síst víðfrægri söngbók Georgs Forster *Ein Auszug guter alter und neuer teutscher Liedlein, einer rechten teutschen Art*, sem inniheldur 130 fjórradda þýsk sönglög og gefin var út í Nürnberg 1539. *Meins Traurens ist* er að auki varðveitt í tveimur miðevrópskum handritum: tenórhefti frá Basel rituðu um miðja 16. öld og fjórum raddheftum með veraldlegum söngvum rituðum um 1570, varðveittum í Münster-Bibliothek í Ulm.²⁴ Þýski textinn er þrjú erindi og hljóðar hið fyrsta svo:²⁵

Meins traurens ist	Orsök hryggðar minnar
ursach mir gbrist	er minn eiginn löstur,
dz ich niemants darff klagen.	um hann get ég engan ásakað.
Dann dir allein	Þá verð ég fyrir þig eina,
mein clarer schein	mín tæra birta,
pein muß ich deint halb tragen.	að bera kvöl mína þín vegna.
Ich wolt glaub mir	Ég vildi, trúðu mér,
schir ee den tod erkiesen	miklu fremur kjósa dauðann
dann dich also verliesen.	en að glata þér þannig.

Lagið hefur yfir sér tregafullan blæ og er í eftirlætisformi þýskra tónskálda um þetta leyti, almennt kallað *Barform*: AAB eða *Stollen-Stollen-Abgesang*.

23 Hans Joachim Moser, *Paul Hofhaimer. Ein Lied- und Orgelmeister des deutschen Humanismus* (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1966), 30; sjá einnig Manfred Schuler, „Paul Hofhaimer,“ *NG2* 11, 601. Frumtextinn hljóðar svo: „Varietas illi tam immensa, ut si hunc aliquot annis quispiam audiat canentem, non tam miretur, unde tot amnes euomat oceanus, quam unde ille depromat modos“ (Othmar Luscinius, *Musurgia seu praxis musicae*, Strassborg, 1536, 16).

24 Paul Hofhaimer, *Ausgabe sämtlicher Werke* 1, útg. Andrea Lindmayr-Brandl, Denkmäler der Musik in Salzburg 15 (Salzburg: Selke Verlag, 2004), 89–90.

25 Lagið er prentað í Hofhaimer, *Ausgabe sämtlicher Werke* 1, 34–35.

Íslensk gerð textans í *Melódíu* er sambærileg að formi en yrkisefnið er af öðrum toga, harmþrungið ákall til Drottins:²⁶

Ur diupum miög
drottenn a þig
dapur af hiarta nu kalla
herra Gud traust
heir mijna raust
hugar og andvarpan alla
eiru þijn nu
adgiætín láttu sinna
öpi ad bæna minna.

Hér er lagt út af upphafsorðum 130. *Davidssálms*:

Úr djúpinu ákalla ég þig, Drottinn,
Drottinn, heyr þú raust mína,
lát eyru þín hlusta á grátbeiðni mína.

Íslenski textinn hefur hvergi varðveist nema í *Melódíu* og aðeins þetta erindi. Sé miðað við lengd sálmsins sem lagt er út af er ekki ólíklegt að fleiri hafi fylgt en séu nú glötuð.²⁷ Helsti munur á tenór Hofhaimers og laginu í *Melódíu* er að hið síðarnefnda liggur tóni neðar og er í annarri tóntegund, dóriskri í stað frýgískrar. Smávægilegar breytingar eru einnig í flestum hendingum og gætu þær bent til þess að lagið hafi lifað hér að einhverju leyti í munnlegri geymd eða verið sungið eftir upprunalegu nótnamyndinni með frjálsegum hætti, og skrifari *Melódíu* reynt að fanga slíkan söng á blað. Íslensk þýðing á útlekkingu Lúthers af sama sálmi, *Af djúpri hryggð ákalla eg þig*, hlaut mun meiri útbreiðslu hérlandis enda var hún prentuð með nótum í *Sálmabókinni* 1619 og öllum gröllurum.²⁸

26 Rask 98, 61v–62r (nr. 184).

27 Fleiri útlekkingar á *Davidssálmum* standa í *Melódíu* sem ekki hafa fundist í öðrum handritum og er allt óvíst um uppruna þeirra: *Sem hjörtur með ákefð æðir* (nr. 27, 42. *Davidssálmur*), *Afhættu hryggðar djúpi* (nr. 64, 130. *Davidssálmur*), *Hvað elskulegar eru ætíð* (nr. 151, 84. *Davidssálmur*) og *Þá Ísrael út af Egyptalandi fór* (nr. 183, 114. *Davidssálmur*).

28 Páll Eggert Ólason, *Upptök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi* (Reykjavík: Háskóli Íslands, 1924), 141.

a) Meins trau - rens ist ur - sach mir

b) Úr djúp - um mjög, drott - inn á

gbrist, dass ich nie - mants darff kla - gen.

þig dap - ur af hjart - a nú kall - a.

Nótadæmi 2: (a) Paul Hofhaimer, *Meins Traurens ist* (tenórrödd), upphaf; (b) *Úr djúpum mjög*, úr Rask 98, upphaf.

Annað lag eftir tónskáld í þjónustu Maximilians rak einnig hér á land. Ludwig Senfl var kynslóðinni yngri en Hofhaimer og á ýmsan hátt arftaki hans. Hann fæddist um 1490 og ólst upp við hirðkapellu Maximilians í Vínarborg, hóf feril sinn sem kórdrengur á barnsaldri og söng altrödd þar til keisarinn féll frá árið 1519. Hann nam tónsmíðar hjá Heinrich Isaac og talið er að hann eigi jafnvel þátt í meistaraverki kennara síns, *Choralis Constantinus*, sem samanstendur af tæplega 400 mótettum fyrir alla helgidaga kirkjuársins.²⁹ Þegar Isaac dró sig í hlé árið 1515 tók Senfl við starfi hans, en eftir fráfall keisarans var Senfl án fastrar atvinnu um fjögurra ára skeið. Hann fékk að lokum stöðu við hirð Vilhálms IV., hertoga af Bæjaralandi, og dvaldi við hirð hans í München til æviloka 1543. Senfl var mikils metinn á sinni tíð og var þá um hann ritað að hann væri „fremstur samtíðarmanna í tónlist í gjörvöllu Þýskalandi“ (*in Musica totius Germania nunc princeps*).³⁰

Senfl var mun afkastameira tónskáld en Hofhaimer. Hann samdi sjö messur, um 240 mótettur og meira en 250 sönglög, og lagði sérstaka rækt við þann geira tónlistarinnar. Með Senfl náði hið þýska *Tenorlied* nýjum

29 Cuyler, *The Emperor Maximilian I and Music*, 74.

30 Sebald Heyden í *De arte canendi ac vero signorum in cantibus vsu* (Nürnberg, 1540); tilv. í Wilhelm Seidel, *Die Lieder Ludwig Senfls*, Neue Heidelberger Studien zur Musikwissenschaft 2 (Bern: Francke Verlag, 1969), 5.

hæðum; af niðurlenskum starfsbræðrum sínum lærði hann hvernig gera mátti hreyfingu raddanna fjölbreyttari og sjálfstæðari en áður hafði verið. Þó á hann sameiginlegt með eldri tónskáldum að nota tenór sem uppistöðu í verkum sínum; kynslóð síðar varð Orlando di Lasso einna fyrstur til að leysa lög sín úr viðjum *cantus firmus*-tækninnar og gefa öllum röddum jafnt vægi, og átti sú þróun sér stað undir áhrifum veraldlegra söngva sem bárust frá Ítalíu.³¹

Meðal laganna í fyrsta hluta Rask 98 er *Patientia er sögð urt*, sem er tenór úr lagi eftir Ludwig Senfl. *Pacientia muß ich han* er til í tveimur ólíkum gerðum frá hendi Senfls, önnur er fjórradda en hin í fimm röddum og nokkuð flóknari hvað varðar kontrapunkt og sjálfstæða hreyfingu radda. Hin fyrri var prentuð í söngbókum Johanns Ott, *Hundert vnd ainundzweintzig neue Lieder* (Nürnberg, 1534), og Georgs Forster, *Ein Auszug guter alter und neuer teutscher Liedlein* (Nürnberg, 1539), auk þess sem hún er varðveitt í sex handritum.³² Hin síðari fór ekki eins víða, finnst aðeins prentuð í safni Otts og í einu handriti að auki. Þar sem ofangetið lag Hofhaimers er í söngbók Forsters en ekki í riti Otts verður að teljast líklegra að fyrri gerðin hafi borist til Íslands, enda er yfirbragð hennar meira í ætt við önnur þau fjórradda lög sem vitað er um hér.

Þýski textinn er eins konar heimsósómakvæði í þremur erindum, þar sem ljóðmælandinn biður um þolinmæði til þess að takast á við þrautir lífsins. Fyrsta erindið hljóðar svo:³³

Pacientia muß ich han	Þolinmæði verð ég að hafa,
wol kan	ég gæti það vel,
mochts anderst sein	væru hlutirnir öðruvísi;
wer auch wol mein	væri það orðið mitt
sins gmüts beger	sem hugur minn þráir,
wil jetz nit her	en svo vill ekki verða.
vnfal auff mir	Ólukkan hvílir á mér
ligt nach der schwer.	ennþá svo þung.
O pacientia, O pacientia.	O patientia, o patientia.

31 Caspari, *Liedtradition im Stilwandel*, 11.

32 Sjá Ludwig Senfl, *Deutsche Lieder, Zweiter Teil*, útg. Arnold Geering, Das Erbe deutscher Musik 15 (Wolfenbüttel/Berlín: Georg Kallmeyer Verlag, 1940), 152. Hér er farið eftir frumútgáfunni 1539.

33 Lagið er prentað í Senfl, *Deutsche Lieder, Zweiter Teil*, 98–99.

Í lokaerindinu gefst skáldið upp á biðinni og skipar þolinmæðinni að hafa sig á brott: „far wo du wilt / der dienst ist auß.“

Íslenski textinn er ekki þýðing heldur frjáls útlekking út af meginefninu. Þá er rímið með öðrum hætti en í frumgerðinni. Auk viðlagsins í lokahendingunni er þýski textinn átta vísuorð sem ríma í þörum, að undanskildu því sjöunda sem stendur stakt. Íslenski textinn fylgir hendingaskipan lagsins en er ekki jafnrímaður, og skyldi fremur líta á hann sem fjögur vísuorð og viðlag:³⁴

Patientia er sögd urt
allmæt sem eg hef i sannleik spurt
grær þo ei huors grasgarde i
griot og þirnar mest vallda því
o patientia, o patientia.

Lítið fer fyrir ógæfu og kvöl í íslensku gerðinni og er þolinmæði lýst sem guðlegri dyggð: „Patientia Rotenn riett / raunar er uppaa Drottens forsiaa sett“ (2. erindi); „O Ande Guds oss hana veit / so ódlunst vier þijn fyrerheit“ (5. erindi). Í lokaerindinu biður ljóðmælandinn Krist um að senda sér þolinmæðina og undirstrikar þannig að hún sé guðsgjöf:³⁵

Patientia Sigursæl
sögd er því Ögun Drottens umber vel
hugur mier því æ henne er
Herra Jesu send hana mier
O Patientia, O Patientia.

Íslenska laggerðin er ekki samhljóða tenórródd Senfls heldur er nokkuð frjállega farið með efniviðinn. Helsti munurinn er sá að íslenska lagið er tónflutt og liggur neðar en frumgerðin, en misneðarlega eftir hendingum. Upphafið liggur fimmund neðar en hjá Senfl, önnur hending hefst

34 Rask 98 (nr. 68 [67 í handriti]), 2or. Fyrsta erindi íslenska kvæðisins stendur hér með nótonum. Lagið er einnig nóterað í JS 138 8vo (57–58) og þar standa sex erindi; þau eru sömuleiðis án nótna í JS 643 4to (67r–v). Söngvar um krydd þolinmæðinnar voru sungnir víða, og ekki einungis við lag Senfls. Í Hollandi var kvæðið „Patency“ is soo goeden cruyt / het staet nu in saysoene“ sungið á 17. öld, sjá *Het oude nederlandsche lied* 1–3. *Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd. Teksten en melodieën*, útg. Florimond van Duyse (’s-Gravenhage, 1903–1908), 2, 935; 3, 2636–2638.

35 JS 138 8vo, 58.

a)

b)

Nótadæmi 3: (a) Ludwig Senfl, *Pacientia muß ich han* (tenórrödd), upphaf; (b) *Pacientia er sögð urt* úr Rask 98, upphaf.

fimmund neðar en endar á sama tóni og frumgerðin; þriðja hendingin er ýmist þriund eða tvíund neðar, og þannig mætti áfram telja.³⁶ Frelsið í meðförum lagsins bendir til þess að það hafi lifað hér í einhvern tíma áður en útgáfan í Rask 98 var færð á blað. Íslenska gerðin stendur bæði í Rask 98 og JS 138 8vo, sem er ritað um miðja 18. öld eins og áður er getið. Því hefur lag Senfls verið á vörum íslenskra söngvara ríflega tveimur öldum eftir að það birtist á prenti sunnar í álfunni, rétt eins og *Súsanna, sannan Guðs dóm*.

Aðeins ein prentuð heimild inniheldur bæði þau lög Hofhaimers og Senfls sem hér hafa verið nefnd og rötuðu til Íslands: fyrsta hefti söngbókar Georgs Forster frá 1539.³⁷ Forster var auk útgáfustarfa bæði læknir og tónskáld, hafði numið við háskólann í Wittenberg og var vel kunnur

36 Þá má nefna að erfiðlega gengur að fella sum erindi íslenska textans að upprunalegri gerð Senfls. Í frumgerðinni eru þagnir í miðjum hendingum, en þær falla að textanum þannig að orðin ganga ekki yfir þagnirnar: „sins gmüts beger / wil jetz nit her“ í fyrsta erindinu, o.s.frv. Í öðru erindi íslenska textans yrði útkoman „allir menn skyl- / du akta það“, sem hljómar fremur ankannalega. Því virðist sem þagnirnar í tóktum 8 og 16 í lagi Senfls hafi ekki fylgt íslensku laggerðinni.

37 Bæði lögin eru einnig varðveitt í handriti í Münster-Bibliothek í Ulm, sem er safn fjögurra raddhefta frá um 1570 og geymir 142 söngva og dansa við þýska, franska, ítalska og latneska texta. Stór hluti laganna er fenginn úr bók Forsters og því er ekki um óháða frumheimild að ræða. Sjá Alfred Wendel, *Eine studentische Musiksammlung der Reformationszeit. Die Handschrift Misc. 236 a-d der Schermer-Bibliothek in Ulm*, Sammlung musikwissenschaftlicher Abhandlungen 85 (Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 1993).

Lúther; talið er að sá síðarnefndi hafi jafnvel átt einhvern þátt í að velja lögin sem tekin voru upp í nótnaprentið.³⁸ Útgáfa hans á fimm söngheftum, *Frische teutsche Liedlein* (Nürnberg, 1539–56), var sú víðamesta sinnar tegundar á 16. öld; bækurnar geyma alls 382 söngva eftir helstu tónskáld Þýskalands. Forster var meðal fyrstu forleggjara til að prenta texta við allar raddir og auðvelda þannig flutning með röddum eingöngu, en ekki með samsafni söngvara og hljóðfæra eins og áður hafði tíðkast.³⁹ Með útgáfum hans jókst útbreiðsla veraldlegra sönglaga við þýska texta til mikilla muna enda voru undirtektirnar afbragðsgóðar. Fyrsta heftið – það sem inniheldur *Meins Traurens ist* og *Pacientia muß ich han* – náði þó mestum vinsældum og var prentað fimm sinnum á 22 árum, frá 1539 til 1561.

3. *Vera mátt góður*: Napólísöngur frá 16. öld

Eitt þeirra laga *Melódíu* sem ekki hefur fundist í öðrum íslenskum handritum er *Vera mátt góður* (nr. 138). Það er harla óvenjulegt og einkum fyrir tvær sakir: það er nóterað í F-lykli – hið fyrra af tveimur í *Melódíu* sem liggja á svo lágu tónsviði – og laglínan er einkar stórstíg, fer mest í ferundum og fimmundum. Bjarni Þorsteinsson gat þessarar sérstöðu í þjóðlagasafni sínu þar sem lagið var prentað í fyrsta sinn:

Eptir karakter lagsins lítur helzt út fyrir að það sje nokkurs konar Bas-solo, og er það að byggingu ólíkt öllum hinum lögnum í bókinni nema ef vera skyldi nr. 149, *Guð himna gæðum*, og annars flestum gömlum lögum.⁴⁰

Þrátt fyrir þetta hefur lagið náð allnokkrum vinsældum. Engel Lund tók það upp í þjóðlagasafn sitt, sem Ferdinand Rauter útsetti, og síðar hefur

38 Rebecca Wagner Oettinger, „Georg Forster,“ *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Encyclopädie der Musik*, Personenteil 6, ritsjt. Ludwig Finscher, 2. útg. (Kassel: Bärenreiter-Verlag, 1994–2007), 1501–1505; Robin Leaver, *Luther's Liturgical Music. Principles and Implications*, Lutheran Quarterly Books (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2007), 48. Safnið var endurútgefið í heild í ritröðinni *Das Erbe deutscher Musik*, 20. og 60.–63. bindi.

39 Stephen Keyl, „Tenorlied, Discantlied, Polyphonic Lied: Voices and Instruments in German Secular Polyphony of the Renaissance,“ *Early Music* 20 (1992): 436.

40 *ÍP*, 281. Sr. Bjarni tónflytur lagið upp um heiltón og setur í þrískiptan takt, án þess að geta þess sérstaklega.

það verið sungið og leikið á ýmsa lund, meðal annars af *Pursaflokknum* á hljómplötu sem kom út 1978. Auk þess hafa Jón Ásgeirsson og Ríkarður Örn Pálsson notað lagið bæði í einfaldar útsetningar og viðameiri tónsmíðar.⁴¹

Þar sem hitt „bassalag“ *Melódíu*, *Guð himna gæðum*, er neðsta rödd úr fjórradda tónsmíð lá beinast við að athuga hvort ekki væri sama uppi á teningnum í þessu tilviki. Svarið fannst í ítalskri söngbók sem prentuð var í Feneyjum 1544 og hefur að geyma 16 veraldleg lög fyrir fjórar raddir í einföldum stíl sem kenndur var við Napólí, *canzone villanesche alla napolitana*.⁴² Áttunda lag safnsins er eftir Francesco Corteccia og ber heitið *Madonn'io t'haggi amat'et amo assai*, og bassarödd þess er næstum upp á tón samhljóða laginu í *Melódíu*.

Ítalska nótnaprentið á sér athyglisverða forsögu. Forsprakki útgáfunnar var Adrian Willaert, einn virtasti tónlistarmaður Ítalíu á 16. öld og *maestro di cappella* við Markúsarkirkjuna í Feneyjum á árunum 1527–1562. Willaert lagði merkan skerf til mótettu- og madrígalasmíða og er jafnan talinn eitt áhrifamesta tónskáld áratuganna áður en Lassus og Giovanni Pierluigi da Palestrina komust til fulls þroska. Hann lagði einnig sitt af mörkum til að kynna tónlist lítt þekktra og/eða yngri tónskálda, og þannig var einmitt háttað með útgáfuna sem hann stóð að í heimaborg nótnaprentsins árið 1544, *Canzone villanesche alla napolitana*. Söngbókin ávann sér mikla hylli og var endurprentuð fimm sinnum allt til ársins 1563, en með nokkuð

41 Engel Lund, *Íslensk þjóðlög* (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1960); *Himm íslenski Pursaflokkur* (Reykjavík: Fálkinn, 1978). Jón Ásgeirsson notar *Vera mátt góður* í píanókvintetti sínum og sömuleiðis í *Íslenskum sagnadönsum*; Ríkarður Örn Pálsson hefur útsett lagið fyrir kór, klarínett og slagverk, og samið um það einleikspátt fyrir píanó (*Átján hugleiðingar um íslensk þjóðlög*). Sigríður Þ. Valgeirsdóttir taldi *Vera mátt góður* íslenska gerð *basse danse*, sem var vinsæll hirðdans í Frakklandi og Niðurlöndum á 15. og 16. öld en á ekkert skylt við ítalska sönglagahefð. Hún tók þó fram að lagið gæti hafa verið „innflutt án dansins“ og hníga nú öll rök til þess þegar fyrirmyndin er fundin. Sjá Sigríður Þ. Valgeirsdóttir, *Íslenskir söngdansar í þúsund ár* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010), 84–85 og 227–229.

42 *Canzone villanesche alla napolitana di M. Adriano Wigliaret a quatro voci, con alcuni madrigali da lui novamente composti e diligentemente corretti, con la canzona di Ruzante. Con la giunta da alcune altre canzone villanesche alla napolitana a quatro voci, composte da M. Francesco Corteccia non piu viste ne stampate, nuovamente poste in luce* (Feneyjum: Scotto, 1544), útg. í Adrian Willaert o.fl., *Canzone villanesche alla napolitana and villotte*, útg. Donna G. Cardamone, *Recent Researches in the Music of the Renaissance* 30 (Madison: A-R Editions, 1978).

breyttu innihaldi í hvert sinn; *Madonn'io t'haggi amat'et amo assai* stendur einungis í útgáfunum 1544 og 1545.⁴³

Tónsmíðar í þessum stíl voru nýjar af nálinni. Árið 1537 voru fyrstu löggin með heitinu *canzone alla napoletana* prentuð í Napólí, í litlu kveri sem geymir 15 þríradda söngva eftir óþekktan höfund. Skömmu áður hafði Karl V. sótt borgina heim í fyrsta sinn og blés það nýju lífi í lista- og félagsstarf hennar; hvarvetna var slegið upp veislum, leiksýningum og tónleikum sem keisarinn eða hirðmenn hans gátu sótt. Fólk af ýmsum stigum þjóðfélagsins sameinaðist um að bjóða keisarann velkominn og lítill vafi leikur á því að fyrsta nótnaprentið með yfirskriftinni *canzone alla napoletana* er sprottið úr þeirri listrænu vakningu sem varð á meðal heimamanna í kjölfar heimsóknarinnar.⁴⁴

Lýsingarorðið *villanesca* er dregið af latneska nafnorðinu *villanus*, „lágstéttarmaður“. Í tónlist var það notað um lög sem sóttu innblástur í munnlega hefð og líktu eftir söng eða öðrum tilþrifum bænda og alþýðusöngvара. Tónlistin er einföld og hómófónísk, laglínan iðulega í efstu rödd en alt, tenór og bassi styðja við með hljóðum. Samstígar fimmundir koma stundum fyrir í Napólísöngvunum og vísa til götumeningar samtímans. Hendingar eru skýrar og skorinorðar, textarnir léttúðug ástarkvæði sem oft og tíðum eru á mállýsku Napólíbúa og brúka orð sem bæjarbúum voru tøm, til dæmis „haggio“ í stað „ho“ og „toi“ í stað „tue“.⁴⁵ Lög í þessum stíl gerðu takmarkaðar kröfur til flytjenda, einfaldur rithátturinn hentaði áhugasöngvurum og þau voru tilvalin til skemmtunar á mannamótum. Í slíkum söng var auðvelt að gleyma amstri hversdagsins og njóta tilverunnar í góðra vina hópi.

Því má segja að *villanesca* hafi verið eins konar mótvægi við madrigalann, þar sem meiri alvara og metnaður ríkti bæði í tónum og texta. Madrigalar nutu vaxandi vinsælda á fyrri hluta 16. aldar og einkenndust af fleiri

43 Donna G. Cardamone, formáli fyrir Willaert o.fl., *Canzone villanesche alla napoletana and villotte*, xviii. Af útgáfunni 1544 hefur aðeins varðveist stakur hluti alt-söngheftisins. Prentið frá 1545 hefur varðveist heilt í tveimur eintökum, annað er í Bayerische Staatsbibliothek í München en hitt í Herzog-August-Bibliothek í Wolfenbüttel; í Österreichische Nationalbibliothek í Vínarborg er aukinheldur stök raddbók með tenór.

44 Donna G. Cardamone, „The Debut of the *Canzone villanesca alla napoletana*,“ *Studi Musicali* 4 (1975): 73–74.

45 Cardamone, formáli fyrir Willaert o.fl., *Canzone villanesche alla napoletana and villotte*, xi; Giulio M. Ongaro, „Italy, i: 1520–1560,“ *European Music 1520–1640*, ritstj. James Haar (Woodbridge: The Boydell Press, 2006), 59.

og sjálfstæðari röddum, háfleygari efnistöfum og fullgildum textum frá bókmenntalegu sjónarmiði. Ekki voru þó allir á eitt sáttir um ágæti hinnar óæðri götutónlistar. „Napolísöngvar blíðka og róa sálina og gera hana að nokkru leyti kvenlega og mjúka,“ sagði ítalski húmanistinn Alessandro Piccolomini, en tónskáldið og tónfræðingurinn Nicola Vicentino – sem raunar var nemandi Willaerts – fann þeim allt til foráttu:

Það er ekki að undra að tónlistin sé ekki í hávegum höfð nú til dags, því að hún er notuð til auvirðilegra hluta, svo sem *balli*, *napolitane* og *villotte*, og annarra fáránlegra hluta, þvert á skoðanir hinna fornu sem vildu nota hana eingöngu til að syngja guðunum lofsöngva, og um mikilfenglegar mannanna gjörðir.⁴⁶

Hinn nýi alþýðustíll barst skjótt norður til Feneyja með vinsælli söngbók eftir Gian Domenico da Nola. Söngvarar síkjaborgarinnar höfðu þó fágæðri smekk en grannar þeirra í suðri og því tóku Adrian Willaert og félagar hans sig til og útsettu sum laganna fyrir fjórar raddir, fjarlægðu samstígar fimmundir sem skáru í viðkvæm eyru og sömdu aukinheldur ný lög í sama stíl. Með útgáfunum 1544 og 1545 festi Willaert sig í sessi sem talsmaður hinnar nýju stefnu í veraldlegri alþýðumúsík; hálærður organistinn reisti brú milli sönghefða norðurs og suðurs, borgarastéttar og alþýðu.

Francesco Corteccia, sem á heiðurinn af laginu við *Madonn'io t'haggi amat'et amo assai*, var raunar hvorki Napolíbúi né Feneyingur, og óvíst hvort vegir þeirra Willaerts lágu nokkru sinni saman. Hann fæddist í Flórens árið 1502, bjó þar til dauðadags 1571 og var atkvæðamikill í tónlistarlífi borgarinnar sem tónskáld, kennari og organisti. Hann hafði enn ekki náð þrítugsaldri þegar Medici-ættin tók hann undir verndarvæng sinn og fékk honum organistastöðu við San Lorenzo, eina stærstu kirkju borgarinnar sem jafnframt var grafhvelfing ættarinnar. Corteccia samdi allnokkuð af kirkjutónlist en honum var einnig falið að semja glæsiverk fyrir stórviðburði á vegum hirðarinnar, til dæmis viðamikla madrigalamúsík fyrir brúðkaup Cosimo I., hertoga af Medici, og eiginkonu hans, Eleonóru

46 Cardamone, formáli fyrir Willaert o.fl., *Canzone villanesche alla napolitana and villotte*, ix; „non è da marauigliarsi, s' à questi tempi la Musica non è in pretio; perche è stata applicata à cose Basse, come sono a Balli, a Napolitane, & a Villotte, & altre cose ridiculose, contra l'oppenione de gli Antiqui, liquali offeruauano quella solamente per cantare gli Hymni de gli Dei, & i gran fatti de gli huomini...“ (Nicola Vicentino, *L'antica musica ridotta alla moderna prattica*, Róm, 1555, 84v).

af Tóledó, árið 1539. Tíu árum síðar hlaut Cortecchia nafnbótina *maestro di cappella* við Medici-hirðina, og hann tileinkaði hertoganum öll helstu verk sín. Árið 1563 varð hann *canonico assoluto* við basilíku heilags Lárentíusar (San Lorenzo), og jafnvel er talið að hann hafi samið tónlistina fyrir útför Michaelangelos Buonarroti sem fram fór í borginni ári síðar.⁴⁷ Cortecchia var hvorki afkastamikið tónskáld né brautryðjandi í sköpun sinni, en hann naut virðingar samtíðarmanna sinna bæði fyrir trúarleg og veraldleg verk.

Ekki er vitað hver orti ítalska textann, en hann er dæmigerður fyrir yfirbragð og efnistöð *villanescu*-söngva:

Madonn'io t'haggi amat'et amo assai	Frú mín, ég elskaði þig og elska ennpá heitt,
Et mai non mi volesti consolare.	og aldrei hefur þú viljað hugga mig.
Et sempre d'ogg'in crai	Og allan daginn krunkar
Cra cra cra cra cra cra cra cra	krá krá krá krá krá krá krá krá
Cra cra cra cra cra cra fa la cornachia	krá krá krá krá krá krá tra la krákan
Et alle pene mia fine non sacchia.	og veit ekkert um brennandi kvöl mína.

Eins og venjan var í ítalskri sönglýrík 16. aldar skiptast hér á ljóðlinur sem eru sjö og ellefu atkvæði að lengd. Krákan er algeng táknmynd í ítölskum alþýðukveðskap; hér er krunki hennar ætlað að minna á kvenmann sem reynir á þolrif elskhugans með orðagjálfri sínu.⁴⁸

Hinn íslenski texti í *Melódíu* er af gjörólíkum toga: léttúðugum götu-söng frá Napólí er snúið upp í kennslustund í andlegum dyggðum. Það virðist hafa tíðkast hér á landi að snúa erlendum veraldlegum textum upp í trúarleg heilræði eða sálmasöng, sbr. *Meins Traurens íst / Úr djúpum mjög*. Sú viðleitni að færa erlend sönglög í andlegan búning gæti bent til þess að *Melódíu*-handritið sé sett saman í Skálholti eða hafi önnur sterk tengsl við biskupsstólinn. Textinn við *Vera mátt góður* er heilræðavís og í henni er fólgið kennslugildi; með söngvum á borð við *Úr djúpum mjög* og *Súsanna, sannan Guðs dóm* hefur verið hægt að kenna skólasveinum *Davíðssálma* og biblíusögur á ánægjulegri hátt en með eintómu utanbókarstagli.

Ekki verður sagt að íslenski textinn falli jafn vel að laginu og sá

47 Maria Antonella Balsano, „(Pier) Francesco Cortecchia,“ *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Personenteil 4, 1672.

48 Cardamone, formáli fyrir Willaert o.fl., *Canzone villanesche alla napoletana and villotte*, xxix.

ítalski. Cortecchia gerir sér far um að líkja eftir krákukrunki með fallandi tónapörum á orðunum „cra cra cra cra“, en þetta fer fyrir lítið þegar sungið er „seinna“ og „loksins“ á sömu nótum. Íslenski textinn breytir aukinheldur út af samspili tóna og texta miðað við frumgerðina. Í villanellunni er seinni hlutinn (frá „Et sempre d’ogg’in crai“) sunginn tvisvar, en í *Vera mátt göður* er nýr texti settur við endurtekninguna þannig að kvæðið er lengra þótt lagið standi óbreytt:⁴⁹

Vera mátt gödur ef vilt þar til stunda
vanti þig ei Guds stirk þar til að skunda
en ef þu þann veg þenker
seirna, seirna, seirna, seirna
sett hef eg mier nijann lifnad að biria
lijf þitt stutt og liot afdrif huer mun spiria.
Enn ef þu þenker þannin
loksins, loksins, loksins, loksins
lijf mitt vil eg med Guds hjalp bæta
leingur munt lifa og æ lucku mæta.

Nóturnar í *Melódiu* eru nær fullkomlega samhljóða ítalska nótnaprentinu. Hendingarnar „sett hef ég mér nýjan lifnað að byrja“ og „líf mitt vil ég með Guðs hjalp bæta“ eru þær einu sem fylgja frumgerðinni ekki nákvæmlega, þótt ekki skeiki þar miklu. Í fyrri tilfellinu eru nóturnar í stökkunum ekki þær sömu en í seinni hendingunni vantar tvær nótur upp á, enda er íslenski textinn hér tveimur atkvæðum styttri en sá ítalski. Lækkunarmerki vantar auk þess á tveimur stöðum fyrir framan nóturna E, á fyrri atkvæði orðanna „þenkir“ og „þannin“ í þriðju og sjöundu hendingu. Í heild verður þó ekki annað sagt en skrifara *Melódiu* takist hér vel upp, og virðist hann hafa verið kunnáttaður með aðgang að traustum heimildum.

Það getur vart verið tilviljun að lög úr þremur nótnaprentum sem gefin voru út á meginlandinu á áratug – Forster 1539, Willaert 1545, Lupi 1548 – skuli hafa ratað til Íslands. Vaknar þá sú spurning hvort hér hafi verið meðvitun sökn til að kynna fyrir landsmönnum nýjan söng úr miðstöðvum menningarinnar, bæði þýskan, franskan og ítalskan. Erlendir menningarstraumar voru sterkir á síðari hluta 16. aldar og það virðist hafa átt við um tónlist sem annað.

49 Rask 98 (nr. 138), 43r-v.

Ma - donn' - io t'haggi a - mat' et a - mo'ass - a - i.

Ver - a mátt góð - ur ef vilt þar til stund - a,

Et mai non mi vol - est - i con - so - la - re.

vant - i þig ei Guðs styrk þar til að skund - a.

The image shows two musical excerpts. The first is for 'Madonn'io t'haggi amat'et amo assai' by Francesco Cortecchia, featuring a vocal line (Soprano/Alto) and a piano accompaniment. The second is for 'Vera mátt góður úr' by Rask 98, featuring a vocal line (Tenor/Bass) and a piano accompaniment. Both excerpts are in G minor and common time.

Nótnadæmi 4: (a) Francesco Cortecchia, *Madonn'io t'haggi amat'et amo assai*, upphaf (nótnagildi helminguð); (b) *Vera mátt góður úr* Rask 98, upphaf.

Fyrstu áratuginu eftir siðaskipti voru skólameistarar latínuskólanna flestir danskir, menntaðir í háskólum í Danmörku og Þýskalandi, og einhverjir þeirra voru góðir söngmenn. Um einn þeirra segir Jón Halldórsson í Hítardal, í skólameistaratali sínu frá 1719: „Erasmus Villatsson, þýzkur, bezti söngmaður, brúkaði fyrstur Discant og þessháttar söng hér í landi. Svo er og margt af afkvæmi hans velraddað fólk.“⁵⁰ Í þeim þremur íslensku handritum sem varðveita fjórradda söng er efsta röddin kölluð „discant“, en svo virðist sem Jón í Hítardal noti þetta orð almennt um tónsmíðar fyrir fjórar raddir.⁵¹ Varla kæmi á óvart þótt sá maður sem kynnti „discant“ fyrir

50 Jón Halldórsson, *Skólameistarasögur*, útg. Hannes Þorsteinsson, Sögurit 15 (Reykjavík: Sögufélag, 1916–1925), 16; Njáll Sigurðsson, „Söngkennsla í latínuskólum,“ í Loftur Guttormsson, *Kristni á Íslandi 3. Frá siðaskiptum til upplýsingar* (Reykjavík: Alþingi, 2000), 159; Guðlaugur R. Guðmundsson, *Skólalíf. Starf og siðir í latínuskólunum á Íslandi, 1552–1846* (Reykjavík: Iðnú, 2000), 288. Sjá einnig ÍP, 770.

51 AM 102 8vo: „Carminis genus. med Tenor, discant, Bassa og Altum“; Lbs 508 8vo: „Discantus/Altus/Tenor/Bassus“; ÍB 361 8vo: „D/A/T/B“. Sópran- og altraddir laganna sem

landsmönnum hefði haft í farteskinu nokkra slagara frá meginlandinu, og þar voru útgáfur Forsters, Willaerts og Lupis meðal þeirra sem nutu mestrar hylli.

Líklega hefur Skálholt verið vænlegasti staðurinn til að reyna fyrir sér með fjölradda söng af erlendum uppruna. Erasmus Villatsson var skólameistari þar 1561–1564, naut mikillar virðingar fyrir störf sín og kvæntist Helgu Gísladóttur Jónssonar biskups. Að starfslokum í Skálholti hélt hann Garða á Álftanesi eitt ár, Odda árið 1565 og Breiðabólstað í Fljótshlíð til dauðadags 1575.⁵² Eftirmenn Erasmusar í Skálholti höfðu margir hverjir góða rödd. Bróðir Erasmusar, Kristján Villatsson, var rektor í Skálholti 1567–1571, eða þar um bil, og Gísli Guðbrandsson, skólameistari 1583–1585, var bæði söngmaður og málari.⁵³ Þá þótti Sigurður Stefánsson, skólameistari haustið 1595 og lærður utanlands, framúrskarandi söngmaður.⁵⁴ Sr. Ólafur Einarsson, faðir sr. Stefáns í Vallanesi, tók ennfremur við skólameistaraembætti um aldamótin 1600 og þótti einkar lærður í „bóklegum kunstum“.⁵⁵ Þess má að lokum geta að Páll Erasmusson, sonur fyrrum skólameistarans og langafi Árna Magnússonar handritasafnara, var kirkjuprestur í Skálholti skömmu eftir 1600. Með slíka menn í forystu má vænta þess að sú hefð sem skólameistarinn söngvísi bar með sér til Íslands hafi lifað um nokkra hríð, að minnsta kosti nokkuð fram á 17. öld.

rædd eru í þessari grein hafa ekki varðveist í íslenskum handritum, né heldur tenórröddin að *Vera mátt góður* eða bassaraddir hinna laganna fjögurra. Þó hlýtur að vera allt eins líklegt að þær hafi borist með hinum röddunum til landsins og verið sungnar hér um skeið, eftir því sem aðstæður leyfðu. Njáll Sigurðsson telur að söngur í fleiri en tveimur röddum hafi ekki fest rætur á Íslandi utan latínuskólanna, sbr. „Söngkennsla í latínuskólum,“ 162.

52 Guðlaugur R. Guðmundsson, *Skólalíf*, 288.

53 Jón Halldórsson, *Skólameistarasögur*, 69; sjá einnig Lbs 175 4to, 281v: „Vellærdur, málare godur og mikell söngmadur“; *Ættartölusafnrit séra Þórðar Jónssonar í Hitardal 1*, útg. Guðrún Ása Grímsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Rit 70 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2008), 65: „söng vel og málverksmaður“. Gísli hefur væntanlega verið vel kunnugur þýskættaða söngmanninum og forvera sínum í embætti því að hálf systir móður hans var Helga Gísladóttir, eiginkona Erasmusar Villatssonar.

54 Í skólameistararegistri Odds biskups Einarssonar segir að Sigurður hafi verið „beztur poëta og Musicus,“ sjá Jón Halldórsson, *Skólameistarasögur*, 212–213; sjá einnig sama rit, 83; Guðlaugur R. Guðmundsson, *Skólalíf*, 289.

55 Jón Halldórsson, *Skólameistarasögur*, 89.

4. „Ein fógur Jolasaungs vijsa“

Í *Melódíu* er einnig erlent lag sem aldrei var prentað og hefur því borist til Íslands í handriti. Sálmurinn *Frábæra, –bæra* stendur með nótum í sex íslenskum handritum og án nótna í 23 handritum til viðbótar. Lagið hefur því farið nokkuð víða og jafnframt verið langlíft, því að handritin spanna tvær aldir. Í öllum þeirra nema tveimur (Cornell MS 4 og *Hymnodia sacra*) vantar fyrsta erindið framan á sálminn og er hann því stundum nefndur eftir öðru erindi, „Vígð náttin, náttin“.⁵⁶ Þar sem sálmurinn er á annað borð eignaður höfundur er hann alls staðar sagður vera eftir sr. Jón Þorsteinsson píslarvott í Vestmannaeyjum. Erindið „Vígð náttin“ var raunar prentað á 19. öld með ljóðmælum Stefáns Ólafssonar í Vallanesi en aðeins einn maður eignar honum kvæðið, Jón Ólafsson úr Grunnavík, og verður hann að teljast ótraust heimild hvað þetta varðar.⁵⁷

Elsta heimild um lag og texta er handritið Cornell MS 4, sem hefur að geyma *Davíðssaltara* og *Genesisisálma* sr. Jóns Þorsteinssonar píslarvotts. *Davíðssálmar* standa í fyrri hluta handritsins (1r–75r) með hendi Björns Grímssonar. Mjög er vandað til verka, lýstir upphafsstafir og skraut með bláu, rauðu og grænu bleki og gyllingum á stöku stað, enda kemur fram í formála að handritið sé ætlað Oddi biskupi Einarssyni. Því er ljóst að handritið er ritað eftir 1622, þegar sr. Jón fullgerði *Davíðssálma* sína, en fyrir andlát biskups 1630.⁵⁸ Næst á eftir *Davíðssálmum* stendur *Frábæra, –bæra* á heilli opnu (75v–76r) og eru nótnastrengir dregnir ofan við textann. Yfirskriftin er: „EN LIRE. Vtsett a Islendsku. Tenor.“⁵⁹ Samkvæmt

56 Sjá *ODPI*, 450. Bjarni Þorsteinsson prentar eina gerð lagsins (úr *Hymnodia sacra*) í þjóðlagasafni sínu, sjá *ÍÞ*, 286 og 337–338.

57 Stefán Ólafsson, *Kvæði 2*, útg. Jón Þorkelsson (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1886), 355. Jón Grunnvikingur nefnir sálminn í orðabók sinni þar sem hann skýrir sögnina *vígja*. Þar dregur hann fram líkindi með þýska orðinu *Weihnacht* og upphafslínu íslenska jólasálmsins: „ad hoc nomen fortè respexit Dominus Stephanus Olavii, in Psalmo suo in Festum Natalitiorum Domini (ä Joolanöttina): qvi sic incipit: Vjigd Náttin! Náttin! / vel-komin æ allann hättinn, hättinn, etc.“ (*AM* 433 fol., IX, 351r).

58 Björn var dráttgagur og hlaut viðurnefnið „málari“, en þótti skrýttinn í háttum. Ekki er hægt að fullyrða að í Cornell MS 4 sé *Frábæra, –bæra* með sömu hendi og *Davíðssálmar*, en þó eru á því meiri líkur en minni, lýstum upphafsstafnum svipar mjög til þeirra sem standa á síðum 32v og 71r. Sjá nánar Halldór Hermannsson, *Illuminated Manuscripts of the Jónsbók*, *Islandica* 28 (Íþaka: Cornell University Press, 1940), 18–21.

59 Sjá Þórunn Sigurðardóttir, *Manuscript Material, Correspondence, and Graphic Material in the Fiske Icelandic Collection. A Descriptive Catalogue*, *Islandica* 48 (Íþaka: Cornell University Press, 1994), 3–4.

Þessu er textinn þýddur úr erlendu máli og lagið er tenór úr margradda tónsmíð. Textinn hljóðar þannig í Cornell MS 4:

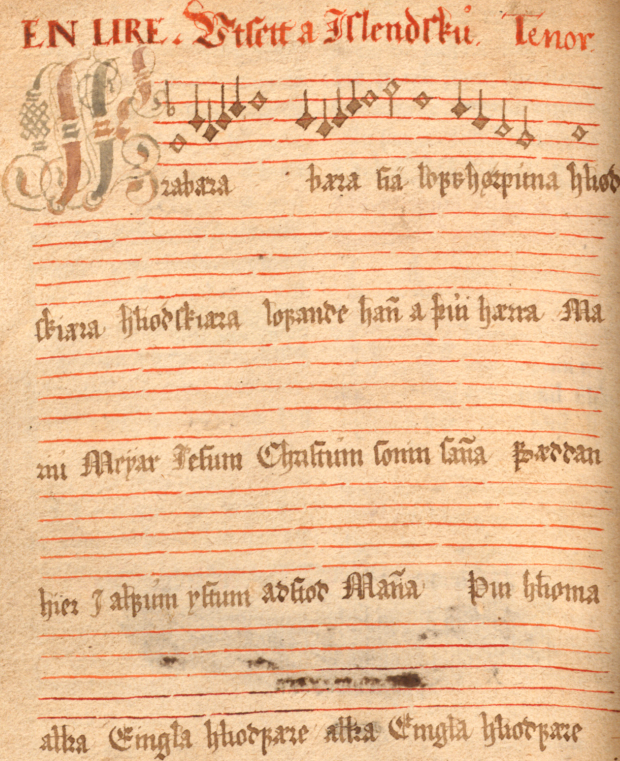
Frabæra bæra
 siä lofshørpuna hliod skiæra hliod skiæra
 lofande hann a þui hærra
 Mariu Meýar Jesum Christum sonin sanna
 fæddan hier J alfum ystum adstod Manna
 Þui hlioma allra Eingla hliodfære
 allra Eingla hliodfære hljomande hljomande
 allra Eingla hliodfære hliomande
 allra Eingla hliodfære hliomande
 allra Eingla hliodfære hliomande
 allra Eingla hliodfære hliomande.

Hér eru tengsl tóna og orða með nokkuð öðrum hætti en í dæmigerðum sálmalögum þar sem tónar og texti fylgjast að í skýrt afmörkuðum hend-ingum. Margendurtekin lokalinan gefur að minnsta kosti í skyn að hér sé um viðameiri tónsmíð að ræða.

Tenórhendingin í Cornell MS 4 fyllir aðeins fyrsta nótnastrenginn en framhald lagsins vantar. Þó er hún lykillinn að því að finna frumgerð lagsins. Nótnaskriftin hefur yfir sér alþjóðlegan blæ og er bæði örugg og trúverðug; þetta er eina uppskrift lagsins þar sem hrynurinn sver sig í ætt við tónsmíðar á meginlandinu. Nánari skoðun hefur leitt í ljós að lagið á sér beina hliðstæðu í fjórradda jólamótettu við latneskan texta, *Gaudete psallentes*, sem aðeins hefur varðveist í handritinu Regensburg Proske-Bibliothek A.R. 940/41. Í því er textinn einnig lofsöngur um fæðingu Krists sem leggur út af hljóðfæraslætti englanna á jólanótt, og er hér komin fyrirmynd bæði lags og texta:

Gaudete gaudete psallentes
 mire mire laudantes,
 virginis Mariæ filium
 in salutem nobis genitum,
 angelorum tǔmpana bum tǔmpana b[um]
 tǔmpana tǔmpana b[um] b[um] b[um] b[um]
 angelorum tǔmpana b[um] b[um] b[um] b[um]
 tǔmpana tǔmpana b[um] b[um] b[um] b[um]
 angelorum tǔmpana b[um] b[um]
 angelorum tǔmpana bum.

EN LIRE. *Vifit a Mlendi. Tenor*

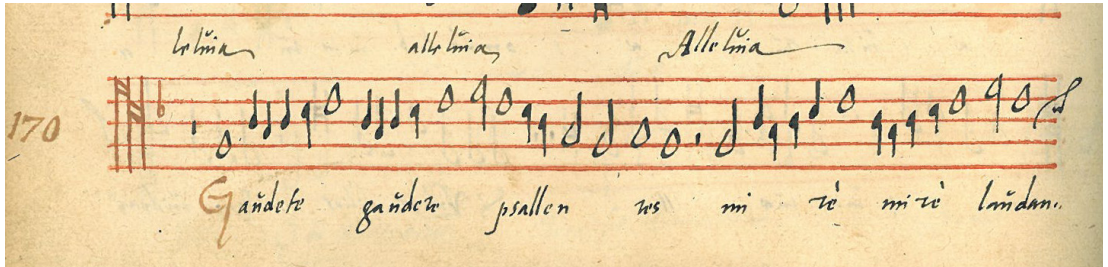

Frábæra þara tíð lofþegjama hlob
 skiana hlobskiana lofande hæn a þiu hænna Ma
 mi Marþar Iesum Chaltum Comu tana þæddan
 hær I alþum rþum adliod Maña þu hþoma
 alka Engla hlobþare alka Engla hlobþare

Mynd 2. Frábæra, -bæra, úr Cornell MS 4 (75v).

Handritið A.R. 940/41 í Proske-bókasafninu í Regensburg er samsett af fimm söngheftum, einu fyrir hverja rödd: sópran, alt, tenór, quintus og bassa. Þau voru rituð af Wolfgang nokkrum Küffer á árunum 1557–1559 og hafa að geyma 314 tónsmíðar við andlega og veraldlega texta á latínu, þýsku, frönsku og ítölsku. Lögin eru af ýmsum toga og er handritið talið heimild um söng þýskra háskólastúdenta um miðja 16. öld. Küffer stundaði nám við háskólann í Wittenberg og var þar enn þegar hann hóf að skrifa handritið; tónlistarfræðingurinn Wilfried Brennecke telur að sá hluti handritsins sem geymir *Gaudete psallentes* sé ritaður þar. Küffer fluttist til Regensburg síðla árs 1559 og tók þar við stöðu konrektors við latínuskólann. Hugsanlega hefur hann ritað síðustu lögin eftir að þangað var komið.⁶⁰

Mynd 3. *Gaudete psallentes*, tenórrödd (upphaf), úr A.R. 940/41.

Af 314 tónsmíðum þýska handritsins hafa 26 hvergi fundist annars staðar og *Gaudete psallentes* þar á meðal – þar til nú. Mótettan er nr. 170 í safninu og sú fyrsta í hópi nokkurra söngva við texta sem tengjast jólum. Þótt raddirnar fjórar séu að nafninu til jafnrétt háar liggur meginþónefnið í sópran og tenór, og það er tenórinn sem er fyrirmynd íslensku laggerðarinnar.⁶¹ Í seinni hluta lagsins líkja söngvararnir eftir bumbuslætti engla, við síendurtekinn textann „angelorum tympana b[um] b[um] b[um]“. Þessi skemmtilegu tengsl tóna og texta tapast í íslensku útgáfunni, þar sem á viðkomandi tónum er sungið „hljómandi“ og slátturinn fer fyrir lítið.

60 Wilfried Brennecke, *Die Handschrift A.R. 940/41 der Proske-Bibliothek zu Regensburg. Ein Beitrag zur Musikgeschichte im zweiten Drittel des 16. Jahrhunderts* (Kassel: Bärenreiter-Verlag, 1953), 13–19.

61 Sama rit, 34 og 49. Brennecke skilgreinir textann við *Gaudete psallentes* sem „Reimlied, bisher unbekanntes volkstümliches Weihnachtslied“.

S
A
T
B

Gau - de - te, gau - de - te psal - len - tes, mi - re, mi -

Gau - de - te psal - len - tes, mi -

Gau - de - te, gau - de - te psal - len - tes, mi - re,

Gau - de - te, psal - len - tes, mi -

re - lau - dan - tes, vi - rgi - nis Ma - ri - ae fi - li -

re - lau - dan - tes, vi - rgi - nis Ma - ri - ae fi - li -

mi - re lau - dan - tes, vi - rgi - nis Ma - ri - ae fi - li -

re, mi - re lau - dan - tes, vi - rgi - nis Ma - ri - ae fi - li -

15

um in sa - lu - tem no - bis ge - ni - tum an - ge - lo - rum tim - pa -

um in sa - lu - tem no - bis ge - ni - tum ge - ni - tum

um in sa - lu - tem no - bis ge - ni - tum an - ge - lo - rum tim - pa - na, —

um in sa - lu - tem no - bis ge - ni - tum

Nótnaðemi 5. *Gaudete psallentes* úr A.R. 940/41 (nótnagildi helminguð, umritun Á.H.I.).

22

na, tim - pa - na, bum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, an - ge - lo - rum

an - ge - lo - rum tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum, an - ge - lo - rum

bum, bum, tim - pa - na, bum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, an - ge -

an - ge - lo - rum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum, an - ge -

29

tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum, bum,

tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum,

lo - rum tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum,

lo - rum tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, tim - pa - na, tim - pa - na, bum, bum, bum,

36

an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum, bum,

an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum, bum, an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum, bum, bum,

bum, an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum, an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum,

bum, an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum, bum, bum, bum, an - ge - lo - rum tim - pa - na, bum,

Mótettan *Gaudete psallentes* lætur vel í eyrum þótt nánari rýni leiði í ljós að hún er ekki samin af atvinnutónskáldi. Ýmsar reglur raddfærslu og kontrapunkts eru þverbrotnar, ekki er ávallt farið með ómstriða tóna samkvæmt ströngustu reglum og einnig er að finna samstígar fimmundir milli sópran- og altraddar í seinni hlutanum. Kannski hefur tónskáldið verið háskólanemi með kunnáttu í tónlist sem nýttist honum til að semja einfalda söngva. Textinn er væntanlega einnig frumsaminn; ekki er vitað um hann annars staðar og erfitt að gera sér í hugarlund að hann hafi orðið til í öðru samhengi en þessu. Þrátt fyrir ýmsa annmarka er mótettan fjörug og skemmtileg, bumbuslátturinn ljær henni gamansaman tón og hún hentar vel til söngs í góðra vina hópi. Lúther minntist þess að í æsku hafi hann ásamt öðrum skólasveinum gengið hús úr húsi og sungið lög í fjórum röddum um fæðingu Jesúbarnsins í Betlehem.⁶² Vel má ímynda sér að uppruni mótettunnar liggi í óformlegum stúdentasöng af því tagi.

Ómögulegt er að segja til um hvernig mótettan barst frá Wittenberg til Íslands. Ungir guðfræðingar víðs vegar að stunduðu nám í Wittenberg og Jena, og einhverjir þeirra hafa tekið heim með sér prentaðar bækur og handrit eftir því hvar áhugi þeirra lá.⁶³ Raunar virðist fátt um íslenska stúdenta á þessum slóðum á árum Küffers. Oddur Gottskálksson og Ólafur Hallsson námu í Wittenberg nokkrum áratugum fyrr, og skömmu eftir að A.R. 940/41 var ritað sátu þeir Gísli Gunnarsson, Henrik Gíslason, Loftur Skaftason, Ólafur Einarsson og Þorleifur Magnússon á skólabeck í Rostock.⁶⁴ Meðal skólameistara í Skálholti á síðustu áratugum 16. aldar voru nokkrir lærðir í Þýskalandi: Sigurður Jónsson var skráður í stúdentatölu við Rostock haustið 1575, sr. Jón Guðmundsson lærði í Bremen og Kaupmannahöfn, og sr. Oddur Stefánsson, rektor 1590–1594 og 1596–97 og „með lærðustu prestum“, nam í Kaupmannahöfn og Rostock.⁶⁵ Oddur er sá eini úr þessum hópi sem heimildir geta um að hafi verið músíkmaður.

62 Leaver, *Luther's Liturgical Music*, 26.

63 Margrét Eggertsdóttir, „Sautjándu aldar sólarýn“, *Glíman* 5 (2008): 220.

64 Friederike Christiane Koch, *Untersuchungen über den Aufenthalt von Isländern in Hamburg für den Zeitraum 1520–1662*, Beiträge zur Geschichte Hamburgs 49 (Hamburg: Verlag Verein für Hamburgische Geschichte), 49; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940 1–5* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1948–1952), 2, 348; 3, 398; 4, 36; 5, 182.

65 Jón Halldórsson, *Skólameistarasögur*, 65, 71, 80; Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* 4, 20. Sr. Ólafur Einarsson hafði einnig tengsl við Skálholt því að hann var kirkjuprestur þar 1589–1590.

Hann varð síðar prófastur í Gaulverjabæ og 1637 er hann sagður hafa tekið til sín bróðurson sinn, Markús Snæbjarnarson, sem „var þar 1 ár og lagði sig eptir sönglist“.⁶⁶

Þótt *Gaudete psallentes* sé aðeins varðveitt í handriti frá Wittenberg er hvorki þar með sagt að uppruni mótettunnar sé í háskólabænum né heldur að hún hafi einungis verið sungin þar. Fyrst hún komst alla leið til Íslands hefði hún auðveldlega getað skotið upp kollinum annars staðar á síðari hluta 16. aldar, til dæmis í Kaupmannahöfn. Þeir voru samtímamenn í Wittenberg, Küffer og guðfræðingurinn tónelski Johannes Bugenhagen, og voru góð menningarsamskipti milli staðarins og Danmerkur. Þarna var einnig um svipað leyti niðurlenska tónskáldið Adrian Coclicus, sem síðar gekk í þjónustu Kristjáns III. Danakonungs.⁶⁷ Því hefur mótettan getað gert víðreist eftir ýmsum leiðum, hvort sem hún hafði viðkomu í Danaveldi eða ekki. Varla hefur hún borist síðar til Íslands en um 1620 fyrst sr. Jóni auðnaðist að yrkja við hana texta. Vel má vera að hún hafi komið hingað nokkru fyrr, á síðari hluta 16. aldar.

Ekki verður betur séð en að lag og texti hafi átt vinsældum að fagna hér á landi. Sálmurinn er varðveittur í að minnsta kosti 29 íslenskum handritum, þar af sex með nótum (sjá töflu 1). Yfirskrift sálmsins vísar í jólanótt í mörgum handritanna þótt ekki sé það algilt. Í átta heimildum er hann kallaður „jólasálmur“, „jólasöngur“, „jólavísa“ eða „jólavars“, en í fjórum vísar yfirskriftn til þess að honum sé raðað með nýárssálmum sr. Jóns („Fimte Nijärs Psalmur“, „Þrijdia Nijaars Vijsa“ o.s.frv.). Jón orti nokkuð af jóla- og nýárssálmum sem gjarnan standa saman í handritum og þá oft framarlega (hugsanlega vegna þess að í bæði kaþólskum sið og lútherskum var efni söngbóka gjarnan raðað samkvæmt kirkjuárinu, sem hefst með jólaföstu).

Erindi sálmsins eru ýmist fimm eða sex í handritum. Í tveimur þeirra sem geyma nótur stendur „Frábæra, –bæra“ fremst (Cornell MS 4, *Hymnodia sacra*) en í öðrum (Lbs 1422 8vo, Lbs 1536 8vo) stendur þar „Vígð náttin“ en „Frábæra, –bæra“ aftast. Í þeim handritum þar sem sálmurinn stendur án nótna er mun sjaldgæfara að „Frábæra, –bæra“ komi yfirleitt fyrir, en þá ávallt sem síðasta erindi. Öll erindi sálmsins, að

66 Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* 4, útg. Hannes Þorsteinsson (Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg, 1905–1908), 536.

67 Angul Hammerich, *Dansk musikhistorie indtil ca. 1700* (Kaupmannahöfn: Gad, 1921), 140.

Handrit	Ritad	Folio/Bl.	Yfirskrift	Nótur/Fjöldi erinda
Cornell MS 4	17. öld	75v-76r	EN LIRE. Vtsett a Islensdsku. Tenor.	nótur að hluta, 1 erindi
Rask 98	um 1660	49r-49v	153.	nótur, 1 erindi
Lbs 1485 8vo	um 1700	99v-100r	Sa gamle Psalmur um Jesu nafn og fæðingu Vígð Nátten.	nótur, án texta
Lbs 1422 8vo	1701	52-56	Eimn fugur Psalmur um Herrans Jesu Christi fæðing og nafn	nótur, 6 erindi
Lbs 1536 8vo	um 1740-60	41r-43v	Eimn fugur psalmur um Herrans Jesu Christi fæðing og nafn	nótur, 6 erindi
Lbs 1927 4to	1742	44-46	Um Jesu hollðgan. Med sinum Ton.	nótur, 6 erindi
			*	*
JS 385 8vo	um 1680	8v	V. Psalmur Sr. J.T.S. med sinn eiginn ton	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 847 4to	1693	9-10	Fimte Njárs Psalmur, himns Sama. Med sinum Toon.	ekki nótur, 5 erindi
ÍBR 7 8vo	1693	62-64	V. Psalmur med sinn Ton	ekki nótur, 5 erindi
ÍB 380 8vo	um 1700	38-40	Eimn fugur Psálmur umm Herrans Jesu Christi fæðing og nafn	ekki nótur, 6 erindi
ÍB 815 8vo	um 1700	49r-50r	Anar Njárs Psalmur Med sýnum fagra Toon.	ekki nótur, 5 erindi
JS 643 4to	um 1700-10	3r-v	iii Jöla Psalmur. med sinum Toon	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 735 8vo	17/18. öld	172-74	Saungvijsa um Joolatymann	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 723 8vo	18. öld	31r-32r	Fimte Psalmur. Sub sua Melodia.	ekki nótur, 5 erindi
JS 155 8vo	18. öld	136r-v	Jolavers sr. Jóns Thorsteinssonar Med sijnum Tön	ekki nótur, 6 erindi
BL Add 11.181	18. öld	72v-74v	Ein Saungvijsa med Lystelegum Toon	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 1246 8vo	18. öld	51-53	Eijrn Fagur Psalmur um herrans Christi fæðing og nafn	ekki nótur, 5 erindi
JS 53 8vo	um 1720	57v-58r	Þridja Njársvijsa ordt af sama sem hinar fyrre Med sinum Ton.	ekki nótur, 5 erindi
JS 207 8vo	um 1720	13v-14r	Nockur Jöla Vess med Sitr Lag	ekki nótur, 5 erindi
BL Add 4891	um 1725	105v-106v	Jöla visa nattinn	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 271 4to	um 1770	48-49	Jöla Saungur ejused.	ekki nótur, 5 erindi
MS Boreal 113	1740	124v-125v	Ein fógur Jölasaungs vijsa	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 1158 8vo	um 1740-80	119-120	Aunnur Saungvijsa S.J.T.S. med sinn eiginn Tön	ekki nótur, 5 erindi
Þjms 2008-5-186	um 1750-1800	100-101	Psalmur ordt af Sr Jone Þorsteinssyne forðum Söknarpreste j Westmanna Eyum	ekki nótur, 6 erindi
Lbs 361 8vo	um 1750-1800	42r-43r	Einn Fagur Salmur um Fæding og nafn Jesu	ekki nótur, 5 erindi
JS 135 8vo	um 1770	1v-2r	Á Fæðingar Haatid Frelsans Jesu Christi. Gamall lofsaungur Med synumm Ton.	ekki nótur, 6 erindi
Lbs 2057 8vo	1800	187-191	Einn fagr sálmur um herrans Jesu Kristi fæðing og nafn	auðir nótnastrengir, 6 erindi
ÍBR 104 8vo	um 1800	84-85	Þridja Nijjaars Vijsa ort af Sama med sijnum Tön	ekki nótur, 5 erindi
Lbs 200 8vo	um 1850	167	Jöla-Salmur	ekki nótur, 5 erindi

Tafla 1. *Frábæra, -bæra / Vígð náttin* í íslenskum handritum.

* Hér er í yfirskrift vísad framur í handritid, þar sem sálmurinn hefur eitt sinn staðid: „Vígð náttrenn er skrifadur ílb:1. fol: 55 enn mi syngiast med þessum Tön.“ Blað nr. 55 hefur glatast.

„Frábæra, –bæra“ undanskildu, deila síðustu vísuorðum, sem mynda eins konar viðlag: „Minnstan allan gjörði sig / leysti mig“. Þýðing latneska frumtextans á undir högg að sækja í heimildum og deilir ekki fyrrnefndu viðlagi; þetta gæti bent til þess að sr. Jón hafi ekki hugsað þýðingu sína og frumorta sálminn „Vígð náttin“ sem eina heild þótt kvæðunum sé hrært saman í handritum.⁶⁸

Af þeim lögum sem hér eru til umfjöllunar er *Frábæra, –bæra* það eina sem vitað er um að hafi getið af sér annan texta við sama lagboða. Í þremur sálmahandritum, sem öll voru skrifuð á síðari hluta 18. aldar, stendur sálmurinn *Lifsljóminn, ljóminn*. Yfirskrift eins þeirra er „Jóla-vers med serlegu lage“, annars „Eitt Jölavers kallad Christi Velkomande“ og þess þriðja „Psalmur umm JölaTimann / Ton Vygð Nættinn Nættinn“. Tónar þýsku mótettunnar tengdust því eftir sem áður jólahátíðinni þótt sunginn væri við þá annan texti.⁶⁹

Breytingar lagsins í íslensku handritunum þarf að skoða í nánara samhengi við frumgerðina. Hvað tónefni snertir má skipta *Gaudete psallentes* í fjóra hluta, A, B, C og D, sem hljóma á þann hátt sem greinir í töflu 2 (taktnúmer tilgreind í sviga).

Fyrri hluti verksins er fremur einfaldur og auðlærður; hendingarnar eru byggðar upp með markvissum hætti og stefnan er skýr. Upphafshendingin (A) er endurtekin með nýjum texta, og einkennist af lagrænu skrauti á orðunum „Gaudete“ og „mire“. Næsta hending (B), sem einnig er endurtekin, einkennist af áherslu á texta fremur en músíkölskum tilþrifum; þetta er jafnframt eini staður verksins þar sem sópran og alt víxlast um skamma stund. Eftir stuttan enduróm upphafshendingarinnar kveður við nýjan tón. Í seinni hluta lagsins skiptast á „pákusláttur“ á F-dúr þríhljómi (C) og

68 Af þeim átta handritum sem geyma sálminn í sex erindum eru aðeins tvö sem eigna hann sr. Jóni Þorsteinssyni (JS 155 8vo og Þjms 2008-5-186). Að þeim undanskildum er sálmurinn fimm erindi, þ.e. án *Frábæra, –bæra*, í öllum handritum sem nefna sr. Jón og nýárssálma hans. Sú staðreynd að *Frábæra, –bæra* stendur í Cornell MS 4, þar sem eingöngu eru sálmur sr. Jóns, bendir þó eindregið til þess að þýðingin sé hans rétt eins og frumorti sálmurinn.

69 Adv. 21.7.17 (76v–77r); MS Boreal 109 (28v–30r); MS Boreal 115 (7v–9r). Síðastnefnda handritið er skrifað í Skálholti 1772, líklega fyrir Ragnheiði Finnsdóttur Jónssonar biskups. Þar hefur söngfólk því kunnað skil á laginu undir lok 18. aldar. Í MS Boreal 109 er allmikill latínukveðskapur og má því einnig vera að það tengist Skálholti með einhverjum hætti. Sama kvæði er líka í lítið eitt yngra handriti, ÍB 243 8vo (um 1800; 4r–7r), og er lagboðinn einnig „Vígð náttin, náttin“. Sálmurinn er átta erindi og það fyrsta hefst svo: „Lifsljóminn, ljóminn, lofsælasti himna blóminn, blóminn, barn á jörðu er hér kominn“.

A	B
A1: Gaudete psallentes (1–6)	
A2: mire laudantes (6–11)	
	B1: virginis Mariae filium (12–15)
	B2: in salutem nobis genitum (16–19)
A3: angelorum (19–21, <i>aðalmótíf eingöngu</i>)	

Tafla 2. Formskipan mótettunnar *Gaudete psallentes*.

skrefagangs-mótíf þar sem tenór fylgir sópraninum með tveggja slaga töf (D). Þessar skiptingar eru allar fremur óreglulegar og erfitt að leggja þær á minnið. C-kaflinn kemur fyrir tvisvar en er lengri í fyrri skiptið; á móti kemur að D hljómar aðeins einu sinni eftir fyrri C-kaflann en tvisvar að loknum þeim síðari, og rekur þannig endahnútinn á þessa sérkennilegu tónsmíð.

Í engri íslensku heimildanna – nema brotinu í Cornell MS 4 – er lagið nákvæmlega eins og tenórinn í *Gaudete psallentes*. Endurtekning hendinganna er á reiki, stundum eru þær fleiri, stundum færri. Þýðandinn hefur auk þess farið frjálsglega með bragarháttinn, án þess þó að brjóta nokkru sinni gegn eðli lagsins. Í *Gaudete psallentes* eru stundum margar nótur á eitt atkvæði, en þá á íslenska skáldið það til að brjóta línuna upp svo að hver tónn fái sinn texta. Þannig er hægur leikur að láta níu atkvæða vísuorð í frumgerðinni („virginis Mariæ filium / in salutem nobis genitum“) falla að 12 eða 15 atkvæða hendingum íslenska kvæðisins („Maríu meyjar Jesúm Christum soninn sanna / fæddan hér í álfum ystum aðstoð manna“).

Geymd lagsins í íslenskum handritum veitir nokkra innsýn í það hvernig lög gengu manna á milli. Breytingarnar eru minnstar í elstu handritum: í Cornell MS 4 er lagið í F-dúr, en fimmund hærra í *Melódíu*, í C-dúr.⁷⁰

⁷⁰ Með tónflutningnum í C-dúr viðheldur skrifari *Melódíu* réttum hálf- og heiltónsbilum miðað við upprunalegu útgáfuna. Hefði hann nóterað lagið með F sem grunntón hefði þurft að nota lækkunarmerki (B í stað H), ellegar hefði lagið flust í lýdíska tóntegund. Svo er að sjá sem skrifarinn hafi viljað forðast hvort tveggja.

C

D

C1: timpana bum (22–27)

D1: angelorum timpana bum (28–31)

C2: timpana bum (32–35, *stytt*)

D2: angelorum timpana bum (36–39)

D3: angelorum timpana bum (40–43,
nýr endir)

Skrautið heldur sér í upphafshendingunni og það er ekki fyrr en í síðari hluta lagsins, þegar sömu lagbútarnir eru endurteknir hvað eftir annað, að útgáfan í *Melódiu* er nokkuð styttri. Að öðru leyti fer *Melódía* býsna nærri upprunalegri gerð, og er það enn ein vísbendingin um að skrifari handritsins hafi verið vel að sér í tónlist og haft góðar bækur sér við hönd.

Í yngri handritunum eru áhrif munnlegrar geymdar greinileg. Umbreyting lagsins er mikil og eflaust hafa einhver millistig gufað upp; heimildirnar eru líkastar keðju þar sem aðeins einstaka hlekkur er sýnilegur. Týndu laggerðirnar hafa eflaust sumar hverjar verið festar á blað en handritin síðan glatast, aðrar hafa ekki verið til nema á vörum fólks sem kunnir og söng lagið með sínu nefi.

Auk *Melódiu* er lagið heilt í fjórum handritum frá fyrri hluta 18. aldar. Þrjú þeirra (Lbs 1422 8vo, Lbs 1485 8vo og Lbs 1536 8vo) eru náskyld og geyma sömu gerð lagsins, en í Lbs 1927 4to (*Hymnodia sacra*, handriti sr. Guðmundar Högnasonar í Vestmannaeyjum frá 1742) er það með öðru sniði. Í öllum handritunum er lagið verulega einfaldað. Af flúruðum hendingum á „bæra/–bæra“ – „náttin/háttinn“ í *Melódiu* – stendur ekki eftir nema einn tónn á hvert atkvæði, eða tveir í *Hymnodia sacra*, en í öllum útgáfum lagsins er stefnan tekin upp á við, ýmist um ferund eða fimmund. Seinni hluti lagsins fer verulega úr skorðum. Íslensku laggerðirnar eru styttri þar en tenórinn í *Gaudete psallentes*; jafnvel í *Melódiu* vantar bæði C2 og D2 þótt frumgerðinni sé fylgt tón fyrir tón að öðru leyti. Styttingar eru annars mismiklar eftir handritum og vantar í lagið á

a)
 Vigð nátt - in, nátt - in, vel - kom - in á all - an hátt - inn,

b)
 Frá - bær - a, bær - a, sjá lofs - hörp - unn - ar hjóð skær - a,

c)
 Vigð nátt - in, nátt - in, vel - kom - in á all - an hátt - inn,

hátt - inn, hátt - inn, hjálp - ræð - is sýn - and - i mátt - inn.

skær - a, skær - a, lof - and - i hann æ því hærr - a.

hátt - inn, hjálp - ræð - is fær - and - i mátt - inn.

Jörð og himn - ar, menn og engl - ar sam - an ræð - a,

Mar - í - u meyj - ar Jes - úm Christ - um son - inn sann - a,

Jörð og himn - ar, menn og engl - ar sam - an ræð - a,

Nótnadæmi 6. Samanburður á Frábæra, -bæra/Vigd náttin úr eftirfarandi handritum: (a) Rask 98; (b) Lbs 1927 4to (Hymnodia sacra); (c) Lbs 1422 8vo og Lbs 1536 8vo.

Guð vor all - ra barn í stall - i lét sig fæð - a. Hinn mest - i, mest - i,
 fæð - an hér í álf - um yst - um að - stoð mann - a. Því hljóm - a
 Guð vor all - ra barn í stall - i lét sig fæð - a. Hinn mest - i,

minnst - an allr - a gjörð - i sig, minnst - an allr - a gjörð - i sig, leyst - i mig, leyst - i mig.
 allr - a engl - a hljóð - fær - i, allr - a engl - a hljóð - fær - i, hljóm - and - i, hljóm - and - i.
 minnst - an allr - a gjörð - i sig.

Minnst - an allr - a gjörð - i sig, leyst - i mig, minnst - an allr - a gjörð - i sig, leyst - i mig.
 allr - a engl - a hljóð - fær - i, hljóm - and - i.
 Minnst - an allr - a gjörð - i sig, leyst - i mig, leyst - i mig, minnst - an allr - a gjörð - i sig, leyst - i mig.

ólíkum stöðum. Minna fer fyrir pákusláttis-þríhljómunum (C) eftir því sem fjær dregur frumgerðinni; í Lbs-handritunum eru þeir ekki lengur brotnir heldur þrír tónar í skrefagangi niður á við. Þá hefur tóntegundin breyst: í Lbs 1422 8vo, Lbs 1485 8vo og Lbs 1536 8vo er lagið í D-dórískri og hefur því annan og dekkri blæ en þýski jólasöngurinn.⁷¹

Þótt *Hymnodia sacra* sé yngra handrit en Lbs 1422 8vo og Lbs 1485 8vo er laggerð þess að sumu leyti nær *Melódiu*. Kannski er það til marks um að tæpri öld eftir að eldra handritið var ritað hafi menntamenn á borð við Guðmund Högnason enn kunnað „lærðari“ útgáfu af laginu. Guðmundur einn sparaði sér auk þess ómakið og notaði endurtekningamerki í fyrri hluta lagsins, og skrifaði aðeins út þrjár hendingar í stað sex. Lagið er nær allt heiltóni hærra en frumgerðin og endar á G; þótt tóntegundin sé nokkuð á reiki í fyrri hluta lagsins – upphafslínan A–H–C–D gefur fremur til kynna dóríska tóntegund – má segja að það endi í mixólýdískri á G.⁷² Líkt og í yngri gerðum eru endurteknar hendingar seinni hlutans mun færri en í frumgerðinni; aðeins þrír stuttir „hljóðfæri/hljómandi“ frasar birtast áður en laginu lýkur.

Geymd lagsins mótaðist þannig af þeim sjálfsögðu sannindum að söngvarar áttu hægara með að muna hendingar sem voru endurteknar með reglulegum hætti en óreglulegum. Eftir standa fjórar gerðir lagsins, sem hver um sig stendur ólíkt á milli skriflegar og munnlegrar geymdar. Cornell MS 4 stendur greinilega næst frumhandritinu, gerð *Melódiu* litlu fjær, *Hymnodia sacra* enn fjær með breyttri tóntegund og miklum styttingum í síðari hluta lagsins, og loks Lbs-handritin þrjú fjærst með mestum breytingum.

71 Þessi tóntegundabreyting er í samræmi við niðurstöður rannsókna á geymd sálmalaga í íslenskum heimildum, sbr. Róbert Abraham Ottósson, „Tvesang,“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 19 (Kaupmannahöfn: Rosenkilde og Bagger, 1975), 83–86; Ingibjörg Eyþórsdóttir, „Með sínum tón: Tóntegundabreytingar í íslenskum sálmalögum“ (B.A. ritgerð, Listaháskóla Íslands, 2005). Svo virðist sem algengt hafi verið að lög sem upprunalega voru í dúr flyttust í dóríska eða frýgíska tóntegund, og sömuleiðis að lög færu úr moll yfir í lýdíska tóntegund.

72 Sjöundi tónn tónstígans er ekki notaður í laggerðinni í *Hymnodia sacra* og því ekki hægt að skera úr um hvort *Frábæra*, –*bæra* er þar í dúr eða mixólýdískri tóntegund. Þá vekur athygli að upphafshendingarnar í *Hymnodia sacra* skuli ekki byrja á lokatóni lagsins (þær væru þá G–A–H og viðhélðu dúr-blæ lagsins í samræmi við Cornell MS 4 og *Melódiu*), heldur skrefi hærra svo að útkoman verður skrefagangur í moll/dórískri. Að þessu leyti brúar *Hymnodia sacra* bilið á milli dúr-gerðarinnar í eldri handritunum og dórísku gerðarinnar í þeim yngri. Sama gildir um tveggja tóna flúrið í upphafshendingunni, sem er eins konar millivegur milli hinna eldri og yngri laggerða.

Ekki skal fullyrt hvort lagið barst fjórradda til landsins eða tenórinn eingöngu. Hitt er auðséð að lagið barst til landsins á nótum; nákvæm og vandlega útfærð nótnaskriftin í Cornell MS 4 útilokar að þar reiði skrifarinn sig á munnlega geymd einvörðungu. Hann hlýtur að hafa haft fyrir framan sig nótur að erlendri fyrirmynd, hugsanlega í meginlandsafriti.⁷³ En af hverju leggur hann frá sér fjaðurstafinn að skrifuðum fyrsta nótnastrengnum? Honum tekst betur en öðrum samtímamönnum sínum að líkja eftir fagmannlegri erlendri nótnaritun og varla skortir hann kunnáttu. Vitaskuld kemur margt til greina. Hann gæti hafa gleymt sér við aðrar skriftir, týnt forritinu eða gert sér grein fyrir því að það var óheilt, eða hreinlega misst áhugann. En jafnvel þótt skrifarinn hefði haft fyrir framan sig áreiðanlega uppskrift frumgerðarinnar hefði hann einnig getað heyrt lagið sungið af Íslendingum við íslenska textann. Í því samhengi hlýtur sú spurning að vakna hvort þá þegar hafi einhverjar þær breytingar, sem greina má í yngri handritum, verið teknar að slæðast inn í lagið. Hafi svo verið má gera sér í hugarlund að skrifaranum hafi fallist hendur þegar honum varð ljóst að til voru tvær ósamræmanlegar útgáfur á laginu, annars vegar sú þýska sem hann hafði fyrir framan sig á nótum og hins vegar sú íslenska sem tók að hljóma í hugskoti hans þegar hann festi fyrstu hendinguna á blað.

Erlendu lögin í *Melódíu* gefa einstaka innsýn í þann fjölbreytta tónlistarheim sem Íslendingar – að minnsta kosti hinir skólalagengnu – lifðu og hrærðust í allt fram á síðari hluta 17. aldar. Um leið eru þau áminning um það hversu brothætt vitneskja okkar um fortíðina getur verið þegar forgengileg handrit eiga í hlut. Í fjórum tilvikum hið minnsta er aðeins ein heimild til marks um músíktengingu Íslands við umheiminn: *Laudemus virginem* og *Gaudete psallentes* standa hvort um sig í einu erlendu handriti, *Vera mátt góður* og *Úr djúpum mjög* aðeins í *Melódíu*. Hér mátti ekki miklu muna að lögin glötuðust með öllu og þar með öll vitneskja um ferðalag þeirra norður á bóginn.

73 Óljóst er hvaðan yfirskriftin „En Lyre“ kemur. *Gaudete psallentes* ber enga yfirskrift í A.R. 940/941, en hugsanlega var yfirskrift í því eintaki sem barst til Íslands og varð fyrirmyndin að sálmi sr. Jóns. „En Lyre“ virðist danska og gæti bent til þess að mótettan hafi borist til landsins í gegnum Kaupmannahöfn. Þó getur yfirskriftin í Cornell MS 4 allt eins verið hugarsmið skrifarans.

Varhugavert getur reynst að fullyrða um útbreiðslu laga út frá fjölda varðveittra handrita. Fjöldi söngbóka hefur glatast í tímans rás og óvissuþátturinn því allstór. Þó er vert að benda á að aðeins eitt þeirra fimm laga sem hér hefur verið fjallað um náði teljandi útbreiðslu í íslenskum handritum, jólamótettan við sálm sr. Jóns Þorsteinssonar. *Patientia er sögð urt* og *Súsanna, sannan Guðs dóm* eru hvort tveggja varðveitt í tveimur uppskriftum (*Melódíu* og JS 138 8vo), *Úr djúpum mjög* og *Vera mátt góður* einungis í *Melódíu*. Þá virðist hafa verið lítið um að vísað væri í löginn sem lagboða við önnur kvæði. Þetta gæti bent til annars tveggja: að sóknin hafi mistekist, eða að löginn hafi flest verið einhvers konar elítusöngur, bundinn við latínuskólana og biskupssetrin og ekki náð verulegri fótfestu utan þeirra. Þó ber að hafa í huga að þegar *Melódía* er rituð eru löginn orðin meira en aldar gömul og harla fá nótnahandrit hafa varðveist frá fyrri hluta 17. aldar. Hugsanlega hafa löginn því lifað hér góðu lífi allan þann tíma, hvort sem það var við stólsskólana eingöngu eða einnig utan þeirra. Að minnsta kosti er ljóst að Ísland leið ekki fyrir landfræðilega legu sína þegar kom að fjölbreytileika tónlistarinnar sem hingað barst, nú þegar franskt bíbliukvæði, ítölsk götumúsík, tvö þýsk sönglög og jólamótetta hafa bæst á söngskrá Íslendinga á 16. og 17. öld.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

AM 433 fol.

AM 102 8vo

AM 713 4to

Den arnamagnæanske samling, Nordisk forskningsinstitut, Københavns Universitet

Rask 98 (*Melódía*)

Handritasafn Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns

Lbs 175 4to

Lbs 1158 8vo

JS 138 8vo

Lbs 271 4to

Lbs 1246 8vo

JS 155 8vo

Lbs 847 4to

Lbs 1422 8vo

JS 207 8vo

Lbs 1927 4to (*Hymnodia sacra*)

Lbs 1485 8vo

JS 385 8vo

Lbs 200 8vo

Lbs 1536 8vo

ÍB 243 8vo

Lbs 361 8vo

Lbs 2057 8vo

ÍB 361 8vo

Lbs 508 8vo

JS 643 4to

ÍB 380 8vo

Lbs 723 8vo

JS 53 8vo

ÍB 815 8vo

Lbs 735 8vo

JS 135 8vo

ÍBR 7 8vo

ÍBR 104 8vo

Þjóðminjasafn Íslands / Nordiska museet, Stockholm

Þjms 2008-5-186 / Nms 38868

Advocates' Library, National Library of Scotland, Edinburgh

Adv. 21.7.17

British Library, London

BL Add 4891

BL Add 11.181

Bodleian Library, Oxford

MS Boreal 109

MS Boreal 115

MS Boreal 113

Fiske Icelandic Collection, Cornell University Library, Ithaca

Cornell Icelandic MS 4 / IcH23P871

Proske-Bibliothek, Regensburg

A.R. 940/41

PRENTAÐAR HEIMILDIR

- Apokryfar bækur gamla testamentisins*. Þýð. Árni Bergur Sigurbjörnsson et al. Reykjavík: Hið íslenska Bibliúfélag, 1994.
- Árni Heimir Ingólfsson. „Íslenskt tvísöngslag og Mariúsöngur frá Montserrat.“ *Gripla* 15 (2004): 195–208.
- Balsano, Maria Antonella. „(Pier) Francesco Corteccia.“ *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Encyclopädie der Musik, Personenteil 4*, ritstj. Ludwig Finscher. 2. útg. (Kassel: Bärenreiter-Verlag, 1994–2007), 1671–1676.
- Bjarni Þorsteinsson. *Íslensk þjóðlög*. Kaupmannahöfn: S.L. Møller, 1906–1910.
- Bogi Benediktsson. *Sýslumannaæfir 4*. útg. Hannes Þorsteinsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1905–1908.
- Brennecke, Wilfried. *Die Handschrift A.R. 940/41 der Proske-Bibliothek zu Regensburg. Ein Beitrag zur Musikgeschichte im zweiten Drittel des 16. Jahrhunderts*. Kassel: Bärenreiter-Verlag, 1953.
- Cardamone, Donna G. „The Debut of the *Canzone villanesca alla napoletana*.“ *Studi Musicali* 4 (1975): 65–130.
- Caspari, Rolf. *Liedtradition im Stilwandel um 1600. Das Nachleben des deutschen Tenorliedes in den gedruckten Liedersammlungen von Le Maistre (1566) bis Schein (1626)*. Schriften zur Musik 13. München: Musikverlag Emil Katzbichler, 1971.
- Cuyler, Louise Elvira. *The Emperor Maximilian I and Music*. London: Oxford University Press, 1973.
- Dobbins, Frank. *Music in Renaissance Lyons*. Oxford Monographs on Music. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Eggen, Erik. *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós*. Bibliotheca Arnarnagana 21–22. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1968.
- Ein außzug guter alter und newer Teutscher liedlein einer rechten Teutschen art*. Útg. Georg Forster. Nürnberg: Johannes Petreus, 1539.
- Finscher, Ludwig. „Lied and Madrigal, 1580–1600.“ *Music in the German Renaissance. Sources, Styles, and Contexts*. Ritstj. John Kmetz. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 182–194.
- Guðlaugur R. Guðmundsson. *Skólalíf. Starf og siðir í latinuskólunum á Íslandi, 1552–1846*. Reykjavík: Iðnú, 2000.
- Halldór Hermannsson. *Illuminated Manuscripts of the Jónsbók*. Islandica 28. Íþaka: Cornell University Press, 1940.
- Hammerich, Angul. *Dansk musikhistorie indtil ca. 1700*. Kaupmannahöfn: Gad, 1921.
- Het oude nederlandsche lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd 1–3. Teksten en melodieën*. Útg. Florimond van Duyse. 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1903–1908.

- Hegelund, Peder Jenssøn. *Susanna. Comico-tragoedia, en merckelig Leeg udtagen aff Bibelen udaff Daniels Histori, om den ærlig Quindes Susannæ Kyskhed oc underlig Befrielse, allehaande Stater oc besynderlig ærlige Quindfolck, lystig oc nyttig at læse, udgiord i Danske Rhim*. Kaupmannahöfn: Matz Wingaard, 1578.
- Hinn íslenzki þursaflokkur [Ásgeir Óskarsson, Egill Ólafsson, Rúnar Vilbergsson, Tómas Tómasson, Þórður Árnason]. *Hinn íslenzki Þursaflokkur*. Reykjavík: Fálkinn, 1978. [Hljómplata.]
- Hofhaimer, Paul. *Ausgabe sämtlicher Werke* 1. Útg. Andrea Lindmayr-Brandl. Denkmäler der Musik in Salzburg 15. Salzburg: Selke Verlag, 2004.
- Honegger, Marc. „Les chansons spirituelles de Didier Lupi et les débuts de la musique protestante en France au XVIe siècle.“ 1–2. Doktorsritgerð, Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris, 1970, útg. 1971.
- Honegger, Marc og Frank Dobbins. „Didier Lupi Second.“ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 15. Ritstj. Stanley Sadie. 2. útg. London: Macmillan, 2001, 319.
- Ingibjörg Eyþórsdóttir. „Með sínum tón: Tóntegundabreytingar í íslenskum sálmalögum.“ B.A. ritgerð við Listaháskóla Íslands, 2005.
- Jón Halldórsson. *Skólameistarasögur*. Útg. Hannes Þorsteinsson. Sögur 15. Reykjavík: Sögufélag, 1916–1925.
- Jón Helgason. *Íslenzk fornkvæði* 4. Editiones Arnarnagænae B:13. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963.
- Jón Þorkelsson. *Om digtningen på Island i det 15. og 16. århundrede*. Kaupmannahöfn: Høst, 1888.
- Keyl, Stephen. „Tenorlied, Discantlied, Polyphonic Lied: Voices and Instruments in German Secular Polyphony of the Renaissance.“ *Early Music* 20 (1992): 434–445.
- Koch, Friederike Christiane. *Untersuchungen über den Aufenthalt von Isländern in Hamburg für den Zeitraum 1520–1662*. Beiträge zur Geschichte Hamburgs 49. Hamburg: Verlag Verein für Hamburgische Geschichte, 1995.
- Leaver, Robin. *Luther's Liturgical Music. Principles and Implications*. Lutheran Quarterly Books. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing, 2007.
- Levy, Kenneth Jay. „‘Susanne un jour’: The History of a 16th Century Chanson.“ *Annales musicologiques* 1 (1953): 375–408.
- Lund, Engel. *Íslenzk þjóðlög*. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1960.
- Margrét Eggertsdóttir. „Sautjándu aldar sólarýn.“ *Glíman* 5 (2008): 217–236.
- Moser, Hans Joachim. *Paul Hofhaimer. Ein Lied- und Orgelmeister des deutschen Humanismus*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1966.
- Njáll Sigurðsson. „Söngkennsla í latinuskólum.“ Loftur Guttormsson. *Kristni á Íslandi* 3. *Frá siðaskiptum til upplýsingar*. Reykjavík: Alþingi, 2000, 159–162.
- Oettinger, Rebecca Wagner. „Georg Forster.“ *Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Allgemeine Encyclopädie der Musik* Personenteil 6. Ritstj. Ludwig Finscher. 2. útg. Kassel: Bärenreiter-Verlag, 1994–2007, 1501–1505.

- Ongaro, Giulio M. „Italy, i: 1520–1560.“ *European Music 1520–1640*. Ritstj. James Haar. Woodbridge: The Boydell Press, 2006, 58–74.
- Páll Eggert Ólason. *Uppþök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi*. Reykjavík: Háskóli Íslands, 1924.
- Páll Eggert Ólason. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 1–5. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1948–1952.
- Picker, Martin et al. „Habsburg.“ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 10. Ritstj. Stanley Sadie. 2. útg. London: Macmillan, 2001, 637–644.
- Róbert Abraham Ottósson. „Ein fægur Saung Vijsa...“ *Afmælisrit Jóns Helgasonar, 30. júní 1969*. Ritstj. Jakob Benediktsson et al. Reykjavík: Heimskringla, 1969, 251–259.
- Róbert Abraham Ottósson. „Tvesang.“ *Kultúrhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 19. Kaupmannahöfn: Rosenkilde og Bagger, 1975, 83–86.
- Schuler, Manfred. „Paul Hofhaimer.“ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 11. Ritstj. Stanley Sadie. 2. útg. London: Macmillan, 2001, 601–602.
- Seidel, Wilhelm. *Die Lieder Ludwig Senfls*. Neue Heidelberger Studien zur Musikwissenschaft 2. Bern: Francke Verlag, 1969.
- Senfl, Ludwig. *Deutsche Lieder, Zweiter Teil*. Útg. Arnold Geering. Das Erbe deutscher Musik 15. Wolfenbüttel/Berlin: Georg Kallmeyer Verlag, 1940.
- Sigríður Þ. Valgeirsdóttir. *Íslenskir söngdansar í þúsund ár*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010.
- Stahelin, Martin. „The German Tenor Lied: Drafting the History of a Genre.“ *Music in the German Renaissance. Sources, Styles, and Contexts*. Ritstj. John Kmetz. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 174–181.
- Stefán Ólafsson. *Kvæði* 2. Útg. Jón Þorkelsson. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1886.
- Visnabók Guðbrands*. Útg. Jón Torfason og Kristján Eiríksson. Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2000.
- Wendel, Alfred. *Eine studentische Musiksammlung der Reformationszeit. Die Handschrift Misc. 236 a-d der Schermer-Bibliothek in Ulm*. Sammlung musikwissenschaftlicher Abhandlungen 85. Baden-Baden: Verlag Valentin Koerner, 1993.
- Willaert, Adrian et al. *Canzone villanesche alla napoletana and villotte*. Útg. Donna G. Cardamone. Recent Researches in the Music of the Renaissance 30. Madison: A-R Editions, 1978.
- Þórunn Sigurðardóttir. *Manuscript Material, Correspondence, and Graphic Material in the Fiske Icelandic Collection. A Descriptive Catalogue*. Islandica 48. Íþaka: Cornell University Press, 1994.
- Ættartölusafnrít séra Þórðar Jónssonar í Hitardal* 1. Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Rit 70. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2008.

SUMMARY

Five “Foreign Tones” in Rask 98

Keywords: Musicology, transmission, polyphony, *chanson spirituelle*, *Tenorlied*, *canzone villanesche*, Didier Lupi, Ludwig Senfl, Paul Hofhaimer, Francesco Corteccia, Jón Þorsteinsson, Rask 98, *Melódía*.

The manuscript Rask 98, also known as *Melódía*, was written c. 1660–1670 by an unknown scribe and contains 223 songs, each with musical notation. The manuscript’s heading states that it contains “foreign tones to Icelandic poetry.” Since none of the songs in Rask 98 carries an attribution, tracing their origins has proved to be an arduous task.

This article identifies models for five “foreign tones” in Rask 98, thus greatly extending our knowledge of musical repertoire and transmission in 17th-century Iceland. They are a French *chanson spirituelle* (Didier Lupi’s *Susanne un jour*), two German *Tenorlieder* (Paul Hofhaimer’s *Meins Traurens ist* and Ludwig Senfl’s *Pacientia muß ich han*), an Italian *canzona villanesca alla napoletana* (Francesco Corteccia’s *Madonn’io t’haggi amat’et amo assai*), and an anonymous Christmas motet found in a German manuscript written in Wittenberg around 1560 (*Gaudete psallentes*). In Rask 98, the original texts have been replaced by Icelandic poetry. Three of these texts are paraphrases (*Susanne un jour/Súsanna, sannan Guðs dóm*; *Pacientia muß ich han/Pacientia er sögð urt*; *Gaudete psallentes/Frábæra, -bæra*), while the secular texts for Corteccia and Hofhaimer have been replaced with newly written sacred contrafacta (*Vera mátt góður*; *Úr djúpum mjög*).

While nothing is known of the potential audience for these songs in Iceland, they may be associated with the “discant singing” — i.e. four-part singing based on continental models — introduced by Erasmus Villatsson, a schoolmaster at Skálholt from 1561–1564. The songs discussed here share certain similarities of musical style, possibly reflecting the performance practice of local musical ensembles. All are in four parts, largely homophonic in texture, and they do not make excessive demands on the performers. In each case, the Icelandic sources feature only tenor parts except Corteccia, for which Rask 98 provides the bass.

Of the five songs discussed here, only *Gaudete psallentes* seems to have enjoyed wide circulation; it can also be found in Icelandic sources for a newly composed text, *Vígð náttin*. Its tenor part is notated in six manuscripts while at least 23 others present the Icelandic text without music. The youngest notated manuscripts show a radical simplification of the musical material, with reduction of ornamental flourishes, shortening and/or omission of repeated passages, and a change of mode from F major to D Dorian. *Meins Traurens ist* and *Madonn’io t’haggi amat’et amo assai* are only extant in Rask 98, while for *Susanne un jour* and *Pacientia muß*

ich han there is one concordance among the Icelandic manuscripts (JS 138 8vo, an 18th-century hymnbook). It may be that the transmission of these songs was largely confined to the Latin schools, although this is difficult to assess given what appears to have been a substantial loss of contemporary sources.

Árni Heimir Ingólfsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
arniheimir@lhi.is

HELGI ÞORLÁKSSON

STURLUNGA – TILURÐ OG MARKMIÐ

I. TILURÐ

1. Inngangur

HVER SKEYTTI SAMAN sögurnar sem mynda *Sturlungu*, eldri gerð hennar sem kennd er við *Króksfjarðarbók*, og hvað gekk henni eða honum til? Langoftast er í seinni tíð miðað við að safnandinn hafi verið Þórður Narfason, sem dó 1308. Þetta mótar skilning á því til hvers verkið var sett saman. Hér á eftir er bent á að Þorsteinn Snorrason komi eins til greina sem safnandi, en hann dó líklega 1353. Hugmyndir um tilurð og markmið breytast sé miðað við Þorstein.

Á seinustu tveimur áratugum eða svo hefur athygli fræðimanna beinst æ meira að handritum frá 14. öld, hvaða verk eru valin saman í þau, með hvaða hætti þeim er komið fyrir og hvernig texta er breytt. Íðulega er spurt hvort ákveðin hugmyndafræði hvíli að baki. Þessi grein er sama merki brennd og hér er athyglinni beint að gerðum *Sturlungu*, einkum að *Króksfjarðarbók* en *Reykjarfjarðarbók* kemur og við sögu.

2. Safnandinn

Viða er fullyrt að safnandinn hljóti að hafa verið einn þriggja Narfasona frá Kolbeinsstöðum, Þórður, Þorlákur eða Snorri, og er tíðast að staðnæmst sé við Þórð lögmann,¹ en til er að láta sér nægja að nefna bræðurna saman án þess að taka einn út úr.² Þórður (d. 1308) átti heima á Skarði á Skarðsströnd

1 Sjá t.d., Guðrún Nordal, „3. Sagnarit um innlend efni – Sturlunga saga,“ *Íslensk bókmennta-saga* 1, ritstj. Vésteinn Ólason (Reykjavík: Mál og menning, 1992), 312–313.

2 Gunnar Karlsson, *Handbók í íslenskrri miðaldasögu* 1. *Inngangur að miðöldum* (Reykjavík: Háskólaútgáfan 2007), 200–203. Guðbrandur Vigfússon mun fyrstur hafa bent á Narfasyni og nefndi Þórð sérstaklega sem hinn líklegasta safnanda, sbr. *Sturlunga saga* 1. *Including the Islendinga Saga by Lawman Sturla Thordsson and other Works*, útg. Guðbrandur Vigfússon (Oxford: Clarendon Press, 1878), ciii–cv.

og síðan bróðir hans, Snorri lögmaður, eftir hann (d. 1332).³ Þórður hefur þótt líklegastur þeirra bræðra sem safnandinn vegna þess að í *Sturlubætti* í *Sturlungu* kemur fram að hann þekkti Sturlu Þórðarson persónulega, enda dvaldist hann með honum veturinn 1271 til 1272. Í svonefndum *Formála* í *Sturlungu* eru lofsamleg ummæli um Sturlu sem eru talin vera komin frá safnandanum. Hafa ófáir freistast til að líta á Þórð sem lærisvein og eins konar arftaka Sturlu í ritstörfum, en Sturla er höfundur megingögu *Sturlungu*, svonefndrar *Íslendingasögu*. Rök fyrir þeim bræðrum eru ekki síst að einn þeirra muni hafa samið *Geirmundarþátt* í *Sturlungu*, þar sem m.a. er fjallað um ættaróðal þeirra bræðra, Skarð á Skarðsströnd, og hann hafi eins samið *Haukdælaþátt* í sama verki, en amma þeirra bræðra var af Haukdælaætt.

Þorsteinn böllóttur Snorrason, Markússonar frá Melum, hefur líka talist koma til greina sem safnandi. Um það skal einkum bent á orð sem hljóta upprunalega að hafa verið viðbót safnanda og eru í *Guðmundar sögu dýra*, í gerð *Króksfjarðarbókar*; þar er vísað til Ketils Þorlákssonar, lögsögu-manns á Kolbeinsstöðum, sem „móðurföður Narfasona“. Í *Króksfjarðarbók* er eldri gerð *Sturlungu* en yngri gerðin er í *Reykjarfjarðarbók*. Texti *Reykjarfjarðarbókar* er glataður hér, en í blönduðum texta beggja gerða, sem finna má í Br (British Museum Add. 11, 127), stendur „móðurföður míns ítem móðurföður Narfasona“. Ketill var faðir Valgerðar, móður Narfasona, og Helgu, móður Þorsteins. Finnur Magnússon taldi að hér talaði Þorsteinn böllóttur en Guðbrandur Vigfússon hafnaði því.⁴ Björn M. Ólsen rökstuddi að Þorsteinn hefði bætt við orðunum „móðurföður míns ítem“ í yngri gerð *Sturlungu*, gerð *Reykjarfjarðarbókar*.⁵ Jón Jóhannesson leit svo á að texti Br væri sambræðingur frá 17. öld og taldi eðlilegast að halda að í frumgerðinni hefði staðið „móðurföður míns“.⁶ Hann

3 Um þá bræður og ætt þeirra, ætt Skarðverja og Kolbeinsstaðamanna, sjá Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar 1* ([s.l.]: Sögufélagið, 1969), einkum 160–182.

4 Guðbrandur taldi að safnandinn hefði þekkt Sturlu persónulega en Þorsteinn hefði tæpast getað verið samtímaaður hans; þetta er vafasamt, sjá nánar um það hér aftar. Þá taldi hann mæla gegn Þorsteini ábóta að í *Sturlungu* kæmi fram „no clerical leaning or feeling“, sbr. *Sturlunga saga 1*, útg. Guðbrandur Vigfússon, civ. Það stenst ekki vel, sbr. það sem segir hér aftar um *Geirmundarþátt*.

5 Björn M. Ólsen, „Um Sturlungu,“ *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju* 3 (Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmentafélag, 1902), 504.

6 *Sturlunga saga 2*, útg. Jón Jóhannesson et al. (Reykjavík: Sturlunguútgáfan, 1946), xviii–xix.

mun hafa ætlað að þar talaði einn Narfasona. En Þorsteinn böllóttur kemur til greina, ekkert síður en einn Narfasona, þar sem hann var sonur Helgu Ketilsdóttur. Þorsteinn gat skrifað í upphafi „móðurföður míns og móðurföður Narfasona“. Þessu var svo eðlilega breytt í „móðurföður Narfasona“ í handritum af flokki *Króksfjarðarbókar*, enda óvíst að lesendur áttuðu sig á orðunum „móðurföður míns“ og hver talaði þar. Orðalagið lifði hins vegar í handritum af flokki *Reykjarfjarðarbókar* nema hvað *ítem* kom að líkindum í stað og.⁷ Sé eingöngu miðað við þetta orðalag kemur Þorsteinn jafnt Narfaso-num til greina sem safnandi.

Áður en lengra er haldið verður þó að láta koma fram að óvíst er að Snorri Narfason hafi verið albróðir Þórðar og Þorláks. Í *Hauksbók Landnámu* er vísað til „Ketils, föður Valgerðar, móður þeirra Narfasona, Þorláks og Þórðar“.⁸ Má því vera að Snorri hafi ekki verið sonur Valgerðar Ketilsdóttur og gat þá ekki talað um Ketil sem móðurföður sinn.

Er vitað til að Þorsteinn böllóttur hafi stundað fræðimennsku? Stundum er talið að hann hafi tekið saman *Melabók Landnámu*, en Jón Jóhannesson taldi föður hans, Snorra lögmann Markússon, þó líklegri höfund.⁹ Undir það tók Jakob Benediktsson og benti á að í *Melabók* er ætt Melamanna alltaf rakin til Markúsar, föður Snorra, en Þorsteinn hefði sennilega rakið hana til Snorra, föður síns, en ekki aðeins Markúsar, afa síns.¹⁰ Bæta má við að það væri í stíl við *Sturlubók* og *Hauksbók* af *Landnámu* að lögmaður fjallaði um landnám og ættir frá landnámsmönnum og höfðingjum (goð- orðsmönnum).¹¹

Þótt Þorsteinn hafi e.t.v. ekki samið *Melabók* mun hann þó hafa komið að fræðimennsku. Í *Þórðar sögu hreðu* er hann talinn síðastur afkomenda Eiðs, sonar Miðfjarðar-Skeggja, og hefur það verið talið vísbending um að

7 *Reykjarfjarðarbók* mun vera rituð af skagfirskum manni á síðari hluta 14. aldar, sbr. Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar. *Excursus: Bókagerð bændu*,“ *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*, ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 49 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2000), 319.

8 *Landnámabók*, útg. Jakob Benediktsson, Íslensk fornrit 1 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968), 95.

9 Jón Jóhannesson, *Gerðir Landnámabókar* (Reykjavík 1941), 55–56.

10 *Landnámabók*, lxxxiii–lxxxiv. Þetta er þó nokkru flóknara: venjulega er talað um Hallberu sem Markús Þórðarson átti og Helgu sem Snorri Markússon átti.

11 Um frekari rök gegn Þorsteini sem höfundi *Melabókar*, sjá Hermann Pálsson, *Helgafell. Saga höfuðbóls og klausturs*, Snæfellsnes 2 (Reykjavík: Snæfellingaútgáfan, 1967), 138–139.

hann hafi komið að gerð sögunnar.¹² Það er þó aðeins tilgáta, en vissulega álitleg. En þar sem Þorsteinn var kanúki á Helgafelli, og síðar ábóti, líklega 1344 til 1353, hefur hann sjálfsagt komið að alls kyns fræðastarfsemi.¹³

Björn M. Ólsen taldi að Þorsteinn hefði bætt *Porgils sögu skarða* við Sturlungusafnið og að texti *Reykjarfjarðarbókar* sé beinlínis eða óbeinlínis afskrift af *Sturlungu* Þorsteins. Jón Jóhannesson féllst á þetta í doktorsritgerð sinni og taldi víst að Þorsteinn hefði bætt við ýmsu öðru.¹⁴ En í útgáfu sinni af *Sturlungu* 1946 dæmdi hann Þorstein úr leik sem hugsanlegan safnanda fyrir frumgerð *Sturlungu*, og mun það hafa verið vegna þess að hann taldi „móðurföður míns“ eiga við einn Narfasona, svo sem getið var. Safnandinn hefði þekkt Sturlu Þórðarson en Þorsteinn hafi varla munað hann, og jafnframt hefði hann átt að fjalla meira um ættir Melamanna en Skarðverja með viðbótum sínum í *Sturlungu*. Enn fremur taldi Jón óþarft að gera ráð fyrir aðild Þorsteins að hinni lengdu gerð, gerð *Reykjarfjarðarbókar*.¹⁵ Síðan munu fáir eða engir hafa ætlað Þorsteini neina aðkomu að samsteypu *Sturlungu*.

Spurt er hvað vakti fyrir safnandanum með samningu ofangreindra þátta, *Geirmundarþáttar* og *Haukdalabáttar*, og um leið með Sturlungusafninu. Hætt er við að svörin séu jafnan miðuð við hver teljist hafa verið safnandinn. Sé miðað við Þórð eingöngu hlaut frumgerðin að hafa orðið til fyrir lát hans, 1308. Annar er uppi ef miðað er við kanúkann Þorstein böllótt, ábóta á Helgafelli. Líta má á það hvort Þorsteinn komi til greina og hvað breytist við það, t.d. í skilningi á umræddum þáttum. Skýrt skal tekið fram að ekki er lagt til að miða jafnan við Þorstein fremur en Narfasyni, Þorlák (d. 1303) og Þórð, heldur er tilgangurinn að reyna að varpa ljósi á hverjir standi helst á bak við hið mikla verk, samsteypuna í *Sturlungu*, hagsmunum

12 *Kjalnesinga saga*, útg. Jóhannes Halldórsson, Íslenzk fornrit 14 (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1959), xlix–li.

13 Hermann Pálsson, *Helgafell*, 70–72. Þorsteinn var bróðir af Ágústínusarreglu, eða kanúki, á Helgafelli áður en hann var kjörinn ábóti þar 1344 (vígður 1345). Ekki er fullvíst hvenær hann dó en líklega þó 1353. Á Helgafelli voru teknar saman sögur helgra manna en líka afrituð lögbókarhandrit, segir Hermann, og enn fremur *Alexanderssaga*, *Rómverjasaga*, *Sverrissaga*, *Hákonarsaga* og *Magnúss saga lagabætis*, sbr. sama rit, 138–139. Ólafur Halldórsson hefur fjallað um bókagerð og tengsl milli Helgafells og Skarðs um miðbik 14. aldar, sbr. Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar*, *Studia islandica* 24 (Reykjavík: Heimskedeild Háskóla Íslands, Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1966), 35–45.

14 Björn M. Ólsen, „Um Sturlungu,“ 504, 508; Jón Jóhannesson, *Gerðir Landnámabókar*, 55.

15 *Sturlunga saga* 2, útg. Jón Jóhannesson et al., xvi–xx.

hverra hún þjóni best. Er þá vert að kanna hvort til *Sturlungu* kunni að hafa verið stofnað eftir 1308.

3. Geirmundarþáttur

Í *Geirmundarþætti* í *Sturlungu* er ekki farið eftir *Sturlubók Landnámu* heldur *Melabók*, eða sams konar texta, um landnám Geirmundar, sem nam að sögn Skarðsland á Skarðsströnd, og er þetta skrátið heimildarval, sé höfundurinn einn Narfasona af Skarðverjaætt. Þess hefði verið að vænta að Narfasynir fylgdu frásögn Sturlu Þórðarsonar í *Sturlubók Landnámu* um mörk við Klofasteina en miðuðu ekki við Búðardalsá, eins og gert er í *Melabók*.¹⁶ Jón Jóhannesson varð að viðurkenna að „kynlegt“ væri að *Sturlubók* skyldi ekki fylgt hér og datt helst í hug að safnandinn hefði ekki haft hana við höndina þegar hann safnaði saman sögum í *Sturlungu*.¹⁷ Það er auðsæilega vandræðaleg skýring, einkum ef Þórður Narfason átti í hlut. Þar sem hann dvaldist með Sturlu um hríð er litið svo á, eins og nefnt var, að hann hafi verið lærisveinn hans; kemur varla til greina að hann hafi hafnað frásögn Sturlu. Má rifja upp að þeir voru báðir bændur á Skarði, Þórður og Snorri Narfasynir. Sé miðað við lýsingu *Sturlubókar* var landnám Geirmundar mun stærra en gert er ráð fyrir í *Melabók*, náði um 1½ km lengra norðaustur frá Búðardalsá eða alveg norður að Klofasteinum. Þetta víðara landnám mátti vafalaust nota sem rök fyrir að hafa með í sök Skarðs þrjá bæi sem voru teknir undan Skarðskirkju 1259 eða þar um bil, og lágu milli Búðardalsár og Klofasteina og þar austur af.¹⁸ Hér voru sennilega umtals-

16 *Landnámabók*, 151–153. Jón Jóhannesson gerði reyndar ráð fyrir að farið væri eftir texta *Styrmisbókar*; má vera að *Melabók* hafi hér óbreyttan texta hennar.

17 Jón Jóhannesson, *Gerðir Landnámabókar*, 165–170, 216–218.

18 Algengast hefur verið að telja Klofasteina vera Hringsteina, á mörkum Tinda og Nýps, en þeir eru horfnir. Þegar Sigvarður biskup vígði kirkju í Búðardal 1259, að tölu fornbréfasafns, tók hann bæinn undan Skarðskirkju og líka Hvarfsdal og Tinda að tíundum og öðrum skyldum, en bæirnir þrjú lágu milli Klofsteina og Búðardalsár. Skarðskirkja hlaut hálfu Brekku í Bitru í uppbót (8 h); *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 1. 834–1264, útg. Jón Sigurðsson (Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmentafélag, 1857–1876), 596–597; 2. 1253–1350, útg. Jón Þorkelsson (1888–1893), 117, 634–636. Árni Björnsson telur að miðað hafi verið við klofinn stein hjá Búðardalsá en ekki Hringsteina (ætlaða Klofasteina), sbr. Árni Björnsson, *Í Dali vestur. Ferðafélag Íslands, Árbók 2011* (Reykjavík: Ferðafélag Íslands, 2011), 130–133. Virðist fremur undarlegt að miða bæði við Búðardalsá og klofinn klett við hlið hennar, skýrara að miða eingöngu við Búðardalsá.

verðir tíundarhagsmunir í húfi, gjald sem Skarðverjar vildu sjálfsagt halda. Því til stuðnings má nefna að Snorri Narfason gekk eftir við biskup að tíund væri greidd úr Fagurey til Skarðskirkju, og Ormur sonur hans kærði fyrir öðrum biskupi að ekki hefði greiðst tíund af Svíney til Skarðskirkju.¹⁹ Eru varla líkur til að Skarðverjarnir Þórður og Snorri hefðu fremur valið Melabókartexta en *Sturlubók*. Vera má að Sturla hafi einfaldlega stækkað landnám Geirmundar vegna bæjanna þriggja.²⁰ Kann að vera að bræðurnir hafi vitað það, en jafnvel þótt þeir hefðu talið fræðin vafasöm hlytu þeir að hafa fylgt Sturlu að málum. Skiptir varla nokkru að þeir töldust afkomendur Steinólfs í Fagradal og viðmiðun *Sturlubókar* við Klofasteina skerti landnám hans á þessum stað.

Hér má bæta við að rök eru til að halda að *Sturlubók* sé ekki heldur fylgt í *Haukdalætti*, þar muni farið eftir *Melabók* (Styrmisbókartexta), sem mælir enn gegn Narfasinum. Það var hins vegar á allan hátt eðlilegt að Melamaðurinn Þorsteinn fylgdi frekar *Melabók* en *Sturlubók*.

Hvert var markmiðið með samningu *Geirmundarþáttar*? Verður ekki séð að Narfasynir hafi verið komnir af Geirmundi og benti Jón Jóhannesson einmitt á það, en taldi jafnframt að Skarð væri miðdepill þáttarins en ekki Geirmundur. Ekki verður fallist á þetta: Geirmundur er aðalatriðið, göfugur uppruni hans í Noregi, víkingaferðir, höfðingleg lund og stórbrotinn búskapur hans, bæði á Skarði og á Ströndum. Sjálfur var Þorsteinn böllóttur kanúki og ábóti á Helgafelli þar sem öflun aðfanga var vafalaust margbrotin og umfangsmikil; búskaparhættir Geirmundar munu hafa verið á áhugasviði hans. Í þættinum er rakin ætt frá Geirmundi til Þorgils Oddasonar á Staðarhóli (d. 1151), og næst á eftir þættinum kemur saga hins sama Þorgils og Hafliða Mátssonar. Í sögunni er Þorgils líst á svipaðan hátt og Geirmundi í þættinum, hjá honum var mannmargt og rausn og hann var stórfengur og auðugur, segir sagan, og fram kemur að hann dró að föng frá Ströndum, eins og Geirmundur.²¹ Í þættinum kemur fram að Þorgils var fimmti maður frá Geirmundi og er ætt rakin sérstaklega til

19 *Diplomatarium Islandicum* 2, 636; 3. 1269–1415 (1890–1896), 302.

20 Þórhallur Vilmundarson telur „að Sturla hafi fært landamerkin [frá Búðardalsá að Klofasteinum] vegna þess að jarðirnar þrjár lágu undir Skarðskirkju fram á 13. öld“, sbr. *Harðar saga*, útg. Þórhallur Vilmundarson, Íslenzk fornrit 13 (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1991), cxxxii.

21 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 13–14, 16, 19.

hans.²² Sjálfur var Þorsteinn böllóttur sjötti maður frá Þorgils og því kominn af Geirmundi, ólíkt Narfasonum.²³ Það er grunnhugmynd í þættinum, sem nánar greinir, að höfðinglegt háttalag gengur í ættir, og þannig tengist Þorgils Oddason *Geirmundarþætti*. Geirmundur er því aðalatriði og höfðinglegir búskaparhættir hans, en ekki Skarð sérstaklega. Þetta bendir ekki til Narfasona.

Frásögnin um reynilundinn í *Geirmundarþætti* tengist vafalítið þeirri trú að reynir væri tré Þórs. Yfir reynilundinum lýsti ljós sem merkti að staðnum væri ætlað mikið hlutverk í kristni, en Geirmundur skildi það víst ekki. Geirmundur hafði illan bifur á reynitrjánnum, og þar með illan bifur á heiðni, a.m.k. Þór. Kirkjan á Skarði var reist á staðnum og var vörn gegn heiðni. Er trúlegt að Þorsteini kanúka eða ábóta hafi líkað þessi frásögn, sem hann sótti líklega í munnmæli. Er þetta eitt dæmi af mörgum um heiðingja sem var andsnúinn heiðni og hefði líklega fagnað kristni ef hann hefði átt kost á að kynnast henni. Þetta er m.ö.o. upphafning Geirmundar.

Höfundur lætur þó ekki hjá líða að koma ætt Skarðverja að líka og þar kann Þorsteinn að hafa vélað um, hann var sjálfur af ættinni. Þorgils prestur Snorrason, goðorðsmaður á Skarði (d. 1201), var afi Valgerðar sem var móðir Helgu Ketilsdóttur, Þorlákssonar, og amma Þorsteins, svo sem fram er komið.²⁴ Þorsteini böllótt mun því hafa verið annt um ættina og hlut hennar. Ættartölur í lok þáttarins þykja benda til Narfasona, ættir eru mikið raktar til Skarð-Snorra (d. 1260), föður Narfa. En þess er og að gæta að framan af í ættartölunum virðist Snorri lögsögumaður Húnbogason á Skarði (d. 1170) vera miðdepillinn, ættir eru raktar til konu hans og móður hans.²⁵ Þorsteinn böllóttur var fimmti maður frá Snorra lögsögumanni Húnbogasyni. En honum kann líka að hafa verið annt um Skarð-Snorra vegna frænda sinna, Narfasona.

22 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 10.

23 Um þessa siðarnefndu ættfærslu sjá *Landnámabók*, „Ættaskrár. X. Reyknesingar“; um Þuríði Hallsdóttur, sbr. sama rit, „Ættaskrá VII a. Kjalleklingar“, þar sem Þuríður kemur aftur við sögu.

24 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., „20. ættskrá“.

25 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 10–11.

4. *Haukdælaþáttur*

Í *Haukdælaþætti* er fyrst fjallað lofsamlega um biskupa af ætt Mosfellinga en síðan vikið að Haukdælum, Teiti, Halli biskupsefni og Gissuri Hallssyni, sem í þættinum er sagður hafa verið hinn besti klerkur. Að lokum segir frá Þórum tveimur Guðmundardætrum á Þingvöllum og dagdraumum þeirra um mannsefni. Efnið í þættinum gæti vel verið komið að mestu leyti frá Haukdælum sjálfum. Hluti þáttarins um Þórunar kann þó að vera kominn frá safnanda *Sturlungu*.

Hvernig stóð á þessari frásögn um systurnar á Þingvöllum? Þóru yngri er hampað, hún er skynsöm, gætin og staðföst. Hin eldri Þóra er hégómleg nokkuð, að mati hinnar yngri, sem taldi tal hennar óþarfa og jafnvel „geipan“, en hin eldri herti stöðugt á um að hin yngri lýsti vilja sínum um mannsefni. Hún lét loks undan og reyndist fella hug til Þorvalds Gissurarsonar, og sagði eftirminnilega um konu hans: „Það vilda eg að Jóra biskupsdóttir andaðist...“. Hin yngri Þóra reyndist þannig skapmikil og einbeitt í vilja sínum, og varð kona Þorvalds í Hruna þegar hann hafði misst Jóru. Meðal barna þeirra Þóru voru Halldóra og Gissur jarl. Halldóra varð kona Ketils Þorlákssonar á Kolbeinsstöðum og amma Narfasona, en á Kolbeinsstöðum mun líklega hafa dvalist fyrrnefnd Helga, laungetin dóttir Ketils og móðir Þorsteins böllóttis. Þannig hafði Þorsteinn tilefni til að fjalla lofsamlega um Þóru yngri og sagan um hana kann að vera komin frá Helgu og Halldóru. Helga kann m.ö.o. að hafa sagt Þorsteini, syni sínum, þessa sögu.²⁶

5. Annað viðbótarefni safnanda

Svo er að sjá að safnandi hafi reynt að draga sem skýrast fram og skerpa andstæður milli Sturlu Sighvatssonar og Gissurar Þorvaldssonar, eins og Pétur Sigurðsson benti á, og taldi að safnandinn hefði skotið inn efni í því skyni.²⁷ Kunnugt er að Sturlu Þórðarsyni var mjög í nöp við Gissur

26 Pétur Sigurðsson taldi þáttinn saminn við Breiðafjörð og af safnanda, einhverjum Narfasona. Niðurlagið um Þórunar rakti hann til Halldóru, en nefndi ekki Helgu, sbr. Pétur Sigurðsson, „Um Haukdælaþátt“, *Festskrift til Finnur Jónsson 29. maj 1928* (Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaards forlag, 1928).

27 Pétur Sigurðsson, „Um Íslendingasögu Sturlu Þórðarsonar“, *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmennta að fornu og nýju* 6 (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1929–1939), 42.

Þorvaldsson á síðustu árum þjóðveldis. Sturla lagði fæð á Gissur árið 1261, kallaði hann slægan lygara og svikara í vísu sem hann orti og líkti við Óðin.²⁸ Er vafasamt að gróið hafi um heilt á milli þeirra. Í *Íslendingasögu* gætir Sturla vissulega stillingar í frásögnum af Gissuri, hinum æðsta fulltrúa konungs, en þó kemur þrisvar fram í verkinu að menn vissu ekki hverjum Gissur fylgdi að málum (80. (75.), 91. (86.) og 104.(99.) kapítuli) og mun það frá hendi Sturlu. Hann vildi líklega benda á að menn vissu ekki hvar þeir hefðu Gissur, og Pétur Sigurðsson nefnir óhreinlyndi Gissurar í þessu sambandi.²⁹ Vissulega er athyglisvert að Sturla skuli klifa á þessu atriði, Gissur gaf ekkert upp um stuðning, lét vel til beggja, lét til allra skipulega. Segja mátti að Gissur hafi verið hlutlaus, en klifunin vekur grun um undirhyggju af hálfu hans eða að brugðið gæti til beggja vona, hann hafi ekki verið heill. Ályktun Péturs um óhreinlyndi er því ekki óeðlileg. Í samtektinni um Gissur (í 126. (121.) kapítula), sem Pétur telur vera frá safnanda, segir hins vegar að Gissur hafi jafnan verið „afskiptalítill“ við deilur höfðingja. Þar er annars mikið lof um Gissur, hann hafi verið höfðingi mikill, vitur, vinsæll, skýrlegur, blíðmæltur og hinn drjúlegasti við ráðagerðir, vinsæll meðal bestu bænda. Lýsing Sturlu Sighvatssonar á sama stað er hins vegar heldur nóturleg, segir þar „að nær engir menn hér á landi héldu sér réttum fyrir honum“, svo mikill hafi ofsi hans verið. Safnandinn hefur ekkert gott að segja um Sturlu. Vegna náinna tengsla Þórðar Narfasonar við Sturlu Þórðarson er vafasamt að hann hefði dregið upp svo lofsamega mynd af Gissuri, þótt hann væri ömmubróðir hans, og ósennilegt að hann hefði dregið upp svo nóturlega mynd af Sturlu Sighvatssyni, sem nafni hans virðist hafa dáð svo mjög.³⁰

Guðrún Nordal fjallar um þessar andstæður í bók sinni, *Ethics and Action in Thirteenth-Century Iceland*, The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 11 (Óðinsvéum: Odense University Press, 1998), einkum 52–65.

28 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 528.

29 Pétur Sigurðsson, „Um Íslendinga sögu Sturlu Þórðarsonar,“ 43.

30 Vissulega voru endalok Sturlu Sighvatssonar á Örlygsstöðum ömurleg, samkvæmt lýsingu nafna hans og frænda, og líklegt að hann hafi viljað draga fram að dramb eða óhóf hafi orðið frændanum að falli; hann gætti ekki að guði fyrr en undir andlátið og iðraðist, sbr. Helgi Þorláksson, „Sturla Þórðarson, minni og vald,“ 2. *Íslenska söguþingið 30. maí – 1. júní 2002. Ráðstefnurit 2*, ritstj. Erla Hulda Halldórsdóttir (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, Sögufélag, 2002), 319–341. Í lýsingunni kemur þó fram hluttekning og jafnvel hlýja enda voru þeir nafnar mjög nákomnir og addaun Sturlu Þórðarsonar ótvíræð.

Þeir Pétur og Úlfar Bragason telja báðir líklegt að safnandinn hafi skotið inn þætti um Jóriði í Miðjumdal.³¹ Vegna lofsamlegra ummæla í þættinum um Gissur virðist ótrúlegt að frásögnin sé kominn frá Sturlu.³² Þar með er líka ósennilegt að Narfasynir hafi bætt þættinum við, a.m.k. er Þórður mjög ósennilegur í þessu viðfangi. Þá er Þorgils skarði í Jóriðardraumum kallaður illur fugl sem í sitt hreiður skíti, en varla létu Sturla og Þórður Narfason slíkar sagnir lifa um höfðingja af Sturlungaætt.³³ Sé haft í huga hversu nákominn Þórður Narfason virðist hafa verið Sturlu verður að teljast fremur ólíklegt að hann hafi talið við hæfi að hampa Gissuri, eins og gert er, einkum í Jóriðarþætti en líka, eins og sumir telja, í ætluðum viðbótum í safninu.

6. Formálinn

Um Sturlu Þórðarson segir í *Formálanum* svonefnda í *Sturlungu* (*Sturlungu-formálanum*): „hann vissa eg alvitrastan og hófsamastan“, og er jafnan litið svo á safnandinn hafi frumsamið þetta og þekkt Sturlu persónulega. Þorsteinn mun hafa dáið 1353 og hafi hann verið nærri átræðu kann hann að hafa hitt Sturlu, t.d. árið sem hann dó (d. 30. júlí 1284) eða nokkru fyrr og munað hann. En Birni M. Ólsen fannst þetta ekki koma til greina, og Guðbrandi Vigfússyni og Jóni Jóhannessyni sýndist það hæpið og litu þeir svo á að Þorsteinn gæti ekki verið safnandi frumgerðar. Þó kann vel að vera

- 31 Pétur Sigurðsson, „Um Íslendinga sögu Sturlu Þórðarsonar,“ 124 (þátturinn hafi svo fallið út í gerð *Reykjarfjarðarbókar*); Úlfar Bragason, „In the scriptorium of *Sturlunga's* compiler,“ *International Scandinavian and Medieval Studies in Memory of Gerd Wolfgang Weber*, ritstj. Michael Dallapiazza et al., Hesperides, Letterature e culture occidentali 12 (Trieste: Edizioni Parnaso, 2000), 478, 481; Úlfar Bragason, *Ætt og saga. Um frásagnarfræði Sturlungu eða Íslendinga sögu hinnar miklu* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010), 233–234, 241–243.
- 32 Vésteinn Ólason, „Jóriðar þáttur,“ *Sturlaðar sögur sagðar Úlfari Bragasyni sextugum*, 22. apríl 2009, ritstj. Guðrún Nordal et al. (Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 2009), 104–107.
- 33 Guðrún Nordal getur þess til að sá sem tók *Króksfjarðarbók* saman („editor“) hafi bætt við draumum Jóriðar, m.ö.o. að safnandi *Sturlungu* hafi ekki gert það í frumgerð hennar, sbr. Guðrún Nordal, „To dream or not to dream: A question of method,“ *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles* 1. Preprint Papers of The 13th International Saga Conference. Durham and York, 6th-12th August, 2006, ritstj. John McKinnell et al. (The Centre for Medieval and Renaissance Studies, Durham University, 2006), 311, sbr. 306, 309. Þetta virðist hugsanlegt enda eru Jóriðardraumar ekki í *Reykjarfjarðarbók*.

að Þorsteinn hafi hitt Sturlu, svo sem sjö ára gamall. Hafi þetta gerst 1284 hefur Þorsteinn verið 76 ára þegar hann lést. En eins getur verið að sá sem lýsir Sturlu í *Formálanum* meti hann eftir því sem hann hafði heyrt um hann og framkomu hans. Þannig kann Þorsteinn að hafa heyrt lofsamleg ummæli um Sturlu á æskuheimili sínu á Melum. Loks er hugsanlegt að orð *Formálans* séu ritklif og lúti því ekki endilega að persónulegum kynnum.³⁴

7. Ættrakning

Mælir nokkuð gegn því að Þorsteinn böllóttur hafi tekið saman gerð *Króksfjarðarbókar*? Jón Jóhannesson gerði ráð fyrir að Þorsteinn hefði ekki gert það, ella hefði hann þá lagt meiri rækt við að rekja ættir Melamanna en Skarðverja, eins og nefnt var.³⁵ Jón virðist ekki hafa gætt þess að Þorsteinn böllóttur var líka ættaður frá Skarði, kominn af Þorgilsi Snorrasynti, eins og fram er komið. En hér er þó einkum á það að líta að Þorsteinn var sonarsonur Markúsar Þórðarsonar, sem var frá Görðum á Akranesi, en sú ætt kemur afar mikið við sögu í allri *Sturlungu*, feðgarnir Böðvar og Þórður og synir Þórðar, bræðurnir Þorleifur, Böðvar í Bæ og Markús sjálfur. Hinn síðastnefndi eignaðist konu frá Melum og settist þar að, en er að vísu sjaldnast nefndur af bræðrunum. Þó er hann nefndur fimm sinnum í *Sturlungu*, en t.d. Narfi Snorrason (d. 1284), faðir Narfasona, einungis þrisvar sinnum. Hann kemur fyrst við sögu í *Sturlungu* 1253, var þá orðinn prestur og átti heima á Kolbeinsstöðum, nærri mynni Hítardals, og hefur því verið á miklum sögu slóðum. Rök eru til að halda að hann hafi ekki fæðst síðar en 1220.³⁶ Ef ættrakning er notuð sem röksemd um höfund er mikilvægt hversu lítið Narfi kemur við sögu í *Sturlungu*, og ekkert í ættartölum, og það bendir varla til Narfasona. Fátt bendir til Narfa sem heimildarmanns og ætlaðar viðbætur í *Sturlungu* hafa ekki verið raktar til hans.³⁷

34 Sverrir Tómasson, *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum. Rannsókn bókmennatæfðar*, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 33 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1988), 222–230. Fram kemur að óbilugar heimildir voru vitrir menn, fróðir, traustir, reyndir, vísir og sannorðir.

35 *Sturlunga saga* 2, útg. Jón Jóhannesson et al., xix.

36 Björn M. Ólsen, „Um Sturlungu,“ 506.

37 Björn M. Ólsen, „Um Sturlungu,“ 505–506. Björn bendir á dæmi þess að Þórður Narfason kunnir að hafa verið heimildarmaður um frásagnaratriði nokkurt, tengt Narfa. Aðrir koma þó til greina.

Sé Þorsteinn safnandinn, má spyrja hvort faðir hans, Snorri Markússon á Melum, komi eitthvað við sögu. Sennilega mun Snorri (d. 1313) hafa verið of ungur til að geta komið að marki við sögu í *Sturlungu*, en er þó nefndur í þjónustu frænda síns, Vigfúsar Gunnsteinssonar, á Staðarhóli, árið 1263. Vigfús fór með goðorð Staðarhólmanna og Reyknesinga.³⁸

Á einum stað hafði þó Þorsteinn tækifæri til að koma að ætt sinni, ætt Garðamanna. Í *Sturlungu* er sérstakur kafli með ættartölum. Þar eru taldir upp Oddaverjar, Sturlungar, Ásbirningar, Svínfellingar, Seldælir, Vatnsfirðingar og ætt Þorsteins rangláts sem eru einkum Hítðælir og Kolbeinsstaðamenn, ættir þeirra Þórðar Narfasonar og Þorsteins sjálfs. Ekki er vitað hver samdi þennan ættartölukafla og valdi úr ættirnar, en Björn M. Ólsen gat þess til að Sturla Þórðarson hefði viljað hafa ættartölurnar með *Sturlusögu* og *Íslendingasögu*.³⁹ Sturla hefur þó varla tekið tölurnar saman; þær ná vart fram yfir 1240 enda vantar t.d. syni Sæmundar Jónssonar í Odda og syni Brands Kolbeinssonar, en annar þeirra varð tengdasonur Sturlu. Þá vantar Hrafn Oddsson og þó benda kannski ættartölurnar helst til Seldæla. Segir afar rækilega frá þeim, og meira að segja tekið fram í kafla um Ásbirninga hverjar voru fylgdarkonur Sveinbjarnar og Kráks Hrafnssona af Seldælaætt. Sturla hefur ekkert átt við ættartölurnar að öllum líkindum. Safnandi mun hafa sleppt ættrakningu Haukdæla, enda kom hann þeim fyrir í *Haukdælafætti*, og ættrakningu Skarðverja skráði hann í *Geirmundarfætti*. Ekki er líklegt að safnandi hafi annars breytt miklu í ættartölukaflanum, en þó setti hann inn viðbætur um Skarð-Snorra í ættartölum Svínfellinga og Seldæla og skaut inn fróðleik um móður Ketils Þorlákssonar. Þorsteinn kann að hafa skotið þessum viðbótum inn, en hann hefur ekki nýtt færið og búið til sérstakan þátt um ættir Garðamanna. Það afsannar auðvitað ekki aðild hans að samsteypunni. Þar segir mikið frá Garðamönnum, Þórði Böðvarssyni og sonum, eins og nefnt var, og það gat nægt Þorsteini. Auk þess kann hann að hafa samið verkið fyrir veraldlega forkólfa af ættum Kolbeinsstaðamanna eða Skarðverja og það ráðið áherslum, eins og komið skal að.

38 Lúdvík Ingvarsson, *Goðorð og goðorðsmenn* 3 (Egilsstöðum: höfundur, 1986), 212–216.

39 Björn M. Ólsen, „Um Sturlungu,“ 385; *Sturlunga saga* 2, útg. Jón Jóhannesson et al., xxv.

8. Stytting *Hrafnsögu* og aðlögun *Prestssögunnar*

Hefði Þorsteinn kanúki stytt *Hrafnsögu* á þann hátt sem gert er í *Sturlungu*? Sagt er að safnandi *Sturlungu* hafi fellt úr trúarleg atriði í *Hrafnsögu*, þau sem voru fallin til að upphefja Hrafn sem eins konar dýrling.⁴⁰ Hefði Þorsteinn nokkuð gert þetta? Víst er að safnandinn felldi niður fyrri hluta sögunnar en hélt hinum, enda var ekki ætlun hans að rekja ævi Hrafn heldur segja frá samskiptum þeirra Þorvalds Vatnsfirðings. Í þeim kafla sem hann tók með úr sérstöku sögunni stytta safnandi og felldi úr hér og þar. Það eru atriði sem var ætlað að upphefja Hrafn almennt fyrir góðmennsku og læknislist, ekki mjög hlutlæg. Enn fremur er fellt niður efni sem safnandi mun hafa talið óþarfa málalengingar. Varla vildi hann draga úr trúrækni eða dýrlingssvip Hrafn því að í hlutanum sem tekinn er upp í *Sturlungu* kemur mjög skýrt fram hversu trúaður Hrafn var og hversu trúrækilega hann lifði (sjá 19. kapítula). Þar kemur fram að kvöldið fyrir dauða sinn dáðist hann að þíningu heilags Andrésar, og þegar bær hans var umkringdur söng hann óttusöng í logandi húsum og lá síðan á bæn og felldi tár með mikilli iðran. Skiptir varla máli þótt safnandi sleppti hér tilboði Hrafn um að gefa sig á vald Þorvaldi til friðar öðrum.

Safnandinn tók líka með *Prestssögu* Guðmundar Arasonar, sem bendir ekki til að markmiðið hafi verið að fella niður kirkjulegt eða trúrækilegt efni. Raunar er jarsteinum sleppt, safnandinn hefur kannski verið tortrygginn á vatnsvíglur Guðmundar. En köllun Guðmundar til að verða prestur og biskup kemur skýrt fram og enn fremur að hann hafi verið guði þóknanlegur. Ekkert er dregið úr upprunalegri fylgni í *Prestssögunni* við kirkjuvaldsstefnuna. Þegar safnandinn breytti textanum vakti fyrir honum „að auka hraða frásagnarinnar og hlutlægni og aðlaga hana formi annarra texta í samsteypunni“.⁴¹

Enn er á það að líta að safnandinn hugðist taka með sögu Þorláks biskups, eftir því sem segir í *Formálanum*, en það fórst fyrir. Af þessu verður ráðið að því fer fjarri að hann hafi amast við kirkjulegu eða guðrækilegu efni. Frásögnin um reynilundinn á Skarði bendir til hins sama.

40 Stephen Norman Tranter, *Sturlunga saga. The Role of the Creative Compiler*, Europäische Hochschulschriften 1, Deutsche Sprache und Literatur 941 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1987), 31–50.

41 Sjá um þetta, Úlfar Bragason, *Ætt og saga*, 208, samanber 193–210.

9. Enn um safnandann, endurmat

Það sem mælir gegn því að Þórður Narfason hafi verið safnandinn er einkum að í *Sturlungu* er stuðst við *Landnámu* í Melabókargerð (eða gerð *Styrmisbókar*), en Þórður hefði sjálf sagt notað *Sturlubók* og þeir bræður allir. Miðað við hversu nákominn Þórður Narfason virðist hafa verið Sturlu verður að teljast fremur ólíklegt að hann hafi talið við hæfi að hampa Gissuri Þorvaldssyni, eins og sumir telja að safnandi *Sturlungu* geri í ætluðum viðbótum í safninu. Mælir gegn Narfasonum að ættir eru ekki raktar til Narfa föður þeirra og hann kemur lítið við sögu þótt væri orðinn prestur árið 1253. Hann bjó á miklum sögulóðum en frásagnir virðast lítt eða ekki hafðar eftir honum, t.d. ekki ætlaðar viðbætur. Ekkert af þessu kemur þó í veg fyrir að Þórður eða einhver Narfasona sé safnandinn. Skýringin að *Sturlubók* hafi ekki verið við höndina þegar *Geirmundarþáttur* varð til er hugsanleg en fremur vandræðaleg.

Þorsteinn böllóttur hafði hins vegar ástæðu til að taka *Melabók* fram yfir *Sturlubók*. Kanúki eða ábóti á Helgafelli var líklegur til að hafa áhuga á stórbúskap Geirmundar og sögu um reynilundinn. Ekkert sérstakt virðist mæla gegn Þorsteini nema helst að hann kom ekki föðurfólki sínu að í ættar-töluþætti *Sturlungu*. Honum nægði kannski að forfeður hans og frændur frá Görðum komu annars mikið við sögu í *Sturlungu*. Og muna má að áhugamál verkbeiðanda gátu ráðið miklu um hvað hann tók með og hvað ekki.

Varla er ráðlegt að reyna að gera upp á milli Þórðar og Þorsteins eða reyna að skilja samsteypuna út frá lífshlaupi annars hvors, elta veraldleg atriði eins og lagastarf og konungsþjónustu vegna Þórðar eða leggja áherslu á kirkjuleg og trúarleg atriði sem mætti vænta vegna Þorsteins. Þá er hugsanlegt að Þorsteinn hafi skotið inn orðunum „móðurföður míns“ í afrit frumgerðar, en einhver annar en þeir Þorsteinn eða Narfasynir tekið frumgerðina saman.

Aldur frumgerðarinnar er víða miðaður við um 1300 til 1308, og er seinna ártalið dánarár Þórðar. Frumgerðin kann þó að hafa orðið til síðar. Elsta varðveitt handrit hennar er *Króksfjarðarbók*, skinnhandrit líklega skrifað upp úr 1360⁴² og mun því ráðlegast að miða við tímennu u.þ.b. 1350 til 1370.⁴³ Samkvæmt því kynni safnið eins að hafa orðið til um 1330 eða jafnvel síðar.

42 Sjá um þetta, Úlfar Bragason, *Ætt og saga*, 16, og rit sem vísað er til.

43 Sbr. *Ordbog over det norrøne prosasprog. Register* (Kaupmannahöfn: Den arnamagnænske kommission, 1989), 433 („c1350–1370“).

II. MARKMIÐ

1. Hernaðarhyggja úr sögunni?

Kunnugt er að stormar ófriðar geisðu á Íslandi undir lok þjóðveldis en allt datt í dúnalogn með konungsvaldi sem lögði storma og stríð. Íslendingar þráðu frið, eins og *Gamla sáttmáli* 1262 ber með sér, og þeir fengu hann.⁴⁴ Og þeir sem ekki treysta *Gamla sáttmála* 1262 gætu litið til þess að stórbændur nyrðra daufheyrðust við að samþykkja aðkomna höfðingja sem goðorðsmenn 1255, töldu ófrið fylgja þeim.⁴⁵ Konungsvald var nægilega sterkt til að halda þeim í skefjum sem ella hugðu e.t.v. á ófrið. Víst er að Sturla Þórðarson dregur upp svo nóturlega mynd af limlestingum og dauða í *Íslendingasögu*, sem tekin var með í *Sturlungu*, að eðlilegast virðist að líta á það sem gagnrýni á stríð.

Talað hefur verið um að samsteypan sýni áhuga á átökum milli veraldlegra höfðingja, deilum þeirra og vígafarlum, út frá því sjónarmiði að þeir hafi verið ófærir um að leysa deilumál og allt komist í óefni. Stephen Tranter telur að *Sturlunga* sé tekin saman í varnaðarskyni, varað sé við ófriði, lögð áhersla á sættir og mikilvægi þess að hafna ekki í svipuðum ófriði og ríkti á Sturlungaöld, Úlfar Bragason telur að *Sturlunga* hafi verið tekin saman vegna þess að höfðingjar þurftu að meta nýja stöðu eftir 1262 og lögðu áherslu á valdatilkall á grunni uppruna og auðs.⁴⁶ Þetta skal rætt og bent á að hvatinn muni hafa verið tengdur valdabaráttu upp úr 1320.

Sturla Þórðarson var embættismaður konungs og vildi líklega ýta undir þá ímynd af konungsvaldi að það eitt gæti tryggt frið.⁴⁷ Þetta var sjálfsagt aðalatriði í mörgum af hinum sjálfstæðu sögum sem steipt var saman síðar meir í *Sturlungu*, og menn munu hafa verið uppteknari af friði og

44 Um efasemdir um *Gamla sáttmála* 1262, sjá Patricia Pires Boulhosa, *Icelanders and the Kings of Norway. Mediaeval Sagas and Legal Texts*, The Northern World 17 (Leiden: Brill, 2005). Um þetta hafa orðið skoðanaskipti sem varla er þörf á að reifa hér.

45 *Sturlunga saga* 2, útg. Jón Jóhanesson et al., 192 (sbr. um ætlaðan ofska Þorvarðar Þórarinssonar, sakir sem hann átti að svara og vandræði sem fylgdu því að taka við honum).

46 Sjá um þetta Úlfar Bragason, „In the scriptorium of *Sturlunga's* compiler,“ 471–472; sami, *Ætt og saga*, 28.

47 Helgi Þorláksson, „Sturla Þórðarson, minni og vald,“ 319–341.

ófriði við lok þjóðveldis og fram um 1280 og áhugasamari um slíkt þá en þeir voru síðar, um 1300 eða snemma á 14. öld þegar samsteypan mun hafa orðið til. Öll átök um 1300 voru mörkuð af nálægð konungsvalds og áhrifum þess, og hlutu að vera ólík hinum miklu skærum og endurteknu hefndarvígum milli höfðingja á þjóðveldistíma sem þróuðust yfir í beinar herferðir og stríð, einkum eftir 1235, og má segja að þá hafi skolið á ófriðaröld. Endurtekinn hernaður í þessum stíl hefði orðið iðkendum hans vís vegur til að falla í ónáð í konungsgarði. Varla var brýnt á fyrri hluta 14. aldar að steypa mörgum sögum saman til að draga fram nauðsyn þess að höfðingjum bæri að forðast fæðardeilur með síendurteknum hefndarvígum sem gátu leitt til stórbardaga og mikilla blóðsúthellinga. Það merkir þó ekki að hefndarvíg væru úr sögunni, þeirra gætti enn að einhverju marki á fyrri hluta 14. aldar en þau voru ekki síendurtekin, eins og áður, enda tekið þvert fyrir slíkt. Þau virðast hafa verið fremur fátíð, líklega bæði vegna andúðar konungsvalds á þeim og vegna þess að vegandi varð að leita til Noregs til að fá uppgjöf sakar hjá konungsvaldi og greiða fúlgur fjár. Slíkar skorður dugðu til að halda þeim í skefjum að miklu leyti.⁴⁸

Eitt voru blóðug hefndarvíg höfðingja og annað algjört stríð, eins og var 1235 til 1255. Var markmið safnanda *Sturlungu* að lýsa hörmungum ófriðar og þeirri ófarsæld, sem hann leiddi til? Það er ekki trúlegt. Á það hafa allir góðir kóngsmenn getað fallist um 1300 eða snemma á 14. öld að stríð leiddi til ófarsældar, enda telst konungur hafa komið á friði. Var einhver sérstök ástæða til að óttast stríð um 1300 eða í upphafi 14. aldar? Þótt Íslendingar deildu þá nokkuð við konung liggur ekkert fyrir um það að þeir hafi hugsað sér að slíta sambandi við hann og þannig átt á hættu að ófriðaröld í gömlum stíl brysti á. Átök höfðingja í gömlum stíl, eða uppreisn og stríð, voru því varla á döfinni í upphafi 14. aldar og ástæðna fyrir samsteypunni verður að leita í öðru.

Hernaðarandi eða hernaðarhyggja voru ekki úr sögunni undir stjórn Noregskonungs frekar en takmörkuð hefndarvíg. Aðdáun á fornaldarsögum og riddarasögum átti rætur í hörðum veruleika en lýsti ekki lífsflotta og dvöl í heimi ímyndunar og hugaróra. Sýslumenn urðu að vera undir það búnir að fara með vopnaða menn að brotamönnum til að

48 Helgi Þorláksson, „Konungsvald og hefnd,“ *Sagaene og Noreg. Fortrykk. 10. internasjonale sagakonferanse. Trondheim, 3.–9. august 1997* (Þrándheimi: Noregs teknisk-naturvitenskapelige universitet, Senter for middelalderstudier, 1997), 249–261.

handtaka þá, dæma og e.t.v. lífláta. Hér má taka dæmi: Maður hét Árne Þórðarson (f. 1315) og tók landið á leigu af konungi, með sköttum og skyldum, í þriðju ári frá 1357. Hann var í hópi fjögurra manna sem tóku sig saman um þetta og gerðist hirðstjóri með öðrum yfir Austfirðinga- og Sunnlendingafjórðungi. Árni hlýtur að hafa verið sáemilega efnuþróun, fyrst hann var fær um þetta, og hann hefur talist vera í hópi helstu fyrirmanna. Hann lét sem umboðsmaður konungs handtaka og lífláta Markús bakað, fyrir heimför hans að Krossi í Landeyjum, og urðu af því eftirmál. Árni deildi við einn af hirðstjórunum fjórum, Jón Guttormsson, eftir að þeir höfðu látið af störfum og kom til bardaga milli manna þeirra á alþingi 1360; þar voru tveir manna Árna særðir mikið, að sögn, og einn nokkuð. Smiður Andrésón, sem tók við hirðstjórn um land allt 1360, gaf Árna Barkaðarmál að sök og lét taka hann af lífi, 18. júní árið 1361.⁴⁹ Samkeppni um völd, vopnaburður og skærur einkenndu líf höfðingja.

Hver var svo Árni Þórðarson? Hann var sonur Þórðar Kolbeinssonar en sá Kolbeinn var sonur Þórðar kakala. Líklegt er að Árna hafi verið ljúft að rifja upp sögu langafa síns, Þórðar kakala, þessa mikla kappa og konungsmanns sem sagt er að innrætti mönnum sínum riddaralegar dygðir. En *Þórðar saga kakala* var líklega miklu meira en örvandi frásögn fyrir Árna; honum og öðrum var hún sennilega réttlætning fyrir völdum hans og sönnun fyrir því að þar fór maður sem lét sér ekki allt fyrir brjósti brenna. Tilvísun til fortíðar og afreka forfedra var mikilvæg á 14. öld og um það skal fjallað nánar.

2. Goðorðin gefin

Í skýringum sínum á markmiðum með samsteypunni hefur Úlfar Bragason dregið sérstaklega fram ætttrakningu í *Geirmundarþætti* og *Haukdalþætti*, og telur að þar hafi safnandi (Þórður Narfason) fært fram rök fyrir völdum sínum og valdatilkalli bestu manna.⁵⁰ Hér skal fylgt svipaðri skoðun og Úlfar gerir og því haldið fram að *Sturlunga* í heild, frumgerð hennar, sé röksemd fyrir valdatilkalli.⁵¹

49 Einar Bjarnason, „Auðbrekkubréf og Vatnsfjarðarerfðir,“ *Saga* 3 (1960–1963): 88–100.

50 Úlfar Bragason, *Ætt og saga*, 36.

51 Þetta mun vera skoðun Úlfars, sbr. grein hans „In the scriptorium of *Sturlunga's* compiler.“ Hún kemur varla skýrt og eindregið fram í verki hans *Ætt og saga*, þótt hann dragi þar fram mikilvægi ætttrakningar í tengslum við metnað höfðingja og völd (sjá t.d. 36, 57, 103, 108,

Fyrst skal útskýrt að höfðingjar um 1300 sóttu ekki aðeins röksemdir fyrir völdum aftur í fornöld. Á fyrstu árum 14. aldar, sennilega 1302, samþykktu Íslendingar *Gamla sáttmála*. Þar segir m.a.: „Item [einnig] að íslenskir sé lögmennt og sýslumenn á landi voru af þeirra ætt sem að fornu hafa goðorðin upp gefið“.⁵² Þessa kröfu hef ég sett í samband við gerðir *Landnámu*, *Hauksbók* eftir Hauk Erlendsson og *Melabók*, sem líklegast er að Snorri Markússon hafi tekið saman, eins og getið var.⁵³ Elsta varðveitt gerð *Landnámu* er fyrrnefnd *Sturlubók* eftir Sturlu Þórðarson; hann afhenti konungi Hvammverjagoðorð (Snorrungagoðorð) við lok þjóðveldis, a.m.k. 2/3 þess, og þurfti vart að halda því á loft sérstaklega. En *Sturlungum* var mjög í mun að halda fram ættgöfgi enda voru synir Hvamm-Sturlu í fjórða lið frá Gils nokkrum Snorrasynti, bónda sem fátt eða ekkert er vitað um en mun þó hafa átt nokkuð undir sér fyrst hann hlaut konu í þriðja lið frá Snorra goða. Fyrsti goðorðsmaður í karlegg Sturlusona var Þórður Gilsson, faðir Hvamm-Sturlu. Úlfar Bragason hefur sýnt að í ritum *Sturlungu* eru það aðeins ættir Sturlunga sem eru raktar lengra en til um 1120; þeir vildu vafalaust styrkja stöðu sína með tilvísun í fornar ættir og valdahefð.⁵⁴ Í *Eddu* Snorra Sturlusonar eru ættir Íslendinga raktar til Tróju, og Anthony Faulkes telur að Sturlungar hafi e.t.v. verið fyrstir Íslendinga til að rekja ættir sínar til Adams.⁵⁵

257). Hann telur annars að valdastreita og vígaferli séu sett á oddinn í frumgerð *Sturlungu*, og að menn ofsa og ófriðar séu þar gagnrýndir (t.d. 264–266). En merk og gagnleg bók hans er sjálfsgagt aðalhvati þeirrar greinar sem hér birtist og áherslunnar á mikilvægi ættgöfgi í valdabaráttu.

- 52 Jón Jóhannesson, *Íslendinga saga 2. Fyrirlestrar og ritgerðir um tímabilið 1262–1550* (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1958), 248. Þetta ákvæði kemur fyrst fram í handriti á 15. öld og hefur þótt grunsamlegt af þeirri ástæðu, sbr. Boulhosa, *Icelanders and the Kings of Norway*. Er þó bággt að skilja að það komi fyrst inn þá, löngu eftir daga goðorðsmanna.
- 53 Helgi Þorláksson, „Ríkisvald gegn þingvaldi: Fulltrúi vaxandi ríkisvalds takast á við fulltrúa þingvalds,“ *Nordens plass i middelalderens nye Europa. Samfunnsomdanning, sentralmakt og periferier. Rapport til det 27. nordiske historikermøte, Tromsø 11.–14. august 2011*, ritstj. Lars Ivar Hansen et al., *Speculum Boreale* 16 (Stamsund: Orkana Akademisk, 2011), 117–119.
- 54 Úlfar Bragason, „The politics of genealogies in *Sturlunga saga*,“ *Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, Conflict, and Coexistence*, ritstj. Jonathan Adams et al., *Medieval texts and culture in Northern Europe* 4 (Turnhout: Brepols, 2004), 313 (Sturlungar sem „nýr menn“ á 12. öld), 317.
- 55 Anthony Faulkes, „Descent from the gods,“ *Mediaeval Scandinavia* 11 (1978–1979): 100–101, 102; sami, „The genealogies and regnal lists in a manuscript in Resen’s Library,“ *Sjötíu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni 20. júlí 1977*, ritstj. Einar G. Pétursson et al., *Stofnun*

Vandi hinna tveggja, Hauks og höfundar *Melabókar*, var kannski einkum að sýna fram á að þeir væru komnir af mönnum sem gáfu upp goðorðin við lok þjóðveldis, en fyrir því gátu þeir þó fært rök. Haukur var kominn af lítt þekktum goða, Flosa Bjarnasyni, og nefnir hann margoft. Af einhverjum ástæðum hefur Flosi goði þótt mikilvægur eins og marka má á því að tveir synir Sæmundar Jónssonar í Odda urðu tengdasynir hans.⁵⁶ Böðvar, föðurbróðir Snorra, er líklegastur til að hafa afhent goðorð Garðamanna (Lundarmannagoðorð) en Markús, faðir Snorra, kann að hafa talist eigandi líka.⁵⁷

Undarlegt mætti þykja ef þessi krafa, að miða við afhendingu goðorða, hefur ekki komið fram fyrr en 1302; hún mun hafa verið komin fram allmiklu fyrr og Sturla Þórðarson er líklegur til að hafa stutt hana. Goðum sem gáfu upp goðorð og afkomendum þeirra mun hafa þótt eðlilegt að þeir gegndu störfum umboðsmanna eða sýslumanna, enda litið svo á að þeir skyldu taka við af goðum, að breyttu breytanda, og ekki má gleyma störfum lögmanna. Hins vegar olli Hákon konungur háleggur miklum óróa á árunum eftir 1299 með því að senda hingað norska menn til að gegna störfum lögmanna og sýslumanna. Þá ruddu sér líka til rúms „nýir menn“, utan ætta stórgoðanna eða aðeins fjarskyldir þeim. Má líta svo á að höfundarnir reki ættir sínar í *Hauksbók Landnámu* og *Melabók* m.a. í eins konar varnarskyni fyrir völdum eða sem rök fyrir þeim. En víðar gætir í *Hauksbók* viðleitni Hauks til að draga fram ættgöfgi sína og miðar hann þá ekki einungis við Flosa.⁵⁸

Ekki er ljóst hvort Þórður Narfason taldist kominn af mönnum sem gáfu upp goðorð en það er hugsanlegt. Þorgils Snorrason á Skarði „fékk Þórði Sturlusyni Þórsnesingagoðorð hálf“, eins og það er orðað.⁵⁹ Þórður Sturluson fékk hinn helminginn annars staðar. Þeir bræður á

Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 12 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1977).

56 Þetta voru Vilhjálmur prestur og Filippus sem var goði; hinn síðarnefndi afhenti konungi goðorð sem var hugsanlega komið frá Flosa, jafnvel eign erfingja hans. Filippus átti ekki syni sem komust á legg en minnst má að Kristóforus, sonur Vilhjálms, var riddari. Um hann er annars fátt vitað.

57 Sjá Helgi Þorláksson, „Ríkisvald gegn þingvaldi,“ 114–119.

58 *Hauksbók udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4°*, útg. Finnur Jónsson et al. (Kaupmannahöfn: Det kongelige nordiske oldskrift-selskab, 1892–1896), 444, 504–506.

59 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 235.

Skarði, Þorgils og Narfi, voru prestar og gátu því ekki farið með goðorð.⁶⁰ Sama máli gegndi um Hauk prest, son Þorgils, og Snorra prest á Skarði, son Narfa. Það er hugsanlegt að ættin hafi átt goðorðshelminginn áfram og afhent hann 1262. Það hefur kannski komið í hlut Narfa prests á Kolbeinsstöðum, sonar Snorra prests á Skarði, að afhenda konungsvaldi goðorðið hálfu, og gæti þetta, með öðru, skýrt frama Skarðverja og Kolbeinsstaðamanna í þjónustu konungs.

3. Ætt og uppruni

Ekki verður séð að í ættartölubálki *Sturlungu* séu komnar ættirnar sem skilgreindar voru sem þær sem gáfu upp goðorðin. Bállkurinn er frá því fyrir miðbik 13. aldar, eins og getið var, og er til skýringar á ættum sem mest koma að málum í *Sturlusögu* og einkum *Íslendingasögu*. En segja má að kjörið hefði verið fyrir safnandann að lagfæra þessar ættartölur og láta þær þjóna undir kröfuna um að lögmenn og sýslumenn væru íslenskir og af ættum þeirra sem gáfu upp goðorðin. Það gerði hann þó ekki og skal það skýrt.

Sú ógn sem stóð að hópi þeirra sem komnir voru af hinum gömlu stórgoðaættum var að menn utan hans hlytu upphefð konungs og embætti. Þetta voru bæði Norðmenn og svo „nýir menn“ innlendir, menn sem voru ekki af gömlu ættunum. Dæmi um þá eru herrarnir Ásgrímur Þorsteinsson, Þórður Hallsson og Kolbeinn Auðkýlingur.⁶¹ Sjónarmið sem afkomendur stórgoða vildu koma á framfæri voru e.t.v. helst:

- a. Í hópnum sem ætti að hafa völdin væru afkomendur stórgoða við lok þjóðveldis, afkomendur höfðingja og ætta sem áttu fornar rætur og höfðu staðist ófrið og ágang og varið hagsmuni sína, margreyndar og rótgrónar.

60 Lúðvík Ingvarsson telur að þeir Þorgils og Narfi hafi átt goðorðshelminginn saman; hann gerir hins vegar ráð fyrir að Þórður Sturluson hafi eignast goðorðið, það hafi verið gefið, sbr. *Goðorð og goðorðsmenn* 3, 111, 112. Hvergi mun þó tekið fram að goðorðshelmingurinn hafi verið gefinn.

61 Kolbeinn mun hafa verið sonur Bjarna á Auðkúlustöðum sem sór *Gamla sáttmála* 1262. Ásgrímur eignaðist ekki konu af stórgoðaættum en sonur þeirra, Eyjólfur, var engu að síður orðinn herra 1299.

- b. Feður og forfeður hópsins létu af hendi goðorð til konungs við lok þjóðveldis og fengu þau aftur að léni og við þá skipan skyldi miðað.

Hið síðarnefnda átti við um Oddaverja og vafalaust einnig Haukdæli (Gissur Þorvaldsson) og Þórð kakala. Hópurinn sem setti fram kröfuna 1302 vildi sjálfsagt sambærilega umbun áfram, vildi fá að sitja að embættum lögmannna og umboðsmanna (sýslumanna). En ekki verður séð að *Sturlungu* sé ætlað að fylgja eftir kröfunni um að þeir sem gáfu upp goðorðin og synir þeirra nytu þess í umboðsstörfum á vegum konungs. Í „Samþykkt almúga“ frá 1306 og í hyllingarskjali vegna Magnúsar konungs Eiríkssonar frá 1319 héldu Íslendingar ekki lengur fram kröfunni um að lögmenn og sýslumenn skyldu vera af ættum þeirra sem gáfu upp goðorðin, enda mun konungur hafa daufheyrst við þeim.⁶² En Sturla Þórðarson studdi sjálfsagt þessa kröfu og hugsanlega Þórður Narfason líka, og hefði hennar líklega átt að sjá frekari staði í gerð *Króksfjarðarbókar* af *Sturlungu*, hafi Þórður tekið hana saman. Hefði þá t.d. mátt vænta yfirlits yfir fjölskyldur sem afhentu goðorð við lok þjóðveldis. Um 1320 var uppgjöf goðorða ekki aðalatriði lengur heldur ættgöfgi almennt.

Viðhorfin breyttust, hinar gömlu stórgoðaættir og „nýir menn“ runnu saman, svo að segja. Í *Geirmundarþætti* er t.d. að lokum fjallað um herra Kolbein Bjarnason Auðkýling, sem verður að túlka sem „nýjan mann“, og sagt frá göfugu kvonfangi hans. Hann virðist alveg viðurkenndur af gömlu valdaættunum snemma á 14. öld, enda hlaut hann konu af kyni Oddaverja. Mun svo að skilja að margir hinna „nýju manna“ hafi um 1320 eða fyrr verið samþykktir af hinum gömlu ættum og teknir inn í þær. Hafi aristókratar af gömlu ættunum talið eitthvað skorta á í fari bændasonanna Kolbeins Bjarnasonar og Þórðar Hallssonar átti það vart við um syni þeirra, Benedikt Kolbeinsson, sem varð sýslumaður 1323, og Loft Þórðarson, sem einnig mun hafa gegnt sýslumannsstarfi.⁶³ Herra Eiríkur Sveinbjarnarson var vissulega bóndasonur, en faðir hans, Sveinbjörn Súðvíkingur, mun hafa

62 Jón Jóhannesson birtir texta þessara skjala, sbr. *Íslendinga saga* 2, 274–275, 293–294. Geymdin er ekki góð og sumt tortryggilegt í „Samþykkt almúga“, en þó verður ekki betur séð en túlkun Jóns sé í aðalatriðum rétt.

63 *Lárentius saga*, útg. Guðrún Ása Grímsdóttir, *Biskupa sögur* 3, Íslensk fornrit 17 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1998), 383–384; Einar Bjarnason, *Íslenskir ættstudlar* 3 (1972), 142–4, 153.

fengið mikla uppreisn þegar hann eignaðist dóttur Einars Þorvaldssonar í Vatnsfirði, konu af rótgrónum goðaættum. Eiríkur varð sýslumaður og líklega ímynd hins sanna aristókrata.⁶⁴

Vissir bændur sóru konungi eíða árin 1262 til 1264 og er sennilegt að það hafi orðið þeim og sonum þeirra mjög til framdráttar. Þeir sóru t.d. nyrðra Bjarni bóndi á Auðkúlu, Ásgrímur bóndasonur frá Hvammi og Hallur bóndi á Möðruvöllum; engar líkur eru þó til að neinn þessara manna hafi talist gefa upp goðorð. En stuðningur þeirra við samþykkt skatts mun hafa verið mikils metinn og er varla tilviljun að þeir voru herraðir, Ásgrímur og Kolbeinn, sonur Bjarna, og Þórður, sonur Halls.

Ættir stórgoða og stórbænda runnu þannig saman og mynduðu nýja aristókratíu. Sigríður Beck bendir á í nýlegri doktorsritgerð að hópur ráðamanna á 14. öld hafi getað rakið sameiginlegan uppruna sinn til Sturlungaaldar, en tímabilið telst venjulega hafa byrjað um 1220.⁶⁵ Þetta er vafalaust rétt, þá höfðu völd safnast saman í höndum fárra fjölskyldna sem mægðust innbyrðis og mynduðu elítu sem barst þó á banaspijót. En á þessum tíma hófust afskipti hins norska konungsvalds af íslenskum mál-efnum, tengsl við konungsvaldið skiptu æ meira máli og hin íslenska elíta tók mið af hirðlífi, breyttist í aristókratíu. Bændasynir fengu færi á frama og gerðust menn konungs, svo sem Eyjólfur ofsi og Finnbjörn Helgason. Eftir 1264 urðu goðar sýslumenn og sumir voru herraðir, urðu riddarar. En það voru átök um hverjir fengju að komast að sem embættismenn, hirðmenn og herrar, og konungur lyfti mönnum upp úr röðum stórbænda, herraði þá, og gaf jafnvel Norðmönnum kost á embættum á Íslandi. Þetta olli óróa um 1300 og í upphafi 14. aldar, en ró komst líklega á að nýju upp úr 1320. Aristókratían fór að taka á sig mynd með innbyrðis mægðum og reynt var að skýra og fá á hreint hverjir ættu heima í henni og hverjir ekki.

Undir þessum kringumstæðum mun *Sturlunga* hafa orðið til. Til hennar mátti sækja rök og réttlætningu fyrir völdum og upphefð. Það gat verið gott að rifja upp hverjir lögðu konungserindi lið. Afi Hauks Erlendssonar var

64 Einar Bjarnason, „Auðbrekkubríf og Vatnsfjarðarerfðir,“ *Saga* 3 (1960–1963): 387–388; Jonna Louis-Jensen, “Fra skriptoriet i Vatnsfjörður i Eiríkr Sveinbjarnarsons tid,” *Con amore. En artikelsamling udgivet på 70-års dagen den 21. oktober 2006*, ritstj. Michael Chesnutt et al. (Kaupmanahöfn: Reitzels, 2006), 321–336.

65 Sigríður Beck, *I kungens frånvaro. Formeringen av en isländsk aristokrati 1271–1387* (Gautaborg: Göteborgs universitet, 2011), 239.

t.d. Ólafur tottur, stuðningsmaður Gissurar Þorvaldssonar, og föðurbróðir Snorra Markússonar var Þorleifur í Görðum Þórðarson sem gerðist maður Þórðar kakala, fulltrúa konungs,⁶⁶ ætla verður að Markús, faðir Snorra, hafi fylgt Þorleifi bróður sínum að málum. Var vafalítið gagnlegt afkomendum þeirra að halda slíku á lofti. Í *Sturlungu* kemur fram að Ásgrímur Þorsteinsson studdi konungserindi ákaft, eins og bróðir hans, Eyjólfur ofsi, gerði áður. Þá sakaði varla fyrir Auðkýlinga að í *Íslendingasögu* í *Sturlungu* kemur fram vísbending um að Bjarni á Auðkúlustöðum, faðir herra Kolbeins, var stuðningsmaður Gissurar Þorvaldssonar. Eins var gagnlegt herra Þórði Hallssyni og fjölskyldu hans að nefnt er í *Þórðar sögu kakala* að Hallur á Möðruvöllum gekk næstur goðæfninu Brandi Kolbeinssyni að virðingu fyrir norðan land.⁶⁷ Þannig mætti lengi telja.

4. Mikilvægi hins bláa blóðs og valdahefðar

Úlfar Bragason vitnar til erlendra sagnfræðinga um að ættrakningar höfðingja á miðöldum séu rökstuðningur fyrir rétti til valda. Þótti þá kostur að geta rakið ættir langt aftur í tímann og minna um leið á afreksverk og hetjudáðir.⁶⁸ Þetta skal reynt að reifa nokkru nánar.

Ættrakningu til ættstórra forfedra fylgdu röksemdir um hæfni til að stjórna og að takast karlmannlega á við óvini sína í hernaði. Menn gátu verið ágætir og miklir af sjálfum sér en mikilvægast var þó sennilegast fyrir frama að geta vísað til göfugs uppruna og öflugra forystumanna meðal forfedra. Hugmyndin var sú að sumar ættir væru öðrum hæfari til að gegna höfðingjahlutverki, vera í forystu. Í *Geirmundarþætti* er útskýrt hvernig getan til forystu erfist, tengist blóði. Þeir Geirmundur og bróðir hans höfðu mikinn kraft og táp sem ambáttarsoninn Leif skorti með öllu. Þorgils Oddason á Staðarhóli var „nýr maður“, bóndasonur, en af hinu kunna kyni Reyknesinga í móðurætt. Í *Þorgils sögu og Hafliða* er hins vegar lögð áhersla á að föðurættin hafi ekki verið ómerk, Þorgils væri kominn af Geirmundi enda reyndist hann tápmikill og tók við goðorði frá móðurættinni.⁶⁹ Frá Þorgilsi voru síðan margir komnir, svo sem Vigfús

66 Honum hlýtur að hafa verið fyrirgefið að hafa stutt Skúla hertoga gegn Hákonu konungi.

67 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 496; 2, 21.

68 Úlfar Bragason, *Ætt og saga*, 57, 108.

69 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 13 (um föðurættina: „Sjá kynspáttur Þorgils Oddasonar er sumum ókunnari en Reyknesinga“).

Gunnsteinsson, goði á Staðarhóli, og Þorsteinn bóllóttur sjálfur. Þóra yngri í *Haukdælaþætti* átti til stórmennis að telja; hún var hörð í skapi og sonur hennar var Gissur Þorvaldsson, öðrum röskari og sigursælli og varð loks jarl. Hér er því verið að vísa til ættgengra hæfileika eða kosta sem töldust prýða höfðingja.

Guðrún Nordal hefur einmitt lagt áherslu á hina aristókratísku hlið sem birtist í *Geirmundarþætti*. Hún bendir á að Geirmundur muni vera eini landneminn sem talið var í *Landnámu* að væri vafalaust konungssonur. Hún skrifar um Geirmund og *Sturlungu*: „Geirmundr is exceptional and his story serves to lay the groundwork for the aristocratic perspective dominant in the compilation“.⁷⁰

Ósjaldan hefur verið bent á *Hrafnkelsögu* um þá skoðun að sumir væru öðrum hæfari að veita forystu, vera fyrir mönnum. Þar kemur einmitt fram sá boðskapur að hæfni til að stjórna sé aðeins sumum gefinn. Sá sem tók við völdum af Hrafnkeli reyndist með öllu vanhæfur; Hrafnkell tók honum langt fram í hæfni og getu til að stjórna. Þeir sem sögðu söguna undir lok 13. aldar réttlættu ríkjandi höfðingjavalld með tilvísun til fortíðar. Þar gildi bæði ættgöfgi og valdahefð.⁷¹

Í þessu samhengi hefur sagnfræðingurinn David Crouch teflt fram hugtakinu *preudomme*, sem hann finnur í ýmsum ritum 12. aldar. Þess háttar maður, *preudomme*, var reyndur í hernaði og hugaður, hafði taumhald á ofbeldi, var umsvifamikill í veraldarvafstri, sæmilega efnaður og örlátur, skynsamur maður sem gaf góð ráð. Hann var því eftirsóttur bandamaður og naut virðingar. Stórhöfðingjar kölluð slíka menn til þjónustu og þeir voru agaðir og háttvísir, harðir við þóttafulla, mildir við alþýðu. Þeir voru lögfróðir og traustir, kirkjuræknir og kurteisir. Ruddalegir riddarar 13. aldar skyldu taka sér slíka siðfágaða menn til fyrirmyndar og líkjast þeim.⁷² En það var ekki öllum gefið.

70 Guðrún Nordal, „The contemporary sagas and their social context,“ *Old Icelandic Literature and Society*, ritstj. Margaret Clunies Ross, Cambridge Studies in Medieval Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 226.

71 Sveinbjörn Rafnsson, „Um Hrafnkels sögu Freysgoða, heimild til íslenskrar sögu,“ *Saga* 34 (1996): 69; vísar og til Klaus von See um þetta (45) og Sigurðar Nordal um svipuð atriði (39–40).

72 David Crouch, *The Birth of Nobility. Constructing Aristocracy in England and France 900–1300* (Harlow: Parson/Longman, 2005), 1–56.

Í riddarabókmenntum er lögð áhersla á hugrekki, líkamlegan styrk og baráttuþrek (e. *prowess*). Slíkur kraftur og geta töldust ættgeng og eftirsóknarverð. Styrk sínum beitti riddarinn í þágu herra síns og ætlaðist til umbunar, heiðurs, lands og göfugs kvonfangs.⁷³ En styrkinn þurfti að tempru og gerð var krafa um kurteisi og siðfágun. Samkeppni var hörð, auður, æðstu metorð og göfgustu mægðir urðu hlutskipti færri en eftir sóttust. Blátt blóð var mikilvægt en ekki auðfengið.

Göfugt ætterni, eða öllu heldur vísun í blátt blóð, sem taldist líklega einkum koma fram í rakningu ættar til frægra konunga, skipti þá máli sem sóttust eftir metorðum; í fornaldarsögum birtist aðdáun á fornkönungum, þær sýna að menn 13. og 14. aldar gerðu sér títt um þá. Ættartölur gáfu ættum íslenskra fyrimanna kost á að tengjast fornkönungum eins og Ragnari loðbrók, sem menn þóttust greina í blámóðu tímans. Haukur Erlendsson hampaði Ragnari loðbrók og sonum hans með því að taka með í *Hauksbók Ragnars sona þátt*. Frá Ragnari töldust vera komnir landnemarnir Auðun skökull í Víðidal, Höfða-Þórður í Skagafirði og Óleifur feilan í Dölum, og til þeirra röktu margir ættir sínar. Í *Njálu* er Eyjólfur Bölverksson t.d. ávarpaður þannig: „þú er ættaður svo vel sem allir eru, þeir er komnir eru frá Ragnari loðbrók. Hafa foreldrar þínir ávallt í stórmælum staðið“.⁷⁴

Konungsblóð frá Ragnari skipti höfuðmáli ekkert síður en konungsblóð frá Geirmundi, en auðvitað þurftu menn að sanna sig sjálfir, sanna ætterni sitt með röskleika, hæfni og réttri framkomu. Stundum er látið eins og Oddaverjar hafi verið heppnir að hljóta konungsblóð með Þóru, móður Jóns Loftssonar, líkt og tilviljun hafi ráðið. Aðalatriðið var að norska konungsættin viðurkenndi skyldleikann og það bendir til að Oddaverjar hafi þótt hafa eitthvað til brunns að bera. Þeir voru metnaðargjarnir og töldu á fyrri hluta 12. aldar til skyldleika við Skjöldunga í Danmörku.⁷⁵ Loftur hefur væntanlega þegar notið viðurkenningar tignarfólks í Noregi þegar hann kynntist Þóru.

Meginhugmyndin var sú að hæfileikar og geta erfðust mann fram af manni, kynslóðum saman, og er það ekkert fjarstæðukenndara en sú

73 Richard W. Kaeuper, *Chivalry and Violence in Medieval Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 130–132, 144, 189–190.

74 *Brennu-Njáls saga*, útg. Einar Ól. Sveinsson, Íslensk fornrit 12 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1954), 367.

75 Faulkes, “Descent from the gods,” 98.

hugmynd sem var áberandi á fyrstu árum aldarinnar að Íslendingar væru afkomendur og jafnvel arftakar víkinga og hefðu til að bera framtak þeirra og áræði.

Sumum mun þó þykja nóg um þegar þeir kynnast því að höfðingjar í Vestur-Evrópu röktu á sama tíma ættir sínar til Trójumanna; breskt og frankverskt stórmenni rakti ættir um Róm til Tróju og íslenskir fyrirmenn tóku það upp.⁷⁶ Haukur Erlendsson tók t.d. *Trójumannasögu* og *Bretasögur* með í *Hauksbók* til að draga þetta fram, og það gerði og Ormur Snorrason á Skarði í *Ormsbók* og fleiri.⁷⁷ Viðhorfið var líklega það að verið gæti að heilmikið væri hæft í þessum ættakningum og ekki ástæða til að hafna þeim.

Um 1270 vísuðu þeir sem verið höfðu stórgoðar sjálfsagt ekki aðeins til ættgöfgi sinnar heldur og til valdahefðar; þeir og fedur þeirra hefðu stjórnað, sannað getu sína og bæri að fara með völd áfram. Konungur hafnaði þessu auðvitað ekki en kaus að tefla fram stórbændasonum og lyfta þeim upp; þeim var sjálfsagt mikill akkur í ættakningu til Geirmundar heljarskinns og Ragnars loðbrókar. Metnaðargjarnir stórbændasynir voru sjálfsagt einnig áhugasamir um að finna leiðir til að rekja ættir til Óðins og þaðan til Príams sem getur í *Trójumannasögu*. Það gat ýtt undir að þeir hlutu göfugt kvonfang og synir þeirra æðstu metorð.

Aðalatriðið hér er að aristókratían íslenska, sem var að myndast um 1320 til 1330, komin af stórgoðum og stórbændum, fann sér líklega sameiginlegan grundvöll í sögum *Sturlungu*. Hin nýja samsteypa mun hafa átt að styrkja og styðja hina nýju aristókratiu, gera henni kleift að vísa til ættgöfgi og gamallar valdahefðar. Hinir fremstu urðu riddarar, fengu herratitil og hjálm og skjöld með merki. Aðrir urðu vopnarar, án herratitils, en hlutu merki á skjöld og hjálm.⁷⁸ Svo voru í þriðja lagi hirðmenn eða handgengnir, án herratitils eða merkja, en töldust gildir í félagsskap hinna. Allir skáru þeir sig úr, var lyft yfir aðra og mynduðu lokaðan hóp sem mægdist innbyrðis og hittist í veislum, ekki síst brúðkaupsveislum. Meginréttlætning

76 Faulkes, "Descent from the gods," 101–103.

77 Stephanie Würth, „The common transmission of *Trójumanna Saga* and *Breta Sögur*,” *Beatus vir. Studies in Early English and Norse Manuscripts. In Memory of Phillip Pulsiano*, ritstj. Kirsten Wolf, *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 319 (Tempe: Arizona Centre for Medieval and Renaissance Studies, 2006), 302–303, 305.

78 Um mun á riddurum og vopnurum, sjá t.d. Lars Hamre, „Andmæli við doktorsvörn,” *Saga* 10 (1972): 195–196.

eða grundvöllur fyrir slíkum lokuðum hópi var ættgöfgi, hið bláa blóð og sú valdahefð sem fylgdi því.

Auðvitað má velta fyrir sér hvort tilgangurinn með *Sturlungu* hafi ekki aðeins verið sá að halda til haga skemmtilegum sögum og fróðleik, hvað sem leið ættgöfgi. Þá er þess að gæta að það var töluvert átak að taka saman *Sturlungu* í *Króksfjarðarbók*, og *Geirmundarþáttur* og *Haukdælapáttur* benda til að safnandinn og ætlaðir frumkvöðlar að baki honum hafi haft ákveðin markmið í huga sem lýst er í köflunum hér á undan.

Í hópi metnaðarfullra manna, sem sóttust eftir hirðvist og vildu ganga í konungsþjónustu og hljóta upphæfð, svo sem embætti sýslumanns eða lögmanns eða herratitil, var sjálfsgat áhugi á að draga fram göfugt ætterni með rætur á 12. og 13. öld, ef unnt var. Með því fylgdi tilvisun til valdahefðar í ættinni. Þá var mikilvægt að draga fram afrek forfedra í hernaði og þjónustu við konungserindi, væri þess kostur. Í ljósi þessa ber að skoða *Sturlungu* og það er kannski fátt því til fyrirstöðu að rit eins og hún hafi verið kunnugt við norsku hirðina.⁷⁹ Foringjar íslensku hirðarinnar, hirðstjórnarnir, hafa a.m.k. getað sótt vitneskju í *Sturlungu* og útskýrt ættarsögu íslenskra manna fyrir norsku hirðinni, ef þurfa þótti. Og það mátti lesa upphátt úr henni valda kafla um forfeður þegar hentaði.

5. Hugsanlegir frumkvöðlar

Í þessum kafla verður miðað við að Þorsteinn böllóttur hafi tekið saman eldri gerð *Sturlungu*, enda kemur hann ekkert síður til greina en Narfasynir sem dóttursonur Ketils Þorlákssonar, prests og lögsögumanns, og að ýmsu leyti betur.⁸⁰ Þorsteinn var á besta aldri um 1330 og mun hafa orðið ábóti 1344. En hann hefur varla átt upptökin að svo miklu verki sem *Sturlungu*; sennilegra virðist að frumkvöðullinn hafi verið veraldlegur forkólfur

79 Sjá um þetta Guðrún Nordal, „Var Þorgils saga skrifuð í Noregi?“ *Sturlaðar sögu sagðar Úlfari Bragasyri sextugum*, 22. apríl 2009 (Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 2009), 27–31.

80 Kannski þykir ótrúlegt að maður sem ekki var af Haukdælætt hafi samið *Haukdælapátt*. Gegn því má benda á eftirtalið: a. Mosfellingar og Haukdælir voru almennt mikilvægir og hlaut því að vera víða getið og loflega, óháð ættarmetnaði; b. Þorsteinn böllóttur kann vel að hafa fengið söguna um Þórunnar frá ömmu sinni; c. aðalatriðið í þættinum, eins og í *Geirmundarþætti*, er blátt blóð og hæfni og kraftur sem fylgdi vissum ættum; d. ritbeiðendur hafa hugsanlega talið mikilvægt að gera mikið úr hlut Gissurar jarls, sbr. neðar.

frekar en kanúki eða ábóti, Þorsteinn hafi aðeins verið ráðinn til að vinna verkið. Sem frumkvöðlar virðast einkum koma til greina herra Ketill á Kolbeinsstöðum, foringi íslensku aristókratíunnar, og þeir sem stóðu honum næstir.

Herra Ketill Þorláksson var titlaður hirðstjóri. Hann var fjórði maður frá Katli presti og lögsögumanni, sonur herra Þorláks lögmans Narfasonar og bóndi á Kolbeinsstöðum. Hann var hirðstjóri á Íslandi og var herraður í utanför 1313 til 1314 og hefur líklega þá þegar orðið foringi íslensku hirðarinnar. Snorri Narfason á Skarði, föðurbróðir hans, var lögmaður frá 1308 og þeir fóru t.d. saman til Noregs 1319 vegna hyllingar konungs; þá taldist Ketill fremstur veraldlegra höfðingja á Íslandi. Ketill var titlaður „hirðstjóri á Íslandi“ árið 1321. Hvort þar er átt við embætti eða eingöngu forystu fyrir riddurum og öðrum handgengnum á landinu er ekki ljóst.⁸¹ Hirðstjórinni mun hann hafa haldið til æviloka 1341, en jafnframt fór hann með sýsluvöld. Um 1320 voru íslenskir riddarar fimm eða sex, um fjölda vopnara er alveg óljóst, en hirðmenn eða handgengnir voru mun fleiri en riddarar.⁸² Fyrir þessum hópi fór Ketill.

Ættgöfgi Ketils og ættmenna hans (Kolbeinsstaðamanna, Skarðverja) var óumdeild en þó vafalaust gagnlegt fyrir þá að vekja á henni athygli. Skarðverjar höfðu fyrrum farið með goðorð en kusu friðsamleg störf á 13. öld, eins og fram er komið, voru prestar en þó áhrifamenn í pólitík, engu að síður, enda efnadir. Hin ætt Ketils, Kolbeinsstaðamenn (Hítðælir), voru líka prestar en létu til sín taka sem lögsögumenn. Það hefur líklega gagnast þeim vel að Halldóra, kona Ketils lögsögumanns (d. 1273), var systir Gissurar jarls.

Snorri prestur á Skarði var langafi herra Ketils og er lýst svo í *Þórðar sögu kakala* við árið 1243: „manna auðgastur á Vestfjörðum. Hann var og göfugur að ætt“. Ekki er svo að skilja að allir Skarðverjar hafi valið kirkjuleg störf eða frið; synir Snorra tveir tóku þátt í herferðum með Sturlungum og fengu örkuhl á Örylgsstöðum, svo sem frá segir greinilega

81 Um hlutverk hirðstjóra á fyrri hluta 14. aldar og þróun starfsins hefur verið nokkur ágreiningur; sjá einkum Axel Kristinsson, „Embættismenn konungs fyrir 1400,“ *Saga* 36 (1998): 134–146; Randi Bjørshol Wærdahl, *The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands into the Norwegian Realm c. 1195–1397*, transl. Alan Crozier, *The Northern World* 53 (Leiden: Brill, 2011), 210–218.

82 Jón Jóhannesson, *Íslendinga saga* 2, 290–301. Jón benti á að Snorri lögmaður hefði ekki verið herraður, og fannst það „einkennilegt“.

í *Sturlungu*.⁸³ Þeir feðgar á Kolbeinsstöðum, herra Þorlákur Narfason og herra Ketill, gengu ekki í þjónustu kirkjunnar og hafa vafalaust kunnað að beita vopnum. Það kunni sjálfsagt bróðursonur Þorláks, Ormur Snorrason á Skarði, sem tók þátt í Grundarbardaga 1361 og fékk að fara þaðan eftir ósigur með „flestöll tygi“. Hertygi á þeim tíma voru m.a. sverð, spjót, hjálmur og hringabrynjur. Undir aldarlok báru tygjaðir menn pansera, járnhetti og vopnahanska.⁸⁴ Frá því segir að sonur Orms tók mann einn til fanga og var hann höggvinn 1385, eftir dómi sem Ormur nefndi.⁸⁵ Menn sem stóðu í slíkum stórræðum þurftu að hafa vopnaða menn á sínum snærum. Undir lok 14. aldar mun hafa farið að tíðkast að sýslumenn hefðu vopnaða sveina í sinni þjónustu. Hernaðarandinn lifði áfram, þótt eiginleg stríð væru úr sögunni, og Skarðverjar, sem hafa þó á sér friðsemdarorð í fræðiritum, munu hafa talið sjálfsagt og eðlilegt að kunna að beita vopnum. Þeim þótti vafalaust gott og gagnlegt að geta vísað til forfedra og frænda sem voru ófeimnir við að beita vopni þegar þurfa þótti.

Það má vel hugsa sér að Þorsteinn böllóttur, bróðir á Helgafelli, hafi tekið að sér fyrir íslensku hirðina að velja kafla úr gömlum ritum um sögu 12. og 13. aldar og skeyta þeim saman þannig að gagnast mætti aristokratíunni. Slík tilmæli kunna að hafa komið frá herra Katli Þorlákssyni. Ekki kemur þá á óvart að bætt skyldi í safnið lofsamlegum ummælum um Gissur Þorvaldsson, hinn æðsta fulltrúa konungs, fyrirrennara Ketils og frænda.

Varað skal þó við þeirri skoðun að aristokratían íslenska hafi ætíð staðið saman. Því fór víðs fjarri, og Ketill Þorláksson deildi við Loft Þórðarson, víst um sýsluvöld, svo að dæmi sé tekið.⁸⁶ Hins vegar stóð þessi hópur líklega saman um sameignlega hagsmuni sína og varði þá út á við, svo sem að Íslendingar skyldu gegna embættum á Íslandi, ekki útlendingar. En innbyrðis voru átök og sífellt þurfti að sanna sig, minna á ágæti sitt og ættgöfgi. Störf sýslumanna voru ekki mörg en margir um hituna.

Hér hefur verið nefndur hugsanlegur frumkvöðull þess að *Sturlunga*, í gerð *Króksfjarðarbókar*, var tekin saman. Þetta er tilgáta, byggð á líkum.

83 *Sturlunga saga* 1, útg. Jón Jóhannesson et al., 431, 439; 2, 40.

84 *Islandske Annaler indtil 1578*, útg. Gustav Storm (Ósló: Det norske historiske kildeskriftfond, 1888), 408–410, 424 (*Flateyjarannáll*).

85 Einar G. Pétursson, „Góði maðurinn Þórður,“ *Véfréttir sagðar Vésteini Ólasyri fimmtugum*, 14. febrúar 1989, ritstj. Svavar Sigmundsson (Reykjavík: [s.n.], 1989), 27–29.

86 Axel Kristinsson, „Embættismenn konungs fyrir 1400,“ 137.

Nöfn frumkvöðla og safnanda eru ekki aðalatriði heldur hitt, úr hvaða röðum samfélagsins þeir komu sem réðust í hið mikla verk og hvað vakti fyrir þeim. Þeir hljóta að hafa átt mikið undir sér, verið valdamenn. Þess vegna er líklegt að *Sturlungu* hafi verið ætlað að styrkja völd þeirra og hugmyndafræði.

6. Reykjarfjarðarbók

Svo virðist sem fylgt hafi verið ákveðinni ritstjórnarstefnu í frumgerðinni þegar ákveðið var hvað fellt skyldi niður eða ekki tekið með. Vekur þá einkum athygli að lítið kemur fram um það í *Króksfjarðarbók* í hverju var einkum fólgin fyrirstaða meðal landsmanna við konungserindi, og er þó ljóst að hún var töluverð um 1250. Verður helst ráðið af *Þorgils sögu skarða* í hverju hennar gætti og meðal hverra, en sagan var ekki tekin með í *Króksfjarðarbók*. Menn Þórðar kakala mótmæltu konungserindi sem Þorgils skarði bar fram í Borgarfirði árið 1252; þeir töldu sér ekki skylt að hlýða konungi þótt hann hefði eignast goðorð í héraðinu. Eign goðorða nægði ekki til valda, samþykki bænda þurfti og til og á því stóð. Í forystu gegn konungserindi var Þorleifur í Görðum og naut stuðnings Hrafns Oddssonar og Sturlu Þórðarsonar, bandamanna Þórðar kakala, eins og fram kemur í *Þorgilssögu*. Konungur hélt Þórði í Noregi en skýring þess að þeir félagar studdu Þórð til valda á Íslandi, þótt hann kæmi fram í nafni konungs, mun hafa verið sú að þeir gerðu sér vonir um að hann yrði jarl og tiltölulega sjálfstæður gagnvart konungi. Þeim fannst konungur ekki virða skipan Þórðar á yfirstjórn héraða og létu óánægju sína óspart í ljós.⁸⁷

Spyrja má hvort *Þorgilssaga* hafi ekki verið höfð með í frumgerð *Sturlungu* af því að hún snerist að miklu leyti um andúð á konungserindi eða fyrirstöðu við því. Sama máli gegnir um *Sturlubátt* þar sem segir frá baráttu Sturlu Þórðarsonar gegn fulltrúum konungs; Sturla var að lokum hrakinn úr landi á fund konungs 1263, eins og fram kemur í þættinum. *Sturlubáttur* er ekki í *Króksfjarðarbók* frekar en *Þorgilssaga*, en

87 Helgi Þorláksson, „Var Sturla Þórðarson þjóðfrelsihetja?“ *Sturlustefna. Ráðstefna haldin á sjö alda ártíð Sturlu Þórðarsonar sagnaritara 1984*, ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir et al., Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 32 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1984), einkum 129–136.

bæði verkin eru hins vegar í annarri gerð *Sturlungu*, *Reykjarfjarðarbók*. Þetta handrit er talið vera frá því u.þ.b. 1375–1400.⁸⁸

Annað efni sem bætt var við í *Reykjarfjarðarbók*, og hlýtur að vera fest á skinn á 13. öld, snertir ekki síst Þórð kakala og tengist því ýmist að hann hafi ekki verið einarður í stuðningi við konung eða menn hafi ekki fylgt honum dyggilega eða farið að fyrirmælum hans.⁸⁹ Þannig kemur fram í kafla sem bætt er við í *Reykjarfjarðarbók* að Þorvarður Þórarinsson hafi ekki fylgt úrskurði Þórðar um málefni Sæmundar Ormssonar. Þegar menn Þórðar hittust svo að Sæmundi vegnum, til að átta sig á kringumstæðum, skarst Þorleifur í Görðum úr leik og var það ekki tekið með í gerð *Króksfjarðarbókar*. Þess er þá að minnast að Þorleifur var afabróðir Þorsteins böllóttis. Einnig var bætt við kunnri frásögn um endalok Þórðar kakala. Tvennt er einkum athyglisvert í henni, annað að konungur tók Þórði „eigi margliga“, m.ö.o. fálega, og hitt að Þórður lýsti því yfir 1256, þegar hann skyldi loks sendur til Íslands eftir langa fjarvist, að hann myndi ekki fara aftur til Noregs. Það hlaut að teljast ávísun á uppreisn gegn konungi. Hafi safnandi frumgerðar sleppt þessum atriðum kerfisbundið og vísvitandi hefur vakað fyrir honum að láta líta svo út sem Þórður hafi verið einarður í stuðningi sínum við konung og menn hans fylgt honum dyggilega. Þetta snerti ekki síst Þorleif í Görðum og hið gagnstæða gat verið viðkvæmt í augum Þorsteins böllóttis.⁹⁰

Á seinni hluta 14. aldar komst aristokratía á fastan fót, að mati Sigríðar Beck.⁹¹ Þá er m.a. átt við afmarkaðan hóp sem mægðist innbyrðis. Hópurinn skar sig væntanlega úr og aðhylltist svipaða menningu og hugmyndir. Margt bendir til að íslenskir fyrirmenn á 14. öld hafi haft áhuga á hirðlögum⁹² og þar með hirðmennsku og riddaramennsku. Frumsamdar íslenskar riddarasögur benda m.a. til þess. Má því láta sér detta í hug að almennur áhugi á veru íslenskra manna við norsku hirðina hafi vakið áhuga á *Þorgils sögu skarða* og *Sturluþætti*. Aðalatriðið mun þó

88 *Ordbog over det norrøne prosasprog*, 433.

89 Ágætt yfirlit yfir þetta efni er í grein Guðrúnar Nordal, „To dream or not to dream: A question of method.“

90 Í gerð *Reykjarfjarðarbókar* hefur líka verið skotið jarteinum sem tengjast Guðmundi Arasyni, en aftast var sett *Árna saga biskups*.

91 Sigríður Beck, *I kungens frånvaro*, 239–240.

92 *Hirðskráen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn. Etter AM 322 fol*, útg. Steinar Imsen (Ósló: Riksarkivet, 2000), 18–19, 51–53.

hafa verið að menn þorðu að draga fram efni sem þótti viðkvæmt áður, um andstöðu við erindi konungs.

Kannski mætti hugsa sér að andstaða gegn konungsvaldi hafi verið svo löngu liðin að ekki hafi þótt tiltökumál að geta hennar í gerð *Reykjarfjarðarbókar*, enda hafi eindrægni og samhugur ríkt meðal íslenskra ráðamanna á seinni hluta 14. aldar og fullur stuðningur við málstað konungs. Svo var auðsæilega ekki. Ber líklega að skilja svo að gerð *Króksfjarðarbókar*, eða öllu heldur frumgerð *Sturlungu*, sé komin frá einhverjum sem voru hallir undir konungsvald sem taldist komið frá guði, en hin yngri gerð hafi einkum átt upptök hjá þeim sem fylgdu þingvaldsstefnu svonefndri.

Ég hef áður rökstutt að Snorri lögmaður Narfason og synir hans, Guðmundur og Ormur, hafi fylgt þingvaldsstefnu.⁹³ Snorri lögmaður dó 1332 en Guðmundur sonur hans gegndi starfi sýslumanns og dó 1354. Ormur bróðir hans mun hafa verið yngri og var sýslumaður, lögmaður og hirðstjóri; þeir bræður voru sjálfsagt handgengnir, hefðu varla orðið sýslumenn annars. En ekki er að sjá að þeir hafi verið herraðir, frekar en faðir þeirra, en kunna að hafa verið vopnarar.

Taka má *Gamla sáttmála* 1302, „Samþykkt almúga“ 1306, skilmálaskrá 1319 og *Skálholtssamþykkt* frá 1375 til vitnis um þingvaldsstefnu. Snorri var einmitt lögmaður 1319 og líklegt að hann hafi átt mikinn þátt í skilmálaskránni. Eins var Ormur sonur hans lögmaður 1375 og mun hafa mótað *Skálholtssamþykkt*.⁹⁴

Með þingvaldsstefnu er átt við þá stefnu sem fræðimenn hafa nefnt *regimen politicum*; var þá snúist öndvert við vaxandi ríkisvaldi og lögð áhersla á að konungsvaldi bæri að virða vilja innlendra stofnana. Á Íslandi var það lögrétta og réttur hennar til að hafa áhrif á lagasetningu og velja lögmennt sem mótaði þingvaldsstefnu. Í öðru lagi snerist þingvaldsstefna um að embættismenn væru innlendir. Í þriðja lagi snerist hún um að ekki mætti leggja á ný gjöld eða álögur. Áhersla var lögð á að virða gamla siði og venjur um alla stjórnt. Heitið þingvaldsstefna er valið með það í huga

93 Sbr. Helgi Þorláksson, „Ríkisvald gegn þingvaldi.“

94 Um *Skálholtssamþykkt* og tímasetningu hennar, sjá Helgi Þorláksson, „King and commerce. The foreign trade of Iceland in medieval times and the impact of royal authority,“ *The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100–1400*, ritstj. Steinar Imsen, „Norgesveldet“, Occasional Papers No. 1, Trondheim Studies in History (Þrándheimi: Tapir Academic Press, 2010), einkum 163–166.

að jafnan skyldi leitað samþykkis bænda á þingum í öllum veigamiklum málum. Þannig taldist konungur ekki samþykktur fyrr en bændur höfðu tekið við honum á þingi. Við það tækifæri gátu þeir sett fram skilmála.

Þingvaldsstefnu eða *regimen politicum* var stefnt gegn *regimen regale*. Pólitísk átök á Norðurlöndum á seinni hluta 14. aldar og á 15. öld snerust mjög mikið um þessar stefnur, *regimen regale* og *regimen politicum*. Hin síðarnefnda var einkum áhrifamikil í Svíþjóð.⁹⁵ Skilmálarnir sem við þekkjum frá 1302 og 1319 reynast hafa verið að öllu leyti í samræmi við *regimen politicum*. Sama máli gegnir um „Samþykkt almúga“ 1306 og *Skálholtssamþykkt 1375*.

Þingvaldsstefnan mun hafa verið í sókn um 1375 til 1390; konungur valdi stundum lögmann en 1390 eða 1391 valdi alþingi lögmann að sögn annála,⁹⁶ og mun það hafa verið regla síðan.

Greinileg andstaða var á milli Orms Snorrasonar og Jóns Hákonarsonar í Víðidalstungu, en Jón lét taka saman *Flateyjarbók* og má líta á hana sem fulltrúa fyrir hugmyndir sem kenna má við *regimen regale*.

Færð hafa verið rök fyrir að náin tengsl hafi verið milli höfðingjanna á Skarði og bræðra á Helgafelli, og að Skarðverjar hafi fengið handrit skrifuð í klaustrinu um miðbik 14. aldar.⁹⁷ Þess er að gæta að Ormur Snorrason var á Skarði um miðbik 14. aldar og fram yfir 1400 og lét taka saman a.m.k. þrjú stór handrit. Með góðum rökum er honum eignuð *Skarðsbók Jónsbókar* og hann lét og taka saman *Skarðsbók postulasagna*, og enn glatað handrit með safni af riddarasögum, svonefnda *Ormsbók*. Auk riddarasagna voru í hinni glötuðu *Ormsbók Trójumannasaga* og *Bretasögur*, sem áður var getið, og mun það vísbending um ættarmetnað. Þótt handritið sé glatað er innhaldið allvel þekkt, og vitnar um lifandi áhuga á riddarasögum á Íslandi á 14. öld.⁹⁸ Sögurnar fjalla m.a. um ættgöfgi, vígfimi, hugrekki og karlmannlegan kraft og fína siði, sem viðurkenndir voru við hirðir erlendis,

95 Erik Lönnroth, *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457* (Gautaborg: [s.n.], 1934), 22–25, 31–40; Lönnroth vísar til Tölemeusar frá Lucca og Egídiusar frá Róm; Jerker Rosén, *Svensk historia 1. Tiden före 1718* (Stokkhólm: Svenska bokförlaget, 1961), 155–156; sami, „Erikskrönikan“, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformationstid* 4 (Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1959), 33; Lars Hamre, *Norsk historie frå omlag år 1400. Førelsesningar* ([s.l.]: Universitetsforlaget, 1968), 40ff., 92–95, 99, 104, 132–133.

96 *Islandske Annaler*, 284, 417.

97 Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar*, 35–45; Hermann Pálsson, *Helgafell*, 130.

98 Um efni *Ormsbókar*, sjá m.a. Würth, „The common transmission of *Trójumanna Saga* and *Breta Sögur*,“ einkum 300, 302–304, og rit sem þar er vísað til.

og skyldu stuðla að réttri framkomu aristókratiunnar og styrkja sjálfsmynd hennar.⁹⁹ En í *Ormsbók* eru líka sögur sem koma ágætlega heim við hugmyndir um *regimen politicum*.¹⁰⁰

Engin bein rök eru til að halda að Skarðverjar hafi í tíð Orms Snorrasonar beitt sér fyrir að láta bæta við sögum í Sturlungusafnið um veraldlega höfðingja á þjóðveldistíma sem sýndu konungsvaldi nokkurn mótþróa. Það hafa gert bændur á Ökrum í Skagafirði og hafa verið skoðanabræður Skarðverja.

Stefán Karlsson taldi að á *Reykjarfjarðarbók* sé ein hönd sem hafi þó breyst í tímans rás, enda hafi bókin verið rituð í áföngum. Bókin var skrifuð af skagfirskum manni, og kemur sama eða svipuð hönd fram í bréfum sem tengjast feðgunum á Ökrum í Skagafirði, Brynjólfi og sonum hans, Birni og Benedikt. Stefáni finnst Björn líklegastur til að vera skrifari *Reykjarfjarðarbókar*, en hann kemur við bréf á bilinu 1379 til 1396 og átti Akra. Það styður kenningu Stefáns að felld hefur verið niður í *Reykjarfjarðarbók* frásögn af nískum og hjúahörðum bónda á Ökrum. Stefán sér merki þess að *Þorgilssögu* hafi einmitt verið bætt inn í *Reykjarfjarðarbók* sjálfa.¹⁰¹

Ekki er hér þekkt neitt sjálfstætt efni um pólitískar skoðanir Akrafeðga. Helst væri að miða við mægðir þeirra og er í því sambandi athyglisvert að þeir bræður, Björn og Benedikt, áttu systur, dætur Eiríks Magnússonar á Möðruvöllum í Eyjafirði. Þriðju systurina átti Guttormur, sonur Orms Snorrasonar á Skarði. Þetta er vísbending um bandamenn. Þá má benda á að systir þeirra Björns og Benedikts varð tengdadóttir Sigurðar Guðmundssonar, og mun þar átt við lögmanninn. Dóttir Benedikts mun hafa verið kona Brands Jónssonar lögmanns.¹⁰² Þeir teljast hafa verið langfeðgar, lögmenirnir þrír, Sigurður, Guðmundur og Sigurður, en Guðmundur var lögmaður með Snorra Narfasyni árið 1319 þegar skilamálaskráin var samin. Guðmundur mun hafa stutt þingvaldsstefnu og rök eru til að halda að Sigurður yngri, sem var lögmaður 1376 (1376 til 1378?), hafi gert það líka.

99 Henric Bagerius, *Mandom och mödom. Sexualitet, homosocialitet och aristokratisk identitet på det senmedeltida Island*, Avhandling från Institutionen för historiska studier (Gautaborg: Göteborgs universitet, 2009), t.d. 85–89; Sigríður Beck, *I kungens frånvaro*, 240–243.

100 Um þetta hefur höfundur fjallað í fyrirlesturum og mun fjalla um nánar í riti á vegum verkefnisins „Norgesveldet“, undir ritstjórn Steinars Imsen.

101 Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar,“ 310–329.

102 Einar Bjarnason, *Íslenzkir attstuðlar* 3, 159–176, 211.

Allir þeir sem urðu lögmennt eftir 1390 munu hafa fylgt þingvaldsstefnu, en ekki gefst færi á að ræða þetta nánar að sinni.¹⁰³

Hvað sem einstökum mönnum líður er mikilvægast að setja fram þá vinnutilgátu, að gerð *Króksfjarðarbókar* tengist *regimen regale* en gerð *Reykjarfjarðarbókar regimen politicum* eða skyldum hugmyndum.

III. NIÐURLAG

Þegar leitað er safnanda *Sturlungu* er jafnan staðnæmst við Narfasyni, Þorlák (d. 1303), Þórð (d. 1308) og Snorra (d. 1332). Almennt er Þórður talinn líklegastur þeirra, enda miða flestir við hann og jafnvel eingöngu. Hér var bent á að sumt í rökum þeim sem færð eru fyrir Þórði sem safnanda standist illa og vakin athygli á að Þorsteinn böllóttur Snorrason komi líka til greina sem safnandi og kannski fremur.

Þegar kannað er hver markmiðin kunni að hafa verið með samsteypu *Sturlungu* úr mörgum sögum er jafnan litið til Þórðar sem safnanda, og bent á að hann hafi haft áhuga á deilum og vígaferlum höfðingja á þjóðveldisöld. Er jafnvel talið að *Sturlunga* hafi verið tekin saman til varnaðar, sem áminning fyrir höfðingja um að ástunda frið.

Hér var dregið fram að markmiðið kunni að hafa verið að sýna fram á gamlan og göfugan uppruna hins ráðandi hóps, þeirra sem voru í forystu á fyrstu áratugum 14. aldar, líklega þó einkum upp úr 1320. Var þá að verða til fastmótaður hópur valdamanna sem mæðist innbyrðis og hlaut upphefð frá konungi; þeim var annt um að gerast hirðmenn og einkum að hljóta embætti sýslumanna, lögmannna og loks hirðstjóra. Vegna þess var þeim vafalítið í mun að halda fram ágæti sínu, svo sem göfgum uppruna, valdahefð í ætt sinni og vasklegri framgöngu forfeðra. Vitneskju um slíkt var ekki síst að finna í *Sturlungu*.

Athygli fræðimanna hefur beinst mjög að frumgerð *Sturlungu* og þeir hafa skoðað hana einkum í tengslum við atburði 13. aldar. Hér hefur *Sturlunga* á hinn bóginn einkum verið skoðuð sem verk frá 14. öld og sett í tengsl við hræringar á öldinni. Hefur verið dregið fram að hvaða leyti efni í *Reykjarfjarðarbók* er ólíkt því sem er í gerð *Króksfjarðarbókar*, og bent á að það kunni að tengjast því sem nefnt hefur verið *regimen*

103 Sjá nmgr. 99.

politicum eða þingvaldsstefna. Frumgerðin, eins og hún birtist í aðalatriðum í *Króksfjarðarbók*, væri þá til vitnis um fylgispekt við konung og stuðning við vaxandi ríkisvald eða *regimen regale*. Á þetta má líta sem vinnutilgátur sem þarfnast mun meiri athugunar.

HEIMILDASKRÁ

FRUMHEIMILDIR

- Brennu-Njáls saga*. Útg. Einar Ól. Sveinsson. Íslenzk fornrit 12. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1954.
- Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn 1. 834–1264. 2. 1253–1350. 3. 1269–1415*. Útg. Jón Sigurðsson et al. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1857–1896.
- Hauksbók udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4°*. Útg. Finnur Jónsson et al. Kaupmannahöfn: Det kongelige nordiske oldskriftselskab, 1892–1896.
- Hirdskráen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn. Etter AM 322 fol*. Útg. Steinar Imsen. Ósló: Riksarkivet, 2000.
- Islandske Annaler indtil 1578*. Útg. Gustav Storm. Ósló: Det norske historiske kildeskritffond, 1888.
- Harðar saga*. Útg. Þórhallur Vilmundarson. Íslenzk fornrit 13. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1991.
- Kjalnesinga saga*. Útg. Jóhannes Halldórsson. Íslenzk fornrit 14. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1959.
- Landnámabók*. Útg. Jakob Benediktsson. Íslenzk fornrit 1. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968.
- Lárentíus saga*. Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. *Biskupa sögur* 3. Íslenzk fornrit 17. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1998.
- Sturlunga saga 1–2. Including the Islendinga Saga by Lawman Sturla Thordsson and other Works*. Útg. Guðbrandur Vigfússon. Oxford: Clarendon Press, 1878.
- Sturlunga saga 1–2*. Útg. Jón Jóhannesson et al. Reykjavík: Sturlunguútgáfan, 1946.

FRÆÐIRIT

- Axel Kristinsson. „Embættismenn konungs fyrir 1400.“ *Saga* 36 (1998): 113–152.
- Árni Björnsson. *Í Dali vestur. Ferðafélag Íslands, Árbók 2011*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands, 2011.

- Bagerius, Henric. *Mandom och mödom. Sexualitet, homosocialitet och aristokratisk identitet på det senmedeltida Island*. Avhandling från Institutionen för historiska studier. Gautaborg: Göteborgs universitet, 2009.
- Björn M. Ólsen. „Um Sturlungu.“ *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju* 3. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1902, 193–510.
- Boulhosa, Patricia Pires. *Icelanders and the Kings of Norway. Mediaeval Sagas and Legal Texts*. The Northern World 17. Leiden: Brill, 2005.
- Crouch, David. *The Birth of Nobility. Constructing Aristocracy in England and France 900–1300*. Harlow: Parson/Longman, 2005.
- Einar Bjarnason. „Auðbrekkubréf og Vatnsfjarðarerfðir.“ *Saga* 3 (1960–1963): 371–411.
- Sami. *Íslenzkir attstuðlar* 1–3. [s.l.]: Sögufélagið, 1969–1972.
- Sami. „Árni Þórðarson, Smiður Andrés�on og Grundar-Helga.“ *Saga* 12 (1974): 88–108.
- Einar G. Pétursson. „Góði maðurinn Þórður.“ *Véfréttir sagðar Vésteini Ólasyni fimmtugum, 14. febrúar* 1989. Ritstj. Svavar Sigmundsson. Reykjavík: [s.n.], 1989), 27–29.
- Faulkes, Anthony. „The genealogies and regnal lists in a manuscript in Resen’s Library.“ *Sjöttíu ritgerðir helgaðar Jakobi Benediktssyni 20. júlí 1977*. Ritstj. Einar G. Pétursson et al. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 12. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1977, 177–190.
- Sami. „Descent from the gods.“ *Mediaeval Scandinavia* 11 (1978–1979): 92–125.
- Guðrún Nordal. „3. Sagnarit um innlend efni – Sturlunga saga.“ *Íslensk bókmenntasaga* 1. Ritstj. Vésteinn Ólason. Reykjavík: Mál og menning, 1992, 309–344.
- Sama. *Ethics and Action in Thirteenth-Century Iceland*. The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 11. Óðinsvéum: Odense University Press, 1998.
- Sama. „The contemporary sagas and their social context.“ *Old Icelandic Literature and Society*. Ritstj. Margaret Clunies Ross. Cambridge Studies in Medieval Literature. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 221–241.
- Sama. „To dream or not to dream: A question of method.“ *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles* 1. Preprint Papers of The 13th International Saga Conference. Durham and York, 6th–12th August, 2006. Ritstj. John McKinnell et al. The Centre for Medieval and Renaissance Studies, Durham University, 2006, 304–313.
- Sama. „Var Þorgils saga skrifuð í Noregi?“ *Sturlaðar sögu sagðar Úlfari Bragasyni sextugum, 22. apríl* 2009. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 2009, 27–31.
- Gunnar Karlsson. *Handbók í íslenskri miðaldasögu* 1. *Inngangur að miðöldum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan 2007.
- Hamre, Lars. *Norsk historie frå omlag år 1400. Førelsesningar*. [s.l.]: Universitetsforlaget, 1968.

- Sami. „Andmæli við doktorsvörn.“ *Saga* 10 (1972): 179–196.
- Helgi Þorláksson. „Var Sturla Þórðarson þjóðfrelsihetja?“ *Sturlustefna. Ráðstefna haldin á sjö alda ártíð Sturlu Þórðarsonar sagnaritara 1984*. Ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir et al. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 32. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1984, 127–146.
- Sami. „Konungsvald og hefnd.“ *Sagaene og Noreg. Fortrykk. 10. internasjonale saga-konferanse. Trondheim, 3.–9. august 1997*. Þrándheimi: Noregs teknisk-naturvitenskapelige universitet, Senter for middelalderstudier, 1997, 249–261.
- Sami. „Sturla Þórðarson, minni og vald.“ *2. íslenska sögufélagið 30. maí – 1. júní 2002. Ráðstefnurit 2*. Ritstj. Erla Hulda Halldórsdóttir. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, Sögufélag, 2002, 319–341.
- Sami. „King and commerce. The foreign trade of Iceland in medieval times and the impact of royal authority.“ *The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100–1400*. Ritstj. Steinar Imsen. „Norgesveldet“, Occasional Papers No. 1. Trondheim Studies in History. Þrándheimi: Tapir Academic Press, 2010, 149–173.
- Sami. „Ríkisvald gegn þingvaldi: Fulltrúar vaxandi ríkisvalds takast á við fulltrúa þingvalds.“ *Nordens plass i middelalderens nye Europa. Samfunnsomdanning, sentralmakt og periferier. Rapporten til det 27. nordiske historikermøte, Tromsø 11.–14. august 2011*. Ritstj. Lars Ivar Hansen et al. Speculum Boreale 16. Stamsund: Orkana Akademisk, 2011, 105–123.
- Hermann Pálsson. *Helgafell. Saga höfuðbóls og klausturs*. Snæfellsnes 2. Reykjavík: Snæfellingaútgáfan, 1967.
- Jón Jóhannesson. *Gerðir Landnámaabókar*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1941.
- Sami. *Íslendinga saga 2. Fyrirlestrar og ritgerðir um tímabilið 1262–1550*. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1958.
- Kaeuper, Richard W. *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Louis-Jensen, Jonna. „Fra skriptoriet i Vatnsfjörður i Eiríkr Sveinbjarnarsons tid.“ *Con amore. En artikelsamling udgivet på 70-års dagen den 21. oktober 2006*. Ritstj. Michael Chesnutt et al. Kaupmanahöfn: Reitzels, 2006, 321–336.
- Lúðvík Ingvarsson. *Goðorð og goðorðsmenn 3*. Egilsstöðum: höfundur, 1986.
- Lönnroth, Erik. *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457*. Gautaborg: [s.n.], 1934.
- Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre*. Kaupmannahöfn: Den arnamagnæanske kommission, 1989.
- Ólafur Halldórsson. *Helgafellsbækur fornar*. Studia islandica 24. Reykjavík: Heimspekideild Háskóla Íslands, Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1966.
- Pétur Sigurðsson. „Um Haukdælápátt.“ *Festskrift til Finnur Jónsson 29. maj 1928*. Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaards forlag, 1928, 84–94.
- Sami. „Um Íslendingasögu Sturlu Þórðarsonar.“ *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmennta að fornu og nýju 6*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1929–1939, 1–177.

- Rosén, Jerker. *Svensk historia 1. Tiden före 1718*. Stokkhólmi: Svenska bokförlaget, 1961.
- Sami. „Erikskrönikan.“ *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 4. Reykjavík: Bókaverzlun Ísafoldar, 1959, 28–34.
- Sigríður Beck. *I kungens frånvaro. Formeringen av en isländsk aristokrati 1271–1387*. Gautaborg: Göteborgs universitet, 2011.
- Stefán Karlsson. „Ritun Reykjarfjarðarbókar. *Excursus: Bókagerð bænda*.“ *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*. Ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 49. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2000, 310–329.
- Sveinbjörn Rafnsson. „Um Hrafnkels sögu Freysgoða, heimild til íslenskrar sögu.“ *Saga* 34 (1996): 33–84.
- Sverrir Tómasson. *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum. Rannsókn bókmenntahefðar*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 33. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1988.
- Tranter, Stephen Norman. *Sturlunga saga. The Rôle of the Creative Compiler*. Europäische Hochschulschriften 1, Deutsche Sprache und Literatur 941. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1987.
- Úlfar Bragason. „In the scriptorium of *Sturlunga's* compiler.“ *International Scandinavian and Medieval Studies in Memory of Gerd Wolfgang Weber*. Ritstj. Michael Dallapiazza et al. *Hesperides, Letterature e culture occidentali* 12. Trieste: Edizioni Parnaso, 2000, 471–482.
- Sami. „The politics of genealogies in *Sturlunga saga*.“ *Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, Conflict, and Coexistence*. Ritstj. Jonathan Adams et al. *Medieval texts and culture in Northern Europe* 4. Turnhout: Brepols, 2004, 309–321.
- Sami. *Ætt og saga. Um frásagnarfræði Sturlungu eða Íslendinga sögu hinnar miklu*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010.
- Vesteinn Ólason. „Jóreiðar þáttur.“ *Sturlaðar sögur sagðar Úlfari Bragasyni sextugum, 22. apríl 2009*. Ritstj. Guðrún Nordal et al. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 2009, 104–107.
- Würth, Stephanie. „The common transmission of *Trójumanna Saga* and *Breta Sögur*.“ *Beatus vir. Studies in Early English and Norse Manuscripts. In Memory of Phillip Pulsiano*. Ritstj. Kirsten Wolf. *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 319. Tempe: Arizona Centre for Medieval and Renaissance Studies, 2006, 297–327.
- Wærdahl, Randi Bjørshol. *The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands into the Norwegian Realm c. 1195–1397*. Transl. Alan Crozier. *The Northern World* 53. Leiden: Brill, 2011.

SUMMARY

Sturlunga – Origins and Purpose

Keywords: *Sturlunga saga*, *Króksfjarðarbók*, *Reykjarfjarðarbók*, royal administration, aristocratic identity, genealogical literature, fourteenth-century political culture.

The author questions the received wisdom that *Sturlunga saga* was originally compiled by Þórður Narfason (d. 1308), suggesting instead that the project was undertaken by Þorsteinn böllóttur Snorrason (d. 1353?). It was the nineteenth-century philologist Guðbrandur Vigfússon who first cast Þórður in the role of compiler, but the evidence is far from conclusive. Indeed the notion of Þórður (or any of the Narfasynir) as compiler sits uneasily, for example, with the compiler's evident preference for *Melabók* over *Sturlubók* when drawing on material from *Landnámabók*. Nor does *Sturlunga's* manuscript transmission allow us to conclude that the compilation must have taken shape as early as 1308 or earlier, as tradition has it: the oldest preserved redaction is the late fourteenth-century *Króksfjarðarbók*, which may reflect an original text from c. 1330 or later.

Assigning the work to a different compiler and a later date prompts us to re-evaluate its original purpose. Rather than seeking to associate the text principally with moralizing criticism of social disruption and warfare, the present author argues for its role in shaping local aristocratic identity, not least through its emphasis on genealogy and its favourable presentation of royal overlordship. The pro-royal focus (*regimen regale*) of *Króksfjarðarbók* is then contrasted with the more sceptical and reactionary stance towards centralized kingship (*regimen politicum*) discernible in *Reykjarfjarðarbók*, *Sturlunga saga's* somewhat younger main redaction.

Helgi Þorláksson
Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
htho@hi.is

ORRI VÉSTEINSSON

UPPHAF MÁLDAGABÓKA OG STJÓRNSÝSLU BISKUPA

Nýjar athuganir á Kirknatali Páls biskups

1. Inngangur

TIL ER Í NOKKRUM HANDRITUM frá sautjándu öld skrá yfir kirkjur og firði í Skálholtsbiskupsdæmi sem með góðum rökum hefur verið rakin aftur til þess er Páll biskup Jónsson lét telja kirkjur og prestskyldir í biskupsdæmi sínu um aldamótin 1200.¹

Kirknatalið var fyrst gefið út af Kristian Kálund (Kálund 1877, 380–395, sbr. Kálund 1986, 135–144) eftir þremur gerðum sem varðveittar eru í handritinu AM 214 8vo, en hann taldi það vera frá sextándu öld enda í því taldar kirkjur sem fyrst voru stofnaðar á seinni hluta þeirrar aldar. Jón forni Þorkelsson gaf það aftur út 1923 (*DI* 12, 1–15) og þá enn fremur eftir handritinu JS 390 8vo, en hann færði rök fyrir því að talið stafaði frá biskupstíð Páls Jónssonar og væri frá því um 1200. Ólafur Lárússon hlóð að þeirri skoðun ítarlegum rökum í grein sem birtist í *Skírni* 1925, og hefur hún staðið óhögguð síðan (sbr. Sveinn Víkingur 1970). Sveinbjörn Rafnsson gaf kirknatalið út enn að nýju 1993 (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 68–117) og jók við handriti, Stockh. Papp. 8vo nr. 25, en útgáfa hans er að því leyti aðgengilegust að hún sýnir texta fjögurra gerða í samhliða dálkum og gerir auðvelt að átta sig á þeim mun sem á er. Sveinbjörn er í höfuðdráttum sammála Ólafi Lárússyni en gengur þó lengra í að ákvarða hvaða kirkjum hefur verið bætt við hið upphaflega kirknatal, og birtir endurgerð sína af því eins og hann álítur að það hafi verið sett saman í öndverðu.

1 Grein þessi er samin undir merkjum verkefnisins Gröf og dauði á Íslandi í 1150 ár sem nýtur styrks frá Rannís 2011–2013, en viðfangsefni þess er m.a. að kortleggja fjölda kirkna á Íslandi frá einni öld til annarrar.

Vandinn sem notendur og skýrendur kirknatalesins eiga við að etja er að ákvarða hvaða kirkjur stóðu í því upphaflega. Allar fjórar gerðir hafa fleiri kirkjur en þær 220 sem *Páls saga* segir að taldar hafi verið um 1200 (*ÍF* 16, 313), en sú tala hefur einnig verið í sameiginlegu forriti hinna varðveittu gerða kirknatalesins. Hins vegar er samræmi gerðanna ekki þannig að auðvelt sé að aðgreina viðbæturnar frá hinni upphaflegu skrá. Ólafi Lárussyni var fyrst og fremst umhugað um að sýna fram á að skráin væri, sem ritverk, frá tíma Páls biskups, en hann gerði sér grein fyrir að einstakar kirkjur gætu hafa verið felldar út jafnframt því sem öðrum hefur augljóslega verið bætt við (Ólafur Lárusson 1925, 27). Sé svo má velta fyrir sér hvaða gildi skráin hefur sem heimild um einstakar kirkjur: getum við treyst því að kirkja sem stendur í kirknatalinu hafi í raun og veru haft prestskyld um 1200?

Sveinn Víkingur og Sveinbjörn Rafnsson töldu báðir að úr þessu mætti leysa einfaldlega með því að skilja þær kirkjur frá sem ofaukið væri, og að með því myndi listi Páls afhjúpast. Tvennt í þessu samhengi þarfnast þó frekari umræðu. Í fyrsta lagi tóku þeir ekki með í reikninginn að bæði eru heimildir um að yngri prestskyldarkirkjur hafi komið til og sömuleiðis að eldri hafi misst prestskyld. Sú saga er því flóknari og fjölskrúðugri en þeir gerðu ráð fyrir. Í öðru lagi hafa hvorki þeir né Jón forni eða Ólafur gert nóg samlega grein fyrir þróunarsögu skjalsins þannig að á því sé byggjandi í rannsóknnum á íslenskrri kirkju- og byggðasögu. Aukinn skilningur á þessum athugunarefnum skiptir sköpum um hvort vænta megi þess að endurgera hinn upphaflega texta. Hér skal reynt að ráða bót á og færð rök fyrir því að sameiginlegt forrit hinna varðveittu gerða sé skjal sem hafi verið virkt í stjórnslu Skálholtsbiskupa á þrettánda og fjórtánda öld, þegar uppfærslu þess var hætt og það úreltist með tilkomu máldagabóka.

2. Gerðir kirknatalesins

Sveinbjörn Rafnsson gerir grein fyrir varðveittum handritum kirknatalesins í útgáfu sinni og byggir ég á henni. Ekki skal ég útiloka að nákvæmari textafræðileg rannsókn skili frekari niðurstöðum, auk þess sem hugsanlega mætti gera sér mat úr því að bera kirknatalið saman við önnur fjarðatöl sem varðveitt eru. Hér er sjónum hins vegar beint að innihaldinu, þ.e. þeim

kirkjum sem í talinu eru, og samanburði við þær vísbendingar aðrar sem til eru um það.

Fyrst er að átta sig á mun gerðanna fjögurra. Varðveittar afskriftir eru í raun fimm, en tvær þeirra (báðar í AM 214 8vo, a og b) eru eftir sama forriti sem brot er einnig varðveitt af í sama handriti; Sveinbjörn birtir aðra þeirra og kallar A, afskrift Árna Magnússonar, en hin er með hendi Helga Grímssonar frá um 1665. Önnur gerð kirknatsins, sem Sveinbjörn kallar B, er skrifuð 1619 með hendi Björns Jónssonar á Skarðsá. Hún er varðveitt í AM 218 8vo cα, en í cβ er uppskrift Árna Magnússonar á sama texta. Þriðju gerð talsins gefur Sveinbjörn út í fyrsta sinn, auðkennd C og varðveitt í Stockh. Papp. 8vo nr. 25. Hún nær þó aðeins til Austfirðingafjórðungs og hluta Sunnlendingafjórðungs, og er þar á ofan mjög ágripskennd. Hún sleppir fjórðunum algjörlega og hefur engar kirkjur umfram hinar gerðirnar, utan þess áhugaverða fróðleiks að kirkja hafi verið undir Ármannsfelli þar sem fjórðungsþing Sunnlendinga kom saman, en nú séu „eckí effter nema totternar Audar.“ (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 99). Auk þess vantar í hana margar kirkjur á þeim svæðum sem hún þó tekur til og virðist lítið upp úr eyðunum leggjandi, enda bendir Sveinbjörn á að afskriftin sé gerð eftir illlæsilegu forriti og mori í villum og misskilningi (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 73–74). Þótt gerð þessi sé sýnilega runnin frá frumlegra forriti en þekkjja má af hinum gerðunum telst hún svo brjáluð að gildi hennar fyrir þróunarsögu kirknatsins er lítið sem ekkert.

Fjórða og síðasta gerð kirknatsins, sem varðveitt er í átjándu aldar handritinu JS 390 8vo og auðkennd D af Sveinbirni, sker sig frá A- og B-gerð því að hún ber þess skýr merki að tilraun hefur verið gerð til þess að uppfæra hana miðað við raunverulegar aðstæður, eins og kirkjuskipanin varð eftir umrót síðaskiptanna. Umfram A og B hefur hún Skeggjastaði á Langanesströnd (eins og raunar C einnig), Skriðuklaustur, Berufjörð og Háls í Hamarsfirði, Hof og Sandfell í Öræfum, Landakirkju í Vestmannaeyjum (byggð 1573, sbr. *Alþingisbækur Íslands* 4, 27) og Oddgeirshóla í Flóa, auk nýju kirknanna fjögurra á Snæfellsnesi sem stofnaðar voru eftir 1563 (einnig í A og B). Hún fellir hins vegar úr kirkjur á Svínafelli í Öræfum, í Hörgsdal, Svínadal í Skaftártungu, Pétursey, Ásólfsskála, Gegnishólum í Flóa, á Esjubergi og Hofi á Kjalarnesi, Eyri í Kjós, Kroppi í Borgarfirði, í Haffjarðarey og á Saxahvoli, en engin þessara

kirkna hafði prestskyld þegar komið var fram á síðasta fjórðung sextándu aldar. Þótt gerðin standi þannig miklu nær raunverulegri kirkjuskipan eftir siðaskipti en hinar tvær hefur endurskoðunin alls ekki tekist fullkomlega, enda heldur hún inni nokkrum kirkjum sem afar ólíklega eða ekki höfðu prestskyld eftir siðaskipti (Knappafell og Rauðalækur í Örfæfasveit, Skarð eystra á Rangárvöllum, Jólgeirsstaðir í Holtum og annar Laugardalurinn í Biskupstungum), auk þess sem vel þekktar sóknarkirkjur á borð við Hóla í Grímsnesi og Úlfjótsvatn í Grafningi eru ekki teknar upp fremur en í hinum gerðunum. Það er á hinn bóginn augljós vangá skrifarans að sleppa Hofi og Refstöðum í Vopnafirði, sem sést af því að samtala kirkna í Austfirðingafjórðungi er sögð vera 49 en einungis 48 kirkjur eru þó taldar í raun; Skriðuklaustur virðist innskot og félli allt í ljúfa löð ef gert væri ráð fyrir Hofi og Refstöðum. Með slíkri breytingu munar þremur kirkjum í Austfirðingafjórðungi að D-gerðin samsvari *Gíslamáldögum* frá um 1570: Knappafelli og Rauðalæk er ofaukið en Skarð á Meðallandi vantar (sem stafað gæti af því að gerðin sé yngri en frá 1750, þegar Skarðskirkja var flutt í Hólmasel (Sveinn Niélsson 1949–1951, 47)). Í Sunnlendingafjórðungi skeikar um átta kirkjur hið minnsta: ofaukið er Skarði eystra, Jólgeirsstöðum og öðrum Laugardalnum, en Ásólfsskála, aðra kirkjuna í Vestmannaeyjum, Klausturhóla, Úlfjótsvatn og Hvalsnes vantar, auk þess sem kirkjur á Hlíðarenda og í Snjallshöfða, sem eru taldar hálfkirkjur í *Gíslamáldögum*, eru með. Í Vestfirðingafjórðungi eru D-gerð og sóknarkirkjval *Gíslamáldaga* samhljóma. Þar sem Sauðlauksdal ætti að telja stendur raunar „Kirkia í Bæ“ en B-gerðin hefur „Kirkia I dal“, og er sýnilega ritvilla enda kirkja í Saurbæ þegar talin. Varla er hægt að draga þá ályktun að sá sem breytti D-gerðinni hafi verið kunnugri Vestanlands en sunnan því að fyrir utan breytingarnar á kirkjuskipan á Snæfellsnesi 1563, sem allar gerðir taka með í reikninginn, var kirknaskipan sýnu stöðugri í Vestfirðingafjórðungi en í hinum fjórðungunum tveimur eftir miðja fjórtándu öld, enda minnstur munur milli gerðanna yfirleitt í þeim fjórðungi. Nær er að halda að D-gerð vitni um kunnugleika Austanlands, enda er þar mestu breytt til samtíðarhorfs samanborið við A- og B-gerð, þó einnig séu gerðar breytingar sem byggja á traustri þekkingu sumsstaðar í Sunnlendingafjórðungi, t.d. í Flóa og á Kjalarnesi. Um það má sannfærast enn frekar ef skoðaðar eru leiðréttingar D-gerðar á villum í forriti sínu en það hefur staðið næst B. Höfundur D-gerðar gerir viðbætur (eykur

við Bakkafirði, sem hinar skortir), leiðréttir leshætti forritsins í svigum (t.d. „Sudeijafjórður (Seidisf:)“) og leiðréttir summsstaðar, eða færir til samtímahorfs, athugasemdalaust (t.d. „Gerpír“ fyrir „Greypír“ og „Vöðlavík“ fyrir „Krossavík“). D-gerð Austfirðingafjórðungs er því nánast villulaus – einasta að Skarðsfjórður fellur niður í annars vel heppnaðri atlögu að því að leiðréttu textann um Horn og Hornafjörð –, en í Sunnlendingafjórðungi eru bæði teknar upp villur úr forritinu og gerðar leiðréttingar sem ekki heppnast. Höfundur D skrifar réttilega „Haukadal“ þar sem A- og B-gerðir hafa „Hofdadal“ en hefur hins vegar „Stora hinum vestra“ þar sem A og B hafa „skardi hinu vestra“, „Reikiahlijd“ fyrir Reykjadal, „Kveraa“ fyrir Knörr, og hann hefur aldeilis bugast fyrir Urthvalafirði, sem nokkur vorkunn er, þar sem hann skrifar „Miklafiordur (Luthallafiordur)“. Þá hefur hann, eins og höfundur B-gerðar, „Brandzlækur“ fyrir Brjánslæk, og sýnir þetta allt að þótt að sá sem skrifaði D þættist vita eitt og annað um Suðurland þá hefur það ekki allt verið traust, og að þekking hans er minnst um Vestfirðingafjórðung en alltraust um Austfirðingafjórðung. Þessi niðurstaða kemur vel heim og saman við þá tilgátu Sveinbjarnar Rafnssonar að D-gerð sé rituð af séra Halldóri Gíslasyni á Desjarmýri (1718–1772) (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 75).

Eins og Sveinbjörn bendir á er margt sem sýnir að D-gerðin stendur nær B- en A-gerð. Til frekara vitnis má telja að öfugt við A-gerð hafa bæði B- og D-gerð Sauðlauksdal, Laugarbrekku, Hjarðarholt, Ingunnarstaði, Kirkjuból á Rosmhalanesi, Árbæ í Holtum, Skúmsstaði í Landeyjum, Ás í Fellum og Njarðvík á Austfjörðum, en sleppa Saxahvoli, Haffjarðarey og Hvalsnesi sem A hefur. Frávik D frá B má öll rekja til þeirrar viðleitni höfundar D-gerðar að færa skrána til samtímahorfs, en fyrir vikið hefur hún takmarkað gildi fyrir endurgerð upphaflega textans nema að því leyti sem hún getur skýrt vafaatriði varðandi B-gerðina.

3. Breytingar á kirkjuskipan á Snæfellsnesi á sextánda öld og aldur hinna varðveittu gerða kirknatalesins

Inn í allar gerðir kirknatalesins hafa verið færðar þær breytingar sem gerðar voru á kirkjuskipan á Snæfellsnesi 1563. Í B og D hafa þessar breytingar verið færðar skipulega inn á réttum stöðum, aflagðar kirkjur felldar út

og aðrar nýstofnaðar færðar inn. Meðal þeirra fyrrnefndu er kirkjan á Rauðamel ytra, en samkvæmt skipan Páls hirðstjóra og Gísla biskups um kirkjur á Snæfellsnesi frá 27. september 1563 (*DI* 14, 152–155) skyldi hún lögð niður – raunar eru ekki ótvíræðar heimildir um kirkju þar fyrir þann tíma – en ný byggð í Hrossholti í stað Haffjarðareyjarkirkju (*DI* 14, 153). Það virðist hins vegar aldrei hafa komið til framkvæmda og var kirkja á Rauðamel orðin arftaki Haffjarðareyjarkirkju fyrir lok sextánda aldar (Lbs 108 4to, bl. 522; Jón Halldórsson 1903–1910, 133). Ekki er þó útilokað að Rauðamels hafi verið getið í þrettánda aldar gerð kirknatalsins því að kirkja var þá á Rauðamel syðra, og bjó þar presturinn Sölvi Jörundarson árið 1222 (*Biskupasögur* 1, 539). Til er fornlegur máldagi hálfkirkju á Rauðamel (*DI* 2, 114) og kirkja á Rauðamel var vígð af Sveini biskupi 1473 (*Skarðsárannáll, Annálar 1400–1800* 1, 67), en af hvorugri heimildinni er ljóst við hvorn Rauðamelinn er átt. Kirkjan á Rauðamel syðra er hins vegar vel þekkt hálfkirkja í heimildum frá seinni hluta sextánda aldar (*DI* 14, 154; Lbs 108 4to, bl. 521) og gæti máldaginn því sem best átt við hana. Það er því ekki óhugsandi að Rauðamelur syðri hafi staðið í skránni upphaflega, eins og nokkrar aðrar kirkjur með litla heimanfylgju sem síðan virðast hafa misst prestskyld snemma (t.d. Hof á Kjalarnesi, Gegnishólar í Flóa og Svínadalur í Skaftártungu). Á móti því mælir að höfundur A-gerðar skýtur Rauðamel inn á vitlausum stað (á milli Ingjaldshóls og Fróðár), og bendir það til að Rauðamelur sé viðbót sem ekki hafi staðið í miðaldagerðum talsins. Þetta sýnir enn fremur að höfundar A- og B-gerða talsins hafa ekki einungis stuðst við skipanina frá 1563 heldur annað hvort vitað betur um Rauðamel eða haft fyrir sér aðra heimild um kirkjustofnun þar. Hún gæti þá hafa orðið um 1570 því síðasti presturinn í Haffjarðarey fór þaðan 1568 (*DI* 15, 108), og eru gerðirnar þá að minnsta kosti yngri en það. Einnig mætti þó hafa þá kenningu að Sveinn spaki hafi vígt nýja alkirkju á Rauðamel ytra 1473, enda rata endurvígslur kirkna, hvað þá útkirkna, að jafnaði ekki í annála, og mögulega hafði Björn á Skarðsá fyrir sér heimild um að vígslan fæli í sér breytingar á kirkjuskipan. Það væri þá ekki að tilefnislausu að Bessastaðasamþykkt tekur svo afdráttarlaust til orða um að leggja beri kirkju á Rauðamel niður. Það getur verið að Haffjarðareyjarkirkja hafi lengi staðið hallanda fæti auk þess sem óhagræði hefur verið af staðsetningu hennar fyrir flest sóknarbörn í Eyjarhreppi: ekki einungis var Haffjarðarey á sóknarenda heldur einnig um sjávarflæður, ef ekki úfinn sjó, að fara til

að komast til messu. Ytri Rauðamelur er langdýrasta jörðin í Eyjarhreppi – af þeim ástæðum einum er hún beinlínis líkleg til að hafa haft guðshús skör hærra en önnur í sókninni – en á hinum sóknarendanum, enda hefur hirðstjóra og biskupi þótt skynsamlegra að reisa nýja sóknarkirkju í miðri sókn í Hrossholti (sem auk þess var minnkuð verulega því vestustu bæirnir skyldu leggjast til Miklaholts). En í þetta skiptið hefur tregðulögmál breytinganna, að eins lítið breytist og mögulegt er, ráðið ferðinni og kirkjan sem þegar var til staðar orðið sóknarkirkja í óbreyttri sókn; hefur Jóhann Bockholt staðfest þá skipan eftir að hann tók við hirðstjórn 1570 (Lbs 108 4to, bl. 522). Eyjarhreppingar misstu að vísu prest sinn með þessu því hin nýja sókn var lögð til Kolbeinsstaða (Sveinn Niússon 1949–1951, 144) og sýnir það raunar, ásamt því að við gerðirnar er aukið Lóni og Laugarbrekku en Knerri haldið þótt aðeins hafi einn prestur þjónað þessum þremur kirkjum eftir breytinguna á seinni hluta sextándu aldar, að höfundar gerðanna töldu skrána ná til sóknarkirkna en ekki prestsetra, eins og hún hafði þó upphaflega gert. Víst er að sóknarkirkja hefur Ytra Rauðamelskirkja ekki orðið fyrr en eftir 1570 og eru gerðirnar því ekki eldri en það. D-gerð hlýtur einnig að vera yngri en stofnun Landakirkju 1573, en vel mega þó allar gerðirnar vera nokkrum áratugum yngri en þessar breytingar á kirknaskipan því engar nýjar sóknarkirkjur voru stofnaðar í stiftinu að þeim loknum fyrr en á átjándu öld. Undantekningin er flutningur kirkjunnar á Reykjum í Ölfusi til Valla um þrjátíu ára skeið, að líkindum undir lok sextándu aldar og í upphafi þeirrar sautjándu, en Oddur Einarsson á að hafa boðið Álfi Gíslasyni bónda á Reykjum að byggja hana aftur á Reykjum. Það hefur verið fyrir dauða Odds 1630 en þó varla löngu fyrr því Álfs er fyrst getið sem lögréttumanns 1631 og hann lifði fram yfir 1676, og hefur því ekki verið löngu tekinn við búi þegar biskup lést (AM 66a 8vo bl. 42^a–43^a; Hálfðan Jónsson 1979, 244; Einar Bjarnason 1952–1955, 3). Elsta afskriftin, B-gerð Björns á Skarðsá, er árssett 1619 og hlýtur þá kirkjan að hafa verið enn á Völlum; má af því ráða að forrit Björns sé eldra en flutningur Reykjakirkju, sem tæplega hefur getað verið mikið fyrr en 1590. Böndin berast þannig að árunum milli 1570 og 1590 sem ritunartíma forrita A- og B-gerða, þeirra sem bættu við nýlegum breytingum á kirkjuskipan, þótt ekki sé með öllu ómögulegt að forrit A sé frá því milli 1620 og 1665 þegar elsta varðveitta afskriftin er gerð.

4. Munur A- og B-gerða kirknatalsins

Það má heita einkennilegt ráðslag á seinni hluta sextánda aldar að bæta við þessum nýju kirkjum því hverjum þeim sem var sæmilega kunnugur íslenskri staðfræði og kirkjuskipan Skálholtsbiskupsdæmis á þeim tíma hlýtur að hafa verið ljóst að kirknatalið var úrelt. Það er ennþá einkennilegra að tveimur skrifurum hafi dottið slíkt í hug um svipað leyti og báðum tekist ámóta illa að uppfæra skjalið. Hafi aðeins eitt sameiginlegt forrit verið í umferð um eða eftir miðja sextánda öld mætti ímynda sér að breytingarnar á Snæfellsnesi hafi verið krotaðar á spássíu og ritara forrits B síðan tekist betur til en ritara forrits A við að færa þær inn á réttum stöðum. Á móti því mælir hins vegar að talsverður munur er á A- og B-gerð sem erfitt er að koma heim og saman við að þær séu runnar frá sama forriti frá sextánda öld. Auk þess að takast að öllu leyti betur að fella breytingarnar á Snæfellsnesi inn í skrána, með því að setja nýjar kirkjur inn á réttum stöðum og fella út þær sem aflagðar voru, tiltekur höfundur B-gerðar einnig kirkjuna í Sauðlauksdal, en til prestskyldar var stofnað þar 1518 (*DI* 8, 660). Virðist höfundur hennar þannig almennt betur upplýstur um breytingar á kirkjuskipan á sextánda öld en höfundur A-gerðar. Að öðru leyti birtist mismunur gerðanna einkum í því að A-gerð vantar nokkrar kirkjur sem B-gerð hefur. Það gæti stafað af því að þær hefðu ekki verið í upphaflegu kirknatali, og væri A þá talsvert upprunalegri gerð, en það gæti líka stafað af því að forrit A hafi fellt niður þessar kirkjur og væri B þá heildstæðari heimild um hina upprunalegu skrá. Hvorug skýringin gengur þó upp án vandræða og því er nauðsynlegt að gera frekari grein fyrir þeim kirkjum sem á milli ber.

Níu kirkjur ber á milli, tvær sem ekki er vitað til að hafi haft prestskyld síðan á þrettánda öld og sjö sem örugglega höfðu prestskyld á fjórtánda öld, en allar nema ein hinna síðarnefndu gætu þó hafa verið búnar að missa hana, og orðnar annexiur, á árunum 1570–1590. Fyrstar munu hafa misst prestskyld Ingunnarstaðir í Brynjudal og Eyin há eða Pétursey í Mýrdal. Til er forn máldagi kirkju á Ingunnarstöðum sem sýnir að þar hefur verið hálfkirkja, en prestur að nafni Jón virðist hafa gefið alla jörðina kirkjunni (og meira til) og áskilið sér framfæri á kirkjufjám til dauðadags. Prestskyld er að öðru leyti ekki fastlega áskilin heldur „scal vera seto prestr ef sa vill er þar byr. með biscops raþe“, og er gert ráð fyrir að sungið sé

frá Reynivöllum ef prestur fæst eigi. Veruleg staðamálalykt er af þessum máldaga og gæti hann því verið frá því um 1180 í fyrsta lagi, og er árstettur þannig í fornbréfasafni (*DI* 1, 266). Hann gæti þó einnig sem best verið frá fyrri tveimur þriðjungum þrettánda aldar. Ákvæðið um að sá sem býr á Ingunnarstöðum ráði hvort þar sé prestur gæti bent til þess tíma er staðir gátu verið á hendi leikmanna, t.d. erfingja gefandans, en í lok máldagans er hnykkt rækilega á forræði biskups: „Biscops handsol ero a þessum circio fiam ollom. oc hann a valld oc forræpe einn at kavpa þessom kirkio fiam sva sem hann vill oc þa er hann vill til þurþar oc til miclonar vm fe eþa afvinno.“ Þessi klausa er mögulega viðbót við upphaflegan texta, en hún er kirkjuréttarlega ótraust að því leyti að biskupi er gefið vald til að minnka eign kirkjunnar; afar ólíklegt virðist að menn hefðu komist svo óvarlega að orði á lagastaglstimum Árna biskups Þorlákssonar eða síðar. Merkingin er hins vegar skýr: hvað sem að öðru leyti vakti fyrir Jóni presti hefur ekki verið litið á gjöf hans sem staðarstofnun – hvorki á tólftu aldar skilningi né enn síður í skilningi sættagerðarinnar í Ögvaldsnesi 1297 – heldur hafa kirkjufé á Ingunnarstöðum í raun orðið eign Skálholtsdómkirkju, og Skálholtsbiskupar þá farið með jörðina eins og hverja aðra stólseign með hálfkirkjuskyld. Þótt kirkjan á Ingunnarstöðum ætti alla heimajörð, og væri því staður í tæknilegum skilningi, var hún þó hvorki sóknarkirkja né einu sinni alkirkja. Þótt ríflæg heimanfylgjan hefði vel getað staðið undir presti var lítil þörf á honum (sjá almennt Magnús Stefánsson 2000, 129–70).

Aðrir bæir í Brynjudal hafa átt sókn til Reynivalla áður en Jón gaf Ingunnarstaðakirkju jörðina, og hefur ekki þótt ástæða til að breyta því eða skerða rétt Reynivallakirkju til að koma upp lítilli sókn í Brynjudal, eins og gjöfin hefði getað orðið tilefni til. Dæmi um slíkar smásóknir stofnaðar innan stærri sókna eru nokkur (t.d. Búðardalur á Skarðsströnd og Kirkjuból í Skutulsfirði), en á Ingunnarstöðum var slíkt ekki uppi á teningnum. Fleiri dæmi eru um hálfkirkjur með prestvist, t.d. á Tjaldanesi í Saurbæ. Samkvæmt máldaga hennar, að líkindum frá öðrum fjórðungi þrettánda aldar (*DI* 1, 466), var Árna bónda heimilt að halda þar prest meðan hann byggi sjálfur „ok sonr hans. ef hann er prestr.“ Heimildin var, með öðrum orðum, tímabundin enda fóðrin mun rýrari en á Ingunnarstöðum, aðeins 10 hundruð fjár. Tjaldanes er ekki í varðveittum gerðum kirknatalans öfugt við Vík á Seltjarnarnesi, þar sem einnig var valkvæð prestvist: „skal vera heimilisprestur ef bonde vill.“ (*DI* 3, 340). Vera má að kirknatalið hafi í

öndverðu ekki einungis tekið til kirkna með prestskyld heldur einnig þeirra sem möguleika höfðu á prestvist án þess að hún væri áskilin, og útlókar það ekki að prestar hafi í raun og veru verið bæði á Ingunnarstöðum og í Reykjavík. Á móti því mælir þó valkvæð prestvist á Stóra Ási í Hálsasveit samkvæmt máldaga Sigvarðar biskups (1238–1268) (*DI* 1, 594), en sú kirkja hefur ekki ratað í kirknatalið. Ingunnarstaði gæti því vantað í A-gerð af því að þeir hafi ekki verið í upphaflega kirknatalinu, annaðhvort af því að gjöf Jóns var gerð eftir tíð Páls biskups eða af því að prestvistin féll ekki undir hina upphaflegu skilgreiningu. En Ingunnarstaði gæti líka vantað af því að kirkjan hafi verið felld út á einhverju stigi málsins, eftir að löngu var orðið ljóst að þar var ekki prestsetur.

Kirkju í Eynni há er getið í B-gerð en engir máldagar hennar eru hins vegar varðveittir, og raunar engar heimildir aðrar en forn máldagi hálfkirkju í Keldudalsholti (*DI* 1, 251). Til hennar átti að „sækia prest j eyene ho um vetr með hest. ef eigi ma þurt ganga a mille“, og sést af því að þingaprestur hefur verið við kirkju í Eynni há eða Pétursey. Þessi skipan hefur þó snemma úrelst því að í máldaga Sólheimakirkju, sem í fornbréfasafni er ársettur til 1179 eins og Keldudalsholtsmáldaginn þótt hann hljóti að vera yngri en sá síðarnefndi, er sagt að þaðan skuli sungið til Keldudalsholts, auk bænhúsa á Felli, Sólheimum eystri og Hvoli (*DI* 1, 252). Hvoll er austan við Pétursey og liggur mun nær henni en Sólheimum, og er varla að efa að á meðan þingaprestur var í Pétursey hafi hann þjónað Hvoli einnig. Í yngri máldaga Sólheimakirkju, sem í fornbréfasafni er ársettur til 1340, er getið, auk bænhúsanna, alkirkju og hálfkirkju sem syngja skuli til og má ætla að það séu Pétursey og Keldudalsholt (*DI* 2, 743). Hnignun kirkjunnar í Pétursey sést berlega af þessu. Þar hefur á tólftu öld verið aðsetur þingaprests sem þjónaði vestustu bæjum í Mýral, sennilega þeim sömu og seinna áttu sókn til Sólheima ytri. Pétursey stendur miðsvæðis en hins vegar hefur kirkjan að líkindum haft litla sem enga heimanfylgju; þegar Sólheimakirkju var gefið hálf land á Sólheimum (ein dýrust jarða á Íslandi, metin á 100 hundruð 1695 (Björn Lárusson 1967, 340) hefur þar verið komið á tveggja presta skyld og útkirkjur Eyjarklerks færðar þar undir. Prestur hefur þó verið áfram um hríð í Pétursey því kirkjunni þar var ekki þjónað frá Sólheimum ef marka má elsta máldaga Sólheimakirkju, en á fjórtándu öld hefur alkirkjan í Pétursey verið orðin prestlaus og var henni þá þjónað frá Sólheimum.

Ólíkt Ingunnarstöðum eru því ágætar líkur á að kirkja í Eynni há hafi staðið í hinu upphaflega kirknatali en fallið úr A-gerð eftir að ljóst var að þar var ekki prestskyld lengur.

Í Hjarðarholti í Stafholtstungum hefur án vafa verið sóknarkirkja allt frá seinni hluta tólftu aldar en vafamál er um prestskyld þar. Enginn máldagi kirkjunnar hefur varðveist eldri en *Gíslamáldagi* en í elsta máldaga Stafholts, sem geymir a.m.k. efni frá því fyrir miðja tólftu öld, er sagt að sé prestur í Hjarðarholti þurfi aðeins tvo í Stafholti og að Hjarðarholtskirkja fái tíundir þær sem falli til þar á bænum (*DI* 1, 180). Á seinni hluta fimmtándu aldar risu deilur um tíundir milli kirknanna, og er í skjölum um það mál vitnað til máldaga Þorláks biskups Þórhallssonar sem skipað hafi tíundir frá níu bæjum til Hjarðarholtskirkju (*DI* 6, 268). Aðeins var deilt um tíundir af fimm bæjum og sýnist málinu hafa lokið með sigri Hjarðarholtskirkju (*DI* 6, 269–70), enda virðist sókn hennar vaxa í kjölfarið því Brúarreykir eru sagðir í Hjarðarholtskirkjusókn árið 1508 (*DI* 8, 210). Líklegt má telja að þessar deilur hefðu ekki risið nema af því að Hjarðarholt var á þessum tíma annexía frá Stafholti, en fáheyrt hefði verið á fjórtándu öld að alkirkja með jafnstóra sókn hefði ekki jafnframt haft prest. Elsta Stafholtskirkjumáldaga má skilja þannig að prestur hafi ekki verið í Hjarðarholti nema hann ætti í jörðinni („ef prestr a j hjarðar hollt. þa skolo .ij. prestar j stafhollt. því at þat er þangat undir.“), og kann það að sýna að þótt Hjarðarholtskirkja hafi snemma orðið aðsetur prests hafi hún ekki haft heimanfylgju til að standa undir prestskyld; þar hafi aðeins getað verið prestur ef hann átti jörðina sjálfur. Samkvæmt *Gíslamáldaga* átti kirkjan jörðina Lækjarkot (*DI* 15, 620), og þótt hún hafi sennilega verið lítil kostajörð (sbr. *JÁM* 4, 290) væri það ekki minni heimanfylgja en margar kirkjur aðrar höfðu með ótvíæða prestskyld. Tilgáta mín er því sú að prestur eða prestar hafi verið í Hjarðarholti á tólftu öld og verið eigendur jarðarinnar, en prestskyld ekki komist á fyrr en í tíð Þorláks biskups (1178–1193) þegar kirkjan fékk kotið í heimanfylgju og átta eða níu lögbyli voru lögð til sóknarinnar. Samkvæmt þessu hefur því verið prestskyld í Hjarðarholti frá því fyrir 1200 og fram til fimmtándu aldar, en ásælni Stafholtsklerka í tíundir bæja í Hjarðarholtskirkjusókn væri þá einfaldast að skilja þannig að þeir hafi þjónað kirkjunni nógu lengi til að þeim fyndist að kirkjutíundir ættu einnig að renna til Stafholts. Sé þetta rétt hefur Hjarðarholt staðið í upphaflegu kirkjutali en fallið niður í forriti A-gerðar.

Á Skúmsstöðum í Landeyjum bjó prestur árið 1201 (*SturlR* 1, 146) og eru góðar heimildir um prestskyld þar á fjórtánda öld (*DI* 2, 690; *DI* 3, 217; *DI* 4, 80) til sextánda aldar (*DI* 7, 39–40; *DI* 9, 424). Sóknin var í stærra lagi á sunnlenskan mælikvarða, ellefu bæir, og engin kirkja önnur nálæg sem auðveldlega mætti bendla þá við. Auk prestskyldar í landi átti Skúmsstaðakirkja þrjár jarðir þegar komið var fram á sextánda öld (*DI* 9, 424; *DI* 15, 665), og því engar efnislegar ástæður til að þar væri ekki prestur. Engu að síður urðu Skúmsstaðir annexía frá Stórólfshevoli ekki síðar en á sautjándu öld og má vel vera að sú skipan hafi komist á strax í kjölfar siðaskiptanna, ef ekki fyrr. Skúmsstaðakirkja verður því að teljast líkleg til að hafa staðið í kirknatalinu um 1200 en erfitt er að skilja af hverju hún ætti að hafa verið felld úr A-gerð fyrr en eftir siðaskipti.

Til eru tvær gerðir sama máldaga Árbæjarkirkju í Holtum frá fjórtánda öld (*DI* 2, 698; *DI* 3, 218; 266–67; *DI* 4, 87) og er skýrt af honum að kirkjan hefur haft prestskyld, þrátt fyrir að vera ekki vel efnum búin fremur en flestar aðrar kirkjur í Holtum. Ákvæði máldagans um sóknarmörk eru torræð en þau verða helst skilin þannig að frá sex bæjum hafi verið greftrað í Árbæ en að tíund hafi einungis legið þangað af þremur þeirra. Á einum þessara þriggja, Meiritungu, var hálfkirkja sem sungið var til frá Árbæ, og lá þaðan hálfur ljóstollur til Árbæjar en helmingur, og hugsanlega tíund einnig, varð eftir heima. Hvert hinir bæirnir tveir, Arnkötlustaður og Rauðalækur neðri, greiddu tíund er ekki ljóst. Þeir gætu hafa greitt hana til Meiritungu því ekki var óþekkt að hálfkirkjur ættu tíundir frá fleiri bæjum, þó það hafi verið fátítt á fjórtánda öld, eða einhverrar annarrar sóknarkirkjur, t.d. að Ási, en þessir þrír bæir eru nær henni en Árbæ. Grunur um að þessi skipan sé einhvers konar málamiðlun eða breyting á eldra fyrirkomulagi styrkist af klausu í Árbæjarmáldaga: „af ollum þessum bæium sem her eru nefnder. skulu menn sækia skrift oc þionustu oc adrar naudsyniar. til þess prestz sem at aa syngur.“ Óvanalegt er að slíkt sé tekið sérstaklega fram og bendir þetta til að máldaginn sé upphaflega saminn þegar sóknarmörkum var breytt í þessum hluta Holtanna og að nauðsynlegt hafi þótt að hnykkja á þessu sérstaklega þar sem bæirnir hafi sótt þjónustu eitthvert annað áður. Freistandi er að rekja breytinguna til þess að kirkja á Jólgeirsstöðum var annað hvort lögð niður eða missti prestskyld. Þeirrar kirkju er getið í báðum gerðum kirknatalsins en hvergi annars staðar sem prestskyldarkirkju, enda hefur jörðin snemma lagst í

eyði vegna uppblásturs (*JÁM* 1, 365). Hún var ennþá til á fjórtánda öld og gefin Áskirkju (*DI* 7, 41), en er ekki getið sem byggðs bóls síðan. Því er mögulegt að um 1200 hafi Jólgeirsstaðir verið aðalsóknarkirkjan á svæðinu en Árbær tekið við a.m.k. sumum sóknarbæjanna þegar Jólgeirsstaðakirkja lagðist af. Slíkt útilokar ekki prestskyld í Árbæ um 1200 – þar gat hafa verið eins bæjar sókn eins og á nágrannabænum Snjallsteinshöfða, sem getið er í báðum gerðum kirknatalsins (sbr. *DI* 2, 697; *DI* 3, 217; *DI* 4, 86 en *DI* 15, 660) – en þó er mögulegt að Árbær hafi ekki staðið í upphaflegu kirknatali og sé viðbót höfundar B-gerðar.

Um Skarðskirkju í Meðallandi eru afar litlar heimildir og engar eldri en máldagi frá fyrri hluta sextánda aldar (*DI* 9, 188). Af honum og *Gíslamáldaga* sést að hún hefur verið með þeim fátækari, og seig heldur á ógæfuhliðina eftir því sem leið á sextánda öld. Getið er prests á Skarði 1514 (Jón Egilsson 1856, 45) og þar sátu prestar á sautjándu öld, og því engin sérstök ástæða til að halda að Skarð hafi verið annexía. Auk þess er erfitt að sjá hvernig Meðalland hefði getað verið prestskyldarlaus sveit á þrettánda, fjórtánda og fimmtánda öld, en vissulega er mögulegt að sóknarkirkjan hafi verið færð til einhvern tíma á miðöldum, eins og seinna varð og sagnir eru til um (*DI* 2, 872).

Um kirkjur í Ási í Fellum og Njarðvík í Austfjörðum eru ágætar heimildir sem sýna að á báðum hefur verið prestskyld á miðöldum (Ás: *DI* 4, 213; Njarðvík: *DI* 2, 65–66; *DI* 3, 232; *DI* 4, 222; *DI* 15, 687), þótt Njarðvík hafi sennilega verið orðin annexía frá Desjarmýri á seinni hluta sextánda aldar, ef ekki fyrr, og prestar setið í Ási til 1880. Ekki eru því gildar ástæður til þess að ætla að þær hafi ekki staðið í frumgerð kirknatalsins og engin ástæða virðist hafa verið til að fella Ás úr því á sextánda öld eða fyrr.

Síðasttalda kirkjan sem vantar í A-gerð en stendur í B-gerð er Kirkjuból á Rosmhvalanesi. Þar skyldi vera prestur og djákni samkvæmt miðaldamáldögum (*DI* 3, 221; *DI* 4, 103–104; *DI* 6, 126), en þegar Kristján skrifari og menn hans voru grafnir þar 1551 var hún kölluð hálfkirkja (*Biskupasögur* 2, 256) – hefur hún þá verið orðin annexía frá Útskálum eða Hvalsnesi, en bænhús hélst þar fram á átjándu öld (Sigurður B. Sívertsen 1937–1939, 184). Einkennilegt er að A-gerð, og raunar einnig C-gerð, hafa Hvalsnes en ekki Kirkjuból öfugt við B- og D-gerðir, sem hafa Kirkjuból en ekki Hvalsnes. Til er vígslumáldagi Hvalsneskirkju frá 1370 (*DI* 3, 256–

257) Þar sem fram kemur að kirkjunni hefur þá nýlega verið gefin jarðeign til að standa undir presti og rekstri sóknarkirkju; lagðar eru til hennar fjórar jarðir sem áður áttu sókn til Útskála og eru sunnan Kirkjuból. Ljóst er því að fyrir breytinguna hefur Útskálasókn náð suður fyrir Kirkjubólssókn, sem hefur þá verið eins og eyja innan hinnar, en jafnframt að hún hefur ekki náð lengra í suður en að Sandgerði. Á Bæjarskerjum, sem er næsta jörð þar fyrir sunnan, var hálfkirkja með eigið tíundarumdæmi, en óvíst er hver þjónaði henni, og bæjunum þar fyrir sunnan suður að Stafnesi, fyrir breytinguna. Umtalsverð ornamentiseign Hvalsneskirkju 1370 bendir til að kirkjan hafi ekki verið ný þótt heimanfylgjian hafi verið það, og er því helst að ætla að fyrir 1370 hafi Hvalsnes verið hálf- eða alkirkja án prestskyldar en með tíundarumdæmi sem náð hafi yfir Hvalsnestorfuna, auk Fuglavíkur og Melabergs að norðan og Stafness að sunnan. Ekki er útilokað að prestur hafi verið á Hvalsnesi fyrir 1370 en þó ólíklegt ef kirkjan átti litla sem enga jarðareign, og hefur þá útkirkjum og bænhúsum fremur verið þjónað frá Kirkjubóli eða Útskálum. Tilgáta mín er því sú að Hvalsnes hafi ekki staðið í hinu upprunalega kirknatali heldur Kirkjuból, og endurspegli B-gerð því upprunalegri skipan en A-gerð, sem fellir Kirkjuból út.

Niðurstaða þessa yfirlits um kirkjur sem B-gerð hefur umfram A-gerð er því engan veginn afdráttarlaus. Fullyrða má að Skúmsstaðir og Hjarðarholt hafi haft prestskyld um 1200, ekkert bendir til annars um Ás, Njarðvík, Skarð, Pétursey og Kirkjuból, en helst má efast um Ingunnarstaði og Árbæ, þótt ekkert útiloki heldur að þar hafi verið prestar um 1200. Það er því líklegt að umræddar kirkjur hafi allar staðið í upphaflegu kirknatali fremur en að þær séu viðbætur í B. Á hinn bóginn er erfitt að skilja hversvegna þær féllu úr A-gerð. Pétursey og Ingunnarstaðir kunna að hafa verið felldar út með vilja þess sem vissi að þar voru ekki prestskyldir og þær jafnvel ekki einu sinni alkirkjur, t.d. þegar komið var fram á seinni hluta fjórtándu aldar eða síðar, og það sama mætti segja um allnokkrar kirkjur aðrar í A-gerð (t.d. Hof á Kjalarnesi, Jólgeirsstaði og Svínadal í Skaftártungu). Að sama skapi kann afskrifari að hafa felld niður kirkjur sem ekki voru með prestskyld lengur á seinni hluta sextándu aldar. Það gæti átt við Árbæ, Njarðvík, Skúmsstaði og Hjarðarholt, auk fjölmargra kirkna annarra í A-gerð (t.d. Hoffell í Hornafirði, Búland í Skaftártungu, Höfðabrekku og Dyrhóla í Mýrdal, Skóga og Steina undir Eyjafjöllum, Voðmúlstaði í Landeyjum og Gunnarsholt á Rangárvöllum). Það er því

ekkert sýnilegt skipulag á þessum úrfellingum og líklegra að þær verði að dæmast á glámskyggni eða athyglisskort afskrifara. Helst mætti finna sér hald í því að hærri hlutfall kirkna, sem prestlausar voru orðnar á seinni hluta sextándu aldar, sé meðal úrfellinganna en kirknatalinu í heild, og mætti því ímynda sér að í einhverju forrita A-gerðar hafi útstrikanir eða aðrar merkingar sýnt hvar prestskyld var fallin niður en afritari ekki skilið þær til fulls og því stundum látið ráða úrfellingu en stundum ekki. Niðurstaða mín er því að umframkirkjur B-gerðar hafi að öllum líkindum staðið í kirknatalinu á þrettándu öld og að úrfelling þeirra í A-gerð feli ekki í sér vitnisburð um hvar kirkjur voru eða ekki á miðöldum. Þannig sé B-gerð heildstæðasta varðveitt heimild um upphaflega skrá, en í henni eru 236 kirkjur og þrjár umfram í A-gerð sem annað hvort stóðu aldrei í B (Hvalsnes) eða felldar voru úr henni seint á sextándu öld (Haffjarðarey og Saxahvoll). Fimm kirkjum hefur augljóslega verið bætt við á sextándu öld (Rauðamel, Laugarbrekku, Lóni, Breiðabólsstað á Skógarströnd og Sauðlauksdal) og standa þá eftir 234 kirkjur sem gætu hafa verið í tali Páls biskups, en í því voru aðeins 220 og er því 14 kirkjum ofaukið.

Það að Hvalsnes er ekki tekið með í B-gerð er vísbending um að greint hafi milli forrita A- og B-gerða þegar fyrir 1370 og að til hafi verið að minnsta kosti tvær gerðir kirknatalsins síðan um miðja fjórtándu öld. Gerðirnar varðveita þó báðar að minnsta kosti tvær lesvillur („Vopnafjarðarhorn“ fyrir „Hornafjarðarhorn“ og „Höfðadal“ fyrir „Haukadal“) sem sýna að sameiginlegt forrit hefur ekki verið gallalaust; einkum virðist ólíklegt að villan Höfðadal fyrir Haukadal geti stafað frá skrifstofu Skálholtsbiskupa, þó auðvitað sé það ekki ómögulegt. Annar munur er að þar sem B hefur „í Arnarbælum tvennum“ hefur A „Miðbæli“ og „Borg“. B-gerð varðveitir hér örugglega upprunalegra orðalag en A-gerð, sem breytir til samræmis við fjórtándu aldar venju og yngri (sbr. *DI* 2, 678, 679; *DI* 3, 259, 260; *DI* 7, 38). Þótt hafa megli slíkt til marks um að forrit A hafi verið uppfært lengur en B má þó ekki gera of mikið úr, enda hefur A-gerð Vatnsfjarðarstað þar sem B-gerð hefur einberan Vatnsfjörð, en sú breyting getur tæplega hafa verið gerð fyrr en eftir 1495 þegar Stefan Jónsson dæmdi Vatnsfjörð fyrst undir kirkjuna þar (*DI* 7, 276–77, sbr. þó *DI* 5, 455). Kirknatalið hefur víslega verið afritað mörgum sinnum, bæði fyrr og síðar en varðveittar gerðir þess greindust, og því er varla að undra þótt stakar breytingar hafi læðst inn endrum og eins. Að brottfellingum

A-gerðar frátöldum hefur þó megintilhneigingin verið að taka með það sem stóð í forritum, fella ekki úr og bæta heldur í þó ekki virðist það nokkur tíma hafa verið gert af heildstæðri þekkingu eftir miðja fjórtánda öld. Það sést best á því að Hofi og Sandfelli hefur ekki verið bætt við miðaldagerðir kirknatalsins (þær eru hinsvegar í D eins og fram hefur komið) en það ásamt með Hvalsnesi og fleiri kirkjum sem vantar, eins og enn mun rakið verða, sýnir að hætt hefur verið að uppfæra kirknatalið um eða fljótlega upp úr miðri fjórtánda öld.

Vera má að eftir það hafi gerðirnar tvær legið óhreyfðar í bókakistu þangað til einhverjum á sextánda öld datt í hug að afrita þær og bæta við nýlegum breytingum á kirkjuskipan, en einnig er mögulegt að skráin hafi fyrst og fremst breytt um hlutverk og sýnist mér það líklegri kostur. Kirknatalið er ekki einungis heimild um kirkjur heldur einnig landafræði Íslands, firði og fljót, auk þess að geyma fróðleik um fjórðungaping. Í formála fyrir B-gerð segir að sá fróðleikur sé „til þess skrifaður að þeir menn viti gjör sem óvíða fara hvað við sig er um skipti fjarða eður héraða eður nokkurra hinna virðulegustu bæja á Íslandi“ (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 112–113). Eins og Sveinbjörn Rafnsson bendir á er þetta ekki sá tilgangur sem *Páls saga biskups* segir að vakað hafi fyrir Páli, að láta telja kirkjur því „at hann vildi leyfa útanferð prestum, ef ærnir væru eptir í hans sýslu, en hann vildi ok fyrir sjá um at aldrei yrði presta fátt í hans sýslu meðan hann væri biskup.“ (*ÍF* 16, 313). Miðað við þröngan tilgang Páls var ástæðulaust að bræða kirknatalið saman við fjarða- og fljótatal, sem þó var gert á einhverju stigi málsins, og kann það að hafa stuðlað að varðveislu skjalsins eftir að það missti upphaflegt hlutverk sitt í stjórnslu Skálholtsbiskupa. Það hefur eftir sem áður verið heimild um landafræði Íslands sem gat komið að gagni, ekki síst við þjálfun, ef til vill fremur skrifara á skrifstofu biskups fremur en skólapilta. Hvort heldur sem er má betur skilja ýmsar villur og misfellur varðveittra gerða sé ráð fyrir gert að afskriftirnar stafi frá uppskriftum lærlinga og viðvaninga.

5. Viðbætur við kirknatalið á þrettánda og fjórtánda öld

Hér hafa verið færð rök að því að B-gerð gefi heildstæðasta mynd kirknatalsins eins og það mun hafa staðið um miðja fjórtánda öld. Í því hafi þá verið 234 kirkjur, 14 fleiri en þær 220 sem Páll biskup er sagður

hafa talið um 1200. Ekki má leggja of mikið upp úr nákvæmni þessara talna; *Páls saga* telur bæði kirkjur og presta í heilum tugum og kann þar vel að hafa verið beitt námundun, og gæti því munað um færri en 14 kirkjur, en varla færri en 9–10.

Á það hefur ekki verið bent sérstaklega fyrir, og skiptir þó máli, að góðar heimildir staðfesta að nokkrar prestskyldarkirkjur voru stofnaðar á þrettánda öld og fyrri hluta þeirrar fjórtánda; þeim hlýtur að hafa verið bætt við kirknatalið. Þær eru Búðardalur á Skarðsströnd, Ingjaldshvoll, Kaldaðarnes á Ströndum og Eyri í Bitru, en rök má einnig færa að því sama um Akra og Hjörsey á Mýrum, Setberg í Eyrarsveit og Hlíðarenda í Fljótshlíð.

Ef að líkum lætur vígði Sigvarður biskup Þéttmarsson kirkju í Búðardal á Skarðsströnd á fyrri hluta biskupsdóms síns (1238–1268), enda var það í tíð Þorbjarnar Ingimundarsonar bónda þar sem við sögur kemur á fjórða og fimmta áratug þrettánda aldar (*SturlR* 1, 365, 376, 377, 383; *SturlR* 2, 25). Í tveimur yngri máldögum Skarðskirkju kemur fram að við þetta tækifæri hafi Þorbjörn gefið jörð til Búðardalskirkju, sem staðið hefur undir prestskyldinni, og að Sigvarður hafi fært tvær jarðir, auk Búðardals sjálfs, undan Skarðskirkju: „hann tok hana vnndan skardz kirkiu at sonng oc tijunndum oc þar med tinnda oc huarfsdal at aullum skylltum.“ (*DI* 2, 635, sbr. *DI* 1, 117). Búðardalur hefur því örugglega ekki staðið í upphaflegri gerð kirknatalsins heldur er viðbót frá því eftir miðja þrettánda öld.

Ekki var risin kirkja í Kaldaðarnesi í Bjarnarfirði 1210 ef marka má *Miðsögu* Guðmundar góða, a.m.k. ekki prestskyldarkirkja (*Biskupasögur* 1, 604). Árni biskup vígði þar kirkju (óvíst hvor þeirra nafna þannig að vígslan hefur farið fram einhverntíma á bilinu 1269 til 1320) og ber máldaginn með sér að þar hafði ekki verið prestskyld áður (*DI* 2, 407, sbr. afrit máldagans í *Vilchinsbók* sem getur um klukkur „oc slijkt sem þar la adur til bænhvsskylldar.“ *DI* 4, 132). Sést af máldaganum að bæir í þessari nýju sókn hafa áður sótt til Staðar í Steingrímsfirði, og hélt kirkjan þar hluta af graftarréttindum.

Árni biskup Helgason vígði nýja kirkju á Eyri 1317 (*DI* 2, 409–410) og virðist ekki hafa verið prestskyld þar áður. Af eldri máldaga Fells í Kollafirði (*DI* 2, 258) má ráða að prestur þar hafi þjónað um Bitruna, en bæði er þar miðað við önnur sóknamörk en síðar urðu (Bitruháls í stað Ennishöfða, sem að vísu getur ekki munað meiru en að Skriðnesenni og

að Brekka hafi greitt tíundir til Fells) og einnig tekið fram að prestur á Felli þjóni sjö bænhúsum. Til þess að koma þeim fyrir í Fellssókn milli Kollafjarðarness og Bitruháls þyrftu því að hafa verið bænhús á sjö bæjum af níu, sem væri með ólíkindum. Líklegra er að bænhúsin sjö hafi verið milli Kollafjarðarness og Guðlaugshöfða, og þá þrjú þeirra á Skriðnesenni, Eyri og í Tungu (sbr. *DI* 7, 85). Eftir að sóknamörkum var breytt voru fimm bænhús í Fellssókn (*DI* 3, 90–91) en eitt þeirra var í Þorpum (sem áður áttu sókn til Tröllatungu, sbr. *DI* 2, 119) og verða þá fjögur eftir milli Kollafjarðarness og Ennishöfða. Með öðrum orðum hlýtur prestur á Felli að hafa þjónað bænhúsi eða hálfkirkju á Eyri áður en til prestskyldar var stofnað 1317, en sú hálfkirkja hefur haft sitt eigið tíundarumdæmi milli Krossárdals og Guðlaugshöfða. Þegar til prestskyldar var stofnað var sóknin hins vegar færð út þannig að Guðlaugsvík, Skálholtsvík og Kolbeinsá, sem áður sóttu til Bakka í Hrutafirði, lögðust til Eyrar, sem og að líkindum Brekka og Skriðnesenni; að sama skapi var Fellssókn stækkuð til vesturs að Heydalsá, á kostnað Tröllatungusóknar. Heimanfylgja Eyrarkirkju var eftir sem áður afar fátækleg, og virðast aukatollar og lambseidi um sóknina helst hafa átt að standa undir prestskyldinni. Þessum breytingum eru ekki gerð skil í máldaganum frá 1317 né sagt hvernig þær kirkjur sem misstu spón úr aski sínum fengu það bætt, og kunna breytingarnar því að hafa verið yfirstaðnar þegar Árna biskup bar að garði. Þó urðu þær varla mörgum áratugum fyrr séu elstu máldagar Tröllatungu, Fells og Bakka nokkurn veginn rétt tímasettir.

Árni biskup Helgason vígði einnig nýja kirkju á Ingjaldshvoli á Snæfellsnesi einhvern tíma á árunum 1304–1320, og sést berlega á máldaga hennar að þar hefur ekki verið prestskyld áður enda sveitinni utan Ennis, sem lögð var til hinnar nýju sóknar, þjónað fyrrum frá Fróða (*DI* 2, 410–411).

Til er máldagi Sigvarðar biskups Þéttmarssonar (frá 1238–68) fyrir Akrakirkju á Mýrum og sést af honum að sókn hennar hafi verið aukin á kostnað Krossholts, sem þó hélt eftir réttindum sunnan Kálfalækjar (*DI* 1, 596). Í máldögum Krossholts er því til haga haldið að þaðan skuli syngja til Akra sé þar enginn prestur, en ef prestur eigi Akraland þá skuli gjalda til Krossholts 6 aura en ef ólærður maður eigi landið á Ökrum og hafi þar prest skuli gjalda 12 aura (*DI* 2, 113; *DI* 4, 199). Þessi fremur flókna skipan kann að enduróma það fyrirkomulag sem ríkti áður en Sigvarður

setti kirkjunni máldaga og tók af tvímæli um prestskyld á Ökrum. Við Akrakirkju hefur því verið valkvæð prestvist og verður þar af leiðandi ekki fullyrt að hún hafi staðið í upphaflegri gerð kirknatalesins, en ólíklegt verður það að teljast.

Á Setbergi í Eyrarsveit var prestskyld komið á fyrir seinni hluta þrettándu aldar. Þjónaði sá prestur aðeins heimajörðinni en sex aurar voru goldnir til Öndverðareyrar, sem sýnir að Setbergskirkju hefur áður verið þjónað þaðan (*DI* 2, 257). Seinna óx Setbergskirkja mjög að eignum og lagðist þá gjaldið til Öndverðareyrar af (*DI* 3, 108), en óljósara er hvort Setbergssókn stækkaði um sama leyti þótt það virðist líklegt. Ekki verður fullyrt að prestskyld að Setbergi sé yngri en 1200 en flest hnígur þó í þá átt.

Önnur kirkja á Mýrum með valkvæða prestskyld er Hjörsey en til er gamall máldagi hennar, ársettur til um 1200 í fornbréfasafni (*DI* 1, 303–304). Hann getur ómögulega verið eldri, enda segir þar að kirkjan sé helguð Þorláci helga sem var tekinn í dýrlingatölu 1198 (*ÍF* 16, 86–97); hann gæti þó vel verið yngri, frá fyrri hluta þrettándu aldar. Tekið er fram að „Sa maþr er byr i hioreyio scal hafa heimilis prest. ef hann vill.“ en „Lofat hefir biscop þeim manne er byr i hiorseyio at hafa ey heimilis prest. oc scal sa syngia annan hvarn dag helgan oc halfar heimilis tiþer.“ Bæði virðist því heimildin fyrir presti vera ný og mjög óákveðið hvort prestur skuli vera þar nauðsynlega. Seinna eignaðist Hjörseyjarkirkja fjórðung í heimalandi og var eftir það prestskyld í eynni, þótt sóknin væri eftir sem áður afar lítil (*DI* 3, 87).

Ekki er til skýr heimild um prestskyld á Hlíðarenda í Fljótshlíð en samkvæmt máldögum Eyvindarmúla frá fjórtándu öld skyldi prestur þaðan syngja annan hvern dag helgan til Hlíðarenda (*DI* 2, 686; *DI* 3, 404; *DI* 4, 77). Elsti máldagi Hlíðarendakirkju er í ágripi í *Hítardardalsbók* og gæti verið frá um 1370, jafnvel fyrir (*DI* 3, 216), en texti hans er varðveittur í *Vilchinsbók* frá 1397. Samkvæmt máldaganum var alkirkja á Hlíðarenda en ekki minnst á prestskyld (*DI* 4, 69). Líklegast er að skilja þetta þannig að máldagar Eyvindarmúla vísi til eldri skipunar, en Hlíðarendakirkja hafi verið gerð að alkirkju með prestskyld um eða eftir miðja fjórtándu öld og sé þá aukið við kirknatalið.

Það hafa því að minnsta kosti níu kirkjur fengið prestskyld eftir 1200 sem bætt hefur verið við kirknatalið. Í ljósi þess hve máldagageymd er glöppótt eru þær hins vegar örugglega aðeins hluti þeirra kirkna sem

þannig stendur á um. Erfitt er hinsvegar að giska á hvaða kirkjur aðrar fylla þann flokk. Kirkjurnar átta greinast annars vegar í kirkjur í strjálbýlum sveitum þar sem sjósókn var undirstaða efnahags (Kaldaðarnes, Eyri í Bitru, Ingjaldshvoll og Hvalsnes), og hins vegar búgarðskirkjur sem þjónuðu eingöngu tilteknu stórbýli og afbýlum þess (Búðardalur, Akrar, Hjörsey, Setberg og Hlíðarendi). Ætla má að þær kirkjur aðrar sem bætt var við talið á þrettánda og fjórtánda öld hafi einnig verið af síðarnefnda taginu, þótt illgerlegt sé nú að geta til um hverjar. Helst mætti stinga upp á Reykjavík á Seltjarnarnesi, af því að þar var valkvæð prestvist (*DI* 3, 340), og Haffjarðarey, en samkvæmt elsta máldaga hennar, sem örugglega er frá þrettánda öld, átti þar að „kaupa at preste sem við ma komast“ (*DI* 1, 423) og verður það ekki skilið sem fastákveðin prestskyld.

Miklu fleiri kirkjur sem ekki standa í varðveittum gerðum kirknatalsins höfðu valkvæða prestvist. Þær voru, auk Tjaldaness í Saurbæ sem þegar hefur verið minnst á, Bessastaðir í Fljótsdal: „þar scal vera hæmílis prestur ef sa wíll er þar byr“ (*DI* 1 342), Mýnes í Eiðabínghá: „sa skal hafa heimilis prest j mynese ef hann vill. enda misse enge annur kirkia“ (*DI* 1, 249), Ey í Landeyjum: „Eigi skal prestur skyldr at kaupa tíðir ef hann a allt land ok syngi hann sialfr heima“ (*DI* 1, 257), Ljótastaðir í Landeyjum: „ok skal prestur syngia þar fra Krosse ok kaupa at honum ij morkum vaþmala. En ef prestur a allt land ok gegnir við kirkiu ollom maldaga. þa skal hann ei skyldr at kaupa oþrom preste“ (*DI* 1, 257), Heynes á Akranesi: „ef heimelis prestur er a heynesi. þa scal giallda j garða hvndrað“ (*DI* 1, 418), Langárfoss á Mýrum: „gialda presti tvær merkr. vj. aura a alftanes eþa sauð. en ef sonr margretar eða tanna verðr prestur þa skal af sex aura gialld a alftanes (*DI* 1, 276–77), og Langidalur á Skógarströnd: „þaðan skal giallda til eyrar .iij. merkr a hverium misserum. hvort sem heimilis prestur er j langadal eða eigi“ (*DI* 1, 465). Mögulega má einnig telja Langholt syðra í Hrunamannahreppi (*DI* I, 408): þar var alkirkja en ekki kemur fram í máldaga hvort prestur hafi verið heimilisfastur eða sóttur til Hrepphóla, og var líklega ýmist. Máldagar þessara kirkna eru í fornbréfasafni tímasettir til loka tólftu aldar og fyrri hluta þeirrar þrettánda, og jafnvel þótt lítið sé byggjandi á einstökum ársetningum sýnast þeir þó flestir eða allir með elstu varðveittu máldögum og geta auðveldlega verið frá þessu tímabili en einnig síðar á þrettánda öld. Þessar kirkjur, og fjöldi annarra sem sambærilegar heimildir hafa ekki varðveist um, gætu hafa staðið í kirknatalinu á einhverjum

tímapunkti, ekkert síður en Ingunnarstaðir, Reykjavík eða Haffjarðarey. Það lítur út fyrir að fram eftir þrettánda öld hafi sumsstaðar enn skort presta og hefur prestskyld oft ráðist af því að prestar hafa átt kirkjurnar sem þeir þjónuðu og virðast vonir biskupa þá hafa staðið til þess að prestarnir myndu síðan gefa kirkjunum næga heimanfylgju til að standa undir prestskyld eftir þeirra dag. Sumsstaðar hefur þetta gengið eftir, og þær kirkjur þá orðið sóknarkirkjur og verið teknar upp í kirknatalið, en sumsstaðar ekki og er þá ólíklegra að slíkar kirkjur hafi verið settar inn í talið. Sú hlýtur þó skýringin að vera á upptöku kirkna á borð við Hörgsdal á Síðu, Svínadal í Skaftártungu, annars Laugardalsins í Árnassýslu, Gegnishóla í Flóa, Esjuberg og Hof á Kjalarnesi og Eyri í Kjós í kirknatalið, enda komst engin þessara kirkna á legg sem sóknarkirkja svo vitað sé. Valkvæð prestvist var þó ekki bundin við tólftu og þrettánda öld, þótt hún hafi örugglega verið algengari þá en síðar. Í máldaga Sigvarðar biskups fyrir nýrri útkirkju á þrettánda öld á Stóra Ási í Hálsasveit er valkvæð prestvist („Heimilis prestur skal þar vera. ef bonde sa vill er þar byr. eða eigi hann þriðivng j bve kirkiv hlvtá“, *DI* 1, 594), sömuleiðis í máldaga Engeyjar frá 1379 („þar skal og vera heimilissprestur ef bondi vill. *DI* 3, 338), og ennfremur í máldaga Valþjófsdals í Öfundarfirði frá 1470 („skal þar vera heimilisprestur ef bondi vill sem þar byr“, *DI* 5, 579). Sýnir þetta að kirkjueigendur gátu haft metnað á hvaða öld sem var til að halda prest en fjöldi slíkra heimilda í elstu máldögum bendir til að slíkur metnaður hafi verið útbreiddari á tólftu og þrettánda öld en síðar.

Af þessu má draga þá ályktun að þótt komast megi nær tölunni 220 með því að skilja þær kirkjur frá sem prestskyld fengu eftir 1200 þá sé óvarlegt að ætla að þar með stæðu eftir nákvæmlega sömu kirkjur og Páll biskup lét upphaflega telja, og gildi einu þótt rök fyndust fyrir þeim fjórum til sex sem upp á vantar; til þess hefur of mikið hringl verið með prestvistir og prestskyldir fram eftir þrettánda öld. Það er því ekki hægt að nota varðveitt kirknatöl sem trausta heimild um prestskyldarkirkjur um 1200 en jafnframt er erfitt að greina hvaða tímabil þau endurspeгла helst. Í því sambandi ber einkum að athuga tvennt: annars vegar þær kirkjur sem í talinu standa en ekki höfðu prestskyld samkvæmt yngri heimildum, og hins vegar þær prestskyldarkirkjur sem ekki hafa verið teknar upp í það.

6. Kirkjur í kirknatalinu sem ekki höfðu prestskyld á seinni hluta miðalda

Í þessum flokki eru kirkjur sem líklegar eru til að hafa haft prestskyld og jafnvel verið sóknarkirkjur fyrir heilar sveitir en líka kirkjur sem sennilega urðu aldrei viðvarandi aðsetur presta. Meðal þeirra fyrri má örugglega telja Pétursey, Svínafell, Rauðalæk og Knappafell í Öræfum og Skarð á Rangárvöllum, og sennilega Jólgeirsstaði í Holtum, Hörgsdal á Síðu, Hamra í Grímsnesi og Kropp í Borgarfirði. Eins og þegar er rakið virðist Pétursey hafa verið upphaflegt aðsetur þingaprests í vestasta hluta Mýrdals. Sólheimar ytri hafa síðar tekið það hlutverk yfir, væntanlega vegna þess að þeirri kirkju áskotnuðust umtalsverðar eignir og féll Pétursey eftir það í skuggann og missti að lokum prestskyldina. Erfitt er að tímasetja þessa atburðarás, enda áreiðanlega tímasettum máldögum Sólheima ekki til að dreifa fyrir en á sextánda öld. Sláandi líkindi eru með kvikfjäreign kirkjunnar í máldaga ársettum 1340 í fornbréfasafni (*DI* 2, 743) og *Gíslamáldaga* (*DI* 15, 707) – munar einu einasta hrossi –, og vel má því vera skemmra á milli þeirra í tíma. Þótt úr því verði ekki skorið er vert að hafa í huga að jafnlíklegt er að Pétursey hafi misst prestskyldina á fjórtánda öld eins og þeirri þrettánda.

Svínafell í Öræfum var höfuðból á tólftu öld og fram á þá þrettánda, en Sigurður Ormsson gaf kirkjunni jörðina 1179 (*ÍF* 16, 164–165). Hún var því staður í kirkjuréttarlegum skilningi þótt Skálholtsbiskupar virðist aldrei hafa fengið afdráttarlaust forræði yfir henni (sbr. *SturlR* II, 89). Jörðin var seinna að hálfu leyti eign Hofskirkju (*DI* 2, 774; *DI* 6, 443) en bændahlutinn gekk kaupum og sölum (*DI* 11, 482). Prests er getið á Svínafelli 1201 (*SturlR* 1, 148) og einnig kemur kirkjuprestur á Svínafelli við sögu í jartein sem varðveitt er í *Mariú sögu* (Unger 1871, 155–156), og hefur orðið eftir 1237 en áður en sagan var rituð á fjórtánda öld. Hvorki eru máldagar Svínafellskirkju varðveittir né er hennar getið í skrá um kirkjur sem „woru forðum i minna hierade sem nu kallast Øræfe.“ Yfirferð hennar nær raunar milli Breiðamerkursands og Skaftártungu, en skráin var skrifuð upp „effter gømlu mældagakuere i Skaalhollte“ í *Gíslamáldaga* um 1570 (*DI* 15, 713). Hún virðist helst frá fyrri hluta fjórtánda aldar eða seinni hluta þeirrar þrettánda, þ.e. eftir að kirkja á Svínafelli lagðist af og kirkja á Hofi fékk prestskyld, en áður en kirkjur á Hnappavöllum, Rauðalæk

og Breiðá lögðust af og sóknarkirkja á Sandfelli var stofnuð. Engin merki sjást um kirkjuna í máldögum Rauðalækjar, en Svínafell hefur klárlega verið innan sóknar hennar („i mille graf brecku og jokuls áar“ *DI* 1, 248). Þar hefur í mesta lagi verið bænhús þegar yngri Rauðalækjarmáldagi var gerður á fjórtánda öld, enda aðeins talað um hálfkirkjur í Sandfelli og Jökulfelli (*DI* 2, 777). Sóknarkirkja á Svínafelli hefur því verið aflögð þegar eldri Rauðalækjarmáldagi var gerður en engin sérstök rök mæla með því að tímasetja hann til 1179, eins og gert er í fornbréfasafni; og gæti hann alveg eins verið frá seinni hluta þrettánda aldar eða jafnvel upphafi þeirrar fjórtánda. Hann er þó tæplega miklu yngri því grein hans um að fjörueign kirkjunnar hafi verið borin upp í lögréttu getur ekki átt heima löngu eftir 1300. Þessu til viðbótar er munur hans og yngri máldagans (sem tæpast getur verið yngri en frá seinni hluta fjórtánda aldar) slíkur að varla má telja skemmra á milli þeirra en áratugi. Flest bendir því til að Svínafellskirkja hafi misst prestskyld á seinni hluta þrettánda aldar eða í byrjun þeirrar fjórtánda.

Kirknatalið hefur hvort tveggja Rauðalæk og Knappafell (Hnappavelli) í Örafum, sem báðar lögðust af í kjölfar Örafajökulsgosinu 1362. Rauðalækjarkirkja stóð eftir gosið (Sigurður Þórarinsson 1957, 43–46) og taldist enn eiga eignir 1387 (*DI* 3, 401), en bær og kirkja lögðust endanlega af um 1480 (Jón Þorkelsson 1923, 264). Ekki er vitað hvenær Sandfellskirkja, arftaki Rauðalækjar, var stofnuð, en Hnappavallakirkja virðist alveg liðin undir lok 1387 þegar fjórir bæir eru taldir í Hofssókn (*DI* 3, 401). Það er tveimur fleiri en verið hafði fyrir gos (*DI* 2, 775) og er einfaldast að skilja þetta þannig að leifarnar af Hnappavallasókn hafi þá þegar verið komnar undir Hof

Ekki eru varðveittir máldagar kirkna Jólgeirsstaða eða Hörgsdals en í báðum tilfellum eru aðstæður þannig að góðar líkur eru á að þessar kirkjur hafi verið miðstöðvar í stórum sóknum. Kirkju í Hörgsdal er hvergi getið nema í kirknatalinu auk þess sem bænhúskúgildi eru talin þar 1595 (*AM* 263 fol. bl. 95), og má af því ráða að þar hafi lengi staðið guðshús. Freistandi er að ætla að sóknarkirkja hafi verið í Hörgsdal og til hennar hafi legið bæir í austurhluta Síðu, en að sóknin hafi verið lögð niður til að stækka og styrkja Kirkjubæjarklausturssókn. Hún var ein sú stærsta á landinu með 31 bæ, auk fjögurra þar sem tíundir og tollar tókust heima, samkvæmt fjórtánda aldar máldaga (*DI* 2, 782, sbr. *DI* 8, 6). Þá hefur sóknin verið

orðin jafnstór og hún var á seinni öldum (Johnsen 1847, 18). Máldaginn er einhverjum árum eða áratugum eldri en *Vilchinsmáldagi* klaustursins, enda hefur sá síðarnefndi sjö eignarjarðir umfram auk margs konar viðbóta annarra. Því er hæpið að prestskyld í Hörgsdal hafi enst lengur en fram á fyrri hluta fjórtándu aldar en auðveldlega gæti hún hafa verið tekin af fyrr. Hörgsdalur var meðal jarða sem klaustrið hafði nýlega eignast 1397 (*DI* 4, 238) og hafi prestskyldin ennþá verið þegar klaustrið komst yfir jörðina má ætla að brátt hafi orðið um hana því bræðrunum hefur verið litill akkur í að halda henni við.

Jólgeirsstaða er þegar að nokkru getið en þótt um kirkjuna séu nánast engar heimildir eru líkur til að hún hafi verið sóknarkirkja fyrir þá bæi í Holtum sem seinna sóttu til Áss og Árbæjar. Kirkja í Ási eignaðist Jólgeirsstaði um 1400 (*DI* 6, 322; *DI* 7, 42 – þessir máldagar eru vafalaust eldri en útgefendur ætla) og er til marks um að Jólgeirsstaðakirkja hafi þá, í síðasta lagi og eflaust löngu fyrr, verið aflögð, en Áskirkja tekið við hlutverki hennar. Þegar er sýnt hvernig mögulegt er að sókn Árbæjarkirkju hafi fyrrum legið til Jólgeirsstaða, að hluta eða í heild, en sé rétt til getið má hafa fyrir satt að kirkjum í Ási og Árbæ hafi verið aukið við kirknatalið eftir 1200.

Kirknatalið er eina heimildin um prestskyld á Hömrum í Grímsnesi. Varðveittur er miðaldamáldagi kirkjunnar, talinn frá um 1500 í fornbréfasafni (*DI* 7, 46–47), og stóð hún fram á sautjándu öld (*JÁM* 2, 334). Í máldagnum kemur fram að Hamrar séu í Skálholtskirkjusókn, en á Hömrum var einnig staðarbú Skálholts (Guðrún Ása Grímsdóttir 2006, 101). Frá því fyrir 1600 hafa Hamrar hins vegar verið í Mosfellssókn (*AM* 66a 8vo bl. 42^a–43^a, sbr. bl. 16^a), en hin eldri skipan bendir til að farið hafi fyrir Hamrakirkju svipað og Hörgsdalskirkju, að hún hafi fallið í skuggann af völdugum nágretta en sókninni verið skipt og prestskyld tekin út til að styrkja rekstur staðar og staðarbús. Mestu hefur valdið að heimanfylgja var lítil, aðeins 10 hundruð í landi, en jafnvel miðað við hæsta landskuldarhlutfall hrykki það hvergi nærri til að standa undir fjögurra marka prestkaupi, hvað þá meira. Eftir að Skálholtsbiskupar eignuðust Hamra hafa þeir því þurft að meta hvort þeir vildu borga með því að halda úti smásókn með eigin presti þar og hafa hagkvæmnisrökin greinilega orðið ofan á – þá sem svo oft. Giska má á að til Hamrakirkju hafi verið sótt frá Ormsstöðum, Eyvík og Vatnsnesi, og ef til vill einnig Stærribæ

og Minnibæ. Engar haldbærar vísbendingar eru um hvenær Hamrakirkja missti prestskyld sína.

Kroppur í Borgarfirði er að líkindum dæmi af svipuðum toga. Rétt eins og á Hömrum var þar Þorlákskirkja sem átti 10 hundruð í landi, en lítið er á miðaldamáldögum hennar að græða annað en vitnisburð um að greinilega hafi hún ekki haft prestskyld á seinni hluta fjórtánda aldar (*DI* 3, 222; *DI* 4, 121; *DI* 5, 400). Nauðsyn þótti enn um 1600 að Kroppskirkja stæði (*Alþingisbækur Íslands* 3, 196), en hún var löngu fallin í byrjun átjándu aldar (*JÁM* 4, 233). Heimildir um stærð Reykholtssóknar eru ungar, en góð rök eru fyrir því að frá því á seinni hluta fjórtánda aldar, ef ekki fyrr, hafi hún náð um allan Reykholtshrepp auk bæja í Hálsasveit, og þar með verið ein af þeim stærstu í landinu með meir en 30 lögbýlum (Benedikt Eyþórsson 2005, 114). Líklegt er að á meðan prestur sat á Kroppi hafi þangað sótt þeir bæir í Flókadal sem síðar sóttu til Reykholt, og ef til vill einhverjir fremstu bæja í Reykholtsdal sunnanverðum. Þar gæti því hafa verið sókn með tíu bæjum eða fleiri. Eftir því sem Reykholt óx sem kirkjumíðstöð hefur hins vegar orðið erfiðara fyrir litla og fátæka kirkju að keppa við voldugan granna, sem eflaust bauð dýrðlegri guðsþjónustur og var ásælinn í tíundir og tolla. Hefðu bændur í Kroppssókn viljað halda í prest sinn hefðu þeir getað stutt prestskyldina með fjárgjöfum, eins og víða má sjá að samtök hafa verið um, en það hafa þeir kosið að gera ekki og því fór sem fór.

Hér má bæta við Skarði á Rangárvöllum, en varðveittir eru þrjú máldagar hennar frá þrettánda og fjórtánda öld, sá yngsti í *Vilchinsbók* (*DI* 1, 355; *DI* 2, 693; *DI* 4, 68 sbr. *DI* 3, 217). Þeir geta allir um prestskyld en tilgreina ekki hversu margir bæir áttu sókn til kirkjunnar. Ætla má að þeir hafi verið tveir til fjórir. Samkvæmt *Flateyjarannál* og *Lögmannsannál* eyddist Skarð ásamt öðrum bæ í Heklugosi 1389 (*Íslandske Annaler*, 416) og má vel vera að þar með hafi kirkjuhald og prestvist í Skarði liðið undir lok. Ekki þótti þó öll von úti um það sjö árum síðar þegar máldagi kirkjunnar var skrifaður upp í *Vilchinsbók* að viðbættum porcio reikningi. Sigurður Þórarinsson taldi hinsvegar að hraun hafi hreinlega runnið yfir bæjar- og kirkjustæðið (Sigurður Þórarinsson 1968, 62–72). Hvernig sem í þessu liggur er ekki getið um Skarðskirkju eftir þetta og má telja víst að hún hafi liðið undir lok í kjölfar eldgossins, ef ekki í því sjálfu.

Þá er næst að huga að þeim kirkjum talsins sem ólíklega höfðu prestvist nema um skamma hríð. Til er máldagi Svínadals í Skaftártungu sem í

fornbréfasafni er ársettur til 1343, þótt hann beri engin einkenni sem sýni það ótvírætt; hann gæti verið frá þrettánda öld en líka þeirri fimmtánda. Tekið er skýrt fram að til kirkjunnar skuli sungið frá Búlandi, en leifar af fornri frægð sjást í því að talsvert meiri söngur var við Svínadalskirkju en hálfkirkjur almennt og prestkaupið var að sama skapi meira (*DI* 2, 784). Af þessu verður ekki annað ráðið en að Svínadalskirkja hefur verið ein af þeim sem jöðruðu við prestskyld en hafa ekki komið henni á legg, að minnsta kosti ekki til langframa, sennilega bæði vegna ónógrar heimanfylgju og nálægðar við sóknarkirkjur sem voru betri efnum búnar. Athyglisvert er að kirkja í Svínadal stendur einnig í skrá um kirkjur í Minnahéraði, sem áður er getið (*DI* 15, 713), en aðrar kirkjur skrárinnar, sem helst virðist frá fyrri hluta fjórtánda aldar eða lokum þeirrar þrettánda, voru prestskyldarkirkjur. Sú skrá styður því vitnisburð kirknatalsins um prestskyld í Svínadal, og bendir til að hún hafi enn verið við lýði öðru hvoru megin við aldamótin 1300.

Í kirknatali stendur „Kirkia I laügardal: hinum efra: og so hinum ytra.“ (Sveinbjörn Rafnsson 1993, 98). Annar þeirra er Miðdalur, sem var staður og örugglega með prestskyld þótt hennar sé ekki getið berum orðum í máldögum (*DI* 4, 38; 15, 647). Ólafur Lárusson taldi hinn Laugardalinn Efstadal (Ólafur Lárusson 1925, 35–36), enda er vitað um útkirkju þar (*JÁM* 2, 314). Svo vel vill til að *Árna saga biskups* geymir heimild um að þar hafi verið kirkjueign í landi í lok þrettánda aldar sem hægt var að setja skjólstæðing Skálholtsbiskups niður á (*ÍF* 17, 62, 103). Það er vel mögulegt að Efstidalur hafi fyrrum heitið Efri Laugardalur og Miðdalur Ytri Laugardalur, þótt þá verði vissulega erfitt að sjá í miðjunni á hverju Miðdalur hefur verið talinn vera, en bærinn sá hefur verið kallaður í Miðjum dal frá því á þrettánda öld hið skemmsta (*SturlR* 1, 506, 519, 522). Annar möguleiki er að Miðdalur sé Laugardalur efri en að sá ytri sé Laugarvatn og væri Miðdalur þá sá dalurinn sem var mitt á milli Laugarvatns og Efstadals. Á Laugarvatni var hálfkirkja sem lýst er í tveimur máldögum hennar frá fjórtánda öld (*DI* 3, 343; *DI* 4, 91), og er hún ekki síður líkleg til að hafa haft prestskyld um hríð en Efstadalskirkja. Sé það Laugarvatnskirkja sem prestskyldin var við hefur sú skipan verið liðin undir lok á seinni hluta fjórtánda aldar.

Önnur kirkja í Árneshöfði sem stendur í kirknatalinu en ekki er vitað um prestskyld við úr öðrum heimildum er Gegnishólar í Flóa. Annar

miðaldamáldaga hennar stendur í *Vilchinsbók* (*DI* 4, 58) en hinn, sem er keimlíkur, er talinn frá fimmtánda öld (*DI* 6, 320). Á þeim tíma hefur verið þar venjuleg hálfkirkja sem þjónað var frá Gaulverjabæ, og hlýtur prestskyldin að hafa lagst niður fyrir síðari hluta fjórtánda aldar. Mögulega fylgdi kirkjunni sókn, og kann hún að hafa tekið til Gegnishólatorfunnar allrar og jafnvel fleiri bæja í norðvesturhluta Gaulverjabæjarsóknar, en jafnlílegt er að einungis hafi verið heimilisprestur í Efri Gegnishólum. Enn og aftur virðist nálægð við öflugan kirkjustað, í þessu tilfalli Gaulverjabæ, verða til þess að efnalítill smáskirkja með prestskyld þreifst ekki. Til samanburðar má nefna Holtin í Rangárþingi, þar sem margar mjög efnalítill kirkjur (í Háfi, Ási, Árbæ, Haga og Marteinstungu auk Snjallsteinshöfða í Landsveit) héldu prestskyld fram eftir miðöldum og sumar lengur, sennilega einkum vegna þess að engin meiriháttar kirkjustaður ógnaði tilvist þeirra.

Í kirknatalinu eru þrjár kirkjur í Kjósarsýslu sem ekki er vitað um prestskyld við úr öðrum heimildum, auk Ingunnarstaða sem sagt er frá að ofan. Á þrettánda öld var talið að kirkja á Esjubergi væri ein sú elsta í landinu, enda rekja bæði *Landnámabók* og *Kjalnesinga saga* þá sögn að Örlygur Hrapsson landnámsmaður hafi reist þar kirkju í lok 9. aldar (*ÍF* 1, 52–55; *ÍF* 14, 5). *Kjalnesinga saga* bætir því við að sú kirkja hafi staðið enn í tíð Árna biskups Þorlákssonar og að þar hafi þá verið ryðbrunnin klukka og ævafornt plenarium með írsku letri sem biskup hafi látið fara suður í Skálholt (*ÍF* 14, 43). Engir máldagar Esjubergskirkju eru til og ekkert kemur fram í máldögum Brautarholts sem varpað getur ljósi á sóknaskipan á Kjalarnesi á miðöldum. Esjuberg er á sóknarenda Brautarholtssóknar eins og hún var á seinni öldum (Johnsen 1847, 104), og vera má að austustu bæir sóknarinnar hafi fyrr meir sótt til Esjubergs þótt allt eins líklegt sé að þar hafi aðeins verið heimilisprestur. Einnig kann flutningur hinnar írsku messubókar til Skálholts í lok þrettánda aldar að vera til marks um hnignun Esjubergskirkju og er ekki öðrum vísbendingum til að dreifa um hvenær hún gæti hafa misst prestskyldina.

Á Kjalarnesi háttar svo til að þar standa tvö stórbýli hlið við hlið, Hof og Brautarholt, og voru kirkjur á báðum sem getið er í kirknatalinu. Brautarholt var þó mun stærri jörð og kirkjan þar varð sóknarkirkjan. Af fjórtánda aldar máldögum Hofskirkju (*DI* 3, 220; *DI* 4, 114) sést að hún var afar litlum efnum búin, en þó var þar hálfkirkja fram yfir 1600

(Lbs 268 4to, bl. 162b; JS 143 4to, bl. 374). Mjög erfitt er að ímynda sér að Hofskirkju hafi tilheyrt sókn önnur en býlið sjálft og hjáleigur þess, og mætti þá túlka prestskyldina sem tilraun Hofsmanna til að varðveita sjálfstæði sitt gagnvart völdugri nágrönnum í Brautarholti. Þeir hafa þó ekki verið tilbúnir til að verja miklu fé til þessa, enda hefur prestskyldin ekki orðið langlíf. Engar vísbendingar eru um hvenær hún leið undir lok.

Til er forn máldagi Saurbæjarkirkju á Kjalarnesi (*DI* 1, 402) sem ársættur er í fornbréfasafni til 1220 en hann gæti verið frá því hvenær sem er á þrettánda öld eða byrjun þeirrar fjórtánda, enda nauðalíkur máldaga ársættum til 1315 (*DI* 3, 32). Í honum er skýrt kveðið á um sóknarmörk Saurbæjar og sagt að kirkjur á Eyri og í Mýdal, sem eru báðar innan þeirra marka, haldi tíundum heimilisfólks ef þar búi landeigendur, en ef leiguliðar séu borgi þeir til Saurbæjarkirkju. Ákvæðið stendur óbreytt í afskriftum í *Hítardalsbók* (*DI* 3, 343, sbr. *DI* 9, 17–18) og *Vilchinsbók* (*DI* 4, 114–115). Þessu verður ekki auðveldlega komið heim og saman við prestvist á Eyri, og ekki leysir úr að til er ágrip Eyrarkirkjumáldaga þess efnis að þegar Árni biskup vígði kirkjuna hafi hann heimilað að heimilisfólk á Eyri greiddi tíund sína og ljóstolla til hennar, en Eyrarbóndi gaf kirkjunni í Saurbæ tólf ær fyrir tekjumissinn (*DI* 2, 404). Ekki sést hver Árni biskup var, Þorláksson, Helgason (1304–1320) eða Ólafsson mildi (1413–1425). Ef Saurbæjarmáldagar eru rétt tímasettir má heita einkennilegt að þörf hafi verið á að veita heimild fyrir tíundarheimtu sem sóknarkirkjan, sem af tekjunum missti, hafði viðurkennt í eigin máldaga um áratugaskeið ef ekki aldarskeið. Líklega er að annaðhvort sé heimildin frá Árna Þorlákssyni og sé eldri en elsta gerð Saurbæjarkirkjumáldaga og það sé til hennar sem máldaginn vísar, eða að heimildin sé frá Árna milda og hann hafi þá í raun ekki gert annað en að endurreisa gamalt fyrirkomulag sem hefur þá væntanlega dankast um hríð. Hvort sem var er erfitt að koma prestskyld á Eyri saman við þessar heimildir og verður því helst að ætla að hún sé eldri en þær allar en hafi verið horfin ekki síðar en í byrjun fjórtánda aldar og sennilega fyrir tíð Árna Þorlákssonar.

Fyrir utan Hnappavelli og Rauðalæk, sem misstu prestskyld eftir 1362, og Skarð á Rangárvöllum, sem missti hana eftir 1389, bendir flest til að þær kirkjur sem nú eru taldar hafi verið búnar að missa prestskyld sína um miðja fjórtánda öld, og sumar hugsanlega löngu fyrr. Hjá einhverjum varð hún líklega aldrei annað en möguleiki. Það að þessar kirkjur standa

í kirknatalinu er helsta röksemd þess að telja að þær hafi haft viðvarandi prestskyld og legg ég til að það þýði líka að hún hafi haldist fram á fjórtánda öld við þær allar.

7. Prestskyldarkirkjur sem ekki standa í kirknatalinu

Að lokum skal hyggja að kirkjum sem ekki standa í kirknatalinu en heimildir eru þó um að hafi haft prestskyld. Þar eru fyrst tvær kirkjur á Austurlandi, Borgarhöfn í Fellshverfi og Breiða í Litlahéraði. Hvorug hafði prestskyld á síðasta hluta miðalda og gætu þær því hafa verið teknar út úr kirknatalinu á einhverju stigi málsins. Til eru þrjár samstofna máldagar Borgarhafnarkirkju, og er sá yngsti í *Vilchinsbók* (*DI* 4, 234–235), annar í *Hítardalsbók* (í ágripi; *DI* 3, 234), en sá elsti er einhverjum árum eða áratugum eldri (*DI* 2, 770–771 sbr. *DI* 8, 4). Samkvæmt þeim var prestskyld í landi en þó ekki full þjónusta, og prestkaup óvenjulega skilgreint: rúmlega $\frac{3}{4}$ af venjulegu kaupum við alkirkju. Óvenjulegt er einnig að aðeins hálfir ljóstollar féllu þar heima. Kirkjan átti enga sókn aðra en Borgarhöfn sjálfa, en þar hefur þó án efa verið margbýlt á miðöldum eins og síðar. Bendir því allt til að prestskyld þessi hafi staðið tæpt. Máldagar Kálfafells frá sama tímabili stangast á við þetta því í þeim er skýrt tekið fram að prestur frá Kálfafelli eigi að syngja til Borgarhafnarkirkju og missa söngs fjórða hvern helgan dag en sama prestkaup er þar og í Borgarhafnarmáldögum og sýnir það skyldleika þessara skjala (*DI* 2, 771; *DI* 3, 243–244; *DI* 4, 200–201, 234–235). Vandséð er hvernig leysa má úr þessu, en helst mætti stinga upp á að klausan um prestskyld sé upprunalegasti hluti Borgarhafnarmáldaga og að þar hafi á einhverju stigi málsins verið gefinn hlutur í heimalandinu til að standa undir prestvist; sú skipan hafi þó ekki festst í sessi og Kálfafellsprestar í raun og veru þjónað Borgarhafnarkirkju frá því á fjórtánda öld hið skemmsta. Ekki verður því mikið lagt upp úr því þó Borgarhafnarkirkju vanti í kirknatalið.

Öðru máli gegnir um kirkju á Breiða. Til eru tveir samstofna máldagar hennar frá fjórtánda öld sem sýna að hún hefur ekki aðeins haft prestskyld heldur einnig dálitla sókn með tveimur bænhúsum (*DI* 2, 772–73; *DI* 4, 14). Breiða var auk þess staður (Magnús Stefánsson 2000, 129) og hefur prestskyldin því staðið traustum fótum fjárhagslega. Prestkaupið var þó

einkennilega lágt, aðeins eitt hundrað, og því rúmlega þriðjungi minna kaup en venjulegt var. Breiða fór í eyði öðruhvoru megin við aldamótin 1700, en kirkja eða bænhús stóð þar enn 1592 (Jón Þorkelsson 1923, 260). Prestskyld og sóknarkirkjusess virðist Breiða hins vegar hafa misst í kjölfar Örafajökulgossins 1362. Til þess bendir að ornamenta frá Breiðarkirkju voru komin til Stafafells fyrir lok fjórtánda aldar (*DI* 4, 202), en þangað rötuðu einnig gripir úr Hnappavallakirkju og er þetta býsna afdráttarlaus vitnisburður um að kirkjurnar tvær hafi þá þegar misst fyrra hlutverk sitt. Fjara lá undir Skálholtsdómkirkju á fyrri hluta sextánda aldar sem tilheyrnt hafði Breiðarkirkju áður (*DI* IX, 188), og hefur Breiða orðið dómkirkjujörð þegar sóknarkirkja lagðist af og jörðin seinna orðið bændaeign að hálfu og konungseign að hálfu (Björn Lárusson 1967, 333). Ekkert bendir því til annars en að Breiða hafi haft prestskyld á fyrri hluta fjórtánda aldar og ekki eru heldur sérstök rök fyrir því að halda að sú skipan hafi verið ný af nálinni, þótt auðvitað sé það ekki útilokað.

Hofs í Örafum er heldur ekki getið í kirknatalinu en þar var þó sannarlega sóknarkirkja þegar Örafajökull gaus 1362, enda Hofssókn sögð hafa lagst í eyði í gosinu (*Islandske Annaler*, 226). Til er máldagi Hofskirkju frá 1387 (*DI* 3, 400–401) og annar samstofna og eldri sem öruggt má telja að sé eldri en gosið (*DI* 2, 774–775). Samkvæmt þeim síðarnefnda átti Hofskirkja Svínafell hálf, en þess er ekki getið í þeim yngri. Hins vegar eignaðist Hofskirkja helming Svínafells aftur í jarðaskiptum 1482 (*DI* 6, 442–443), og er því ekki grunlaust um að jarðarpartinum hafi verið bætt við eldri máldagann við seinni afskriftir. Annað í máldaganum bendir þó ekki sérstaklega til þess, og margvíslegur munur er á máldögunum sem sýnir hversu mikil umskipti urðu á högum kirknanna í Örafasveit við gosið 1362. Því er alls ekki ómögulegt að Hofskirkja hafi í tvígang átt hlut í Svínafelli. Hafi Hofskirkja átt í Svínafelli á fyrri hluta fjórtánda aldar gæti það bent til að uppgangur Hofskirkju haldist í hendur við hnignun Svínafellskirkju, og hefur þá Hofskirkja fengið prestskyld og sneið úr Rauðalækjarsókn (fremur en Hnappavalla), en Rauðalækjarsókn þá bæst vestustu bærnir í sveitinni. Þessi umskipti verða ekki tímasett nánar en til seinni hluta þrettánda aldar eða byrjunar þeirrar fjórtánda.

Enn ein kirkja Örafasveitar sem ekki er í kirknatalinu er Sandfell, en örugglega má telja hana arftaka Rauðalækjar og prestskyld hennar yngri en 1362. Á Sandfelli var hálfkirkja í Rauðalækjarsókn meðan hún var og

hét (*DI* 1, 248; *DI* 2, 777), en hún var orðin sóknarkirkja 1483 (*DI* 6, 483). Til er máldagi hennar frá biskupstíð Stefáns Jónssonar (1491–1518), vel mögulega eldri að stofni, sem sýnir að hún var þá staður (*DI* 7, 37–38). Hvenær á bilinu milli 1362 og 1483 Sandfellskirkja var stofnuð er því ekki vitað.

Í kirknatalinu stendur aðeins „í Vestmannaeyjum“ og verður það ekki skilið öðruvísi en átt sé við að þar sé ein kirkja. Frá því á fjórtánda öld voru þær hins vegar tvær, í Kirkjubæ og á Ofanleiti, og vill svo vel til að heimildir eru um stofnun þeirrar fyrrnefndu milli 1267 og 1280. Seinna árið gaf Árni Þorláksson Skálholtsbiskup Munklifi í Björgvin Kirkjubæjarkirkju, en í gjafabréfinu kemur fram að hún hafi verið stofnuð með ráði og samþykki Jóns rauða erkibiskups, sem kom til stóls síns 1267 (*DI* 2, 192). Varðveittur er máldagi kirkjunnar sem gæti sem best verið frá þeim tíma, eins og Jón Sigurðsson taldi (*DI* 2, 66), en í honum er þó ekki getið berum orðum um kirkjustofnunina. Af gjafabréfinu er helst að skilja að Kirkjubær hafi orðið prestskyldarkirkja fyrst á seinni hluta þrettánda aldar, sem útilokar ekki að þar hafi verið útkirkja eða bænhus áður. Bendir það sterklega til að Ofanleiti sé hin upphaflega sóknarkirkja í Vestmannaeyjum sem vísað er til í kirknatalinu (sbr. Matthías Þórðarson 1913, 61–63; Jóhann Gunnar Ólafsson 1939). Ný prestskyld við Kirkjubæ hefur að sama skapi ekki ratað í talið. Þó ber að líta til þess að sóknaskipun Vestmannaeyja var afar óvenjuleg og raunar einstæð, enda ein sókn þótt kirkjurnar væru tvær og prestarnir tveir. Það er meira að segja hugsanlegt að engin fjölgun hafi orðið við stofnun Kirkjubæjarkirkju ef tveir prestar þjónuðu áður Ofanleitiskirkju, og má því vera að þessi breyting hafi þótt litlu skipta frá sjónarmiði kontórista í Skálholti.

Oddgeirshóla vantar í A- og B-gerð kirknatalsins en henni var aukið við D-gerð, eins og áður greinir. Kirkjan sú hafði hinsvegar örugglega prestskyld frá því á fjórtánda öld og fram á þá sextánda, hið skemmsta, áður en hún var flutt að Hjálmholti um miðja átjándu öld (*Lovsamling* 3, 116–117, 197; *Annálar 1400–1800* 4, 372). Elsti máldagi kirkjunnar er eldri en *Vilchinsmáldagi* (*DI* 4, 51–52) og árssettur í fornbréfasafni til um 1220 (*DI* 1, 410), en í raun verður ekki annað um hann sagt en að hann sé líklega elsti máldagi kirkjunnar (vegna ákvæða um söngskyldu). Munur kvikfjáreignar og ornamenta er minni en svo að ástæða sé til að ætla að máldaginn sé meira en fáeinum áratugum eldri en *Vilchinsbók*.

Oddgeirshólakirkja var búgarðskirkja og lá þangað tíund af aðeins einum bæ öðrum, og getur hún því talist í flokki með Búðardal, Hjörsey og öðrum slíkum, og má vel hafa verið stofnuð á seinni hluta þrettándu aldar eða fyrri hluta þeirrar fjórtándu án þess að ljóst sé hvort eða hvernig Hraungerðiskirkju (væntanlega) var bættur skaðinn.

Undarlegra er að í kirknatalið vantar kirkjur á Hólum í Grímsnesi og Úlfjótuvatni í Grafningi, enda áttu þær báðar víðfeðmar sóknir, Hólar með fimmtán bæjum um 1600 (AM 66a 8vo bl. 42^a–43^a) en Úlfjótuvatn með tíu (AM 66a 8vo bl. 16b, 42^a–43^a; JS 143 4to, bl. 370). Lítið hefur varðveist af gömlum heimildum um kirkjuna á Hólum en *Vilchinsmáldagi* hennar er að stofni úr tíð Michaels biskups (1382–1391) (DI 4, 90–91). Lengra aftur verður ekki komist, en ljóst er að Búrfellssókn hefur ekki verið stærri á þrettándu öld en síðar (DI 2, 63–64) og því auðsætt að Hólasókn var ekki búin til á kostnað Búrfells. Einasta mætti láta sér detta í hug að Hólakirkju sé ekki getið í kirknatalinu vegna þess að Hamrakirkju er getið, en eins og þegar er rakið bendir flest til að hún hafi snemma lagst af. Vera má að þegar hún var lögð niður, og sóknin lögð að hluta til Skálholts, hafi ný kirkja verið stofnuð á Hólum sem þjónað hafi vestari hluta Hamrasóknar. Seint verður þetta þó sannað.

Svipuðu gegnir um Úlfjótvatnskirkju að elsti máldagi hennar er í *Vilchinsbók* (DI 4, 93). Kirkju þar er hins vegar getið í máldaga Bíldsfells sem ársettur er til um 1220 í fornbréfasafni (DI 1, 409). Sá er talsvert eldri en *Vilchinsmáldagi* sömu kirkju (DI 4, 93) og víslega vígslumáldagi, enda í honum ákvæði um messusöng og lýsingar. Að öðru leyti er fátt sem tímasetur hann og gæti hann verið frá því hvenær sem er fyrir miðja fjórtándu öld. Ekki fyrrir það Úlfjótvatnskirkju mikið. Í elsta máldaga Ölfusvatnskirkju kemur ekkert fram um stærð sóknarinnar sem til hennar lá (DI 1, 270), en af portio reikningi *Vilchinsmáldagans* (DI 4, 94–95) sést að í henni hafa þá ekki verið tíunduð meira en 50 jarðarhundruð, sem samsvarar því að þangað hafi þá legið, auk Ölfusvatns sjálfs, aðeins Nesjar, eins og raunar var á sextándu öld (DI 7, 47; DI 12, 662; DI 15, 644). Hafi Ölfusvatnssókn fyrrum verið stærri og Úlfjótvatnskirkja út úr henni stofnuð hlýtur það því að hafa gerst fyrir lok fjórtándu aldar. Hafi Úlfjótvatnskirkja ekki fallið úr kirknatalinu af vangá væri það engu að síður skýringin: Ölfusvatnskirkja hafi upphaflega þjónað öllum Grafningi milli Nesja og Torfastaða, en Úlfjótvatnskirkja sé yngri

stofnun og hafi bróðurpartur sóknarinnar lagst til hennar. Nöfn Ölfusvatns og Úlfljótsvatns gætu hæglega hafa valdið ruglingi enda keimlík, og auðvelt fyrir þann sem ekki þekkir til eða rýnir í illlæsilegt handrit að lesa annað nafnið fyrir hitt. Þannig er Úlfljótsvatn t.d. skrifað „Wlfusvatn“ í *Gíslamáldaga* (DI 15, 644),² en um það leyti, á seinni hluta sextándu aldar, er prestskyld horfin frá Ölfusvatni og jörðin ásamt Nesjum lögð til Úlfljótsvatnssóknar. Sá sem á þeim tíma vissi ekki um forna prestskyld á Ölfusvatni hefði því vel getað talið að Ölfusvatn í kirknatalinu ætti við Úlfljótsvatn. Í mesta lagi gæti þetta þó hafa unnið gegn því að Úlfljótsvatni væri bætt inn í skrána á seinni stigum, en það skýrir varla hvers vegna kirkjuna vantar alveg.

Ekki verður útilokað að kirkjur vanti í kirknatalið vegna vangár við afskriftir, en í öllum tilfellum er sú skýring vel innan ramma hins mögulega að kirkjurnar hafi ekki verið búnar að fá prestskyld þegar elsta sameiginlega forrit hinna varðveittu gerða var samið. Sú staðreynd að Kirkjubæjarkirkju í Vestmannaeyjum var ekki bætt við gæti bent til að uppfærsla kirknatalsins hafi verið orðin gloppótt þegar um 1280. Ekki má þó leggja of mikið upp úr því enda sóknaskipan Vestmannaeyja mjög óvenjuleg, sem fyrr segir. Ekki var lítið svo á að önnur kirkjan væri útkirkja frá hinni, en frá sjónarmiði kirkjulegrar stjórnsýslu var það bitamunur en ekki fjár: sóknin var ein og léttvægt hvar prestarnir höfðu heimilsfesti innan hennar. Á það má minna að kirknatalið telur kirkjur en ekki presta, sem er einkennilegt ef það á rætur að rekja til Páls biskups og ef tilgangi hans er rétt lýst í *Páls sögu* – að telja presta svo hann gæti leyft utanferð þeirra án þess að það leiddi til prestsekle (ÍF 16, 313). Sé það hinn upphaflegi tilgangur hefur varðveisla og uppfærsla skjalsins lotið öðrum rökum eftir því sem leið á þrettándu öld. Einnig er klárt að kirkjum var áfram bætt við talið eftir 1280 og a.m.k. fram yfir 1317, þegar Eyrarkirkja í Bitru var vígð. Vel má vera að sumar viðbæturnar séu yngri, en skil urðu á milli forrita A- og B-gerða fyrir 1370 því aðeins A tekur upp Hvalsneskirkju sem þá fyrst varð sóknarkirkja. Ekki verður komist mikið nær tímasetningu hins sameiginlega forrits, en rök má færa fyrir því að einmitt um 1320 verði þau umskipti í skjalastjórn Skálholtsbiskupa sem sviptu kirknatalið upphaflegum tilgangi sínum.

2 Og þó var Gísli biskup sjálfur alinn upp á Úlfljótsvatni (Jón Egilsson 1856, 104) og hlýtur að hafa vitað hvað bærinn hét.

8. Máldagasöfnun og skjalastjórn Skálholtsbiskupa

Elsta varðveitta máldagasafn Skálholtsbiskupsdæmis er *Vilchinsbók*, sem árssett er til 1397. Mun hafa verið byrjað að skrifa hana upp þá en mikið af efni hennar er eldra að stofni til auk þess sem í henni eru yngri viðbætur (*DI* 4, 27–240). Forveri Vilchins biskups, Michael (1382–1391) setti einnig saman máldagabók, en hún brann í Skálholti um 1530 (*DI* 15, 708–709). Enn eldri máldagabók er varðveitt í ágripi, *Hítardalsbók*, og virðist hún stafa úr biskupstið Oddgeirs Þorsteinssonar (1365–1381) (*DI* 3, 214–235). Af henni sést að máldagar hennar voru teknir með viðbótum upp í *Vilchinsbók*, auk þess sem mun fleiri máldagar standa í þeirri síðarnefndu (204 sóknarkirkjumáldagar en 147 í *Hítardalsbók*). Bendir þetta til að unnið hafi verið hægt og bitandi að söfnun máldaga biskupsdæmisins á seinni hluta fjórtándu aldar og að fyrir sunnan hafi það ekki verið með sambærilegu átaki og *Auðunarmáldagar* sýna að gert var í Hólabiskupsdæmi 1318. Til er talsvert af máldögum úr tíð biskupanna Gyrðis Ívarssonar (1350–1360) og Jóns Halldórssonar (1322–1339), en Jón er elstur Skálholtsbiskupa sem bendla má við máldagabók. Heimildin um það er að vísu harla óljós en hún er athugasgrein sem sennilega er ættuð frá Jóni í Hítardal eða skrifuð upp af honum að minnsta kosti: „Datum annarar máldagabókar í Skálholti, þar sem Holtsmáldagi er í, 1326. Hún er 71 ári eldri en Vilchinsbók. Ergo er hún gerð af Jóni Halldórssyni biskupi“ (*DI* 2, 676). Hugsanlegt er að ályktunin sé röng, að bókin sem lýst er hafi ekki verið máldagabók frá þessum tíma heldur yngra safn af eldri máldögum á borð við Þjsks Bps A, II, 1, AM 261 fol. eða AM 263 fol. (sem Holtsafhending frá 1326 stendur einmitt í, sbr. *DI* 2, 581), en hitt er alveg mögulegt að þarna sé vísað í bók sem hafi, líkt og *Vilchinsbók* og *Auðunarmáldagar*, hafist með ártali í fyrirsögn eða formála.

Það er vel sennilegt að Jón Halldórsson hafi fyrstur sett saman máldagabók í Skálholtsbiskupsdæmi. Auðunn rauði Hólabiskup setti saman heildstætt máldagasafn fyrir sitt biskupsdæmi 1318 (*DI* 2, 423–489), og greinilegt er að máldagaritun í Skálholtsbiskupsdæmi tók verulegan kipp á fyrra helmingi fjórtándu aldar. Öfugt við Hólabiskupsdæmi eru allmargir máldagar varðveittir frá tólftu og einkum þrettándu öld úr Skálholtsbiskupsdæmi, en þeir bera með sér að stafa fremur frá kirkjunum sjálfum en miðlægri stjórnsýslu biskupanna. Biskupar höfðu greinilega

hönd í samningu þeirra flestra, og eftir því sem leið á þrettánda öld verður meira samræmi á innihaldi þeirra og uppsetningu sem gæti bent til að ritarar biskupa hafi í vaxandi mæli mótað hefðir um hvernig máldagar ættu að vera og haft forsögn um það þegar þeir voru samdir. Hins vegar bendir fátt til að biskupar hafi safnað þeim máldögum sem samdir voru í yfirreiðum þeirra með skipulögðum hætti fyrr en á fjórtánda öld. Eflaust hafa afrit og frumrit safnast í skjalakistur biskupa fram til þess, en vitnisburð um eiginlega máldagabók – heildstætt safn máldaga á einni bók úr öllu biskupsdæminu eða hlutum þess – er ekki að fá fyrr en eftir 1320. Í þessu er margt órannsakað, bæði um skrifarhefðir máldagaritaranna og stjórnsýslu biskupanna, sem varpað getur frekara ljósi á þessa þróun, en ótvírætt er að umskipti verða á fyrri hluta fjórtánda aldar. Þau sjást best á vaxandi fjölda varðveittra máldaga, en frá tólftu og þrettánda öld eru til tæplega hundrað máldagar samanborið við tæplega tvö hundruð frá fjórtánda öld sem telja má eldri en elsta varðveitta máldagasafnið, frá um 1370.³ Aukning stafar ekki af því að fleiri máldagar hafi verið samdir eftir því sem á leið, a.m.k. ekki fyrst og fremst, heldur að fleiri urðu eftir í Skálholti, enda lunginn af varðveittum máldögum ættaður úr skjalasafni stólsins en ekki einstökum kirkjum. Hún er því vitnisburður um að Skálholtsbiskupar hafi ekki aðeins farið að safna máldögum í auknum mæli heldur einnig að þeir hafi varðveitt þá betur, m.a. með því að fella þá í máldagabækur. Máldagar verða greinilega virk tæki í stjórnsýslu biskupa á fjórtánda öld. Þeir eru teknir með í yfirreiðir og við þá bætt upplýsingum um gjafir sem kirkjurnar hafa fengið frá síðustu yfirreið og portio reikningar gerðir upp. Máldagabækur biskupa urðu þannig betri og ítarlegri heimildir um eignir, réttindi og skyldur kirknanna en þau skjöl sem lágu við kirkjurnar sjálfar, enda sjást þess lítil merki eftir miðja fjórtánda öld að sjálfstæðir máldagar séu skrifaðir á kirkjubækur líkt og tíðkast hafði á þrettánda öld. Skjalasöfn biskupanna urðu því frumheimildir um kirkjur landsins og í krafti þeirrar þekkingar, sem biskuparnir bjuggu þannig yfir, jukust völd þeirra og áhrif.

3 Þessar talningar byggja á endurmati mínu á aldri máldaganna og koma því ekki að fullu heim og saman við árssetningar í Íslensku fornbréfasafni, en talning byggð á þeim myndi engu að síður gefa áþekka niðurstöðu.

9. Niðurstaða

Í upphafi var því varpað fram að sameiginlegt forrit varðveittra gerða kirknatalesins sé skjal sem Skálholtsbiskupar hafi notað í stjórnsýslu sinni á þrettánda öld og uppfært fram á þá fjórtánda uns það úreltist með tilkomu máldagabóka. Tilgáta mín er sú að talning Páls biskups á kirkjum og prestskyldum um 1200 hafi verið eitt skrefið í þá átt að byggja upp miðlæga þekkingu á kirkjum í biskupsdæminu. Skjalið hefur haft takmarkað notagildi miðað við máldagabækurnar nýju en engu að síður hefur það auðveldað Skálholtsbiskupum yfirsýn um kirkjuskípan biskupsdæmisins og komið að gagni við skipulagningu yfirreiða. Til þess bendir sérstaklega að kirknatalið var á einhverju stigi brætt saman við fjarðatal, en með því voru kirkjustaðir settir í landfræðilegt sambengi og búin til landalýsing sem átti sér ekki hliðstæðu á Íslandi á miðöldum. Kirknatalið var því hjálpargagn við stjórnsýslu Skálholtsbiskupa á þrettánda öld. Sú stjórnsýsla hefur verið miklu einfaldari í sniðum en seinna varð, og þegar betri tæki urðu tiltæk, um eða fyrir miðja fjórtánda öld, úreltist skjalið og hætt var að halda því við. Það þýðir að texti hins sameiginlega forrits varðveittra gerða þess innihélt þær kirkjur biskupsdæmisins sem prestskyld höfðu á fyrri hluta fjórtánda aldar – yngsta viðbót sem með vissu verður árssett er frá 1319, og forrit gerðanna getur ekki verið yngra en 1370. Það er því hugsanlegt að við uppfærslu skjalsins hafi fyrst og fremst verið bætt við kirkjum sem fengu prestskyld á meðan eldri kirkjur, sem misst höfðu prestskyld, héldust að jafnaði inni. Það er hinsvegar ekki hægt að sýna fram á það og sýnilega var of mikið rjást á prestskyldum á þrettánda öld til þess að varlegt sé að ganga að því gefnu. Niðurstaða mín er því að hið varðveitta kirknatal sé heimild um prestskyldarkirkjur Skálholtsbiskupsdæmis á fyrri hluta fjórtánda aldar og að það sé ekki nothæf heimild um prestskyld einstakra kirkna í biskupsstíð Páls Jónssonar. Þótt eflaust hafi mikill meirihluti þeirra staðið í kirknatalinu frá upphafi verður það ekki notað eitt og sér til að slá slíku föstu í einstökum tilfellum. Kirknatalið er fyrst og fremst heimild um stjórnsýslu Skálholtsbiskupa áður en þeir stofnuðu til máldagabóka.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík:

AM 261 fol.

AM 263 fol.

AM 66a 8vo

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík:

Lbs 108 4to

Lbs 268 4to

JS 143 4to

Safn Konungsbókhöðunnar í Stokkhólmi:

Holm papp. 8vo nr. 25.

PRENTAÐAR HEIMILDIR

Alþingisbækur Íslands 3. 1595–1605. 4. 1606–1619. Útg. Jón Þorkelsson. Acta comitiorum generalium Islandiæ. Reykjavík: Sögufélag, 1917–1924.

Annálar 1400–1800 1, 4. Útg. Hannes Þorsteinsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1922–1927, 1940–1948.

Benedikt Eypórsson. „Reykholt and church centres.“ *Church Centres. Church Centres in Iceland from the 11th to the 13th century and their Parallels in other Countries*. Ritstj. Helgi Þorláksson. Snorrastofa, Rit 2. Reykholt: Snorrastofa, 2005, 105–116.

Biskupasögur 1–2. Útg. Guðbrandur Vigfússon et al. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1858–1878.

Björn Lárusson. *The Old Icelandic Land Registers*. Þýð. W. F. Salisbury. Lund: C. W. K. Gleerup, 1967.

DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 1–16. Útg. Jón Sigurðsson et al. Kaupmannahöfn, Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1857–1976.

Einar Bjarnason. *Lögrettumannatal*. Sögurit 26. Reykjavík: Sögufélag, 1952–1955. Guðrún Ása Grímsdóttir. „Biskupsstóll í Skálholti.“ *Saga biskupsstólanna. Skálholt 950 ára – 2006 – Hólar 900 ára*. Ritstj. Gunnar Kristjánsson et al. [s.l.]: Bókauktgáfan Hólar, 2006, 21–243.

- Hálfðan Jónsson. „Descriptio Ölveshrepps anno MDCCIII.“ *Árnessýsla. Sýslu- og sóknahlýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1843 og Lýsing Ölfushrepps anno 1703 eftir Hálfðan Jónsson*. Útg. Svavar Sigmundsson. Reykjavík: Sögufélag, 1979, 234–250.
- Islandske Annaler indtil 1578*. Útg. Gustav Storm. Ósló: Det norske historiske kildeskrieffond, 1888.
- ÍF = *Íslenzk fornrit 1–*. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1933–.
- JÁM = *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Víðalín 1–11*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka fræðafjelag, 1913–1943.
- Johnsen, Jón. *Jarðatal á Íslandi með brauðahlýsingum, fólkstölu í hreppum og prestaköllum, ágrípi úr búnaðartöflum 1835–1845, og skýrslum um sölu þjóðjarða á landinu*. Kaupmannahöfn: [s.n.], 1847.
- Jóhann Gunnar Ólafsson. „Ofanleitiskirkja.“ *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1937–1939* (1939): 169–171.
- Jón Egilsson. „Biskupa-annálar Jóns Egilssonar.“ Útg. Jón Sigurðsson. *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju 1*. Kaupmannahöfn: Hið íslenzka bókmentafélag, 1856, 15–136.
- Jón Halldórsson. *Biskupasögur Jóns prófests Haldórssonar í Hitardal. Með viðbæti*. Sögurit 2. Reykjavík: Sögufélag, 1903–1910.
- Jón Þorkelsson. „Kirkjustaðir í Austur-Skaptafellssþingi.“ *Blanda. Fróðleikur gamall og nýr 2* (1923): 247–268.
- Kálund, Kristian. *Bidrag til en historisk-topografisk Beskrivelse af Island 1. Syd- og Vest-Fjærdingerne*. Kaupmannahöfn: Gyldendalske Boghandel, 1877.
- Kálund, Kristian. *Íslenzkir sögustaðir 4. Austfirðingafjórðungur*. Þýð. Haraldur Matthíasson. Reykjavík: Örn og Örlygur, 1986.
- Lovsamling for Island 3. 1749–1772. Indeholdende Udvalg af de vigtigste ældre og nyere Love og Anordninger, Resolutioner, Instructioner og Reglementer, Althingsdomme og Vedtægter, Collegial-Breve, Fundatser og Gavebreve, samt andre Aktstykker til Oplysning om Islands Retsforhold og Administration i ældre og nyere Tider*. Útg. Jón Sigurðsson et al. Kaupmannahöfn: Höst, 1854.
- Magnús Stefánsson. *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficial-rettslige forhold i middelalderen 1*. Universitetet i Bergen, Historisk institutt, Skrifter 4. Björgvin: Universitetet i Bergen, Historisk institutt, 2000.
- Mariu saga. Legender om jomfru Maria og hendes jartegn*. Útg. C. R. Unger. Det norske oldskriftselskabs samlinger 11–12, 14, 16. Ósló: [s.n.], 1871.
- Matthías Þórðarson. „Vestmannaeyjar.“ *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1913* (1913): 17–63.
- Ólafur Lárusson. „Kirknatal Páls biskups Jónssonar.“ *Skírnir* 99 (1925): 16–37. Endurpr. í Ólafur Lárusson. *Byggð og saga*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1944, 123–145.
- Sigurður B. Sívertsen. „Viðbætur við lýsingu Útskálaprestakalls.“ *Sýslulýsingar og sóknahlýsingar*. Landnám Ingólfs. Safn til sögu þess 3. Reykjavík: Ingólfur, 1937–1939, 180–188.

- Sigurður Þórarinnsson. *Heklueldar*. Reykjavík: Sögufélag, 1968.
- SturlR* = *Sturlunga saga* 1–2. Útg. Jón Jóhannesson et al. Reykjavík: Sturlunguútgáfan, 1946.
- Sveinbjörn Rafnsson. *Páll Jónsson Skálholtsbiskup. Nokkrar athuganir á sögu hans og kirkjustjórn*. Ritsafn Sagnfræðistofnunar 33. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 1993.
- Sveinn Níelsson. *Prestatal og prófasta á Íslandi*, 2. útg. Útg. Hannes Þorsteinsson et al. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1949–1951.
- Sveinn Víkingur. „Kirknaskrá Páls biskups.“ *Getið í eyður sögunnar*. [s.l.]: Kvöldvökuútgáfan, 1970, 152–170.

SUMMARY

The Beginning of Charter Collection and Episcopal Bureaucracy In Iceland. Further Studies on Bishop Páll's *List of Churches*

Keywords: *Kirknatal*, Páll Jónsson, episcopal administration, Skálholt, diplomas, *prestskyld*.

A list of churches in the diocese of Skálholt that has survived in post-Reformation copies has traditionally been associated with the reference in *Páls saga biskups* to Bishop Páll Jónsson having the churches and ministries in his diocese counted during his time in office (1195–1211). There is good reason to believe that the surviving list has its origins in this early bureaucratic initiative, but examination of additions to and possible omissions from this list suggests that the common predecessor of the extant versions had been updated regularly, and that it described conditions as they were in the diocese in the first half of the 14th century. The surviving list can therefore not be used as evidence as to which churches had ministries around 1200. It may be that the list was used as an administrative resource until 1320–1370 when the compilation of far more detailed cartularies rendered it obsolete.

Orri Vésteinsson
Háskóla Íslands
Sæmundargötu 2
IS-101 Reykjavík
orri@hi.is

GOTTSKÁLK JENSSON

*REVELACIONES THORLACI EPISCOPI –
ENN EITT GLATAÐ LATÍNURIT
EFTIR GUNNLAUG LEIFSSON MUNK
Á ÞINGEYRUM

Í SVOKALLAÐRI „Jarteinabók II“, sem fylgir *Þorláks sögu* í útgáfum, segir svo á einum stað: „Vitranir þær er Guðmundr prestur er síðan var biskup sendi Gunnlaugi múk at hann skyldi dikta, mun ek skyndiliga yfir fara.“¹ Þarna tilgreinir höfundur „Jarteinabókar II“ – líklega Bergur Sökkason ábóti á Munkaþverá (d. 1350)² – latínurit eftir Gunnlaug Leifsson munk á Þingeyrum (d. 1219), sem síðan hefur glatast.³ Sagnorðið „dikta“ er tökuorð úr latínu (*dicto, -are*) og merkir „að semja, skrifa á latínu“. Orðalagið gæti raunar bent til þess að vitnisburðirnir um vitranir þessar hafi þegar verið skráðir á latínu því „dikta“ merkir að færa í stílinn, endurskrifa á góðri latínu í samræmi við bréfitunarreglur, *ars dictandi* eða *ars dictaminis*. Nokkur hundruð íslenskir klerkar hafa um 1200 verið skrifandi á hinu forna rómverska kirkju- og skólamáli þótt fagaðri rit, stíluð miðað við hæstu kröfur, hafi án efa verið þeim flestum ofviða.⁴ Mikið hefur því legið við fyrst vitranir þessar um Þorlák biskup voru sendar Gunnlaugi munki á Þingeyrum, sem í *Guðmundar sögu A* er sagður „mestur klerkr“ á Norðurlandi og í D-gerðinni jafnframt „fremstur í samnaðinum“ á

- 1 Ásdís Egilsdóttir 2002, 243. „Vitrun“ er algeng þýðing á því sem nefnt er á miðaldalatinu *visio* eða *revelatio* en mátti einnig kalla „sýn“ og „leizlu“ á norrænu. Um orðaforðann á latínu og norrænu þýðingarnar, sjá Jonas Wellendorf 2009, 39–61.
- 2 „Jarteinabók II“ hefur aldrei verið sjálfstætt rit. Titillinn verður ekki rakinn lengra aftur en til biskupasagnaútgáfu Guðbrands Vigfússonar (Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878). Sennilegast er að hér sé á ferðinni annars glatað efni aftan af B-gerð sögunnar eftir Berg Sökkason frá því um 1350, enda brot úr þessum köflum í ræmum frumrits B-gerðarinnar, AM 382 4to, og margt í eftirmála „Jarteinabókar II“ minnr á latínukvæði og prologus B-gerðar; sjá Fahn og Gottskálk Jensson 2010, 45–49.
- 3 Peter Foote et al. 2003, cclxxxiii–cclxxxiv.
- 4 Ernst Walter (Walter 1976, 14) áttlar að tala þeirra sem hafi kunnað meira eða minna í latínu hafi ekki verið lægri en 800.

Þingeyrum og kallaður „bezt skiljandi til bækr á öllu Íslandi“.⁵ Hér er átt við latínubækur, sem á þessum tíma voru sagðar skrifaðar „á bók-máli“. Heimildin (D-gerð *Guðmundar sögu*) er sjálf þýðing úr latneskri lífssögu Guðmundar biskups eftir Arngrím Brandsson ábóta á Þingeyrum (d. 1361).

Þar sem hinu týnda vitranariti Gunnlaugs – það hefur mátt heita **Revelaciones Thorlaci episcopi*⁶ – hefur lítt verið sinnt fram til þessa freista ég þess nú að gera grein fyrir því ásamt því að setja fram tilgátu um ritunartíma þess, en jafnframt vil ég skoða nokkuð þá norrænu texta sem heimildir segja að þýddir séu úr þessu riti.

Það má skilja af „Jarteinabók II“ að um sjálfstætt verk hafi verið að ræða sem skotið sé þar inn í stærra jarteinasafn um Þorlák og stytt í þýðingu (sbr. orð þýðandans „mun ek skyndiliga yfir fara“) með þeim hætti að sumt er þýtt en öðru sleppt. Vitranir þær sem á eftir fylgja samanstanda af fáeinum frásögnum af upplifunum nafngreindra karla og kvenna af Þorláki helga framliðnum (frásögn af Valgerði, frumvaxta konu sem „vanstillt var í skapi ok óhlýðin í æsku, orðstór ok óráðin“; eigendum hests og uxa; Þórði prest; konu með fótarkerf sem Þorlákur lækna; og að lokum Eyjólfu nokkrum er bjó skammt frá Hólum), sem af svip efnis og ítarlegum samtölum að dæma gætu vel hafa staðið í sama riti. Einnig gætu sumar jarteinirnar í köflunum strax á undan í „Jarteinabók II“, í 149.–170. kafla, sem sagðar eru „hafa orðið í öðru byskupsríki á Íslandi“ (þ.e. á Norðurlandi) hafa tilheyrð þessu verki.

Varðveittur er annar vitnisburður frá miðöldum um þetta sama rit eftir Gunnlaug. Um miðja 14. öld, þegar „Jarteinabók II“ var að öllum líkindum sett saman, hefur annar skrifari notað ritið og skotið efni úr því inn í *Ólafs sögu Tryggvasonar hina mestu* („svá hefur bróðir Gunnlaugr ok sagt í latínu“).⁷ Innskotið er að finna í D-gerð sögunnar og þar er þýddur kafli frá Gunnlaugi sem nefndur er „Sýn Brestis“. Sýnin er tímasett skömmu

5 Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 1, 502; 2, 31.

6 Ég gef riti Gunnlaugs þetta heiti til hagræðingar þótt vel sé mögulegt að það hafi verið titlað öðruvísi. Sem kunnugt er báru miðaldarit ekki nauðsynlega alltaf sama titil heldur mátti vísa til þeirra með margvíslegum hætti, t.d. eru allmargar útgáfur til af heitinu á *Hamborgarbiskupa sögu* Adams af Brimum. Flestar sýnir eru kenndar við sjáendurna, t.d. *Visio sancti Pauli*, *Visio Tnugdali*, en það safn sem hér um ræðir samanstóð af vitrunum um Þorlák helga og sjáendurnir skiptu þá minna máli en hinn séði. Orðið *revelacio* er iðulega notað með andlagseignarfalli (*genitivus objectivus*), eins og hér er gert.

7 Ólafur Halldórsson 1958–2000 3, 65.

eftir andlát Þorláks biskups 23. desember 1193. Ólafur Tryggvason (d. 1000) vitrast Bresti nokkrum í draumi fljúgandi á skipi sínu ásamt biskupnum Sigurði að sækja Þorlák andaðan. Í seinni hluta vitrunarinnar er Þorlákur kominn um borð í Ormínn langa með kóngi og biskupi hans á leið til himna. Í bæði skiptin á sjáandinn orðaskipti við mennina á skipinu. Að Ólafur rex Tryggvason ásamt biskupi sínum komi þarna fyrir í vitrun um Þorlák helga er nokkuð óvænt og sýnir, ef ekki annað, að Gunnlaugur hefur þá þegar verið farinn að fást við Ólaf Tryggvason. Í *Flateyjarbók* (GKS 1005 fol., frá því um 1390), sem raunar er elsta varðveitta vitnið um „Sýn Bestis“, er bætt við í lok frásagnarinnar: „Ok enn bar fleiri merkiligar sýnir fyrir menn, þá er menn fréttu framför Þorláks byskups af þessum heimi“.⁸ Þarna er talað um safn vitrana um Þorlák og liggur því beinast við að álykta að „Sýn Brestis“ komi úr safni Þorláksvitrana á latínu eftir Gunnlaug, eða sama riti og getið er sem heimildar í „Jarteinabók II“. D-gerð *Ólafs sögu Tryggvasonar* er, að mati útgefanda sögunnar Ólafs Halldórssonar, mögulega skrifuð á Norðurlandi um miðja 14. öld í tíð Orms Áslákssonar biskups á Hólum (1343–1356).⁹ Í sama lærða umhverfi og á sama tíma hefur „Jarteinabók II“ að öllum líkindum verið skrifuð.¹⁰ Þá virðist hið latneska vitranasafn Gunnlaugs hafa verið aðgengilegt, ef til vill í Benediktsklosturunum á Þingeyrum og Munkaþverá.

Tilefnið og ritunartíminn

Í „Jarteinabók II“ segir hver átti frumkvæðið að ritinu: „Guðmundr prestur er síðan var biskup“ er enginn annar en Guðmundur Arason, sem vígður var til prests 1185 og til biskups á Hólum af Eiríki Erlendssyni erkibiskupi í Niðarósdómkirkju 13. apríl 1203. Guðmundur var biskupsefni frá haustinu 1201, þegar Brandur Sæmundsson forveri hans í embætti andaðist og höfðingjar völdu hann til biskups. Vitranasafn Gunnlaugs um Þorlák hefur samkvæmt þessu verið skrifað snemma á því ferli sem leiddi til helgunar Þorláks, ef til vill strax þegar helgi hans „kom upp“, eins og það er orðað, í lok árs 1197. Áheit á Þorlák voru formlega leyfð á alþingi 29. júní 1198,

8 Sama rit, 65.

9 Sama rit, cccxv–cccxvi.

10 Sbr. nmgr. 2 að framan.

og nokkru síðar, 20. júlí, voru bein hans tekin upp við hátíðlega athöfn og færð inn í kirkjuna í Skálholti. Á alþingi sumarið eftir var messudagur Þorláks, 23. desember, í lög leiddur og lesnar upp jarsteinir í lögréttu 29. júní. Fyrsta Þorláksmessan var haldin hátíðleg sama ár.¹¹

Gunnlaugur Leifsson samdi um svipað leyti annað latínurit um íslenskan biskup, *Vita sancti Johannis Holensis episcopi et confessoris*, sem varðveitt var enn svo seint sem á 15. öld í Benediktsklaustrinu á Munkaþverá í Eyjafirði samkvæmt eignaskrá þess frá 1429 (*DI* 4, 374). Ekki er ólíklegt að það hafi varðveist fram til siðaskipta, þótt nú sé það týnt. Í prologus hinnar norrænu þýðingar þess, *Jóns sögu helga*, stendur eftirfarandi: „Höfum vér þessa frásögn (segir Gunnlaugur múnkr, siðugr maðr ok góðrar minningar, er látínu söguna diktat hefir) ... eigi af einni saman vorri ofdirfð ok hvatvísi þetta verk upp byrjat, heldr at boði ok áeggjan verðligns herra Guðmundar biskups.“¹² Hér virðist sami háttur hafður á og við ritun **Revelaciones Thorlaci episcopi*, þ.e. að Gunnlaugur diktar á latínu að beiðni Guðmundar sem þarna er titlaður biskup. Samkvæmt því hefur lífssaga Jóns verið skrifuð seinna en vitranaritið um Þorlák, í fyrsta lagi 1201 þegar Guðmundur var orðinn biskupsefni.¹³

Frumkvæðið að helgun Þorláks Skálholtsbiskups hefur komið af Norðurlandi. Guðmundur Arason var sérlega áhugasamur um dýrlinga og helga dóma, svo sem lesa má í sögu hans. Annar klerkur sem átti veigamikinn þátt í helgun Þorláks var Ormur Eyjólfsson (d. 1205), fyrrverandi *capellanus* eða kapelluprestur hans. Sem slíkur hafði Ormur þessi verið hægri hönd biskupsins og ráðgjafi. Í svokölluðum „Oddaverjapætti“, sem er innskot í B-gerð *Þorláks sögu*, skiptir hann sér af hatrömmum deilum

11 Fyrst árið 1237 var Þorláksmessa á sumri í lög leidd á beinadegi Þorláks.

12 Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 1, 216. Í D-gerð *Guðmundar sögu* er vísað í sama stað í þessum prologus en með öðru orðalagi: „þat efni tók hann upp í fyrstu fyrir bæn eða boð virðuligns herra Guðmundar Hólabiskups“ (Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 2, 31). Hér virðist sama latneska setningin þýdd með öðrum orðum svo líklega hefur skrifari D-gerðarinnar unnið beint með latínutexta, annaðhvort með *Vita sancti Johannis* eða lífssögu Guðmundar á latínu eftir Arngrím.

13 Þegar Guðmundur var orðinn biskup og stóð í deilum við höfðingja á Norðurlandi slettist einnig upp á vinskap þeirra Gunnlaugs; sbr. *Guðmundar saga* A (Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 1, 465, 502), og *Guðmundar saga* D (Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 2, 31). Guðmundur bannaði Gunnlaugi að syngja nýortar *Ambrosíustíðir* sínar (*nova historia sancti Ambrosii*) í Hólakirkju skv. D-gerð *Guðmundar sögu* (Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 2, 77). Atburðurinn virðist hafa gerst áður en Guðmundur var hrakinn frá Hólum 1209; sjá einnig Katrín Axelsdóttir 2005, 337–349.

Þorláks við Jón Loftsson, höfðingja Oddaverja og valdamesta mann á Íslandi á þessum tíma, og fær Þorlák til að fresta bannfæringu yfir Jóni. Eftir dauða Þorláks í lok árs 1193 sat Ormur hjá Brandi biskupi á Hólum og lagði á ráðin með Guðmundi. Engum áformum um helgun Þorláks varð hins vegar fram komið á meðan Jón Loftsson var á lífi. En þegar Jón andaðist 1. nóvember 1197 hófust klerkar handa af alvöru. Svo segir í D-gerð Guðmundar sögu:

Greindum árgang [1197] fundust þeir Guðmundr góði ok sira Ormr, talandi með sèr þat er Þorláki biskupi tilheyrði; sagðist sira Ormr þess vænta, at hans elskuligr faðir veri góðr maðr fyrir guði, en sira Guðmundr vann þar meira at með fortaks orðum, at Þorlákr biskup veri hinn helgasti maðr, ok eigi mundi langt áðr en þat yrði ljóst öllu landsfólki. Svá fylldist þessi spásaga, at með birtíngum ok fögrum jartegnum fyrirförundum varð blezaðr Þorlákr á næsta ári eptir *translatus*. Var biskup *Holensis*, sira Guðmundr ok sira Ormr þá í Skálaholti, eptir bæn herra Páls í þeirri embættisgjörð, er eigi var fyrr framin í því landi.¹⁴

Þarna er rétt að taka sérstaklega eftir orðalaginu „með birtíngum ok fögrum jartegnum fyrirförundum varð blezaðr Þorlákr á næsta ári eptir *translatus*“. Orðið „birting“ hér er samheiti „vitrunar“ eða „sýnar“ (*visio, revelacio*). Slíkum vitrunum eða kraftaverkum var tekið sem sönnun þess að Þorlákur væri heilagur og stæði í sérlega nánu sambandi við Guð almáttugan og gæti haft áhrif á hann til góðs fyrir skjólstæðinga sína. Frásagnir af slíkum atburðum eða kraftaverkum þurfti að sjálfsögðu að skjalfesta vandlega. Hér er því vísað til skráðra vitrana og jarteina sem notaðar voru til að réttlæta beinaupptöku Þorláks sumarið 1198.

Hinn aldni stórhöfðingi Gissur Hallsson í Haukadal kom bersýnilega einnig við sögu þessa máls því að í B-gerð *Þorláks sögu* mælir Gissur á þennan hátt við Þorlák er hann liggur banaleguna (A-gerð sögunnar hefur smávægilegan orðalagsmun):

Þá mælti Gizurr annat sinn þat ørendi at nú má auðsýnt vera at heilagur andi hefir mælt með honum: „Þess biðjum vér yðr, herra“, sagði hann, „þó at þér skilizk nú sýniliga við oss at líkamligri

14 Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 2, 23.

samvist: Verið oss andligr faðir ok árnandi miskunnar við almáttigan Guð, því at vér trúm því at þér munuð eigi minna hafa vald í andligu lífi með Guði en nú hafi þér.¹⁵

Þorlákur svarar engu í líkingu Krists, eins og frásagnarmaður bendir á. Fyrir andlátið þyrstir Þorlák og er það jafnframt túlkað með vísun til píslarsögunnar. Gissur biður hinn deyjandi Þorlák að gerast helgur maður, árnaðarmaður og milligöngumaður við Drottin. Gissur Hallsson var framarlega í öllu sem gerðist eftir dauða biskupsins samkvæmt sögunni og hélt ræðu yfir moldum hans sem skipar veglegan sess í lífssögunni. Því mætti álykta að Gissur hafi mögulega hlutast til um helgun Þorláks og samningu latínutextanna tveggja sem tengjast þeirri kirkjulegu embættisgjörð. Undir lok greinarinnar er vikið nánar að sambandi lífssögu Þorláks á latínu, *Vita S. Thorlaci*, og vitranarits Gunnlaugs, og reynt að svara því hver hafi skrifað hið fyrrnefnda.

Rekjum áfram atburði þá sem leiddu til helgunar Þorláks. Sumarið eftir samtal þeirra Guðmundar ríður Ormur *capellanus* ásamt öðrum klerkum til alþingis með „bréf“ Brands biskups til Páls Jónssonar Skálholtsbiskups og annarra höfðingja, eins og segir í A-gerð *Þorláks sögu*:

Ormr prestur fór þess ørendis til alþingis um sumarit eptir [1198], vegna Brands byskups, at segja hverjar jarteinir höfðu orðit af helgi Þorláks byskups í þeim heruðum. [Brandr byskup] ... lét bera fram bréf sín Páli byskupi ok öðrum höfðingjum, ok var þar á vitnisburðr margra jarteina Þorláks byskups ... Þat var ráð manna með orðsendingu Brands byskups at Páll byskup kvað þat upp Pétrsmessudag [29. júní] í löggréttu, at öllum mönnum skyldu leyfð áheit á hinn sæla Þorlák byskup.¹⁶

Ormur hafði með sér til alþingis rit frá Brandi biskupi sem geymdi vitnisburð um jarteinir Þorláks. Orðið „bréf“, sem dregið er af latneska lýsingarorðinu *brevis, breve* („stuttur, stutt“), merkir á þessum tíma skrif í styttra lagi eða skjal, einnig skilaboð send á slíku skjali, þótt síðar verði þrengri

15 Ásdís Egilsdóttir 2002, 187; sbr. 81.

16 Sama rit, 85–86.

merkingin „sendibréf“ algerlega ofan á.¹⁷ Þessi skrif, sem á stóð „vitnisburðr margra jarteina Þorláks byskups“, hafa innihaldið þær frásagnir sem við sáum að ofan í D-gerð *Guðmundar sögu* að vísað var til með orðalaginu „með birtíngum ok fögrum jartegnum fyrirförundum varð blezaðr Þorlákr á næsta ári eptir *translatu*s“. Þarna er því um að ræða fyllilega sambærilegt rit því sem ég hef hér leyft mér að kalla **Revelaciones Thorlaci episcopi* eftir Gunnlaug á Þingeyrum. Frumkvöðlarnir að málinu og sendimaður Brands biskups eru þeir sömu (Guðmundur og Ormur) og efnið er hið sama, vitranir og jarteinir um Þorlák. Í elstu þýðingum er orðið „jartein“ notað sem þýðing á *miraculum*, *signum* eða *virtus*, og hefur því almenna merkingu sem nær yfir vitranir. Í „bréfum“ Brands hefur því ekki verið eiginlegt jarteinasafn eins og við myndum kalla með áheitasögum, enda er fyrsta sagan af því tagi í Þorláks sögu einmitt sögð af hesti Orms kapelláns á leið til alþingis sumarið 1198, og getur því ekki hafa verið í bréfum Brands biskups.¹⁸ Ef ekki er hér um sama ritið að ræða þarf því að gera ráð fyrir öðru og aðskyldu riti um sama efni sem skrifað hefur verið um sama leyti að frumkvæði sömu manna sem myndi þýða að tvö eins rit væru glötuð. Mun einfaldara er að gera ráð fyrir einu riti.

Í fræðiritum bregður því fyrir að íslenskir klerkar á miðöldum hafi kunnað litla latínu og, ólíkt öðrum lærdómsmönnum í vestrómverskum menningarheimi, sjaldan eða aldrei sjálfir notað þessa höfuðtungu kristinnar kirkju. Þeir sem hafa vanist þessari að ég tel lífseigu tímaskekkju í íslenskum miðaldafræðum gera kannski ósjálfrátt ráð fyrir því að þarna hljóti að hafa verið á ferðinni norræn drög vitrananna sem Guðmundur sendi Gunnlaugi að hann skyldi dikta. En fyrst af öllu er óvíst að uppkast ritsins hafi verið á norrænu. Mun líklegra er, efnisins vegna, að það hafi verið á latínu. Og undir öllum kringumstæðum er það fráleitt í svo mikilvægu máli að Hólamenn hafi sent hálfkörüð drög til alþingis í stað þess fullfrágengna rits sem mesti latínuklerkur á Íslandi var fenginn til að dikta. Hvenær ætti Gunnlaugur annars að hafa diktað vitranir þessar um Þorlák ef ekki fyrir alþingi 1198? Fljótlega eftir að áheit voru leyfð og bein Þorláks

17 Um merkingu orðsins „bréf“ sjá einnig Magnús Jónsson 1940, 45–46. Dæmi má finna í orðabók Fritznens og á netinu hjá *Hinni norrænu lausamálsorðabók* Árnaneftar í Kaupmannahöfn: (www.dataonp.hum.ku.dk).

18 Ásdís Egilsdóttir 2002, 86, 195.

upp tekin hafa menn snúið sér að öðru, nefnilega skráningu áheitasagna og ritun lífssögunnar. Á alþingi 1199 lét Páll lesa úr því riti fyrir þingheim.

Helgisagnarritun varðaði snemma æðstu stjórn kirkjunnar, kallaði eins og hver önnur helgiathöfn á kaþólsk viðmið sem viðurkennd voru í gjörvallri rómverskri kristni. Aðgerð sem þessi, þótt hún væri framkvæmd á hjara veraldar, varðaði kirkjuna alla enda dýrlingar alþjóðlegt, raunar alheimslegt, fyrirbæri og mælikvarðinn á mátt þeirra frammi fyrir Guði hve langt út fyrir landamæri heimalanda sinna heilagleiki þeirra staðfestist með jarteinum. Að taka Þorlák í dýrlingatölu var þar að auki álitamál vegna undangenginna deilna biskupsins sáluga við íslenska höfðingja, einkum Oddaverjann Jón Loftsson, sem svo vildi til að var faðir Páls Skálholtsbiskups sem bréf Brands áttu einmitt að sannfæra. Málið var auk þess hið fyrsta sinnar tegundar á Íslandi, eins og heimildir itreka. Að flytja það án þess að færa sér í nyt bókmál Rómakirkju, hinn rétta miðil fyrir slíkan boðskap, hefði beinlínis grafið undan trúverðugleika boðskaparins.¹⁹

Handritaleifðin bendir til hins sama. Elsti varðveitti texti um Þorlák helga frá því um 1200 er á latínu, ekki norrænu. Þetta er handritsbrotið AM 386 4to I, sem samanstendur af þremur aðskildum skinnblöðum og hafa bersýnlega verið rifin úr bókinni og notuð í bókband. Brotið geymir latneskan sögutexta úr *Vita S. Thorlaci* ásamt pörtum úr latneskum jarteinum. Allar latnesku jarteinirnar sem varðveist hafa í þessu og öðrum brotum segja frá atburðum sem gerðust sumarið 1198. Sýnir það svo ekki verður um villst að frá elstu tíð var latína notuð við helgun Þorláks, á meðan engar vísbendingar eru um að norrænir helgisögutextar um Þorlák hafi verið til svo snemma. Ég hef áður sýnt að *Þorláks saga* á norrænu er einfaldlega þýðing á latneskum texta *Vita S. Thorlaci*, og að allar þekktar gerðir sögunnar, A, B og C (og væntanlega líka brotin D og E), eigi uppruna í einni og sömu þýðingu, enda nógu líkar til þess að hægt er að prenta þær sem einn texta með lesbrigðum.²⁰ Þessi þýðing getur ekki verið eldri en

19 Líf- og jarteinasögur dýrlinga mátti auðvitað þýða síðar á þjóðtungu, bæði jafnóðum við upplestur latínutextans á messudegi dýrlingsins og skriflega í rituðum lestrarbókum, eins og dæmin sanna. En það voru þýðingar fyrir ólærða sem að mati klerka og kirkjuyfirvalda voru aðeins hjálpartæki og gátu aldrei komið í stað hinna sönnu texta.

20 Sbr. Jón Helgason 1978, 177ff.

frá 1206 og ekki yngri en frá um 1220.²¹ Textafræðileg athugun á latnesku brotunum og norrænu sögunum styður því þá kirkjusögulega augljósu niðurstöðu að heilagleiki Þorláks hafi verið skjalfestur á latínu.

Bréf Eiríks erkibiskups til Páls Skálholtsbiskups

Biskuparnir Brandur Sæmundsson á Hólum og Páll Jónsson í Skálholti koma mikið við sögu þessa máls. Sá fyrri hefur stutt frumkvæði Guðmundar og Orms og samþykkt að Ormur færi á vegum biskups til alþingis 1198 með erindi um heilagleika Þorláks. En það kom í hlut Páls að taka ákvörðunina um að leyfa áheit á Þorlák strax á þinginu, skipuleggja beinaupptökuna þá um sumarið, búa um heilaga dóma hans í Skálholtskirkju og lögleiða messudag dýrlingsins sumarið 1199.

Nú var málum þannig hátað að Páll biskup var óskilgetinn sonur Jóns Loftssonar, og móðir hans Ragnheiður hafði ekki aðeins verið frilla Jóns heldur var hún í ofanálag systir Þorláks biskups. Samband Jóns við hana hafði valdið hörðum deilum á milli þeirra Þorláks (sem lesa má um í „Oddaverjaþætti“). Þessar deilur kölluðu jafnframt á strangar áminningar og bannhótanir tveggja erkibiskupa, þeirra Eysteins (*DI* 1, 260–264) og Eiríks (*DI* 1, 289–291), Þorláki til stuðnings. Í bréfum erkibiskupanna er Jón Loftsson nafngreindur fremstur meðal frillulífsmanna á Íslandi.²² Þarna hefur slegið alvarlega í brýnu með íslenskum höfðingjum og yfirstjórn kirkjunnar. Ráðandi klerkar á þessum tíma kunnu vel að beita á höfðingja þeirri flóknu kenningu sem bauð að lina skyldi refsingar Guðs í eilífðinni

21 Sjá Gottskálf Jensson 2004, 150–170; Gottskálf Jensson 2009, 102–105, og Fahn og Gottskálf Jensson 2010, 21–23.

22 Jón Sigurðsson hefur sýnt í útgáfu sinni á þeim að bréf erkibiskupanna Eysteins og Eiríks til íslenskra biskupa og höfðingja voru skrifuð á latínu, þótt þau séu nú aðeins varðveitt á norrænu í skinnbók frá ofanverðri 15. öld, AM 186 4to: „embættibréf erkibiskupa og skipanir hafa öll verið rituð á latínu upphaflega, en íslenzkuð síðar, eptir að þau hafa verið komin út til Íslands. Þetta er bæði eðlilegt í sjálfu sér, og samkvæmt kirkjunnar reglum á þeim tímum“ (*DI* 1, 220). Magnús Noregskonungur ritar Eysteini erkibiskupi í Niðarósi jafnvel á latínu (bréf dagsett 24. mars 1174: *DI* 1, 223–230). Afritið af bréfi Eiríks til íslenskra biskupa (1189), sem varðveitt er í AM 186 4to, s. 110–114, telur Jón greinilega þýtt úr latínu, af þeim sama og skrifaði handritið allt. Í þessu bréfi hefur þýðandinn fyrst skilið eftir eyður í þýðingunni þar sem hann treysti sér ekki til að þýða latínuna en glósað utanmáls þau latnesku orð sem hann átti í vandræðum með. Jón getur sér til að ritarinn hafi þá ráðfært sig við aðra klerka því hann hefur síðar notað annað blek þegar hann fyllti í eyðurnar með þýðingum þeirra orða sem á vantaði (*DI* 1, 285).

fyrir ýmsar syndir, ekki síst í einkalífinu, með kerfisbundnum og auðmýkjandi skriftum eða föstum. Um þetta valdataeki klerka bera skriftaboð Þorláks biskups ágætt vitni.²³

Páli Skálholtsbiskupi var því vandi á höndum í þessu máli. Þótt hann væri að sögn vel menntaður í klerklegum fræðum hafði hann aðeins verið djákni að vígslu, eins og faðir hans, þegar hann var kjörinn til biskups eftir Þorlák fyrir tilstilli föður síns. Í sögu Páls er gefið í skyn að erindi Norðlendinga um helgi Þorláks hafi með yfirnáttúrlegum hætti bjargað biskupsdómi Páls. Kaflann má lesa sem eins konar apológíu fyrir Pál vegna þess hve lítt áhugasamur hann hafði verið um heilagleika Þorláks framan af.

Á inu þriðja ári byskupsdóms Páls byskups andaðisk Jón Loptsson, faðir hans, allra heilagra messu [1. nóvember], sá maðr er þá var gofgastr hofðingi á öllu Íslandi. Hann virði sér þat mikit niðrfall vera, er þá var þess manns við misst er mest mátti hans virðing hefja ok styrkja ok var skyldastr til allra manna. En allsvaldandi Guð, sem hans gipt ok gæfu lét ávallt vaxa dag frá degi en aldregi minnka, gæddi svá hans virðing at engi maðr hafði áðr á Íslandi orðit af sínum frændum jafn gofugr ok tiginn sem hann varð þá af sínum náfrænda, Þorláki inum helga byskupi, af því at þá birti almáttigr Guð dýrð hans ok heilagleik, fyrst fyrir norðan land en síðan um allt Ísland ok öll lönd önnur, þau er í nánd váru. En þótt Páll byskup yrði þessum tíðendum fegnari en flestir aðrir þá fór hann þó svá varúðliga með því máli at hann hafði alla hofðingja ok ina vitrustu menn fyrir sér, mest um þeira atkvæði ok meðferðir þessa máls, ok var þat eigi trútt at eigi legðisk sá orðrómr á af nokkurum mönnum at hann vildi þetta mál lítt á lopt færa af heilagleik ins sæla Þorláks byskups“.²⁴

Þegar Páll fór í vígsluferð sína á árunum 1194–1195 dvaldi hann mun lengur með Sverri konungi frænda sínum, sem þá var í banni páfa, en með Eiríki erkibiskupi.²⁵ Raunar dvaldi hann ekki í eiginlegum skilningi hjá Eiríki því erkibiskupinn var þá landflótta vegna Sverris konungs og hélt til í Lundi við hirð danska erkibiskupsins Absalons. Það var Absalon

23 Sveinbjörn Rafnsson 1982.

24 Ásdís Egilsdóttir 2002, 307.

25 Sama rit, 301–303.

sem vígði Pál en ekki Eiríkur. Saga Páls skýrir það svo að Eiríkur hafi verið viðstaddur en orðinn blindur og því forfallaður. Þó vígði þessi sami Eiríkur Guðmund Arason til biskups átta árum síðar í Niðarósi, og sá þá væntanlega lítt betur. Sennilega hefur Eiríkur ekki verið áfram um vígsluna og viljað tefja hana en staða hans verið veik í útleigðinni í Danmörku. *Páls saga* greinir frá því að vígslunni hafi verið flýtt að kröfu Knúts konungs Valdimarssonar. Danakonungur átti hér tæplega sjálfur hagsmuna að gæta og því nærtækt að ætla að hann hafi skipt sér af málinu af greiðasemi við Sverri, jafnvel að beiðni hans. Fyrir samneytið við bannfærðan Sverri konung var hinn nývígði biskup Páll ávítaður af ekki minna yfirvaldi en páfa Innocentíusi III. í bréfi dagsettu 30. júlí 1198.²⁶ Árið sem heilagleiki Þorláks var staðfestur á alþingi var staða Páls því mjög erfið. Hann hafði bæði misst helsta bakhjarl sinn á Íslandi, föður sinn, og fékk ávítur frá ædsta yfirvaldi Rómakirkju.

Einhvern tíma um þetta leyti, líklega nokkrum árum fyrr, hefur Eiríkur erkibiskup skrifað Páli bréf um heilagleika Þorláks. Í *Þorláks sögu A* er tekin upp glefsa úr þessu skrifi: „Ágætan bróður várn, Þorlák byskup, góðrar minningar, trúm vér helgan verit hafa í lífinu, en nú dýrlegan kraptanna gimstein fyrir Guði ok mikils ráðanda.“²⁷ Í B-gerðinni er greinilega að finna sömu glefsu en orðaða dálítið öðruvísi: „Göfugligan bróðr várn, Þorlák byskup, sem nú er andaðr er gott á at minnask, hvern vér trúm helgan verit hafa í sínu lífi ok dýrligan eptir lífit.“²⁸ Þarna er ótvírætt um sama bréfið að ræða og liggur beinast við að skýra orðalagsmuninn sem tvær sjálfstæðar þýðingar þar sem A-gerðin sé fyllri en B-gerðin. Bréfið hefur upphaflega verið skrifað á latínu, eins og önnur bréf erkibiskupa til Íslendinga á þessum tíma.²⁹ Í bréfinu koma enda fyrir latneskar formúlur auðþekkjanlegar þeim sem haft hafa einhver kynni af embættisbréfum kirkjuhöfðingja. Það má freista þess að endurheimta upprunalegt orðalag bréfsins á grundvelli þýðinganna tveggja og formfastrar hefðar í stílun slíkra bréfa:

26 Bréfið er varðveitt í upprunalegri gerð (*DI* 1, 298–301). Fer páfi þar hörðum orðum um að biskupar skuli „dirfast að eiga samneyti við bannfærða menn, og einkum Sverri, bannfærðan mann og trúvilling sem vegna gjörða sinna er óvinur Guðs og dýrlinga hans“ („et quod excommunicatis communicare præsumentis, et præsertim Svero, et excommunicato et apostata, Deo et sanctis ejus pro suis actibus inimico“) (300).

27 Ásdís Egilsdóttir 2002, 85.

28 Sama rit 193.

29 Sjá nmgr. 22.

Venerabilem fratrem nostrum, Thorlacum episcopum, beate memorie, sanctum fuisse credimus in vita sua et post vitam gemmam virtutum pretiosam coram Deo ac valde regentem.

Eitthvað þessu líkt hefur orðfærið vísast verið í bréfi Eiríks erkibiskups til Páls Jónssonar Skálholtsbiskups. En hvaða ár var bréfið skrifað og af hvaða tilefni? Svarið við þeirri spurningu ræður miklu um hver átti í raun frumkvæðið að helgun Þorláks.

Í A-gerð sögunnar er bréfið beinlínis tengt við umræðuna sem upphófst eftir dauða Þorláks er lærðir menn sögðu „at annat hvárt myndi helgi Þorláks byskups upp koma ella myndi þess eigi auðit verða á Íslandi, svá sem Eiríkr erkibyskup bar vitni um í bréfi því er hann sendi Páli byskupi, svá segjandi“.³⁰ Í B-gerðinni stendur bréfið á sama stað í sögunni og samhengið er óbreytt.³¹ Spurningin er hvort hér sé beinlínis haft eftir Eiríki að annaðhvort muni helgi Þorláks „koma upp“ eða einskis manns á Íslandi og hefur það þá einnig staðið í bréfinu, hugsanlega rétt á undan hinum tilvitnuðu orðum bréfsins? Þetta er hins vegar ekki alveg ljóst, því einnig væri mögulegt að lesa söguna svo að orðin „svá sem Eiríkr erkibyskup bar vitni um í bréfi“ (A-gerð) vísi aðeins til hinna tilvitnuðu orða sem á eftir fara en ekki til ummælanna á undan. En þar sem fáar vísbendingar eru um tímasetningu bréfsins, aðrar en hið sögulega samhengi, er þó eðlilegast að slíta það ekki úr því samhengi. *Terminus post quem* er sumarið 1194 (Þorlákur lést rétt fyrir jól 1193 og engar skipasamgöngur hafa verið við Noreg fyrr en að vori) og *terminus ante quem* 1205 þegar Eiríkur lét af embætti.

Fleira en samhengið í *Þorláks sögu* bendir til þess að bréf Eiríks sé skrifað fyrir beinaupptökuna 1198 því svipur er með ummælum erkibiskupsins og áður nefndri bón Gissurar Hallssonar sem hann, samkvæmt *Þorláks sögu*, setti fram við dýrlinginn á dánarbeði: „Verið oss andligr faðir ok árnanði miskunnar við almáttigan Guð, því at vér trúum því at þér munuð eigi minna hafa vald í andligu lífi með Guði en nú hafi þér.“³² Orð Gissurar eru að öllum líkindum þýdd úr *Vita S. Thorlaci*, og þeirri latnesku málsgrein

30 Ásdís Egilsdóttir 2002, 85.

31 Sama rit, 193: „Margra vitra manna orð váru á því at annat hvárt myndi helgi Þorláks byskups upp koma ella myndi þess öngum auðit vera hér á Íslandi. Svá mælti ok Eiríkr erki-byskup í bréfi því er hann sendi Páli byskupi...“.

32 Ásdís Egilsdóttir 2002, 187; sbr. 81.

sem höfundur sögunnar diktaði þarna upprunalega hefur þá verið ætlað að sýna Gissur í jákvæðu ljósi, mælandi við Þorlák nánast sömu orðum og Eiríkur notaði í bréfi sínu til Páls. Önnur skýring á þessu svipaða orðalagi getur verið sú að það ráðist einfaldlega af hefðbundinni lýsingu á hlutverki dýrlinga, að eftir þetta líf hafi þeir „eigi minna ... vald í andlegu lífi með Guði“ (orð Gissurar í sögunni) eða að í framhaldslífinu séu þeir „fyrir Guði ... mikils ráðanda“ (orð Eiríks í sögunni). En fyrri skýringuna er þó ekki hægt að útiloka í ljósi annarra sögulegra vísbendinga um aldur bréfsins.

Heilagleiki Þorláks hefur hugnast kirkjuvaldshreyfingu þeirri á Norðurlöndum sem Hadrianus IV. stofnaði með hjálp kanoka í París og á Englandi af því að Þorlákur var einn af þeirra liðsmönnum. Öllum klerkum á Íslandi og í Noregi hefur auk þess þótt tímabært að Íslendingar eignuðust helgan mann. Ekki var aðeins að Norðmenn hafi þegar átt nokkra helga menn heldur höfðu Orkneyingar einnig lengi átt Magnús helga, eins og greint er frá í *Orkneyinga sögu* og rituð var á Íslandi um 1180.³³ Í „Rannveigar leiðslu“ er vitnisburður um átrúnað Íslendinga á þessum tíma en þar ákallar Rannveig „fyrst Mariam drottningu ok Pétr postola. Hon kallaði á hinn heilaga Ólaf konung ok Magnús jarl inn helga, ok Hallvarð, því at menn héto þá mjök á þá hér á landi.“³⁴ Leiðslan á að hafa átt sér stað þváttdag að föstuígang 7. febrúar 1198, eða fáeinum mánuðum áður en heilagleiki Þorláks er opinberaður á alþingi, þótt skrásetjarinn horfi á atburði úr nokkurri fjarlægð í tíma eins og sést af tilvitnuninni.³⁵

Andlát Þorláks hefur verið þeim mun meira viðeigandi efni í bréfi Eiríks erkibiskups til Páls biskups því nær andlátinu sem það hefur verið

33 Helgi Guðmundsson 1997, 274.

34 Stefán Karlsson 1983, 94–95. „Rannveigar leiðsla“ kemur fyrir í öllum gerðum *Guðmundar sögu* og hefur hún að mati Stefáns Karlssonar einnig staðið í frumgerðinni, **Prestssögu Guðmundar*, frá fyrri hluta 13. aldar (Stefán Karlsson 1983, 247). Um Magnús Eyjajarl og Íslendinga, sjá Haki Antonsson 2007, 17–22.

35 Hér er ekki rúm til þess að ræða uppruna „Rannveigar leiðslu“ en margt í henni er líkt efninu úr **Revelaciones Thorlaci episcopi*: 1) að Rannveig segir Guðmundi Arasyni af vitrun sinni; 2) Rannveig fær fyrirmæli í vitrun sinni um að segja hana helstu kennimönnum; 3) Björn einsetumaður á Þingeyrum er nefndur; 4) Þorlákur biskup virðist ekki hafa afgerandi sérstöðu meðal heilagra manna íslenskra, sem allnokkrir eru nefndir, en það staðfestir að sýnin sé frá því fyrir alþingi 1198; 5) Ólafur konungur, Magnús jarl og hinn heilagi Hallvarður reyna að fullvissa Rannveigu um að ekki skorti heilaga menn á Íslandi, eigi séu á öðrum löndum „at jafnmiklum mannfjölda“ fleiri heilagir menn en á Íslandi. Virðist sú fullyrðing ætluð til að sefa áhyggjur manna að ekki hafi enn komið upp helgi neins manns á Íslandi.

skrifað. Ef bréf Eiríks er hins vegar svar við bréfum þeim sem Páll kom á Guðmund Arason þegar hann hélt í vígsluferð sína til Niðaróss 1202 (þessi bréf eru nefnd í sögum beggja biskupa), hefur Páll ekki sagt frá helgun Þorláks fyrr en fjórum árum eftir atburðina. Ósennilegt verður að teljast að Páll hafi dregið svo lengi að segja erkibiskupi frá þeim gleðilega atburði að helgi Þorláks hafi komið upp á Íslandi. Erkibiskupinn var, eins og Þorlákur, Parísarmenntaður kanoki sem lifði undir reglu Ágústínusar og ekki er ósennilegt að þeir hafi þekkt frá námsárum Þorláks í París 1153–1160.³⁶ Í B-gerð *Þorláks sögu* segir að þegar Þorlákur sneri aftur eftir sex ára dvöl utanlands hafði hann „sér at fararblóma lærdóm ok lítillæti ok marga góða siðu þá er hann sá í sinni brotferð með mǫrgum góðum mǫnnum, byskupum ok ǫðrum lærðum mǫnnum ok ráðvǫndum“.³⁷ Þegar Eiríkur kallar Þorlák „bróðr vǫrn“ (*fratrem nostrem*) í bréfi sínu kann því að liggja meira að baki en innantóm kristileg formlegheit. Faðir Eiríks, Ívar Kálfsson skrauthanski, var að vísu Íslendingur en líklega hefur þjóðernið skipt minna máli en kanokabróðernið. Samkvæmt sögu Þorláks hittust þeir Eiríkur aftur í Niðarósi þegar Þorlákur fór í vígsluför sína 1177–1178.³⁸ Þorlákur stofnaði fyrsta íslenska kanokasetrið undir reglu Ágústínusar á Þykkvabæ í Veri. Og jafnvel eftir að hann varð biskup í Skálholti hélt hann áfram að lifa undir kanokareglu og gekk í einkennisklæðnaði reglunnar,³⁹ enda birtist hann fólki iðulega í vitrunum klæddur „í svartri kápu“ eða „kanokabúningi“. Hollusta hans undir páfa, erkibiskup og hina herskáu hreyfingu kirkjuvaldsmanna á Norðurlöndum hefur verið algjör því fóstur

36 Um norsku erkibiskupana Eysteinn, Eirík og Þóri og tengsl þeirra við St. Victor klaustrið í París, sjá Arne Odd Johnsen 1939 og 1943–1946. Tengsl Þorláks við ráðandi klerka í Noregi náðu áreiðanlega allar götur aftur til þess er hann hélt til Björgvinja 1153. Þá var Nikulás Breakspear kardináli, síðar Hadrianus IV. páfi, á Norðurlöndum í þeim erindagjörðum fyrir páfa að stofna erkibiskupsstól í Niðarósi. Setti hann meðal annars kórsbræður við allar dómkirkjur í Noregi sem skyldu kjósa biskupa og erkibiskupa í samræmi við gregorískar lagasetningar. Endurskipulagning norsku kirkjunnar kallaði á betur menntaða og fleiri klerka, og voru efnilegir ungir Norðmenn því sendir til skólunar í París hjá kanokum sem fylgdu reglu Ágústínusar, en þar átti Breakspear sjálfur rætur. Í París var á þessum tíma mesta miðstöð háskólastarfs í allri álfunni. Þorlákur hefur slegist í hópinn en námsár hans falla saman við valdatíma Hadrianusar IV. Um tíma dvaldi hann í Lincoln, sem þá var miðstöð franskrar menntunar á Englandi.

37 Ásdís Egilsdóttir 2002, 148.

38 Sama rit, 65–66, 157.

39 Sama rit, 67.

hans í Odda hjá Eyjólfí Sæmundssyni leggur að því er virðist engar skyldur á herðar hans í deilunum við Jón Loftsson.

Páll þurfti mjög á því að halda að bæta samband sitt við Eirík og kirkju-
leg yfirvöld, eins og páfabréfið frá 1198 ber með sér. En einnig vegur þungt
að ef bréf erkibiskups er frá 1202–1203 hefur tilvitnunin í það í *Þorláks
sögu* lent í röngu samhengi. Og undarlegt má þá einnig þykja að ekki hefur
verið skýrt frá því í *Vita S. Thorlaci*, og þar með í *Þorláks sögu*, að sjálfur
erkibiskupinn hafi staðfest dýrlingsstöðu Þorláks eftir rannsókn á þeim
bréfum sem Páll sendi honum með Guðmundi, en þar í hefur án efa verið
Vita St. Thorlaci með jartheinasögum. Því er sennilegra að bréfið sé eldra og
að Páll hafi fengið það í hendur þegar hann var í vígsluferð sinni 1194–1195
og hitti erkibiskupinn í eigin persónu.⁴⁰ Sú tímasetning samræmist jafn-
framt best samhengi þess í *Þorláks sögu*, áhyggjum lærðra manna af því hvort
yfirnáttúrlægir atburðir myndu verða sem sýndu að Þorlákur væri fyrsti
Íslendingurinn nokkru sinni sem öðlast hefði þvílíka dýrd fyrir Guði.

Kirkjuvaldsmenn í Noregi hafa aðeins getað litið það jákvæðum augum
að Þorlákur væri tekinn í dýrlingatölu, og talið það efla þeirra málstað á
Íslandi. Með vígslu Páls, sonar Jóns Loftssonar, sem eftirmanns Þorláks
hallaði á kirkjuvaldsmenn og Böglunga en bandamenn Sverris og Birkibeina
á Íslandi styrktust. Í ljósi þess má ætla að Eiríki hafi þótt hjálpræði í því að
upphefja minningu Þorláks. Ef bréfið er frá þessum tíma myndi það jafn-
framt skýra hvers vegna, eins og áður var nefnt, sá orðrómur lagðist á Pál
„at hann vildi þetta mál lítt á lopt færa af heilagleik ins sæla Þorláks bysk-
ups“. Sá orðrómur virðist nefnilega ekki eiga við ef Norðlendingar fundu
þetta upp hjá sjálfum sér og málið um heilagleik Þorláks kom fyrst fram
opinberlega þegar erindi Brands var flutt á þingi sumarið 1198. Á þinginu
segir aðeins að Páll hafi ráðgast við lærða menn um málið, en hann var
fljótur að taka ákvörðun og vann staðfastlega að framgangi málsins þegar
það hafði fengið brautargengi meðal klerka á þinginu. Það er því engu lík-
ara en orðrómurinn um tregðu Páls vísi til atburða sem gerðust fyrr, enda
hefur tæplega nokkur maður getað fundið að framgöngu biskups í málinu
eftir þingið 1198.

Í sögu Páls segir að eftir biskupsvígslu sína 1195 hafi hann farið út til
Íslands sama sumar og komið í Eyjafjörð. Þar hafi hann haldið mikla veislu

40 Sama rit, 301–303.

fyrir Brand Hólabiskup og aðra vini sína.⁴¹ Ef Páll hefur á þessum fundi haft tilvitnað bréf Eiríks með sér og sagt Brandi biskupi frá efni þess, eins og eðlilegt má teljast, verður það skiljanlegra hvers vegna norðlenskir klerkar taka að beita sér fyrir því að heilagleiki Þorláks komi fram á næstu misserum, einkum og sér í lagi ef þeir hafa séð að málinu varð ekki þokað á Suðurlandi þar sem Jón Loftsson, faðir Páls, drap það niður. Ef rætt hefur verið um heilagleika Þorláks strax í vígsluför Páls verður sömuleiðis auðveldara að skýra fremur írónísk ummæli Sverris konungs um helgan mátt Þorláks, þegar hann segir að feðgunum Erlingi skakka og Magnúsi syni hans „hefði þá allir hlutir léttast gengit er þeira var vingan á milli ok Þorlákur var þar í landi, bæði í sóknum ok nálíga velflest annat.“⁴² Ummælin er að finna í *Þorláks sögu* og þarna er vísað til vígsluferðar Þorláks sem hann fór 1177–1178, eða um það leyti sem Sverrir hafði tekið sér konungsnafn og stóð í stríði við Erling jarl og Magnús. Magnús var drengur að aldri þegar Eysteinn erkibiskup krýndi hann 1163 konung yfir Noregi með landið í léni frá Ólafi helga. Viðstaddir þá athöfn voru Stefán af Orvieto, sendimaður Alexanders III. páfa, og Jón Loftsson. Sverrir konungur virðist gefa í skyn að óvinum sínum, sem hann réð báða af dögum, hafi vegnað vel á meðan Þorlákur dvaldi hjá þeim vegna þess að Guð hafi viljað veita vinum Þorláks. Ummæli Sverris eru aðeins skiljanleg ef þau eru látin falla eftir að Þorlákur var orðinn dýrlingsefni, þ.e. að honum liðnum, og vel er hugsanlegt að heimildarmaðurinn sé einmitt Páll biskup sem, eins og áður sagði, dvaldi lengst af með Sverri á leiðinni í og úr vígsluferð sinni 1194–1195. Sverrir lést 9. mars 1202 en samkvæmt sögu Þorláks hafði hann þessi ummæli um Þorlák „opt uppi“. Það rímar ekki við að hann hafi frétt af atburðum á Íslandi skömmu fyrir andlát sitt. Ef Sverrir hafði spurnir af heilagleika Þorláks jafnvel fyrir 1198 er afar ósennilegt að Eiríkur erkibiskup hafi ekki þekkt til málsins löngu áður en Guðmundur færði honum bréfin frá Páli biskupi 1202. Þau bréf hafa að líkindum haft að geyma afrit af *Vita St. Thorlaci*, sem Eiríkur hefur tæplega verið mjög ánægður með, enda ekki minnst þar á baráttu Þorláks biskups gegn frilluhaldi Jóns Loftssonar, Gissurar Hallssonar og fleiri höfðingja.

Frumkvæði Guðmundar Arasonar og Norðlendinga í málinu hefur þá ekki stafað af einni saman þeirra „ofdirfð ok hvatvísi“ (orðfærið er úr

41 Sama rit, 303.

42 Sama rit, 65.

prologus *Jóns sögu helga*), hafi þeir stuðst við yfirlýsingu Eiríks erkibiskups í bréfinu til Páls og fundist Skálholtsbiskup halda svo illa á málinu til að gera föður sínum til hæfis að þeir neyddust sjálfir til að hefja framkvæmdir.

Efni „bréfa“ Brands og vitranaritsins um Þorlák

Í B-gerð *Þorláks sögu*, sem í sumu geymir eldri og heilli texta en A-gerðin – báðar eru þær frá miðri og ofanverðri 14. öld – er vísað til þess hvað af efni norrænu sögunnar kemur frá bréfum þeim eða riti sem Ormur fór með til alþingis á vegum Brands biskups árið 1198: „It sama sumar eftir sendi Brandr byskup Orm prest með öðrum klerkum sínum til alþingis ok lét bréf sín fram bera fyrir Pál byskup ok aðra lærða menn, ok var þar á vitnisburð um þá hluti sem nú váru sagðir“.⁴³

Þær frásagnir sem á undan fara í B-gerðinni (og eiga sér samsvörun í A-gerðinni, 19.–22. kafli) hefjast á lýsingu þess vanda sem upp kom við andlát Þorláks biskups þegar Brandur var einn biskupa eftir á Íslandi, mjög aldraður orðinn, en ófriður sá að hefjast milli norðlensku höfðingjanna Guðmundar dýra og Önundar Þorkelssonar sem leiddi til dauða þess síðarnefnda í Önundarbrennu 7. maí 1197. Samkvæmt sögunni óttuðust klerkar að Þorlákur væri þeim að fullu horfinn og gerðu ekki ráð fyrir því að upp kæmi helgi hans, enda væri það, eins og áður sagði, einstæður atburður „sem aldregi hafði fyrr orðit at upp kæmi helgi og jarteinir nokkurs manns á Íslandi.“⁴⁴ Að helgi Þorláks „kæmi upp“ þýddi að Þorlákur tæki að birtast mönnum í vitrunum og kraftaverk gerðust fyrir árnaðarorð Þorláks eftir að hann var ákallaður með heitum. „Uppkoma“ heilagleika hans var forsenda þess að hægt væri að taka Þorlák í dýrlingatölu, því ef rétt var að staðið gátu æðstu klerkar, erkibiskup og páfi, ekki ákveðið slíkan kirkjulegan embættisgjörning án tilefnis. Frá sjónarhóli kristinnar var það Guð en ekki embættismenn kirkjunnar sem valdi hver skyldi verða dýrlingur. Þau fjögur ár sem liðin voru frá andláti Þorláks (og fram til þess að Jón Loftsson var allur) segir sagan jafnframt að menn hafi verið huggaðir í draumum og með fyrirboðum þar til Guð lét heilagleika Þorláks opinberast.

43 Sama rit, 195.

44 Sama rit, 192; sbr. svipuð ummæli tengd bréfi Eiríks á bls. 193.

Fyrsti atburðurinn gerist með eftirfarandi hætti: Bónda einn í Vatnsdal, eigi langt frá Þingeyrum, dremir að maður kemur að sunnan yfir heiðina og bóndinn spyr fréttu af Þorláki, en fær þetta svar: „Eigi heitir hann nú Þorlákr. Hann heitir nú Ráðvaldr með Guði.“⁴⁵ Bóndinn vaknar og segir Karli ábóta á Þingeyrum draum sinn, en ábóti réð drauminn svo að nú væri Þorlákur andaður og hefði dýrð með Guði. Atburðurinn er tímasettur á jólum þegar eftir andlát Þorláks 1193 og áður en tíðindin um andlátið spyrjast norður í land. Nafnið „Ráðvaldr“ kemur fyrir í kafla um mannaheiti í *Skáldskaparmálum* („Heitir spekingr ráðvaldr“), en er hvorki líkt nafni „Þorláks“ né augljóst val af öðrum ástæðum. Í *Þorláks sögu* er þessi frásögn þýdd úr latínu og má því hugsa sér að í nýja nafninu felist einhver latneskur orðaleikur. Nokkur líking er með draumi Vatnsdalsbónda og ummælum Eiríks erkibiskups í áður nefndu bréfi til Páls biskups. Lokaorð tilvitunarinnar í A-gerðinni „fyrir Guði ... mikils ráðanda“ minna á frásögn Vatnsdalsbóndans, að Þorlákur heiti nú „Ráðvaldr með Guði“. Ef glefsan úr bréfi erkibiskups hefur upprunalega endað á *coram Deo ac valde regentem*, eins og ég hef giskað á, mætti hugsa sér að það orðalag hafi mótað skráningu Karls ábóta á frásögn bóndans.⁴⁶ Sagnorðið *rego, regere, rexi* er þrisvar notað um ráðsemi Þorláks í þeim íslensku latínutextum sem varðveittir eru og atviksorðið *valde* („mjög“), sem hér herðir á merkingu lýsingarháttarins *regentem*, „ráðandi“, er notað í 20. línu lofkvæðis Bergs Sokkasonar um Þorlák frá því um 1350, svo endursköpun mín á texta bréfsins virðist í góðu samræmi við dæmigert klerklegt orðfæri á miðöldum.⁴⁷

Næst er frásögn, sem aðeins er varðveitt í C-gerð sögunnar, af atburði sem sömuleiðis tengist Þingeyraklaustri. Segir þar frá Birni einsetumanni (talinn meðal helgra manna í „Rannveigar leiðslu“) sem eftir dauða Þorláks

45 Sama rit, 192–193.

46 Nafnaleikurinn í þessari vitrun minnir nokkuð á nöfnin í spásögn beru konunnar í „Draumi Huga prests“ í *Hemings þætti Áslákssonar* í *Hauksbók*, sbr. nmgr. 85. Önnur skýring á Ráðvaldsnafninu, en síður líkleg, gæti tengst orðmyndinni *Consolator* (dregin af so. *consolor*, „ég hughreysti“) sem kemur fyrir í *Þorlákstiðum* (*sue plebis consolator*). Ef hún er skilin sem eiginnafrn, hefur hún einhverja hljóðlíkingu við hið latneska nafn Þorláks, *Thorlacus* (o-ið og -lator fyrir -lacus). Þannig gæti hún ef til vill hafa orðið kveikjan að nafninu „Ráðvaldr“. Miðaldarþýðandi hefur ekki hikað við að setja sögnina *consolor* í orðsifjar við *consilium*, „ráð“, og *consulo*, „gefa ráð“. Tilsvær bóndans gæti þá hafa verið þannig í frumtexta: *Non Thorlacus sed Consolator apud Deum appellatus est*.

47 Ásdís Egilsdóttir 2002, 354 (*familian suam ... regere*), 363 (*Rexit ecclesiam*); Róbert Abraham Ottósson 1959, 82 (*Augustini / quem rexit regula*); Fahh og Gottskálk Jensson 2010, 38 (*valde pusillo*).

hugleiddi iðulega líf og verðleika biskupsins. Heyrði hann oft í svefni rödd sem hvatti hann til að líkja eftir góðum siðum Þorláks: „Hafa hann [Þorlák] mest spanit til samvistu við almáttkan Guð tveir mannkostir, skírlífi og sonn ást við Guð ok menn.“⁴⁸ Þegar haft er í huga að vitranir þessar tengjast beint klaustrinu á Þingeyrum, án milligöngu annarra, virðist ljóst að Guðmundur prestur hefur ekki sent Gunnlaugi þessa vitrun „að hann skyldi dikta“. Sögurnar eru nokkuð augljóslega komnar beint frá Þingeyrum. Eins og við sáum að framan voru báðar þessar vitranir í bréfum Brands biskups þannig að hér er komin sterk vísbending um að vitranahluti bréfanna sem Ormur kapellán fór með til alþingis hafi verið ritaður á Þingeyrum.

Þá er stutt frásögn af draumi Gissurar Hallssonar og er sá atburður einnig tímasettur skömmu eftir andlát Þorláks biskups. Í drauminum sér Gissur Þorlák „sitja á kirkjunni í Skálaholti í byskupsskrúða sínum og bleza þaðan fólkið“.⁴⁹ Dreymandinn ræður draum sinn svo að Þorlákur muni verða yfirmaður „sinnar“ kristni á Íslandi og kirkjunnar í Skálholti. Eignarfornafnið er ef til vill takmarkandi og gæfi þá óbeint til kynna vitund um áform Norðlendinga að koma sér upp helgum manni fyrir Hólabiskupsdæmi. En aðrar túlkanir eru mögulegar. Gissur var sjálfur klerkur og hafði þar að auki mikilla hagsmuna að gæta þar sem var kirkjan í Skálholti.

Það skýtur kannski skökku við að finna hér nafn Gissurar, eins helsta höfðingja Sunnlendinga, sem bjó í Skálholti, meðal vitrana og viðburða frá Þingeyrum. Vitrun Gissurar bendir hins vegar til tengsla hans við Þingeyramunkana og afskipta hans af þessum fyrstu vísbendingum um heilagleika Þorláks. Í sögu Þorláks er það hann sem skorar beinlínis á biskup að gerast helgur eftir andlátið, eins og áður var nefnt. Sumt annað bendir til sérlegs samstarfs Gissurar og munkanna á Þingeyrum. Í lok latínusögu sinnar um Ólaf konung Tryggvason, sem getur vel verið eldri en **Revelaciones Thorlaci episcopi*, vegna þess að ein vitrananna, „Sýn Brestis“, virðist undir áhrifum frá þeirri sögu, hefur Gunnlaugur sagt frá því að hann hafi sýnt Gissuri Hallssyni verkið og Gissur haft það hjá sér í tvö ár en því næst sent ritið aftur til Gunnlaugs sem „emenderaði“ það sjálfur eftir for-

48 Ásdís Egilsdóttir 2002, 193.

49 Sama rit, 84–85, 193.

skrift Gissurar.⁵⁰ Hér er lýst nánu samstarfi höfðingja og rithöfundar sem er skjólstæðingur hans.

Mikilvægasti atburðurinn í þeim flokki vitrana sem réðu úrslitum um yfirlýsingu Páls biskups á alþingi um heilagleika Þorláks er vitrun Þorvalds prests. Á jólum 1197, fjórum árum eftir að Þorlákur biskup dó en nokkrum vikum eftir að Jón Loftsson helsti andstæðingur hans var borinn til grafar, og skömmu eftir að Ormur Eyjólfsson og Guðmundur prestur höfðu átt samtal sitt um heilagleika Þorláks, vitraðist hinn framliðni biskup presti einum í Hólabiskupsdæmi, Þorvaldi að nafni. Fór Þorlákur að sögn sjálfur fram á að áheit á hann yrðu leyfð, bein hans tekin upp og messudagur í lög leiddur:

Prest einn norðanlands er Þorvaldr hét dreymði fjórum vetrum eptir andlát Þorláks byskups at hann kom at honum ok sagði honum nær veðrátta myndi batna, því at þá var vetr þungur. „Gef ek þat ráð til,“, sagði hann, „at menn leiti graptar míns at sumri ok sé líkami minn ór jörðu tekinn, ok ef nokkur þykkja heilagleiks merki at verða þá geri menn um áheit og dags⟨hald⟩ við mik sem líkar.“ Hvarf hann síðan. Prestrinn sagði Brandi byskupi drauminn ok bauð at sverja.⁵¹

Ráðin sem draummaðurinn Þorlákur gefur Þorvaldi þessum geyma þá áætlun sem fylgt var í smáatriðum sumarið eftir, 1198, þegar áheit voru leyfð á Þorlák og bein hans tekin upp (þótt Þorláksmessa væri fyrst í lög leidd sumarið eftir), enda segir í *Páls sögu biskups*: „var þat allra manna ráð inna vitrustu með orðsendingu Brands byskups, at heilagr dómr Þorláks byskups væri upp tekinn ór jörðu it sama sumar, eptir því sem hann hafði sjálfr fyrir sagt í berri vitran Þorvalds prests á jólum inum næstum áðr.“⁵²

Í leifum B-gerðar og í C-gerð sögunnar er frásögnin af vitrun Þorvalds nokkru lengri og sýnilega upprunalegri, og þar er framhald hennar varðveitt: „Ormr prestr er var kapalín ins sæla Þorláks byskups var þá á vist með Brandi byskupi ok heyrði þessa frásögn ok kom ekki á óvart þessi

50 Ólafur Halldórsson 1958–2000 3, 66: „segiz Gvnlavgr synt hafa sögu Olafs konvngs Gizori Hallz s(yni) ok hafdi sagdr Gizor hia ser þa bok vm fj ár. En sidan hon kom aprt til brodr Gvnlavgs emenderade hann hana sialfr þar sem Gizori þotti þess vid þvrfa.“

51 Ásdís Egilsdóttir 2002, 85.

52 Sama rit, 308.

atburður, af því at honum var hann kunnast, ok beið hann því, svá sem laðaðs manns, hans jarteina.⁵³ Í ljósi þess sem þeir Guðmundur höfðu rætt áður virðist athugasemdin um að Ormi hafi ekki „komið á óvart“ þessi atburður nánast jafngilda viðurkenningu á íhlutun kapelluprestsins í vitrun Þorvalds prests, sem kemur auðvitað eins og pöntuð fyrir klerka.

Í *Guðmundar sögu* A segir enn nákvæmar frá því sem vitraðist Þorvaldi presti „ok morgum qðrum“, og hvernig og af hverjum vitrunin var skráð, í kafla sem vísar einmitt til bréfa Brands biskups sem hann sendi Páli biskupi til alþingis sumarið 1198:

Þena uetr varð uitron um helge Þorlacs byskups. at þat uitraðiz Þorualle preste lunda. ok morgum qðrum firi norðan land. Su uitron var søgð Orme preste Eyiolf s(yne). er var kapalin Thorl(aks) byskups. Hann var þa at Holum með Brande byskupi. EN hann sende þegar. rit um vitronina G(uðmunde) preste Ara s(yne). þui at þeim hafðe orðit aðr rétt um helgina T(horlaks) byskups. ok s(agðe) G(uðmundr) prestr Orme preste. at T(horlacr) byskup uar hinn helgazste maðr. ok var af þui þau missere. mioc heitit a hinn sêla T(horlak) byskup firi norðan land af morgum mønnum.⁵⁴

Hér segir ótvírætt að Þorvaldr prestur lundi hafi sagt Ormi kapellán þessa vitrun en Ormur ritað sjálfur eða látið annan skrá hana og sent ritið Guðmundi presti Arasyni, sem virðist hafa safnaði saman efninu um Þorlák og haft yfirumsjón með undirbúningi. Þá er komin skýring á því hvern þátt Ormur prestur átti í vitrun Þorvalds: hann skrifaði hana sjálfur, og þar með hin örlagaríku fyrirmæli draummannsins um hvað klerkar skyldu aðhafast.

Vitrun Þorvalds prests er lykiltexi í því ferli sem leiddi til helgunar Þorláks því í henni koma fram bein fyrirmæli, talin vera frá hinum andaða biskupi sjálfum, um hvað klerkar skuli taka sér fyrir hendur. Þessum fyrirmælum að handan, skráðum af Ormi kapellán, fylgja klerkar út í ystu æsar á komandi misserum. Verður að teljast sennilegt að vitrun Þorvalds hafi verið meðal þeirra sem Guðmundur sendi til Gunnlaugs á Þingeyrum vorið 1198 að hann skyldi „dikta“, þ.e. endurskrifa á formlegri kirkjulátinu til þess

53 Sama rit, 194.

54 Stefán Karlsson 1983, 91–92.

að rétt yrði staðið að helgun Þorláks samkvæmt hefðum Rómakirkju. Ekki þarf að efast um að Guðmundur hafi talið það hjálpa þessari tilraun klerka til að sýna fram á helgi íslensks manns í fyrsta sinn að vitnisburðurinn væri skráður á bókmáli. Gunnlaugur hefur svo sjálfur sýnt frumkvæði í því að auka við ritið öðrum vitrunum, eins og Vatnsdalsbóndans og Björns einsetumanns á Þingeyrum. Samkvæmt *Guðmundar sögu A* fór Guðmundur vestur um heiði eftir páska 1198 „at hitta uini s(ina) ok frændur“ og fór til vistar heim til Kolbeins Arnórssonar á Stað í Skagafirði.⁵⁵ Þótt veður væru vond, eins og fram kemur bæði í *Guðmundar sögu* og vitrun Þorvalds prests, voru vegalengdir ekki meiri en svo að það hefur mátt senda skrif fram og aftur milli Þingeyra, Staðar og Brands biskups og Orms kapelláns á Hólum.

Ef ritið **Revelaciones Thorlaci episcopi* eftir Gunnlaug Leifsson hefur verið í bréfum Brands biskups til Páls biskups á alþingi 1198 gegndi það lykilhlutverki í því að „upp kæmi“ helgi Þorláks biskups. Svo mikið er víst að aldrei á því tímabili sem um ræðir sem mögulegan ritunartíma þessa verks, 1197–1201, hefur riðið meira á að fá Gunnlaug til að dikta texta á kórréttri latínu fyrir klerka á alþingi.

Þessu næst fylgir önnur sýn í *Þorláks sögu*, en gerðum sögunnar ber ekki saman um hvenær skuli tímasetja hana. Í A-sögunni er mjög stytt frásögn:

Um vetrinn, skírdagsnótt eptir andlát Þorláks byskups, sá einn bóndi er Sveinn hét svá mikit ljós í Skálaholti yfir leiði Þorláks byskups at varla mátti hann sjá kirkjuna fyrir.⁵⁶

Þetta á að hafa gerst á skírdagsnótt 6. apríl 1194. Lengri frásögnin í B-gerð sögunnar virðist hins vegar áreiðanlegri, en hún tímasetur atburðinn í framhaldi af vitrun Þorvalds prests næst á undan:

It sama vár eptir vitranina Þorvalds prests á jólum bar sýn merkiliga fyrir bónda einn réttorðan er Sveinn hét. Hann gekk út skírdagsnótt ok sá í Skálaholt ljós svá mikit fyrir kirkjunni at hann mátti trautt sjá kirkjuna fyrir ljósínu, þar sem var leiði ins sæla Þorláks byskups. Svá hafa vitrir menn virt at fyrir því myndi sú sýn verit hafa at sú

55 Sama rit, 100.

56 Ásdís Egilsdóttir 2002, 85.

er nú mest nýjung at staðnum í Skálaholti er gorkz hefir af bjartleik jarteina ins sæla Þorláks byskups. Þá er vitran Þorvalds prests var sögð um Norðlendingafjórðung ok svá hvar sem sögð var urðu menn henni fegnir, ok hétu þá þegar margir menn á inn sæla Þorlák byskup í sínum nauðsynjum ok þótti vel við verða, en ekki var þat þá enn í leyfi tekit af byskupum.⁵⁷

Hér kemur draumsýnin í framhaldi af og í samhengi við vitrun Þorvalds prests, en svo virðist sem skrifari A-gerðar hafi misskilið tímasetninguna þegar hann stytta textann og miðað við dauða Þorláks en ekki sýn Þorvalds.⁵⁸ Athyglisvert er að hér er vísað til þess sem „vitrum mönnum virtist“ um sýn Sveins bónda og í framhaldi af því sagt frá því hve fegnir menn urðu er „vitran Þorvalds prests var sögð um Norðlendingafjórðung“. Hvort tveggja virðist eiga vel við í riti Gunnlaugs. Athyglisvert er einnig að hér er sagt að menn hafi heitið á Þorlák á Norðurlandi fyrir alþingi 1198, þegar áheit voru leyfð, þótt engar áheitasögur frá þeim tíma sé nú að finna í latínubrotunum eða í *Þorláks sögu* heldur aðeins vitranir og drauma. Undantekningin er sagan af hesti Orms prests á leið til alþingis, eins og áður sagði.

„Bréf um jarteinir og vitranir Þorláks biskups“

Eftir þingið 1198 boðaði Páll biskup Hólabiskup og Guðmund Arason í Skálholt að þeir tækju þátt í upptöku beina Þorláks. Hinn 20. júlí voru bein hans færð úr gröfinni og inn í Skálholtskirkju að viðstöddu miklu fjölmenni. Beinaupptökunni er ítarlega lýst í sögu Þorláks. Í *Guðmundar sögu A* er lögð áhersla á mikilvægi Guðmundar í því ferli sem leiddi til þess að Þorlákur varð helgur:

EN eptir þingit. þa sendir Pall byskup menn sunnan eptir Brande byskupi. ok G(uðmunde) preste Ara s(yne). at þeir skylldu koma suðr iSkala hollt þegar sem skiotaz. þui at Brandr byskup hafðe sent bref um iarteinir ok uitronir Th(orklaks) byskups. ok taka

57 Sama rit, 195.

58 Ýmsar villur í A-gerðinni sýna að hún stendur allfjarri fyrstu norrænu þýðingu latínusögunnar, sbr. Fahn og Gottskálf Jenson 2010, 21–28.

hann iheilagra manna tælo. ok fara þeir suðr eptir þingit. ok koma iSkala hollt at Margretar Messo hinne siðare. EN i þesse þionosto giørð. er þa var giør guðe til dyrðar. ok hinum sêla Thorlachi byskupi. þa sette Pall byskup G(uðmund) prest Ara s(on) nêst þeim byskupunum at allre syslu ok leto þeir han þera kistonne med ser. er byskup var i kirkiv borin. ok G(uðmundr) prestr reð mesto huat sungit var. þa er heil(agr) domren var upp tekinn. Þar uurðo margar merkilegar iartegnir af heilagleic Thorl(aks) byskups med guðe.⁵⁹

Mikilvægi Guðmundar við þessa athöfn tengist því væntanlega að viðstaddir klerkar vissu að hann var ekki aðeins kunnáttusamur um dýrlinga og helga dóma heldur jafnframt einn helsti höfundur þessa máls. Aftur snúinn að Hólum lét Brandur biskup næsta vetur, 14.–16. desember 1198, einnig að áeggjan Guðmundar Arasonar, taka upp bein Jóns Ögmundssonar, fyrsta biskups á Hólum sem lést 23. apríl 1121. Var haus Jóns biskups þveginn og beinavatnið geymt en beinin sett niður aftur með heilögu bænahaldi undir tréhvolfi inni í Hólakirkju. Þetta var þó ekki hin formlega upptaka beina Jóns sem fyrst fór fram hálfu öðru ári síðar.

Á þinginu árið eftir, 1199, lét Páll biskup „ráða upp at bœn manna jarteinir ens sæla Þorláks byskups“ sem þá höfðu verið ritaðar á latínu og leitt var í lög að messa skyldi á dánardegi dýrlingsins 23. desember.⁶⁰ Upplesturinn hefur væntanlega verið liður í einhvers konar Þorláksmessu á alþingi. Sýnir þetta að *Vita S. Thorlaci* hefur verið diktað einhvern tíma frá beinaupptökunni í júlí 1198 og fram til þingsins í júní 1199 þegar lífs-sagan með jarteinum var lesin fyrir þingheim.⁶¹ Kannski hefur efnið verið

59 Stefán Karlsson 1983, 100–101.

60 Ásdís Egilsdóttir 2002, 135.

61 Orðið „jarteinir“ útilokar ekki að lífssagan, eða valdir kaflar úr henni, hafi einnig verið lesin á þinginu, eins og venja var við messu dýrlinga. Í elstu jarteinum Þorláks á norrænu segir að Páll hafi látið lesa upp á alþingi jarteinir „þær er hér eru skrifaðar á þessi bók“ (Ludvig Larsson 1885, 28; Ásdís Egilsdóttir 2002, 135). Handritið AM 645 4to, sem geymir þessar jarteinir, er talið skrifað um 1220, og því hafa fræðimenn ályktað að það hafi verið frumrit AM 645 4to sem Páll lét lesa á alþingi 1199. Frumritið, eða frumrit frumritsins, hefur hins vegar verið á latínu því AM 645 4to er safnrit helgisagna eingöngu með norrænum þýðingum úr latínu. Margt í elstu jarteinunum hefur auk þess á sér augljósan þýðingarbrag, einkum meðferð eiginnafrna (Gottskálf Jensson 2009, 104–105). Þorláksefnið hefur ekki verið þýtt á norrænu fyrr en eftir 1206 (Gottskálf Jensson 2009, 102–105). *Þorláks saga* stendur fremst í AM 645 4to og vantar framan á handritið og söguna svo lífssagan sjálf er glötuð en jarteinirnar einar varðveittar. Ljóst er að lífssagan hefur staðið á undan jartein-

þýtt og skýrt fyrir ólærðum jafnóðum á þjóðtungunni, svo sem alsíða var við messur. Eins og Jakob Benediktsson benti á í grein í afmælisriti Jóns Helgasonar frá 1969 þurfti lífssögu á latínu fyrir messu heilagra manna en upp úr henni voru einnig samin les (*lectiones*) og ortur tíðasöngur (*officia*).⁶²

Vita S. Thorlaci Scalholtensis episcopi et confessoris er höfundarlaust verk. Að minnsta kosti eitt eintak af þessum íslenska latínutexta var til svo seint sem 1397 í kirkjunni á Melum í Melasveit, samkvæmt máldaga hennar (*DI* 4, 193). Á sama tíma kann að hafa verið til annað, ásamt lesum, í kirkjunni í Hólmi á Rosmhvalanesi (*DI* 4, 105). Árni Magnússon fann í upphafi 18. aldar tvö brot úr verkinu, AM 386 I og II, hið fyrra frá því um 1200 en hið síðara eitthvað yngri texti, stytur og endurskrifaður upp úr lífssögunni. Ekki er vítað hvaðan fyrra brotið kemur, en hið síðara er „aptan af *legendario* frá Vallanese í Fljotzdals herade“, eins og segir á seðli með hendi Árna. Í máldögum er vísað til *Vita S. Thorlaci* með heitum eins og „Polláks saga á latínu“ (*DI* 4, 193) og stundum er efni bóka ekki tilgreint. Því verður alls ekki útilokað að fleiri eintök af latínusögunni hafi verið til fram eftir öldum. Þær *Þorlákstíðir* sem við þekkjum í AM 241 A fol. eru frá 14. öld, nema eitthvað úr þeim eigi uppruna í elstu tíðunum frá 1199.⁶³

Vorið eftir fyrstu Þorláksmessuna voru bein Jóns Hólabiskups formlega upp tekin fyrir norðan og færð inn í dómkirkjuna með sama hætti og bein Þorláks. Gegndi Guðmundur Arason lykilhlutverki í helgun Jóns og talaði fyrir málinu á Lögbergi þegar messudagur Jóns biskups var sömuleiðis í lög leiddur á alþingi árið 1200. Guðmundur Arason fól Gunnlaugi Leifssyni að dikta eða komponera *Vita sancti Johannis Holensis episcopi et confessoris*,

unum, en þær ekki staðið einar sér, ekki aðeins af því þannig eru aðrar gerðir *Þorláks sögu* saman settar heldur segir beinlínis á einum stað að frásögnin af beinaupptökunni hafi farið á undan („þann vetr eptir er heilagr dómr ens sæla byskups hafði verit upp tekinn ór jörðu áðr [of] sumarit ok nú hefir áðr verit mjök mart frá sagt“, Ludvig Larsson 1885, 22; Ásdís Egilsdóttir 2002, 128). Þessi orð standa í jartein af húsfreyju sem týnt hafði gullsyngju. Sú jartein kemur einnig fyrir í A- og B-gerð sögunnar en svo mikið stytt að tilvísunina í beinaupptökuna vantar (Ásdís Egilsdóttir 2002, 19, 211). Sjá Fahn og Gottskálk Jensson 2010, 22–23.

62 „[A]ð semja ævisögu (*vita*) dýrlingsins á latínu [...] var beint skilyrði þess að hann yrði tekinn í heilagra manna tölu. Úr þeim texta hafa síðan verið gerðir latneskir textar til litúrgískra nota á messudögum Þorláks, sem og var skilyrðislaus nauðsyn jafnskjótt og messuhald dýrlingsins var upp tekið.“ Jakob Benediktsson 1969, 106.

63 Róbert Abraham Ottósson gaf tíðirnar út árið 1959 og telur líklegt að þær séu eftir Arngrím Brandsson.

og hefur sá texti ásamt tíðasöng hugsanlega verið til og notaður þegar 3. mars árið 1200 þegar messa Jóns biskups helga var sungin í fyrsta sinn við hátíðlega athöfn. Jarsteinir þeirrar norrænu *Jóns sögu helga* sem nú er varðveitt verða allar á árunum 1198–1201. Hólamenn hafa þannig veturinn 1197–1198 hafið vinnu við helgun beggja biskupa, með vitorði og hjálp tveggja Skálholtsklerka, Gissurar Hallssonar og Orms kapelláns, og því starfi hefur að mestu leyti verið lokið vorið 1201.

Vitranir frá riti Gunnlaugs í „Jarsteinabók II“

En lítum nú á það efni sem í svokallaðri „Jarsteinabók II“ er rakið beint til vitrana þeirra „er Guðmundr prestur er síðan var byskup sendi Gunnlaugi múnk at hann skyldi dikta“. Fyrst er frásögn af Valgerði, frumvaxta konu sem „vanstillt var í skapi ok óhlýðin í æsku, orðstór ok óráðin“; þá saga af eigendum hests og uxa; Þórði presti; konu með fótarkerf sem Þorlákur læknaði; og að lokum Eyjólfu nokkrum er bjó skammt frá Hólum. Mikilvægt er að sýna fram á að vitranir þær sem hér eru endursagðar samræmist því sem við höfum að ofan séð að átti við efni þess rits sem Brandur sendi með Ormi kapellán til Páls biskups á alþingi 1198.

Sagnaritarinn – líklega Bergur Sökkason, eins og áður sagði – segist munu „skyndilega yfir fara“ þessar vitranir, sem hlýtur að þýða að efnið sé stytta á þann hátt að vitrunum sé sleppt því allnákvæmar lýsingar á atvikum og orðaskipti persóna benda til að það efni sé heillegt sem tekið er upp og þýtt.

Valgerður verður Þorláks vör á messudegi hans:

Ok um messudaginn sjálfan kenndi hon sýnt óhægenda, ok höfgaði hana. Þá þóttisk hon sjá Þorlák byskup í svartri kápu [kanokabúningi hans], hafa handlín á hendi ok signdi hana ok mælti: „Nú muntu heil verða. Efn þú vel heit þín, ok seg þessa vitran Jóni presti.“ Ok þá vaknaði hún.

Jóladag var hon í kirkju, ok höfgaði henni. Hon þóttisk þá sjá inn helga Þorlák byskup, skryddan ok kórónaðan, ok blezaði lýðinn ok mælti: „Heim skal ek nú skunda í Skálholt,“ sagði hann, „til hámessu, ok styrkja þar Guðs embætti, en ek mun verða þér ásjármaðr, ef þú varðveitir vel þitt ráð.“

Inn þriðja dag í jólum at kveldi var hon at krossi, ok höfgaði henni. Þá þóttisk hon sjá inn sæla Þorlák byskup ok spurði hvílikt þess manns ráð væri er Þórðr hét er andazk hafði í Fljótum [í Skagafirði].

„Sætt er ráð hans,“ kvað hann.

Hon mælti: „Hvat má mest fyrir Guði?“

Hann svarar: „Bæn ok ölmusugjafir.“

Hon mælti: „Hversu lengi mun ek lifa?“

Hann svarar: „Mjök lengi. Í inni þriðju sótt muntu andask.“⁶⁴

Þannig endar vitrunin í þetta sinn. Síðasta svar draummansins er auðvitað hæfilega órætt fyrir slíkan spádóm. Níunda dag jóla birtist Þorlákur svo Valgerði aftur, áminnir hana og Sigvalda „veiðimann“ hennar að fara til messu og biður hana fyrir skilaboð til Þorvarðar nokkurs sem beðið hafði Þorlák fulltingis. Svo er að skilja af vitrun þessari að sjálfur vilji Þorlákur að slíkir atburðir séu sagðir lærðum mönnum, hér prestinum Jóni, til þess að þeir séu skráðir. Minnir það á vitranir þær sem raktar voru í tengslum við „bréf“ Brands biskups og gæti bent til þess að vitrunin eigi að hafa átt sér stað jólin 1197. Erfitt er að bera kennsl á fólkið sem nafngreint er vegna þess að hvorki föðurnöfn né örnefni eru tilgreind, en það er raunar regla í *miracula*-frásögnum á latínu. Þó er ljóst að atburðurinn varð ekki í Skálholti því þangað stefnir Þorlákur í vitruninni og dýrlingurinn birtist því Valgerði í einhverri annarri kirkju.

Frásögnin af vitrun Valgerðar gefur ekki með vissu til kynna hvaða ár atburðurinn á að hafa gerst. Umtalið um „Þorláksdag“ og „messudag“ Þorláks bendir til tíma eftir 1199, en þá var Þorláksmessa í lög leidd. Aftur á móti er Valgerður ekki í kirkju á „Þorláksdegi“, og draummaðurinn Þorlákur áminnir hana ekki um að fara til messu, eins og hann gerir á níunda dag í jólum, þegar hún liggur og sefur þá er menn voru farnir til messu. Þorlákur sjálfur er ekki einu sinni á leið til messu Þorláksdag, líkt og hann segist ætla að skunda heim í Skálholt til hámessu á jóladag. Það virðist því ekki vera haldin hátíðleg Þorláksmessa í kirkjunni sem Valgerður sækir, sem er væntanlega kirkja Jóns prests. Í upphafi frásagnarinnar, þegar Valgerður missir vitið einhvern tíma nærri jólum, heitir Jón prestur á Þorlák með bænasoð og lofar að ef hún taki vit sitt aftur skuli

hún syngja „fimmtigi sinnum [Pater noster] Þorláksdag, meðan hon lifði ok hon mætti mæla“.⁶⁵ Norðlendingar voru að sögn farnir að heita á Þorlák fyrir sumarið 1198, það er að segja áður en það var leyft af biskupum. Fyrst ekki er messað í kirkjunni á „messudag“ Þorláks, virðist átt við daginn sem síðar varð messudagur Þorláks, og að hér hafi þýðandi ritsins notað til tímasetningar orðin „Þorláksdag“ og „messudag“ Þorláks, þótt formlega hafi Þorláksmessa ekki verið haldin hátíðleg fyrir en síðar, enda hafi hann vanist því að vísa svo til þessa dags ársins. Ég hallast því að tímasetningu vitrunarinnar jólin 1197. Maður saknar hins vegar athugasemdar á borð við „í þann tíma var enn ekki í lög leiddur messudagur Þorláks“. Ef sýnin á að hafa átt sér stað eftir 1199, mætti hugsanlega leysa vandann sem þá skapast með tilgátu um að ekki hafi þurft að nefna messuna í kirkjunni, en Þorlákur hafi verið of lítillátur til þess að áminna Valgerði um að fara til sinnar eigin messu, eða þá að frásögninni hafi síðar verið bætt við rit Gunnlaugs, eftir að það hafi verið notað af Ormi kapellán á alþingi 1198. Dæmi eru um þetta síðasta annars staðar í Þorláksjarsteinum og greinileg tilhneigingin í Þorláksefninu til þess að halda áfram söfnun jarsteina.⁶⁶ „Jarteinabók II“ er tekin saman um miðja 14. öld en hún er varðveitt í handriti frá 17. öld (AM 379 4to). Ýmislegt getur hafa aflagast í textanum eða nýju efni verið bætt við. Niðurstaðan verður þá sú að Vitrun Valgerðar stríði ekki gegn tilgátu minni um ritunartíma **Revelaciones Thorlaci episcopi* en veiti henni aðeins takmarkaðan stuðning.

Jarteinasögurnar sem á eftir fylgja af eigendum hests og uxa og Þórði presti virðast ekki geyma neitt sem nota megi til tímasetningar eða staðar-ákvörðunar, nema hvað sýn prestsins á að hafa borið upp á skömmu fyrir messudag Þorláks. Meiri von er til þess að tímasetja söguna af konu með fótarverk því sá atburður virðist hafa orðið „þá nótt er menn veittu heimsókn Guðmundi inum dýra er síðan var múnkr at Þingeyrum“.⁶⁷ Þorlákur birtist konunni, lækna hana og heldur af stað til þess að hjálpa

65 Sama rit, 244.

66 Í svokallaðri „Jarteinabók I“ (í raun síðasti hluti elstu norrænu þýðingarinnar á *Vita S. Thorlaci*), sem varðveitt er í AM 645 4to (frá því um 1220), er sagt að Páll hafi látið lesa á þinginu jarteinir „þær er hér eru skrifaðar á þessi bók“. Sú fullyrðing stenst þó ekki því í framhaldinu er sagt frá atburði sem gerðist „annan vetr frá því er upp var tekinn heilagur dómr ens sæla Þorláks byskups“, þ.e.a.s. veturinn eftir þingið. Sjá nánar Gottskálf Jenson 2009.

67 Sama rit, 246.

Guðmundi dýra „sem ek heyri nú bundinn“, eins og hinn framliðni biskup tekur til orða í vitruninni.⁶⁸ Hér er sennilega vísað annaðhvort til aðdraganda eða eftirmála Lönguhlíðarbrennu vorið 1197, en dæmt var í því máli á alþingi um sumarið þótt eftirmálin stæðu til 1200. Stungið hefur verið upp á því að þarna sé um að ræða aðför að Guðmundi dýra aðfaranótt 19. september 1199, sem sagt er frá í *Guðmundar sögu dýra*.⁶⁹ Þar er þess samt ekki getið að Guðmundur hafi verið bundinn eða að tíðindi þess efnis hafi spurst út.⁷⁰ Í *Þorláks sögu* heyrir þetta efni til í frásögninni af bágbornu ástandi landsins eftir fráfall Þorláks. Sagnfræðilega áreiðanlegar upplýsingar um framvindu atburða í deilum þessum eru takmarkaðar og erfitt að tímasetja atburðinn með vissu sem hér er vísað til í hinni yfirnáttúrulegu vitrun. Nafn Þingeyra og sú staðreynd að Þorlákur er á leið til að aðstoða höfðingjann Guðmund dýra, sem hélt sig fyrir norðan, styrkja tengslin við það efni sem farið var yfir í sambandi við „bréf“ Brands biskups. En ef um er að ræða atburð frá því í september 1199 getur frásögn af honum ekki hafa staðið í riti Brands biskups sem hann sendi Páli biskupi til alþingis sumarið á undan.

Tengslin við Norðurland styrkjast frekar í síðustu jarteininni um mann að nafni Eyjólfur „er bjó skammt frá byskupsstóli á Hólum.“

Nokkrar Þorláksvitranir aðrar úr svonefndri „Jarteinabók II“ gætu átt uppruna í þessu sama riti Gunnlaugs munks. Skömmu áður hefur skrásetjari sögunnar boðað norðlenskar jarteinir í framhaldinu: „Þessar jarteinir hafa orðit í öðru byskupsríki á Íslandi“.⁷¹ Jarteinin á undan gerist á Austfjörðum, þ.e. í Skálholtsbiskupsdæmi, svo hér er átt við Hólabiskupsdæmi. Hvorki latínulegt orðalagið né norðlenskt efnið sannar þó að það eigi uppruna í vitranasafni Gunnlaugs því jarteinir þessar hafa einnig upphaflega verið á latínu, a.m.k. ef þær tilheyrðu *Vita S. Thorlaci*. Jarteinirnar sem fylgja þar á eftir eru tengdar Þingeyraklaustri og Flatey á Skjálfanda. Sýn Þorbjargar minnir um margt á sýn Valgerðar. Lýkur henni á því að Þorlákur biður að fyrirburðurinn sé sagður lærðum manni, Þorsteini Tumasyni (um 1155–1224) er „síðan var ábóti“ í Saurbæ í Eyjafirði (líklega frá 1212). Þá er sögð sýn Úlfrúnar einsetukonu á Þingeyrum, sem

68 Sama rit, 246.

69 Sama rit, 246.

70 Jón Jóhannesson et al. 1946 1, 207–208.

71 Ásdís Egilsdóttir 2002, 238.

einnig kemur fyrir í *Guðmundar sögu* A þar sem hún segir Guðmundi, sem þá er orðinn biskupsefni, að María hafi vitrað sér það að Guð og hún sjálf vilji að Guðmundur væri biskup.⁷² Úlfrún sér Þorlák einnig „í kanúkabún-aði“, líkt og Valgerður í vitrun hennar að framan, sem með vissu tilheyrði **Revelaciones Thorlaci episcopi*. Báðar vitranirnar minna raunar nokkuð á „Rannveigar leiðslu“, þótt þar sé Þorlákur ekki í aðalhlutverki eins og hér. Þær vitranir um Þorlák sem er að finna í næstu köflum virðast einnig hafa gerst í Hólabiskupsdæmi. Þar að auki gætu hugsanlega leynst vitranir frá þenna Gunnlaugs meðal jartheina Jóns biskups helga, enda kemur Þorlákur við sögu ásamt Jóni helga í sumum þeirra. Athugun á þessu myndi þó teygja efnið um of út fyrir mörk þessarar greinar.

Sýn Brestis – „svá hefur bróðir Gunnlaugr ok sagt í latínu“

Einhver áhugaverðasti kaflinn úr þessu meinta og mögulega efni úr **Revelaciones Thorlaci episcopi* eftir Gunnlaug Leifsson er „Sýn Brestis“, sem varðveitt er í *Ólafs sögu Tryggvasonar hinnu mestu*. Sýnin kemur fyrir í D-gerð sögunnar sem, eins og að framan sagði, er upprunalega frá miðri 14. öld en varðveitt í AM 62 fol. (ofanverð 14. öld) og í kafla í *Flateyjarbók* (GKS 1005 fol.) sem skrásettur hefur verið um 1390. Vitrun Brestis, sem með vissu er þýdd úr latínuriti eftir Gunnlaug Leifsson („svá hefur bróðir Gunnlaugr ok sagt í latínu“), er skotið inn í hina miklu samsteypusögu um Ólaf konung Tryggvason, sem einnig geymir mikið efni úr latínusögu Gunnlaugs um konunginn. Sumir fræðimenn hafa því skiljanlega dregið þá ályktun að „Sýn Brestis“ sé líka tekin úr latínusögunni.⁷³ En þegar texti *Flateyjarbókar* er skoðaður nánar kemur hins vegar í ljós að um er að ræða latínurit sem hefur haft að geyma fleiri sýnir sem tengdust andláti Þorláks biskups. Þeim sem gerði D-söguna hefur þótt viðeigandi að skjóta „Sýn Brestis“ inn í sögu konungsins aðeins vegna þess að persóna Ólafs Tryggvasonar kemur þar fyrir.

En skoðum þessa frásögn:

Sva hefir brodir Gvnlavgr ok sagt j latínv at a því ari er Þorlacr
byskvp [Rvnolfs s(on)] for fram af þessi verolld. bar merkiligá syn

72 Jón Jóhannesson et al. 1946 1, 155.

73 Sbr. Ólafur Halldórsson 1958–2000 3, cccxv (vísar í Björn M. Ólsen 1893, 290–293); Sveinbjörn Rafnsson 2005, 263.

fyrir þann mann er Brestir h(et). a þann hatt at hann þottiz vera j kirkio staddr á þen sínní. þa fell a hann svefn. þa syndíz honvm sem tvngl færi a hímnínvm af avstr ętt ok þangat yfir sem hann var ok syndíz honvm sem vęri j þvi eitt skíp ok þar a sitiandi íj menn med biartri ok blidligri asiánv ok þessa þottiz hann spyría hverír þeir vęri. Annar þeirra s(varar). her er Olafr konvngv T(ryggva) s(on) ok Sigvrdr byskvp. hvert skvlo þít fara. þeir s(vqrđv). vit skvlvm fara j Skala hollt at finna Thorlak byskvp er nv er saladr ok hann med ockr flytía. ok eptir þat foro þeir fram sínn veg. En Brestir vaknadi. Ok a somu nott dreymdi Bresti annan dravm. hann þottíz vera vti staddr ok þottíz sia þat sama skíp fara aptr a veg. honum syndiz þa íj menn j skípínv íj ína somu ok fy(r). ok þar þottíz hann kenna Þorlak byskvp j milli þeirra. Þa m(ęllti) Brestir. ertv Þorlakr byskvp. hann s(varar). ek em. s(egir) hann. Brestir s(egir) þa med mikilli a hyggío hvern skvlv ver nv hafa byskvp eptir þíg hann s(varar). Magnvs [Einars s(on)] skvlo þer hafa byskvp ok andaligan fodr. ok eptir þat hvarf þessi syn fra Bresti.⁷⁴

Vitrunin er gott dæmi um þá myndauđgi sem stundum má finna í kristnum bókmenntum um handanheiminn.⁷⁵ Orminn langa, skip Ólaf Tryggvasonar, ber fyrir tunglið (var „í því“) eða öllu heldur skipið flyst einhvern veginn með tunglinu sem ber hratt yfir himininn úr austurátt og til Brestis. Síðan heldur það áfram í Skálholt, svo Brestir virðist staddur í sunnlenskri kirkju austan Skálholts. En hér er um yfirnáttúrulegan atburð að ræða og ekki rétt að gera of miklar kröfur til raunsæis. Í hinu fræga langskipi sást Ólafur Tryggvason síðast á lífi í Svoldarorrustu. Sjálft skipið og afdrif konungs eru leyndardómur sem valda miklum vangaveltum í sögum Þingeyramunkanna um Ólaf Tryggvason. Gunnlaugur nýtir sér þarna ef til vill rit sitt um konunginn þegar hann diktar vitrunina um Þorlák. Af tveimur kostum er sá einfaldari að gera ráð fyrir að Gunnlaugur hafi skreytt þessa „sýn“ en að Brestir hafi lesið latínurit Gunnlaugs og orðið innblásinn af því í draumum sínum.

Í *Flateyjarbók* er þessum orðum bætt við í lokin:

74 Ólafur Halldórsson 1958–2000 3, 65. Höfundur hefur bætt við hornklofum um föðurnöfn biskupanna.

75 Jonas Wellendorf 2009 gerir skil ríkulegum hugmyndaheimi kristinna vitrana á miðöldum.

ok uaknade hann. þessi brestir er synína sa var afui Jons byskups ok bio sidan j þykkva bæ j verí ok enn bar flæire merkiligar synir firir menn þa er menn frettu fram for þorlaks byskups af þessum heími.⁷⁶

Þetta síðasta sýnir að sá sem skrifaði texta *Flateyjarbókar* þekkti efni úr **Revelaciones Thorlaci episcopi* eftir Gunnlaug Leifsson því umsögnin á engan veginn við um *Ólafs sögu Tryggvasonar*, þar sem ekki hefur verið að finna „fleiri merkiligar sýnir“ sem bar fyrir menn „þá er menn fréttu framför Þorláks byskups af þessum heimi.“

Í norrænu þýðingunni á „Sýn Brestis“ er Þorláki helga Þórhallssyni ruglað saman við nafna sinn Þorlák eldri, sem var Runólfsson, og Magnúsi Einarssyni, eftirmanni Þorláks eldri, bætt við fyrir einfaldan misskilning þýðandans á latínutexta Gunnlaugs.⁷⁷ Afar ólíklegt verður að teljast að Gunnlaugur Leifsson hafi bæði safnað vitrunum um Þorlák yngri og Þorlák eldri, sem engar heimildir eru um að menn hafi viljað gera helgan með sama hætti og Þorlák yngri.⁷⁸ Ef svo væri yrðum við að gera ráð fyrir glötuðu vitranariti eftir Gunnlaug um Þorlák Runólfsson. Ruglingurinn er til kominn vegna þess að Gunnlaugur hefur ekki skrifað föðurnöfn þessara biskupa í latínutexta sínum heldur aðeins eiginöfnin *thorlacus* og *magnus*.

Það sem einkennir latínutexta frá þessum tíma í samanburði við norræna texta er einmitt að þar eru ekki notuð föðurnöfn (*patronymica*) sem kenninöfn.⁷⁹ Jafnvel erkibiskupinn Eysteinn Erlendsson er aðeins Eysteinn eða *Augustinus* í formála sagnarits Theodoricusar *Historia de*

76 Ólafur Halldórsson 1958–2000 3, 65.

77 Magnús Einarsson var biskup í Skálholti 1134–1148. Hann lést í húsbúna ásamt fjölda annarra.

78 Einhverjar vísbendingar eru þó í *Hungurvöku* um himnaför Þorláks Runólfssonar (d. 1133), sem verið hafði fóstri Gissurar Hallssonar, en frásagnir þeirrar sögu eru, eins og segir í formála, hafðar eftir Gissuri. Sagan segir að sama dag og Þorlákur Runólfsson andaðist og á sömu stundu hafi prestur á faraldsfæti heyrt sungna *cantilena Lamberti episcopi* (Ásdís Egilsdóttir 2002, 27). Einnig kemur fyrir meðal heilagra manna íslenskra í „Rannveigar leiðslu“ Þorlákur eldri, þ.e. Runólfsson, en þar er hann talinn minna heilagur en Jón Ögmundsson, Þorlákur Þórhallsson, Björn Gilsson og Ísleifur Gissurarson.

79 Norræn föðurnöfn voru raunar til vandræða í latínutextum á öllum öldum og lærðum mönnum tókst aldrei að koma saman traustu kerfi til þess að endurskapa þau á latínu. Þetta sést glögglega á hinum mörgu og ólíku útgáfum sama nafns sem fyrir koma í þeim latneskum þýðingum íslenskra miðaldasagna sem prentaðar voru fram á 19. öld.

antiquitate regum Norwagiensium. Það sama gildir um lengsta latínubrotið úr *Þorláks sögu* (AM 386 4to II); í því heitir Jón Loftsson aðeins *Johannes preclarus princeps huius patrie* en í A-gerð sögunnar stendur á sama stað „Jón Loftsson er þá var mestr höfðingi á Íslandi“.⁸⁰ Það er raunar ófrávikjanleg regla í þeim íslensku latínutextum um Þorlák (sögutextum, jarteinum, lesum og tíðaversum), sem varðveittir eru, að föðurnöfnum er sleppt. Það sama sést jafnframt í elstu norrænu jarteinunum í AM 645 4to (með einni undantekningu), enda þýddar úr latínu. Í jartein um Gissur Hallsson í þessum texta heitir hinn virðulegi höfðingi Haukdæla aðeins „Gizurr, góðr höfðingi ok gofugr“⁸¹ en í C-gerð sögunnar, í handriti frá 17. öld, hefur föðurnafni hans verið bætt við jarteinina. Nefna mætti fleiri dæmi. Í yngri gerðum sögunnar bæta þýðendurnir oft föðurnöfnum við, ef þeir þá þekkja þau, og það hefur þýðandi „Sýnar Brestis“ reynt að gera.

Hugsanlega hefur áhugaleysi latínuklerka á feðrun manna stafað af því að hugmyndafræði kirkjunnar vildi gera alla menn jafna frammi fyrir Drottni, en sennilegri skýring er þó sú að íslenskir höfundar latínutexta hafi sett sig í stellingar og skrifað eins og fyrir alla klerka heimsbyggðarinnar. Franskur eða ítalskur kardináli sem las íslenskan latínutexta hafði þá ekkert við þær upplýsingar að gera að Gissur væri sonur einhvers Halls í Haukadal eða Jón sonur einhvers Lofts í Odda. Enginn franskur eða ítalskur latínutexti veitti slíkar upplýsingar. Þetta er þeim mun sennilegri skýring sem íslenskum bæjarheitum og örnefnum er yfirleitt einnig sleppt í slíkum textum, nema ef um er að ræða biskupssetur, klaustur eða markverða kirkju.

En þótt Gunnlaugur hafi aðeins skrifað þarna *thorlacus* og *magnus*, hví hefur þýðandinn þá ekki borið kennsl á Þorlák helga? Mistökin hafa átt sér stað þegar hann reyndi að átta sig á því hver þessi *magnus* væri sem draummaðurinn Þorlákur spáir að verði eftirmaður sinn. Í *Þorlákstíðum* frá miðri 13. öld segir á einum stað *Aquilonis iam latera / magno regi sunt subdita* („Jaðrar Norðursins / heyra nú undir hinn mikla konung“). Á fjórða áratug síðustu aldar misskildi Paul Lehmann þetta vers, hélt að þarna væri vísað til Magnúsar konungs Erlingssonar (1156–1184) þótt hinn „mikli konungur“

80 Ásdís Egilsdóttir 2002, 63.

81 Ásdís Egilsdóttir 2002, 112. Hugsanlega hefur staðið þarna *Giserus, optimus princeps ac nobilis*.

sé örugglega Kristur sjálfur, sem nú hafði lagt undir sig Ísland enda tíðirnar frá miðri 14. öld.⁸²

Rót vandans er uppruni hins norræna Magnúsarnafns. Eins og E.H. Lind benti á í fornafnareglistri sínu er nafnið upprunalega myndað af latneska lýsingarorðinu *magnus*. Fyrsti nafnberinn var Magnús góði Norregskonungur, sonur Ólafs helga Haraldssonar.⁸³ Í *Ólafs sögu helga* segir frá því er Sighvatur skáld valdi drengnum nafn og lét skíra hann í höfuðið á Karlamagnúsi sem heitir á latínu *Carolus magnus*. Fyrsti íslenski nafnberinn var síðan skírður í höfuðið á Magnúsi góða, hann var Þorsteinsson Síðu-Hallssonar, sem aftur var föðurafi Magnúsar Einarssonar Skálholtsbiskups, eftirmanns Þorláks Runólfssonar. Magnúsarnafnið gat því valdið misskilningi þegar það kom fyrir í latínutexta.

Það sem staðið hefur í texta Gunnlaugs hefur verið eitthvað í þessa veru: *magnum habetote vos presbyterum et patrem spiritualem* (mikinn skulu þér hafa biskup og andalegan föður).⁸⁴ Þetta hefur þýðandi „Sýnar Brestis“ skilið sem „Magnús skulu þér hafa biskup...“, og bætt við „Einarsson“ af því að hann þóttist hér þekkja ákveðinn Skálholtsbiskup. Þá hefur hann einnig bætt við „Runólfsson“ fyrir aftan nafn Þorláks af því að hann kunni utan að röð elstu biskupa á staðnum. Höfum í huga að þýðandinn hafði mestan áhuga á persónu Ólafs Tryggvasonar í vitruninni en hirti minna um upphaflegt samhengi frásagnarinnar. Misskilningur hans er kaufalegur en þó er honum nokkur vorkunn. Honum hefur ekki dottið í hug að latneska orðið *magnus* væri hér lýsingarorð. Þvert á móti hefur hann þóst glöggur að átta sig á því hver þessi Magnús biskup væri, því svo vildi til að eftir Þorlák eldri varð biskup í Skálholti maður með því nafni.

Önnur mistök hins norræna þýðanda „Sýnar Brestis“ eru þau að svar hins framliðna Þorláks við spurningunni um eftirmann sinn hafi mátt vera svo ljóst og ótvírætt að beinlínis væri gefið upp eiginnaftir eftirmannsins (föðurnafninu hefur hann bætt við sjálfur). Spásvör í vitrunum eru öll fremur óljós og loðin, svo sem viðeigandi er þegar veitt er innsýn í ókomna

82 Róbert Abraham Ottósson 1959, 79.

83 E. H. Lind 1905–1915, 756.

84 *Presbyteri* (í flt.) kemur tvisvar fyrir í latínubrotum *Þorláks sögu* í tengslum við upptökusöguna. Norræna orðið „prestur“ er dregið af *presbyter*, sem er tökuorð úr grísku og merkti „öldungur“, með öllum þeim merkingaraukum sem fylgja: „ráðsmaður“, „klerkur“, „biskup“, „höfðingi“, „skörungur“.

tíð.⁸⁵ Þannig svarar Þorlákur í sýn Valgerðar spurningu hennar um hve lengi hún eigi eftir ólifað með hæfilega óljósum hætti: „Mjök lengi. Í inni þriðju sótt muntu andask“.⁸⁶ Eins og við sáum að ofan er sýn Valgerðar beinlínis sögð vera úr vitranasafni Gunnlaugs.

Síðast en ekki síst má benda á að í *Þorláks sögu* A og C-gerð (eyða er á þessum stað í B-gerð) eru Þorláki biskupi eignuð mjög svipuð ummæli á dánarbeiði. Eitt hið síðasta sem hinn deyjandi biskup segir við Gissur Hallsson og aðra lærða menn sem hjá honum eru (þar á meðal er Ormur kapellán) er þetta: „en næst eptir mik mun koma mikill höfðingi“; eða eins og C-gerðin hefur það: „en sá mun koma eftir mik, er mikill skör-úngr mun.“⁸⁷ Orðalagsmunur í gerðunum bendir til tveggja sjálfstæðra þýðinga úr latínu. Hér getur vel hafa staðið í latínusögunni eitthvað um *magnus presbyterus*. Ekki þurfa ummælin samt, þótt lík séu, að hafa verið með nákvæmlega sama orðalagi í *Vita S. Thorlaci Skalholtensis episcopi et confessoris* og riti Gunnlaugs, **Revelaciones Thorlaci episcopi*, því í fyrra skiptið talar Þorlákur á dánarbeiði en í hinu síðara er hann framliðinn og ávarpar Bresti úr langskipi Ólafs Tryggasonar.

Hér skýrist kannski líka hvers vegna Brestir þessi er sagður af Jóni presti Þórðarsyni, skrifara *Flateyjarbókar*, hafa síðar búið í Þykkvabæ í

85 Loðnum og óræðum svörum draummanna fylgir stundum ráðning á eftir. „Draumur Huga prests“ í *Hauksbók* (frá 1306–1308) er góður til samanburðar. Atburðurinn á að hafa gerst á Ögvaldsnesi í Noregi skömmu fyrir orrustuna við Stanfurðubryggju (Stamford Bridge) árið 1066, þar sem Haraldur konungur harðráði féll. Þátturinn er talinn ritaður á 13. öld en frumgerð „Draums Huga prests“ gæti verið frá 12. öld (Gillian Fellows Jensen 1962, cxxxviii, clii). Huga dreymir „albera“ konu í kirkjugarðinum sem biður hann um sérstaka meðferð á beinum sínum. Í staðinn spyr prestur um óorðna atburði: „segþv mer þa segir prestr hversv man konvngi varvm faraz or landi. hon svarar fellr hann. prestr spvrði hverr man þa raða ríki. Friðleifr s(egir) hon. hve lengi ræðr hann s(egir) prestr. .vij. vetr ok xx. s(egir) hon. hvat tekr þa við s(egir) hann. Styrlavgr man þa koma s(egir) hon. hversv lengi man hann ríkia segir prestr. tiv vetr segir hon. hvat tekr þa vid s(egir) hann. Goðraðr ok Goðvili ok Harðraðr s(egir) hon. hverr verðr þeira langæztr. Harðraðr s(egir) hon. <hve> lengi ræðr hann segir prestr. .v. vetr ok .xx. segir hon en eftir hann verða morg illvirki ok mvn ek nv eigi segia framar. prestr vaknar... en þar var Olafur kyri er <hon> kallaði Friðleif en Magnus berfœttr þar er hon nefndi Styrlavgr Eysteinn þar er hon nefndi Goðrað en Olafur þar er hon nefndi Goðvilia en Iorsala Sigvrðr þar er Harðraðr var en gvð fyrirbavð at hon segþi þav illvirki er siþar vrðv gor“ (Jensen 1962, 44). Ég þakka Jonasi Wellendorf fyrir að benda mér á þetta dæmi úr *Hauksbók*.

86 Ásdís Egilsdóttir 2002, 244.

87 Sama rit, 81; Guðbrandur Vigfússon et al. 1856–1878 1, 111, 297.

Veri.⁸⁸ Þar stofnaði auðmaðurinn Þorkell Geirason munkaklaustur árið 1168 og gaf því eigur sínar. Klaustrið var af reglu Ágústínusar og fyrsti prior og ábóti þess var Þorlákur Þórhallsson. Brestir hefur þá verið ungur maður þegar Þorlákur lést árið 1193 og kannski þegar tengdur klerkum í Þykkvabæ. Hann hefur síðar gengið í klaustrið og er þannig dæmigerður fyrir svo marga heimildarmenn um elstu vitranir og jarteinir tengdar Þorláki að þeir eru oftast tengdir kirkjulegum embættum. Ef Brestir hefur þegar búið í sömu sveit, passar það við lýsinguna á ferð tunglsins og skipsins í vitrun hans.

Jón Þórðarson bætir því við að Brestir hafi verið afi „Jóns biskups“. Erfiðlega hefur gengið að ákvarða hvaða biskup þetta sé, vegna þess að fræðimenn hafa tímasett „Sýn Brestis“ til dánarárs Þorláks Runólfssonar 1133, og þá er ekki um neinn íslenskan biskup að ræða sem heitir þessu nafni og getur verið barnabarn Brestis.⁸⁹ Ef við reiknum með dánarári Þorláks yngri, 1193, er hins vegar úr fjórum Jónum að velja: Halldórssyni (1322–1339), Indriðasyni (1339–1341), Sigurðssyni (1343–1348) og Eiríkssyni (1358–1390). Sá síðasti var Hólabiskup, hinir í Skálholti. Eiríksson er of ungur, fæddur 1310–1320, til að Brestir geti verið afi hans. Sigurðsson sat ekki nema fjögur ár í embætti á Íslandi, varð óvinsæll og ástæðulaust að minnast hans. Indriðason hafði verið prestur í Selju í Noregi og dó í embætti hálfu öðru ári eftir að hann kom til Íslands. Þekktastur þessara biskupa og mikilvægastur var tvímælaust Jón Halldórsson, einhver lærðasti klerkur síns tíma á Íslandi og í Noregi, sem setti varanlegt mark á íslenskar bókmenntir og lærdóm næstu öldina á eftir. Hann er að vísu oftast talinn Norðmaður, vegna þess að hann ólst upp í klaustri í Bergen. Þó átti hann íslenska móður, nafn hennar er a.m.k. íslenskt, Freygerður, og er við hana kenndur í Flateyjarannál, er hann kemur til landsins 1323, ef til vill vegna þess að hann hefur misst föður sinn ungur, eða ekki mátt alast upp með honum fyrir síða sakir. Einn fræðimaður getur sér til að þess vegna hafi hann verið fóstraður í klaustrinu í Bergen.⁹⁰ Brestir virðist hafa verið ungur þegar Þorlákur lést og gæti verið fæddur um 1175. Ef Halldór faðir Jóns var sonur Brestis, og ef til vill sjálfur munkur, á Íslandi eða í Noregi, sem eignaðist hann og bróður hans Finn (sem einnig var prestur í Bergen)

88 Ólafur Halldórsson 1958–2000 3, cxxiv–cxxv.

89 Sveinbjörn Rafnsson 2005, 248–249.

90 Shaun F. D. Hughes 2008, 137–138.

í skömm, þá gæti dæmið gengið upp. Á þessum tíma eru klerkar mikið í förum milli Íslands og Noregs. Jón biskup hefur verið fæddur um 1275. Vegna þess að hann var mjög frægur á Íslandi og næstur Bresti í tíma af þeim Jónum sem setið höfðu á biskupsstóli, nægði skrifara *Flateyjarbókar* að nefna hann „Jón biskup“.

Í „Sýn Brestis“ er atburðurinn færður til 1193, andlátsárs Þorláks biskups, eins og elstu vitranirnar í „bréfi“ Brands biskups sem sagt var frá að ofan: vitrun bóndans í Vatnsdal, vitrun Björns einsetumanns á Þingeyrum og draumur Gissurar Hallssonar. Þar með er sýnt að vitrun í vitranariti Gunnlaugs Leifssonar sé nógu gömul til þess að hafa staðið í bréfi Brands biskups sem Ormur *capellanus* bar Páli biskupi á alþingi 1198, en einmitt þetta var torvelt að sýna fram á, svo að óyggjandi væri, einungis með því að nota efni úr svokallaðri „Jarteinabók II“ rakið til latínurits Gunnlaugs. Ýmislegt í „Sýn Brestis“, svo sem hinir yfirnáttúrlegu framhaldsdráumar, minnir jafnframt á drauma Valgerðar sem eins og áður sagði eru raktir beint til þeirra vitrana sem Guðmundur sendi Gunnlaugi „að hann skyldi dikta“.

Án þess að hér verði fjallað frekar um efnið í þessu glataða latínuriti Gunnlaugs má þó segja að markmið þessarar rannsóknar hafi náðst: að endurheimta efni úr **Revelaciones Thorlaci episcopi* í varðveittum ritum á norrænu, ákvarða nánar ritunartíma þessa glataða texta og skýra tilefnið að rituninni. Þótt erfiðlega hafi gengið að sýna fram á að vitranir og jarteinir í „Jarteinabók II“, sem sagðar voru eiga uppruna í latínuriti Gunnlaugs, væru örugglega eldri en frá alþingi 1198, má skýra það svo að síðar hafi verið bætt við ritið nýjum jarteinum. Þessar nýju jarteinir hafa þá vakið áhuga Bergs Sökkasonar af því hann fann þær hvergi annars staðar, en höfuðvitrunum ritsins hefur hann sleppt úr „skyndilgri“ yfirferð sinni af því þær höfðu þegar verið raktar í *Þorláks sögu*. Eftir stendur að Gunnlaugur og Þingeyramunkar eru orðaðir við vitranasafn á latínu um Þorlák helga sem að öllum líkindum hefur verið í bréfum Brands Hólabiskups sem hann sendi með Ormi kapelláni til alþingis 1198.

Í lokin er svo rétt að segja nokkur orð um notkun þessa latínurits eftir að það var sýnt Páli biskupi á alþingi árið 1198 og það haft til þess að réttlæta leyfi til áheita á Þorlák; þá ákvörðun að taka upp úr gröfinni bein hans og flytja þau inn í Skálholtskirkju og búa um þau þar sem heilaga dóma.

Hver skrifaði *Vita S. Thorlaci*?

Sá vitnisburður um **Revelaciones Thorlaci episcopi* eftir Gunnlaug munk sem hér hefur verið tekinn saman er að miklu leyti fenginn úr *Þorláks sögu* á norrænu. Því er nauðsynlegt að ljúka þessari athugun með því að skoða hugsanlegt samband hins glataða vitranarits Gunnlaugs við lífssögu Þorláks á latínu. Ljóst er að allar norrænar gerðir Þorláks sögu eiga uppruna í sömu eða svipuðum þýðingum á *Vita S. Thorlaci*.⁹¹ Þegar *Vita S. Thorlaci* var ritað af óþekktum latínuklerki eða klerkum fyrirfannst aðeins eitt rit um heilagleika Þorláks og það var **Revelaciones Thorlaci episcopi* eftir Gunnlaug Leifsson. Þetta rit notaði höfundur eða höfundar lífssögunnar sér óspart, eins og við höfum séð að ofan. Strax sumarið 1198 hafa þó bæst við jarteinir frá alþingi og frá beinaupptökunni í Skálholti sem klerkar hafa skráð vandlega undir stjórn Páls biskups, sem oft er sagður vitni að jarteinisögunum.

Fyrir nokkrum árum freistaði ég þess að giska á hver væri höfundur *Vita S. Thorlaci*, en nafn hans er hvergi gefið upp í heimildum.⁹² Ég giskaði á Gunnlaug Leifsson á þeirri forsendu að hann hefði skrifað *Vita S. Johannis Holsensis* skömmu síðar – að áeggjan Guðmundar Arasonar – og vegna þess að hann var einnig orðaður við jarteinasmíð um Þorlák (í þeim kafla hinnar svokölluðu „Jarteinabókar II“ sem vitnað var til í upphafi greinarinnar). Gunnlaugur er raunar eini maðurinn sem ákveðið er orðaður við skrif á latínu um Þorlák yfirleitt. Líkindi eru og til þess að Gissur Hallsson, Karl ábóti, Ormur kapellán, Brandur biskup, Páll biskup og aðrir sem hugsanlega komu að skráningu jarteina Þorláks hafi ritað þetta efni á latínu. En enginn þeirra er beinlínis sagður hafa skrifað um Þorlák á bókmáli nema Gunnlaugur. Það þurfti kannski ekki að taka það fram. Nú virðist hægt að útiloka Guðmund Arason sem höfund *Vita S. Thorlaci* og sömuleiðis Orm kapellán, sem þó voru forsprakkar málsins. Báðir þessir menn leituðu til Gunnlaugs „að hann skyldi dikta“, enda var hann álitinn mesti latínuklerkur á Íslandi um þessar mundir og mikið lá við að rétt væri staðið að helgun fyrsta íslenska dýrlingsins. Gissur Hallsson hefur verið latínuklerkur líka enda las hann yfir rit Gunnlaugs um Ólaf Tryggvason og honum er eignað glatað latínurit, *Flos peregrinationis*. Peter

91 Gottskálk Jenson 2004.

92 Gottskálk Jenson 2004, 164.

Koppenberg benti á samsvaranir með *Þorláks sögu* og *Jóns sögu*.⁹³ Þetta styrkir heldur þá kenningu að höfundurinn sé sá sami, þótt Peter Foote hafi dregið í efa að líkindin gangi út yfir það sem eðlilegt sé í svo formfastri bókmenntagrein.⁹⁴ Ef höfundurinn var ekki sá sami verðum við að gera ráð fyrir því að Gunnlaugur hafi beinlínis stuðst við *Vita S. Thorlaci* þegar hann samdi *Vita S. Johannis* og fengið þar talsvert að láni. En hann hefur þá stuðst við rit, lífssögu Þorláks, sem var að hluta til unnið upp úr vitranariti hans sjálfs.

Ekki er óeðlilegt að líta svo á að velgengni **Revelaciones Thorlaci episcopi* hafi beinlínis kallað á að framhald yrði á skrifum Gunnlaugs um Þorlák, sérstaklega af því nú þurfti á skömmum tíma að skrá lífssögu dýrlingsins, dikta fleiri jarteinir, útbúa les og tíðir. *Ambrósíustíðir* Gunnlaugs, *Historia Ambrosii*, sýna að þá bókmenntagrein hafði hann einnig á valdi sínu. Það kann ef til vill að þykja undarlegt að munkur á Þingeyrum skrifi lífssögu Þorláks biskups í Skálholti en allt bendir þó til að Gunnlaugur hafi skrifaði fyrsta latínuritið um heilagleika Þorláks, rit sem jafnframt virðist hafa átt stærstan hlut í því að helgi dýrlingsins „kom upp“.

Gissur Hallsson hefur með einhverjum hætti komið að smíði vitranaritsins. Þessi aldni höfuðklerkur í Skálholti, eins og honum er lýst í *Þorláks sögu*, virðist hafa sent Gunnlaugi að minnsta kosti eina vitrun, beint eða fyrir milligöngu Orms kapelláns, því draumvitrun Gissurar um yfirráð Þorláks yfir Skálholtskristni hefur einnig verið að finna í riti Gunnlaugs. Eins og við höfum séð virðist, samkvæmt *Þorláks sögu*, Gissur Hallsson fyrstur hafa átt hugmyndina að heilagleika Þorláks þegar hann talaði til biskupsins á dánarbeiði fyrir hönd Skálholtsklerka. Því er bætt við að „heilagr andi“ hafi mælt með honum. Gissur var því verkfæri Guðs í þessu máli, samkvæmt sögunni, en hver svo sem komponeraði eða diktaði – á máli samtímans – *Vita S. Thorlaci* hefur verið verkfæri Gissurar. Frumkvæði Gissurar í málinu og vald og virðing þessa aldna klerks í Skálholti var slíkt að líklegast er að ritið hafi verið skrifað á hans vegum. Hlutverki Guðmundar Arasonar hefur væntanlega verið að mestu lokið eftir beinaupptökuna sumarið 1198.

Hinn rúmlega fertugi eftirmaður Þorláks á Skálholtsstóli, Páll Jónsson Loftssonar, virðist fremur hafa haldið sig til hlés, að minnsta kosti farið

93 Peter Koppenberg 1980, 184–192.

94 Foote et al. 2003 1, ccxlix–cclviii.

mjög varlega og látið aðra lærða klerka eins og Gissur ráða heldur förinni, enda var hann sjálfur sonur þess manns og afkvæmi þess ástarsambands sem Þorlákur hafði bannfært með öllu valdi síns embættis. Ljóst er bæði af norrænum þýðingum *Vita S. Thorlaci* og af þeim brotum latínutextans sem enn eru varðveitt, að öll gagnrýni í garð Jóns Loftssonar hefur verið fjarlægð úr *Vita S. Thorlaci*, svo mjög að um miðja 14. öld þótti klerkum á Norðurlandi nauðsynlegt að endurskoða *Þorláks sögu* með róttækum hætti. Það kom í hlut Bergs Sökkasonar ábóta á Munkaþverá að segja svo ítarlega frá deilum þeirra Jóns sem þá var unnt í B-gerð sögunnar (AM 382 4to). Á sama tíma, í nýjum *Þorlákstíðum* Arngríms Brandssonar, verður Jón Loftsson „hórkarl“ (*moechus*) sem reynir að drepa Þorlák. Vel má ímynda sér að nýju tíðunum hafi verið ætlað að koma í stað eldri tíða sem ekki þóttu nógu gagnrýnar í garð andstæðinga Þorláks, og þar sem ekki hefur verið minnst á deilur Jóns og Þorláks frekar en í upprunalegu latínusögunni. Krafan um þöggun þessara deilna hefur komið frá Páli biskupi Jónssyni og Gissur Hallsson hefur verið á sama máli, enda er hann líka ávitaður meðal frillulífsmanna í embættisbréfum erkibiskupa frá þessum tíma. Við höfum séð að þegar Gunnlaugur ritaði hina miklu latínusögu sína um Ólaf Tryggvason var sambandi hans við Gissur þannig háttað að hann hafði verkið hjá sér um tíma og las það yfir en bróðir Gunnlaugur „emenderade“ síðan ritið „þar sem Gízorí þótti þess við þvrfá“. Gunnlaugur munkur hafði áður dikað fyrir sunnlenska stórhöfðingjann í Skálholti og það getur hann vel hafa gert aftur í þetta sinn. En vegna þess hve margir komu að smíði síðara ritsins um Þorlák helga hefur ekki þótt viðeigandi að eigna honum það sem höfundu, ólíkt hinni lífssögunni, *Vita St. Johannis*, sem hann hefur skrifað að mestu leyti einn – eftir sömu forskrift.

HEIMILDASKRÁ

FRUMHEIMILDIR

- Ásdís Egilsdóttir (útg.). 2002. *Biskupa sögur* 2. Íslenzk fornrit 16. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- DI 1 = Jón Sigurðsson (útg.). 1857–1876. *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn* 1. 834–1264. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Foote, Peter et al. (útg.). 2003. *Biskupa sögur* 1. Íslenzk fornrit 15. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Guðbrandur Vigfússon et al. (útg.). 1858–1878. *Biskupa sögur* 1–2. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Jensen, Gillian Fellows (útg.). 1962. *Hemings þátr Áslákssonar*. Editiones Arnarnagnæanæ B:3. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard.
- Jón Helgason (útg.). 1978. *Byskupa sögur* 2. Editiones Arnarnagnæanæ A:13,2. Kaupmannahöfn: C. A. Reitzels Boghandel.
- Jón Jóhannesson et al. (útg.). 1946. *Sturlunga saga* 1–2. Reykjavík: Sturlungaútgáfan.
- Larsson, Ludvig (útg.). 1885. *Ísländska handskriften No 645 40 i Den Arnarnagnæanske Samlingen på Universitetsbiblioteket i København. I. Handskriftens äldre del*. Lund: Gleerupska Universitets-Bokhandeln.
- Ólafur Halldórsson (útg.). 1958–2000. *Ólafs saga Tryggvasonar en mesta*. Editiones Arnarnagnæanæ A:1–3. Kaupmannhöfn: Ejnar Munksgaard og C. A. Reitzel.
- Róbert Abraham Ottósson (útg.). 1959. *Sancti Thorlaci Episcopi Officia Rhythmica et Proprium Missæ in AM 241 A fol.* Bibliotheca Arnarnagnæana, supplementum 3. Kaupmannahöfn: E. Munksgaard.
- Stefán Karlsson (útg.). 1983. *Guðmundar sögur biskups* 1. Editiones Arnarnagnæanæ B:6. Kaupmannahöfn: C. A. Reitzels Forlag.

FRÆÐIRIT

- Björn M. Ólsen. 1893. „Om Are frode.“ *Aarbøger* 1908: 151–352.
- Fahn, Susanne Miriam og Gottskálk Jensson. 2010. „The Forgotten Poem: A Latin Panegyric for Saint Þorlákr in AM 382 4to.“ *Gripla* 21: 19–60.
- Gottskálk Jensson. 2004. „The Lost Latin Literature of Medieval Iceland: The Fragments of the *Vita sancti Thorlaci* and Other Evidence.“ *Symbolae Osloenses* 79: 150–170.
- Gottskálk Jensson. 2009. „Nokkrar athugasemdir um latinubrotin úr *Vita sancti Thorlaci episcopi et confessoris*.“ *Pulvis Olympicus. Afmælisrit tileinkað Sigurði*

- Péturssyni*, ritstj. Jón Ma. Ásgeirsson et al. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 97–109.
- Haki Antonsson. 2007. *St. Magnús of Orkney. A Scandinavian Martyr-Cult in Context*. The Northern World 29. Leiden: Brill.
- Helgi Guðmundsson. 1997. *Um hafinman. Vestrænir menn og íslensk menning á miðöldum*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Hughes, Shaun F. D. 2008. „*Klári saga* as an Indigenous Romance.“ *Romance and Love in Late Medieval and Early Modern Iceland*, ritstj. Kirsten Wolf et al. Ithaca, NY: Cornell University Library, 135–164.
- Jakob Benediktsson. 1969. „Brot úr Þorlákslesi.“ *Afmálisrit Jóns Helgasonar*, 30. júní 1969, ritstj. Jakob Benediktsson et al. Reykjavík: Heimskringla, 98–108.
- Johnsen, Arne Odd. 1939. *Om Theodoricus og hans Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium*. Ósló: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Johnsen, Arne Odd. 1943–1946, „Om St. Victorsklostret og Nordmennene, en skisse.“ *Historisk tidsskrift* 33: 405–432.
- Katrín Axelsdóttir. 2005. „Gunnlaugur Leifsson og Ambrósíus saga.“ *Skírnir* 179: 337–349.
- Koppenberg, Peter. 1980. *Hagiographische Studien zu den Biskupa sögur. Unter besonderer Berücksichtigung der Jóns saga helga*. Wissenschaftliche Reihe 1. Bochum: Scandica.
- Lind, E. H. 1905–1915. *Norsk-Isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsölum: Lundequistiska bokhandeln.
- Magnús Jónsson. 1940. *Guðmundar saga dýra. Nokkrar athuganir um uppruna hennar og semsetning*. Studia Islandica 8. Reykjavík: Sigurður Nordal.
- Stefán Karlsson. 1993. „Guðmundar sögur biskups.“ *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*, ritstj. Phillip Pulsiano. New York: Garland Publishing.
- Sveinbjörn Rafnsson. 1982. „Skriftaboð Þorláks biskups.“ *Gripla* 5: 77–114.
- Sveinbjörn Rafnsson. 2005. *Ólafs sögur Tryggvasonar. Um gerðir þeirra, heimildir og höfundar*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Walter, Ernst. 1976. *Lexikalisches Lehngut im Altwestnordischen. Untersuchungen zum Lehngut im ethisch-moralischen Wortschatz der frühen lateinisch-altwestnordischen Übersetzungsliteratur*. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse 66:2. Berlin: Akademie Verlag.
- Wellendorf, Jonas. 2009. *Kristelig visionslitteratur i norrøn tradition*. Bibliotheca Nordica 2. Ósló: Novus Forlag.

SUMMARY

*Revelaciones Thorlaci episcopi. Yet Another Lost Work in Latin by Gunnlaugur Leifsson Monk of Þingeyrar

Keywords: Medieval Icelandic literature, medieval Latin, hagiography, church history, vernacularization.

The so-called “Book of Miracles II” that accompanies *Þorláks saga helga* in modern editions cites as a source a collection of visions about Bishop Þorlákur in Latin, written by Gunnlaugur Leifsson, a monk at Þingeyrar. The same lost work seems to have contained the original Latin text of “The Vision of Brestir”, translated in the D-redaction of *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* and preserved in *Flateyjarbók* (GKS 1005 fol.). The present paper offers further discussion of this Icelandic Latin work by suggesting that Gunnlaugur's collection of visions (which may be referred to as **Revelaciones Thorlaci episcopi*) was included in the “brief” presented to the Icelandic General Assembly in the summer of 1198 by Ormr, chaplain to Bishop Brandr Sæmundarson of Hólar, and that it was this document that prompted Bishop Páll Jónsson of Skálholt to allow invocations to St Þorlákur and to have his bones translated and enshrined.

Gottskálk Jensson
Háskóla Íslands
Sæmundargötu 2
IS-101 Reykjavík
gthj@hi.is

KAREN BEK-PEDERSEN

ST MICHAEL AND THE SONS OF SÍÐU-HALLUR

THE PAPER CONCERNS the affiliation of the Icelander Síðu-Hallur to the archangel St Michael, acquired prior to the formal adoption of Christianity in Iceland in the year 1000 AD (*kristnitaka*). The paper will consider this link specifically in relation to the death of Síðu-Hallur's son Þiðrandi but also with reference to the death of another son, Ljótur. Hallur's conversion took place between the deaths of these two sons. There are close similarities as well as significant differences between the stories about Þiðrandi and Ljótur: whereas that concerning Þiðrandi's death contains aspects that strongly recall the archangel Michael, the story about Ljótur's death also contributes to the portrayal of Hallur's close affiliation to Michael.

St Michael

That Michael was a popular saint in early Christian Scandinavia is evidenced in several ways. Not only are there literary sources that mention or describe him there are also many church dedications,¹ and the wide distribution of runic inscriptions that refer to St Michael further underline his prominence in Scandinavia. Viking Age inscriptions are found in southern Scandinavia; later medieval inscriptions come predominantly from Norway, from the Norse settlements in Greenland, and also from the Danish and Swedish regions.² These inscriptions typically focus on Michael's role as guardian and guide for souls and call on him to help the soul of a named person; moreover, there are several inscriptions that

1 See Gad 1966, 618. For a list of Icelandic churches dedicated to Michael, see Cormack 1994, 132–133; for Norwegian churches, see Dietrichson 1888, 132.

2 Runic inscriptions are dated according to which version of the *futhark* they use. Inscriptions employing the sixteen-rune *futhark* are dated to the Viking Age, c. 800–1100; those employing dotted runes are considered medieval and are dated c. 1100–1350 (Moltke 1976, 23–25).

simply mention Michael alongside Christ, God or other angels.³ It seems remarkable that only one runic inscription refers to Michael as a dragon-slayer since this is the role in which he seems to have been best known and, indeed, he is portrayed thus in five wooden sculptures from Norwegian churches and at least one painted altar frontal, also from Norway (Hohler et al. 2004, 58 and 106).⁴

The earliest literary mention of St Michael comes from a skaldic stanza composed around 1050 by the Icelander Arnór jarlaskáld. Here, the focus is on how the archangel weighs souls in order to determine whether the good a person has done outweighs the bad that he or she has also done:⁵

*Mikáll vegr þats misgört þykkir, / manvitsfróðr ok alt et góða; / tyggi skíptir síðan seggjum / sólar hjálms á dæmistóli.*⁶
(skaldic.arts.usyd.edu.au/db.php)

Michael weighs what seems wrongly done, / ripe with wisdom, and
all that is good; / then the sovereign of the sun's helmet / separates
out men at his judgement-seat.
(Edwards 1982, 40)

- 3 A typical example is U 478 (Ängby, Knivsta parish in Sweden): *estriþ let reisa stein þensa eftir iuar bota sin auk ikuar auk ikifastr eftir faþur sin mibel kati at hans* (“Æstrid let this stone be raised after Ivar, her husband, and Ingvarr and Ingifastr after their father. Michael guard his spirit”) (Wessén and Jansson 1943–1946, 297; my translation). Other inscriptions include N A284; N B13; Vg 202; GR 11; DR EM85, 4381; GR 43; N 262; N 266; N 404; N 636; Sö AA29, 8; Ög SvK200, 109; DR 212; DR 380; DR 398; DR 399; DR 404; G 203; U 478. Many inscriptions highlight Michael’s role as guardian of souls; others mention him in the company of Christ, God or other angels. I am grateful to Tarrin Wills for helping me to identify these inscriptions.
- 4 The inscription is Swedish, Vg 202 (Fredberg parish, inscription found in the church): *sær magal trab ormin : suen antræs* (“[One] sees Michael killed the serpent. Sven. Andreas.”) (Jungner and Svärðström 1958–1970, 358; my translation). The five Norwegian sculptures are found in Hov (Nord-Trøndelag), c. 1275–1300; Melhus (Sør-Trøndelag), c. 1250; Näskott (Jämtland), c. 1250; Mosvik (Nord-Trøndelag), c. 1250–1260, and Røldal (Hordaland) (Hohler et al. 2004, 58); the altar panel is from Kaupager (Hohler et al. 2004, 106).
- 5 Although there is no canonical biblical basis for this, weighing souls is a motif commonly attached to Michael in iconography, too (Gad 1966, 617). There is a good example in Århus Cathedral.
- 6 *Sólar hjálmr*, “the sun’s helmet”, is a kenning for the skies or heavens; *tyggi solar hjálms*, “sovereign of the heavens”, is a kenning for Christ.

Arnór's stanza sees Michael partaking in the process of divine judgment alongside Christ.⁷ The wider poetic context of the stanza remains unknown. It is, however, probable that it was inspired by some visual representation of Michael, since the only biblical references to him show him disputing with and overcoming the Devil (*Jude* 9 and *Revelation* 12, respectively). If Arnór's source of inspiration were iconographic, this would moreover place his stanza within the Norse skaldic tradition of picture-describing poems (Edwards 1982, 40–41), and it could also serve as an indication that much of what was known about Michael in early Christian Iceland (and Scandinavia generally) was based as much on extra-biblical traditions as on the canonical texts.

Biblical tradition portrays Michael as defeating the Anti-Christ at the Apocalypse and this aspect of his character would have been well known in medieval Iceland. The fourteenth-century religious narrative *Michaels saga*, written by Bergur Sökkason c. 1340–1350, contains a number of different elements that may be taken as representative of what Icelanders at the time associated with the archangel.⁸ It contains the Monte Gargano legend about the famous Italian shrine dedicated to the archangel and a version of *Visio Pauli* in which Michael leads one man to Heaven while devils bring another to Hell.⁹ It also emphasizes how angels attend to the well-being or salvation of the souls of Christians.¹⁰ Moreover, the saga (in ch. 29) refers to Michael as leader of the heavenly army and of the angels and states that Michael is above all known as the slayer of the Anti-Christ,

7 There are no other early skaldic references to Michael. Oddur kikinaskáld mentions *Mikáls-messa*, which is Michaelmass (poem about Magnús góði 1, c. 1046); angels are mentioned in a general sense by some early medieval skalds, for example Arnór jarlaskáld (*Hrynhenda Magnússdrápa* 18, c. 1046), Þrándur í Götu (*Kredda*) and Sighvatur Þórðarson (*Erfidrápa Ólafs helga* 28, c. 1040) (skaldic.arts.usyd.ed.au/db.php). From the twelfth century onwards, references to angels become commonplace in skaldic poetry (Paasche 1914, 45).

8 It survives in AM 657a-b 4°, c. 1350, AM 657c 4°, c. 1340–1390 (the end only), and Holm perg. 10 8°, c. 1400 (fragments) (ONP, 336).

9 The version of *Visio Pauli* occurs in *Michaels saga* ch. 11 (Unger 1877, 690–693) and involves characters from *Chanson de Roland* with Michael bringing Roland to Heaven while devils take Roland's enemy Marsirius to Hell (see also Tveitane 1963). The Monte Gargano legend follows in chs. 13–28 (Unger 1877, 693–711).

10 For example *Michaels saga* chs. 8 and 9, where a man falls into a deep sleep during which an angel appears to him, shows him all the evil he has done and helps him to change his ways for the better (Unger 1877, 686–689).

who has the shape of a dragon, at the end of the world — a feat he accomplishes by thrusting a spear into the dragon’s mouth (Unger 1877, 711).¹¹ In addition to these aspects which are directly linked to Michael, ch. 4 of *Michaels saga* contains the motif of weighing a person’s good deeds against their bad ones, though here the motif is attached to an unnamed collective of angels who perform the task in direct opposition to a collective of devils (Unger 1877, 681).

Furthermore, ch. 3 of *Michaels saga* tells the story of a man who has a vision in which he sees two groups of supernatural beings, one after the other. First, he sees to the north a group of devils ready for battle; then, to the east, large groups of bright shining angels in possession of divine power. Although this narrative does not mention the archangel by name, Bergur nonetheless saw it fit to include it in his collection of important legends attached to Michael and, since it bears resemblances to *Þiðrandi þáttr* which will be discussed below, it merits a mention here.

The literary references to Michael thus tend to cluster particularly around three aspects of the archangel’s characteristic portrayal — Michael as guide and helper of souls, Michael as weighing souls to measure their good and evil, and Michael as the one who defeats the Devil, the Anti-Christ, the dragon. In addition, there are the two references to Michael’s leading position among the angels; together, these four elements may be taken as representative of how medieval Icelanders perceived St Michael. With the potential, too, for word play on his name — the Old Norse version of the name is *Míkjáll*, which is phonetically close to the adjective *mikill*,¹² meaning “great, prominent, outstanding” — the archangel cannot but have seemed impressive to early medieval Scandinavians.

11 *Michaels saga* ch. 28 describes him as: *haleita höfðingia himneskkrar berferðar*, “glorious lord of heavenly armies” (Unger 1877, 710; my translation); in ch. 23 he is: *herra höfuðenglanma*, “lord of archangels” (Unger 1877, 703; my translation). In the Hebrew Apocrypha (in the so-called War Scroll [1QM] of the Dead Sea Scrolls), Michael leads the forces of God against the evil Belial in the War of the Sons of Light against the Sons of Darkness.

12 There is however, no etymological or semantic overlap: it is a purely phonetic similarity. I am grateful to Marteinn Sigurðsson for reminding me of this. For different meanings of *mikill*, see Fritznér 1886–1896 2, 693–694.

Hallur

St Michael certainly seemed impressive to Síðu-Hallur. Four different literary sources describe the Icelandic *kristnitaka* and all four describe Hallur's role in the process; two of them, furthermore, tell directly of his affiliation to St Michael.

The story of how Christianity was accepted as the “state religion” in Iceland is told by the medieval historian Ari fróði Þorgilsson in his *Íslendingabók*, written c. 1122–1133.¹³ *Íslendingabók* ch. 7 gives a description of how this momentous decision was made at the Alþingi and certain details are particularly relevant in the present context. Ari refers a number of times to a man called Hallur Þorsteinsson, known as Síðu-Hallur, who came to play an important role in the *kristnitaka*.¹⁴ It may be noteworthy that Ari himself claims to be descended from Hallur on his mother's side, which means both that he may have known of genuine traditions about Hallur and that he may have had specific interests in how his ancestor was remembered (Grønlie 2006, xv).¹⁵ According to Ari, Hallur was baptized early on by the missionary priest Þangbrandur, who had been sent by King Ólafur of Norway to convert the Icelanders. He further tells us that when things came to a crisis at the Alþingi, with Christians and heathens falling out and being on the verge of fighting each other, Hallur was asked to recite the law for the Christians but he diplomatically freed himself of this responsibility (ÍF 1, 16–17; Grønlie 2006, 8–9; Cochrane 2010, 213–216). Had he responded favourably to this request, Hallur would have put himself in a highly controversial position; instead, the responsibility fell on the existing law-speaker, Þorgeir Ljósvetningagoði, who decided in favour

13 It now survives only in two paper manuscripts from the seventeenth century: AM 113 a fol., c. 1650, and AM 113 b fol., c. 1650 (*ONP*, 282). The paper copies, although late, are generally accepted as accurately reflecting the twelfth-century document from which they were probably copied (Grønlie 2006, xiii–xiv).

14 Cochrane 2010 discusses Síðu-Hallur's role in *kristnitaka* extensively; see also Jón Hnefill Aðalsteinsson 1999.

15 In the written sources that discuss *kristnitaka*, Gissur hvíti and Hjalti Skeggjason are by far the most active promoters of Christianity in the political landscape at the time; Hallur is only mentioned as the man whom the Christians turn to when they want someone to be their Christian law-speaker.

of Christianity in spite of being heathen himself.¹⁶ Later, in *Íslendingabók* ch. 9, we are told some of Ari's personal history, namely that at the age of seven he went to stay with Hallur (by then almost eighty years old; Grønlie 2006, 28), *es bæði var minnigr ok ólyginn* (ÍF 1, 21), "who both had a reliable memory and was truthful" (Grønlie 2006, 11). Ari gives no further details about Hallur but his description does serve to underline Hallur's position as an authority regarding the historical events surrounding the *kristnitaka*.

There are three other medieval sources which describe the formal conversion of Iceland. All three are from the fourteenth century, all three clearly draw on Ari and use his twelfth-century account as their main source, and all three supply additional information regarding Hallur and the circumstances of his personal conversion.

Ch. 7 of *Kristni saga* (dated to c. 1310¹⁷) elaborates on Hallur's conversion. Þangbrandur, the saga says, was shunned by the Icelanders once they realized he was a Christian and had been sent out to Iceland by King Ólafur; Hallur, however allowed him to stay on his farm. The day before Michaelmas,¹⁸ Þangbrandur and his men begin to observe this feast by stopping work. Hallur asks why they were doing this, and Þangbrandur tells him about the archangel Michael and how he receives the souls of Christians. Hallur is impressed by what he hears. The next day, he and his household go to watch the Christian rites. Hallur asks his household how they like what they see; they say that they like it well and everyone is baptized the following Easter (ÍF 15, 17–19; Grønlie 2006, 41).¹⁹ In this version of the event, Hallur hears about Michael but does not actually acquire any special attachment to him.

16 The way in which Þorgeir Ljósvetningagoði came to the conclusion that Iceland should become Christian has been much discussed (see for example Jón Hnefill Aðalsteinsson 1999; Cochrane 2010, 214–215).

17 *Kristni saga* is preserved in *Hauksbók* (AM 371 4°), c. 1302–1310 where it follows the text of *Landnámabók*. The manuscript is fragmentary but does contain ch. 7 of *Kristni saga*; the beginning and ending of *Kristni saga* are found in the seventeenth-century manuscript AM 105 fol. (Grønlie 2006, xxxii; Kålund 1888–1894 1, 589–590).

18 Michaelmas falls on September 29.

19 Easter and Pentecost were, at least in Rome, the proper seasons for baptism since these festivals carry are strongly associated with the transition from death to life. The Easter-Pentecost ruling about baptism remained in force until the twelfth century and beyond (Cramer 1993, 137–138, 155–156).

Ch. 100 of *Brennu-Njáls saga* (dated to c. 1280²⁰) gives a similar story: Þangbrandur tells Hallur that St Michael weighs everything one does, good and evil, and that he is so merciful that he allows the good to weigh more heavily. Hallur is impressed and says that he would like this Michael as his “friend”²¹; he is baptized when Þangbrandur promises him Michael as his guardian angel (ÍF 12, 256–257). In this narrative, it is thus very clear that Michael takes on special significance for Hallur.

Ólafs saga Tryggvasonar en mesta (from c. 1390²²) expands extensively in ch. 216 on the conversation between Þangbrandur and Hallur, with the priest giving a long speech on how Michael leads the angels and guides souls to Paradise, thus convincing Hallur to convert (Ólafur Halldórsson 1958–2000 2, 150–156). Here, too, Michael becomes a highly significant figure for Hallur.

As mentioned, Michael’s prominence and popularity as a saint in early Christian Scandinavia is suggested by the runic inscriptions, Arnór’s stanza and Síðu-Hallur’s conversion as described in the saga narratives. All three saga episodes mention Michael, and two emphasize Hallur’s affiliation to him. The narratives follow a similar pattern: Hallur shows that he is open to, and curious about, Christianity by allowing Þangbrandur to stay, he hears impressive things about St Michael and is then baptized with a special attachment to him.

Historically, it is perfectly plausible that something of the sort may have taken place since Michael was a popular saint during the conversion period. However, it is not only Hallur who is of interest here: Michael also appears to play an important, albeit understated, role in the stories about Hallur’s sons, Þiðrandi and Ljótur, both of whom are tragically killed.²³

20 There are numerous manuscripts of *Njáls saga*: the main ones are *Kálfalekjabók* (AM 133 fol.) c. 1300, *Möðruvallabók* (AM 132 fol.) c. 1330–1370, *Reykjabók* (AM 468 4°) c. 1300–1325 and *Gráskinna* (Gks 2870 4°) c. 1300. All of these manuscripts contain chs. 100–105, which section is sometimes referred to as *Kristni þáttur*.

21 The term used is *vinr*, “friend”; in the following sentence, Hallur employs the term *fylgju- engill*, “guardian angel” (ÍF 12, 257) about St Michael, recalling the use of the term *fylgjur* (alongside *disir*) in the Þiðrandi episode; see below (cf. Mundal 1974, 124–128).

22 *Ólafs saga Tryggvasonar en mesta* is preserved in, among other mss, *Flateyjarbók* (Gks 1005 fol.) c. 1387–1395. Ch. 216, which tells the story of Hallur’s conversion, follows immediately after *Þiðranda þáttur ok Þórhalls* in ch. 215.

23 Cochrane produces an interesting discussion of the descendants of Hallur (Cochrane 2010, 216–224). His considerations, however, take a rather different focus from the present ones.

Þiðrandi

One story, told in ch. 215 of *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* (Ólafur Halldórsson 1958–2000 2, 145–150), is known as *Þiðranda þáttr ok Þórhalls*.²⁴ The fact that the saga in which this *þáttr* appears also contains the long account of Síðu-Hallur’s conversion is hardly a coincidence (Björn M. Ólsen 1893, 301; Kaplan 2000).

The story concerns a specific pre-Christian autumnal feast known as *vetrnætr* or Winter Nights; certain heathen supernatural beings figure prominently in the plot and the general setting is (at least superficially) entirely heathen in nature.²⁵ Significantly, however, the tale overlaps as far as the Christian imagery surrounding St Michael is concerned, especially the vision described in *Michaels saga* ch. 3 (see above) and the late-recorded Norwegian *Draumkvædet* (see below). In fact, the story of Þiðrandi might be said to present the indisputably heathen traditions that underpin this narrative in such a way that they come to convey very Christian ideas.

The *þáttr* tells firstly of Þórhallur who was a very wise man and known as Þórhallur spámaðr, “the prophet”. He lived in the East Fjords and was a great friend of Síðu-Hallur who, at the time these events took place, had not yet been converted to Christianity. One autumn, Þórhallur is invited to Síðu-Hallur’s home for the Winter Nights feast. Þórhallur accepts the invitation but expresses some concern because he has foreseen that a prophet will be killed during the celebrations — the implication is that he is worried about his own well-being. Síðu-Hallur says that he owns an ox called *spámaðr* which he intends to sacrifice, and that this must be the *spámaðr* concerned so there is no need for Þórhallur to worry.²⁶

24 The tale survives in several manuscripts of *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*; see Kaplan 2000, 379. Bergdís Þrastardóttir points out that many *þættir* are not actually called *þættir* in the manuscripts; this is a scholarly term employed from the seventeenth century onwards.

25 The Winter Nights were celebrated in late autumn to mark the end of summer and the beginning of winter. The celebrations spanned three nights and two days that constituted a distinctly liminal period of transition since they were considered to be neither summer nor winter. See Gunnell 2004 for a more detailed analysis of the Winter Nights.

26 Kaplan (Kaplan 2000, 385–387) argues that the name is most likely a kind of pun based on Hallur’s description of his ox as *spakari* than most other oxen. Since this comparative adjective can mean both “wiser” and “tamer”, Kaplan holds it to be more likely that it is used in the latter sense here. Furthermore, she points out that the description also fits Þiðrandi well, which would strengthen the link drawn between him and the ox suggested here.

The story then focuses on Þiðrandi, Síðu-Hallur's favourite and most promising son, who is described as possessing qualities not only different from what is normally admired in pre-Christian Icelandic society but also conspicuously akin to Christian virtues. Among other things, Þiðrandi is said to be *litillatr ok bliðr við hvert barn* (Ólafur Halldórsson 1958–2000 2, 145), “unassuming and kind to every child”, which recalls Hallur's description of himself as *lítilmenni*, “no great hero”, in *Njáls saga* ch. 145 (ÍF 12, 408; *CSI* 3, 194) (see below).²⁷ Þiðrandi is eighteen years of age when the events described in the *þáttr* happen.

During the Winter Nights, people are told not to go outside of the house no matter what happens, and the evening proceeds as expected. Once everyone has gone to bed, however, there is a knock on the door and at the third knock, Þiðrandi gets up to answer and breaks the prohibition by going outside. There, he sees nine black women riding towards him from the north, all carrying drawn swords. He also sees nine white women on white horses riding towards him from the south. The black women get to him first and attack him; he defends himself bravely but is left almost dead at the end. People later come out of the house and find him; he tells them what has happened and then dies, after which he is buried according to heathen traditions.

Afterwards, Síðu-Hallur asks Þórhallur what he thinks this means and Þórhallur answers by saying that there will be a *siðaskipti*, a change to the way of life, and the new way will be “better” (*siðr betri*).²⁸ The black horse-riding females are referred to as *dísir* and as *fylgjur*, the heathen guardian spirits of Síðu-Hallur's family who, according to Þórhallur's interpretation, have come to claim Þiðrandi as their share before being ousted by the new faith. But the white ones are “better *dísir*” (*betri*) who would have helped him, though *komuz eigi við at svá bunv* (Ólafur Halldórsson 1958–2000 2,

27 The description of Kjartan, another early Christian Icelander, in *Laxdæla saga* ch. 28, is similar: *hverjum manni var hann litillátari ok vinsæll, svá at hvert barn unni honum* (ÍF 5, 77), “he was the humblest of men, and so popular that every child loved him” (*CSI* 5, 38).

28 Similar predictions regarding the coming of Christianity to Iceland occur in other sagas, for example in *Laxdæla saga* ch. 33, where Gestur Oddleifsson interprets Guðrún's third dream as indicating a change of faith: *í þat mund muni orðit siðaskipti, ok muni sá þinn bóndi hafa tekit við þeim sið, er vér hyggjum, at miklu sé háleitari* (ÍF 5, 90), “there will be a change in religion around that time and this husband of your will have adopted the new religion, which seems to be much nobler” (*CSI* 5, 45).

149), “but with things as they are they were incapable of doing so” (*CSI* 2, 461).²⁹

This story is interesting for its portrayal of Þiðrandi as a “noble heathen”, a Christian before the conversion to Christianity, and a favourite son who is claimed by the heathen deities on the brink of losing their grip on the community.³⁰ But the ox and the *dísir* likewise merit some attention since they too play significant parts.

The sacrifice of an animal during the Winter Nights is not surprising in any way; it fits with what is known about the heathen traditions connected to this feast. The sacrifice of an ox called *spámaðr* in conjunction with Þórhallur’s predictions about Christianity approaching, as well as with the death of the favourite son Þiðrandi (who is said to be “unassuming and kind to every child”), however, looks a little suspicious when presented as part of a heathen feast.³¹

The “prophet” who is killed at the Winter Nights is, of course, the ox called *spámaðr*. But it is also possible to regard Þiðrandi as the “prophet” in the sense that he is a visionary whose vision and death are interpreted as heralding the coming of Christianity.³² Moreover, it may even be possible to see Þórhallur as the “prophet” since he is clearly a *spámaðr* and since the heathen beliefs that he represents are about to be “sacrificed” in the sense of being supplanted by Christianity. In their fourteenth-century context, all three candidates may be said to function as disguised manifestations of Christian symbols: the ox represents Christian sacrifice; Þiðrandi is the Christ-like “noble heathen”, the promising young man who is a Christian before Christianity and who dies a tragic death; Þórhallur is the wise heathen who foresees that the old ways of his ancestors will die out as a new and better way is imminent.

29 This brings to mind *Laxdala saga* ch. 31, where Ólafur pái, having had his precious ox Harri slain, is visited in his dreams by a furious woman who accuses him of having killed her son. This woman foretells that Ólafur, too, will see his beloved son slain (*ÍF* 5, 84–85), thereby predicting the killing of Kjartan (cf. Ström 1952, 92).

30 In fact, all three men (Þórhallur, Síðu-Hallur and Þiðrandi) may be classified as “noble heathens”. Lönnroth says about the “noble heathen” that: “it is primarily his natural nobility, in combination with his good sense, and a half-mystical insight into the workings of nature, that makes him act as if he were already on the verge of conversion” (Lönnroth 1969, 2).

31 I am grateful to Marteinn Sigurðsson for drawing my attention to this.

32 See also Lindow 1997, 41 and Kaplan 2000, 386, who both use the term “prophet” to describe Þiðrandi.

In addition to this, it is noteworthy that the story about Þiðrandi and the *dísir* is followed closely by the passage describing how Hallur converts after hearing about St Michael. The story of Þiðrandi's death comes in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* ch. 215; in ch. 216, Þangbrandur tells Hallur how Michael leads the angels and brings souls to Paradise, how beautiful, bright and strong the angels are, even how sweet they smell, and how there are nine groups of angels serving God (Ólafur Halldórsson 1958–2000 2, 152–153).³³ Part of the intention that lies behind this description must be to remind the reader (or listener) of the nine white *dísir* who arrive from the south in shining garments and bring a new and better faith. The white *dísir* would have saved Þiðrandi's life if only they had arrived in time. A comparison between them and Michael's angels is certainly not out of the question, nor is a comparison between Þiðrandi's vision of black and white *dísir* and the vision of war-like devils to the north and divine angels to the east from *Michaels saga* ch. 3.³⁴

The *dísir* undoubtedly originate in the pre-Christian heathen faith; the many mentions of them in prose as well as poetry (eddic and skaldic) leave no reason to question that belief in them genuinely existed. Their religious role and significance has been explored in depth by several scholars (Gunnell 2000; Strömbäck 1949; Ström 1954; McKinnell 2005, 197–200), and the present discussion will focus only on certain aspects of their function.

In the story of Þiðrandi, the *dísir* are portrayed in the clearly heathen context of the Winter Nights and in heathen tradition generally, they act as powerful supernatural women whose protection and assistance people sought. The *dísir* possess both benign and destructive powers: they lend or withdraw their assistance, they can give life but they can also take it away. These things are clear enough in the story. What is so unusual about it is the very sharp distinction it draws between the nine black, ferocious, heathen otherworldly women coming from the north, and the nine white,

33 See also Strömbäck 1949, 37–38.

34 The change of compass direction associated with Michael or the angels, from east in the explicitly religious *Michaels saga* to south in the more secular *Þiðrandi þáttur* (and also *Draumkvædet*; see below), warrants consideration. East is traditionally associated with Paradise but it may be that folk tradition has, at least in some contexts, placed the heavenly forces in the south so as to create a clear directional opposition to the evil forces lurking in the north.

redeeming, Christian otherworldly women who come from the south. Elsewhere in Norse tradition, *dísir* are seen as having innately benign and destructive powers but these powers are not separated out between one group of benign *dísir* and another group of cruel ones (Bek-Pedersen 2011, 41–48). By making this separation in the story of Þiðrandi, the nature of the *dísir* is radically changed and parallels appear that are strongly reminiscent of the Christian portrayal of Michael as leader of the angels against the Devil and his evil host.³⁵

The black and white *dísir* most likely constitute an attempt at merging heathen and Christian beliefs or traditions though not necessarily an attempt that is consciously articulated as such. It may simply be the result of a tendency to think in typological terms that dominated much medieval treatment of pre-Christian traditions, that is, seeing these pre-Christian traditions as a “natural religion” or imperfect, obscured and misunderstood forerunners of the “true” Christian tradition.³⁶ Other similar instances exist: in *Gylfaginning* ch. 15, a clear distinction is drawn between “good norns” (*goðar nornir*) who create pleasant fates for people and “evil norns” (*illar nornir*) who create grim ones but no such distinction is found anywhere else in references to the norns (Bek-Pedersen 2011, 75–76; Finnur Jónsson 1931, 24).³⁷ Likewise, in *Gylfaginning* ch. 17, *álfar* are sub-grouped into dark ones “as black as tar”, and light ones “fairer than the sun”, with the two kinds being “very unlike” each other.³⁸ Although there are many references to *álfar* scattered throughout the corpus of Old Norse literature,

35 They have been compared to the two *draumkonur* or “dream-women” in *Gísla saga Súrssonar* ch. 22 (ÍF 6, 70), of which one is evil (and possibly heathen) while the other is good (and possibly Christian); see Mundal 1974, 113–128; Björn M. Ólsen 1900, 63; Ström 1952, 89–91.

36 Discussions of such medieval Christian attitudes towards heathen religion can be found in, among many others, McCone 1990, especially 54–83; Abram 2009; Lönnroth 1969.

37 *Goðar nornir ok vel attaþar skapa goðan alldr, en þeir menn, er fyrir vskaupvm verða, þa valda því illar nornir* (Finnur Jónsson 1931, 24), “Good norns, ones of noble parentage, shape good lives, but as for those people that become the victims of misfortune, it is evil norns that are responsible” (Faulkes 1987, 18).

38 *þar bygvir folk þat, er Liosalfar h(eita), en Dauckalfar bva niðri iiorþv, ok erv þeir vlikir synum ok myklu vlikari reyndvm. Liosalfar erv fegri en sol synum, en Davckalfar erv svartari en bik* (Finnur Jónsson 1931, 25), “There live the folk called light-elves, but dark-elves live down in the ground, and they are unlike them in appearance, and even more unlike them in nature. Light-elves are fairer than the sun to look at, but dark elves are blacker than pitch” (Faulkes 1987, 19–20).

this clearly-drawn line between light and dark ones is unparalleled and therefore suspicious in terms of it being a genuine trait in heathen traditions (Hall 2007, 24–25). In fact, this sort of categorisation might be seen to be what Hall has called “a paganisation of Christian angels” (Hall 2007, 25) and is probably best taken as reflecting a Christian mind-set making sense of ancient heathen traditions.³⁹

It is exactly such a “paganisation of Christian angels” that the *dísir* in *Þiðranda þáttur ok Þórhalls* are subjected to, originating as they do in heathen belief, yet employed in this context to convey a strongly Christian message. This is only part of the point, however. By taking up Christianity in the next chapter of the saga, Hallur shows that he has understood the message: there is a relationship resembling cause-and-effect between Þiðrandi’s tragic death in one chapter and his father’s conversion in the next.

There are strong Christian parallels to *Þiðranda þáttur*. Parallels to the vision of demonic and angelic forces described in *Michaels saga* ch. 3 are clear; the black and white *dísir* opposing each other over Þiðrandi also recalls the biblical reference in *Jude 9* where the archangel Michael and the Devil himself fight over the body of Moses.⁴⁰ The two narratives involving Moses and Þiðrandi, although they portray different outcomes of the struggle, convey the same notion of the white, angelic forces representing what is good against dark and evil forces.

Furthermore, the Norwegian *Draumkvæde* tradition is particularly relevant here, too, since it portrays St Michael in ways that are reminiscent of the black and white *dísir*. Although this poem was only recorded very late (many versions were collected from Telemark in Norway during the mid-nineteenth century) it has much in common with medieval visionary poetry in that it concerns a person’s journey to the underworld during a deep, long-lasting sleep. The poem tells of Olav Åstesson and how he fell asleep on Christmas Eve and did not wake up again until the Twelfth

39 Mundal speaks of *kristen þáverknad þá fylgjetrua*, “Christian influence on the belief in fylgjur” (Mundal 1974, 124).

40 See also Edwards 1982, 41. The visionary in *Michaels saga* ch. 3 is, incidentally, named Moses (Unger 1877, 679). The motif *Angels and devils contest for a man’s soul* (E756.3) commonly occurs in tales about *The Devil’s Contract* (ATU 756b). It is widespread and is found in many folklore traditions documented in recent centuries. One version of it portrays black and white birds instead of devils and angels; this looks like a special variant of ATU 756b with a narrower distribution, seemingly limited to the Scandinavian area (see Bek-Pedersen forthcoming).

Night; during this period, he was transported to the Otherworld and saw both the torments of Hell and the bliss of Paradise, although there is rather more of Hell and Purgatory than there is of Paradise in the story. The dating of *Draumkvæde* has proved difficult but the tradition is likely to have come together in the form in which it was collected in the 1840s at some point during the fourteenth or fifteenth centuries (Strömbäck 1957, 204–205).⁴¹

Some versions of the poem refer to St Michael explicitly as the helper of souls and leader of angels in direct opposition to the leader of the evil forces, Grutte Greybeard.⁴² The following quotation is from the version known as L4, 14–15 (Barnes 1974, 170):⁴³

Her Kjæm i fær her sonnate	There came a flock from the south
Aa den Rei naa so tvist	and it rode so quietly
fyrí Rei St. saale Mikjel	foremost rode St Michael of the souls
Ete kom Jesom Christ	after him Jesus Christ

He Kjæm ei Fær her Norate	There came a flock from the north
den Rei naa so Qyast	and it rode so hard
Fyri Rei Grutte graasiæje	foremost rode Grutte greybeard
alt mæ sin svarte Hat	in his black hat

Draumkvæde thus presents a scene that is very similar to the one in *Þið-randa þáttr* but involves no heathen *dísir* and no specifically heathen beliefs, celebrations or other features. Instead, the context is entirely Christian, likely inspired by the biblical apocalyptic imagery from *Revelation* 7–9 (where Michael and the angels fight and overcome the dragon and his angels), and *Revelation* 19 (where Christ arrives, dressed in white, riding a white horse and leading the heavenly army to defeat the beast). Indeed, Strömbäck (Strömbäck 1949, 31–32) argues that the *þáttr* is influenced by medieval visionary literature.⁴⁴ Arguably, the context of *Revelations*,

41 Paasche draws comparisons between *Draumkvæde* and the twelfth-century *Sólarljóð*, arguing that *Sólarljóð* also portrays Michael, although not by name (Paasche 1914, 51–74).

42 Grutte Greybeard bears some resemblance to Óðinn but also to the Christian conception of the Devil (Paasche 1914, 47–48).

43 Version K1, stanzas 23–24, also contains the motif (Barnes 1974, 177).

44 Cf. Mundal 1974, 123. The motif itself is ancient, as the reference to Michael in the Hebrew Apocrypha proves (see n. 11 above).

namely the final battle between good and evil, is comparable to that of *Þiðranda þátrr*, which is concerned with Christianity overcoming heathendom, and in this sense the *þátrr* may present a forerunner to the motif employed in *Draumkvæde*.

Draumkvæde refers overtly to St Michael and *Michaels saga* ch. 3 implies a connection between the archangel and the vision of demonic and angelic forces by including it in the saga about him. *Þiðranda þátrr* makes no direct link to Michael but the resemblances are so strong, and the archangel enters the stage so soon after Þiðrandi's death, that it only seems reasonable to consider him a very important, although understated, part of the backdrop to the *þátrr*.

Þiðranda þátrr is the only version of the story where the black forces kill the protagonist; in all other cases, the white forces are victorious.⁴⁵ This is no coincidence since the tale serves as a piece of Christian propaganda, a cautionary tale about the tragic loss of a "noble heathen" which could easily have been avoided had he been Christian in name and not merely in spirit (cf. Kaplan 2000, 385). The strongly moralistic overtones cannot be disregarded.

Ljótur

A different story about Hallur losing a son occurs in *Njáls saga* ch. 145 where it is intertwined with descriptions of attempts to reach a settlement following the burning of Njáll and his sons, and the fighting that breaks out at the Alþingi in connection with this (ÍF 12, 402–415). Here, Hallur also loses his favourite son — not Þiðrandi but Ljótur, and in a rather different context — not before but after his (and Iceland's) conversion. It is noteworthy that this story, as found in *Njáls saga*, betrays no knowledge of Þiðrandi and does not mention him at all, just as the story about Þiðrandi in *Óláfs saga* does not mention Ljótur at all.⁴⁶ The battle at the Alþingi took place in 1012 (Cochrane 2010, 218), some thirteen or fourteen years after the death of Þiðrandi.

45 It is at least the only version known to me at present that features such a victory.

46 *Njáls saga* ch. 96 lists the sons of Síðu-Hallur and mentions both Ljótur and Þiðrandi, adding about the latter: *þann er sagt er, at disir vægi* (ÍF 12, 239), "whom, it is said, the *disir* killed" (*CSI* 3, 115), so the story involving Þiðrandi and the *disir* was known, although it is not recounted in *Njáls saga* itself.

At the Alþingi, Kári Sölmundarson seeks to avenge the burning of Njáll and his sons. Kári has two well-known and very prominent Christians on his side, Gissur hvíti and Hjalti Skeggjason — the two men who fought so vigorously for Christianity during the Icelandic *kristnitaka*. On the opposing side is Flosi Þórðarson and the sons of Sigfús with Hallur and his son Ljótur, who is said to be fifteen years old at this point. The situation is therefore not one of Christians against heathens; it is a more complex issue of men who are seen to be in the right against men who are seen to be in the wrong. Earlier in the saga, in ch. 115, it has been prophesied that Ljótur, who is Hallur's favourite son, will become the greatest and longest living chieftain in his family if he survives three visits to the Alþingi (normally a very peaceful event) (ÍF 12, 287).⁴⁷ But during this particular assembly, which is Ljótur's second, fighting breaks out between Kári and Flosi. Hallur and Ljótur intervene in the melee at which point a spear strikes and kills Ljótur but no one knows who threw it. Hallur helps separate the fighting forces and a truce is arranged for the duration of the Alþingi. It is never revealed who threw the spear. In the present discussion, this episode is noteworthy for two reasons: firstly, the rather mysterious manner of Ljótur's death and secondly, Hallur's reaction to his son's death.⁴⁸

The story of Ljótur's death appears to have been fairly well known.⁴⁹ Even so, it remains very much a marginal episode in *Njáls saga*, which makes little use of it in terms of drawing morals from or attaching symbolism to it, despite the fact that it is an episode that readily lends itself to symbolic interpretation, especially in a Christian context.⁵⁰ The intention

47 *Ljótur þotti bezt höfðinga efni austr þar; honum var þat spát, ef hann ríði þrjú sumur til þings ok kæmi heill heim, at þá mundi hann verða mestr höfðingi sinna frænda ok ellstr; hann hafði þá ríðit eitt sumar til þings, en nú atlaði hann annat* (ÍF 12, 287), "Ljótur was thought to be the most promising man in the east to be a chieftain, and it had been foretold that if he rode to the Thing for three summers and came home safe and sound, he would become the greatest chieftain in his family, as well as the longest lived. He had already ridden once to the Althing and now he was going for the second time" (CSI 3, 115).

48 I am grateful to Haki Antonsson for inspiration regarding a number of issues discussed below.

49 Ljótur is also mentioned in *Sturlunga saga*; in *Geirmundar þáttur Heljarskinns* ch. 7 (Jón Jóhannesson et al. 1946 1, 10), where he is said to have a daughter named Guðrún; and in *Þorsteins saga Síðu-Hallssonar* (ÍF 11, 305), where the mention of him appears to depend on *Njáls saga*.

50 Had *Njáls saga* had an overtly hagiographical agenda or a greater focus on Ljótur or Hallur, this incident might well have been exploited more immediately.

here is, nonetheless, to present a symbolic interpretation of Ljótur's death that focuses as much on Hallur as it does on Ljótur himself.

As Cochrane (Cochrane 2010, 217) points out, there are potential parallels both between Ljótur and Christ (both are pierced by spears) and between Ljótur and Baldur (both are favourite sons and innocent victims killed in a place of sanctity) but neither of these is exploited in *Njáls saga*.⁵¹ More striking, however, are the parallels that emerge when the death of Ljótur is compared to that of Þiðrandi.

The battle at the Alþingi took place a mere dozen years after *kristnitaka*; it is therefore not at all unreasonable to interpret Ljótur's death against the background of heathen traditions which would still have been known by all Icelanders, and possibly still adhered to by some. If one recognises that heathendom still had a strong presence although supplanted by Christianity, one might be more sensitive to the heathen-Christian contrasts in the portrayal of Ljótur's death. In the context of the recently converted Iceland, the spear might very well have recalled the prominent heathen deity Óðinn, whose weapon was the spear and who was closely associated with warfare, fortune or misfortune in battle and also with human sacrifice. With this in mind, Ljótur's death could have been interpreted in such a way that Óðinn was making his powers felt by claiming a would-be Christian chieftain for himself – not unlike the way in which the black *dísir* claim Þiðrandi – thereby showing that Óðinn remained a force to be reckoned with and was capable of taking what he regarded as his share.⁵² Considering that Hallur loses his first favourite son, Þiðrandi, in such a way that, had he been Christian, he might well have become a saint, Ljótur deserves attention since he is the second favourite son of Hallur to die in circumstances that provide the potential for sanctity, albeit unexploited in both cases. Indeed, with reference to Þiðrandi, Kaplan (2000, 385) says: “Such persons are saints when they have heard about Christianity”

51 Cochrane furthermore draws a parallel between the blindness of Baldur's killer, Höður, in the mythological narrative and the anonymity of Ljótur's killer in the saga narrative (2010, 217).

52 The mysterious spear apparently hurled by nobody also recalls a number of Christian martyrs, again opening up possible symbolic perspectives on Ljótur. One parallel, for example, is the death of St Canute who, according to Saxo in *Gesta Danorum* 11,14,15 (Friis-Jensen 2005, 58–59), was killed in 1086 by a spear flung through a window into St Alban's Church in Odense.

— which Ljótur definitely has. It is, at any rate, somewhat hard to believe that this otherwise little-mentioned son of Síðu-Hallur comes to such a martyr-like end entirely by coincidence.

The second interesting aspect of Ljótur's story is Hallur's reaction to his son's death. The day after, Hallur pleads eloquently and persuasively for settlement, saying that he is prepared to claim no compensation for Ljótur and yet give pledges of peace in order to find a peaceful solution. The emotional cost of the unhappy situation in which Hallur suddenly finds himself, although it is not described explicitly, should not be underestimated; it is a remarkable trait of his that he is able to react with such calm when subjected to so distressing a turn of events. Arguably, this reaction is comparable to his decision to convert which followed relatively soon after Þiðrandi's death. This kind of level-headed and restrained conduct was admired by heathens and Christians alike and cannot be considered a "Christian reaction" as such but Hallur's emphasis on maintaining peace as well as his description of himself as *lítilmenni*, "no great hero" (ÍF 12, 408; CSI 3, 194) nonetheless highlights his Christian allegiances.⁵³ After Hallur has forgone his claim to compensation in this way, everyone at the Alþingi contributes something to compensate him anyway. What he eventually receives amounts to quadruple compensation (ÍF 12, 414).

In *Njáls saga*, Hallur is held up as a good example of someone who seeks peace and is willing to give up his personal claims for something for the sake of the greater community. It is not necessarily his Christian beliefs that inspire him to do this but it is certainly behaviour that is in accordance with Christian morals. The reward he receives speaks for itself: because he was willing to forgo compensation, he was compensated four times as much as anyone else. In a very practical sense then, the story emphasizes how much one can gain by "weighing good more heavily than evil", or, in this case, peace more than revenge; in that sense, Hallur may be said to act in a manner similar to St Michael.

⁵³ See n. 27 above.

Conclusions

The stories about Þiðrandi and Ljótur are rather similar in nature although they serve different functions. In *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, Þiðrandi's death in ch. 215 immediately precedes his father's conversion in ch. 216; the fact that both these narratives involve St Michael so closely — *Þiðranda þáttr* by subtly exploiting imagery from legendary material pertaining to Michael; Hallur's conversion by overtly bringing in detailed descriptions of St Michael — serves to underline the very close links between these two events. Furthermore, the resemblance between the biblical reference to Michael disputing with the Devil over the body of Moses in *Jude* 9 and the black *disir* claiming a “noble heathen” because the white *disir* are “not yet strong enough” is intriguing. The symbolic dimensions here are unlikely to have been lost on a fourteenth-century audience and, despite its superficially heathen guise, *Þiðranda þáttr* is probably best regarded as a thoroughly Christian tale whose version of heathendom must be treated with some caution.

In *Njáls saga*, the equally tragic death of Ljótur also involves heathen references: the mysterious spear that kills the favourite son in a place of sanctity recalls Óðinn, whose weapon was the spear, and whose son Baldur was killed in arguably parallel circumstances. This perspective on the death of Ljótur brings out a close correspondence between this tale and that of Þiðrandi: both of their lives are claimed by heathen beings on the verge of retreat on account of Christianity, or having been marginalised by the new religion.

Given the very strong links to Michael both in *Þiðranda þáttr* and in three of the four narratives that describe Hallur's conversion, it is not improbable that there should be yet another such link to the archangel in Hallur's reaction to Ljótur's death. Whereas the death of Þiðrandi may be said to open Hallur's eyes to the merits of Christian ways (by spelling out that, if nothing else, his favourite son would still have been alive had he only been a Christian), the death of Ljótur can be seen to function as a confirmation of Hallur's already strong Christian faith (by presenting him as following the example of his *fylgjuengill* Michael, who allows good to weigh more heavily than evil). In both cases, Hallur has, or acquires, close connections to St Michael: after Þiðrandi's death he realizes what a strong

force Michael represents and is convinced to take up Christianity; after Ljótur's death he may be said to act in a Michael-like manner by being such a perfect example of Christian virtues.

The fourteenth-century portrayals of Síðu-Hallur discussed here all emphasize details that may have their origins in Hallur's semi-heathen and semi-Christian contemporary reality but whose strong symbolic value, lurking just below the surface, should not be underestimated. The archangel Michael is never very far away.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES

- CSI = Viðar Hreinsson (ed.). 1997. *The Complete Sagas of Icelanders 1–5*. Reykjavík: Leifur Eiríksson.
- Faulkes, Anthony (ed.). 1987. *Edda*. London et al.: J. M. Dent & Sons Ltd.
- Finnur Jónsson (ed.). 1931. *Edda Snorra Sturlusonar udgivet efter håndskrifterne*. Copenhagen: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Grønlie, Siân (ed.). 2006. *Íslendingabók – Kristni Saga. The Book of Icelanders – The Story of the Conversion*. Text Series 18. London: Viking Society for Northern Research.
- ÍF 1 = Jakob Benediktsson (ed.). 1968. *Íslendingabók. Landnámabók*. Íslenzk fornrit 1. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 5 = Einar Ól. Sveinsson (ed.). 1934. *Laxdæla saga*. Íslenzk fornrit 5. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 6 = Björn K. Þórólfsson and Guðni Jónsson (eds.). 1953. *Vestfirðinga sögur*. Íslenzk fornrit 6. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 8 = Einar Ól. Sveinsson (ed.). 1939. *Vatnsdæla saga. Hallfreðar saga*. Íslenzk fornrit 8. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 11 = Jón Jóhannesson (ed.). 1950. *Austfirðinga sögur*. Íslenzk fornrit 11. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 12 = Einar Ól. Sveinsson (ed.). 1954. *Brennu-Njáls saga*. Íslenzk fornrit 12. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 15 = Sigurgeir Steingrímsson et al. (eds.). 2003. *Biskupa sögur 1*. Íslenzk fornrit 15. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 29 = Bjarni Einarsson (ed.). 1985. *Ágrip af Nóreagskonunga sögum. Fagrskinna – Nóreags konunga tal*. Íslenzk fornrit 29. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Kålund, Kristian. 1888–1894. *Katalog over den arnamagnæanske håndskriftsamling 1–2*. Copenhagen: Gyldendalske Boghandel.

- C. R. Unger (ed.). 1877. *Heilagra manna søgur. Fortællinger om legender om hellige mænd og kvinder* 1–2. Oslo: B.M. Bentzen.
- Jón Jóhannesson et al. (eds.). 1946. *Sturlunga saga* 1–2. Reykjavík: Sturlunguútgáfan.
- Ólafur Halldórsson (ed.). 1958–2000. *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* 1–3. Editiones Arnarnagæana A:1–3. Copenhagen: Ejnar Munksgaard, C. A. Reitzels forlag.
- Karsten Friis-Jensen (ed.). 2005. *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Danmarks-historien* 1–2. Copenhagen: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Gads Forlag.
- < <http://skaldic.arts.usyd.edu.au/db.php> >

SECONDARY LITTERATURE

- Abram, Christopher. 2009. “Gylfaginning and early medieval conversion theory.” *Saga-Book* 33: 5–24.
- ATU = Uther, Hans-Jörg. 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson* 1–3. Folklore Fellows’ Communications 284–286. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Barnes, Michael. 1974. *Draumkvæde. An edition and study*. Oslo et al.: Universitetsforlaget.
- Bek-Pedersen, Karen. 2011. *The Norms in Old Norse Mythology*. Edinburgh: Dunedin Academic Press.
- Bek-Pedersen, Karen. Forthcoming. “Black and White *Dísir*: From Þiðrandi to Michael Scot.” *Cosmos*.
- Björn M. Ólsen. 1893. “Om Are frode.” *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 8: 207–352.
- Björn M. Ólsen. 1900. *Um kristnitökuna árið 1000 og tildrög hennar*. Reykjavík: Hið íslenska bókmentafjelag.
- Cochrane, Jamie. 2010. “*Síðu-Halls saga ok sona hans: Creating a saga from tradition.” *Gripla* 21: 197–234.
- Cormack, Margaret. 1994. *The Saints in Iceland. Their Veneration from the Conversion to 1400*. Subsidia hagiographica 78. Bruxelles: Société des Bollandistes.
- Cramer, Peter. 1993. *Baptism and Change in the Early Middle Ages, c.200–c.1150*. Cambridge Studies in Life and Thought, Fourth Series. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dietrichson, Lorentz. 1888. *Sammenlignende fortegnelse over Norges kirkebygninger i middelalderen og nutiden*. Oslo: P. T. Mallings Boghandel.
- Edwards, Diana. 1982. “Christian and pagan references in eleventh-century Norse poetry: the case of Arnórr jarlaskáld.” *Saga-Book* 21: 34–53.

- Fritzner, Johan. 1886–1896. *Ordbog over det gamle norske sprog* 1–3. Rev. ed. Oslo: Den norske forlagsforening.
- Gad, Tue. 1966. “Mikael.” *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformationstid* 11. Copenhagen et al.: Rosenkilde og Bagger et al., 616–620.
- Gunnell, Terry. 2000. “The Season of the Dísir: The Winter Nights, and the Dísablót in Early Medieval Scandinavian Belief.” *Cosmos* 16: 2: 117–149.
- Hall, Alaric. 2007. *Elves in Anglo-Saxon England. Matters of Belief, Health, Gender and Identity*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Hohler, Erla B. et al. 2004. *Painted Altar Frontals of Norway 1250–1350* 1: *Artists, Styles and Iconography*. London: Archetype Publications.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson. 1999. *Kristnitakan á Íslandi*. 2nd ed. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Jungner, Hugo and Elisabeth Svärdström (eds.). 1958–1970. *Västergötlands runinskrifter*. Sveriges Runinskrifter 5. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Kaplan, Merrill. 2000. “Prefiguration and the Writing of History in *Pátr Þiðranda ok Þórballs*.” *JEGP* 99: 379–394.
- Lindow, John. 1997. *Murder and Vengeance among the Gods. Baldr in Scandinavian Mythology*. Folklore Fellows’ Communications 262. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Lönroth, Lars. 1969. “The Noble Heathen: A theme in the sagas.” *Scandinavian Studies* 41:1: 1–29.
- McCone, Kim. 1990. *Pagan Past and Christian Present in Early Irish Literature*. Maynooth monographs 3. Maynooth: An Sagart.
- McKinnell, John. 2005. *Meeting the Other in Norse Myth and Legend*. Cambridge: D.S. Brewer.
- Moltke, Erik. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. Copenhagen: Forum.
- Mundal, Else. 1974. *Fylgjemotiva i norrøn litteratur*. Skrifter fra Instituttene for nordisk språk og litteratur ved universitetene i Bergen, Oslo, Trondheim og Tromsø 5. Oslo et al.: Universitetsforlaget.
- ONP = Helle Degnbol et al. (eds.). 1989. *Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre*. Copenhagen: Den arnamagnæanske kommission.
- Paasche, Fredrik. 1914. “St. Michael og hans engle.” *Edda* 3: 33–74.
- Ström, Folke. 1952. “Tidrandes död.” *Arv* 8: 77–119.
- Ström, Folke. 1954. *Diser, Nornor, Valkyrjor. Fruktbarhetskult och sakralt kungadöme i Norden*. Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar, filologisk-filosofiska serien 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Strömbäck, Dag. 1946. “Om Draumkvædet och dess källor.” *Arv* 2: 35–70.
- Strömbäck, Dag. 1949. *Tidrande och diserna. Ett filologiskt-folkloristiskt utkast*. Lund: Carl Bloms Boktryckeri.
- Strömbäck, Dag. 1957. “Knut Liestøl [et al., review].” *Arv* 13: 199–205.

- Tveitane, Mattias. 1963. "Visio Pauli og den norrøne Michaels saga." *Maal og minne*: 106–111.
- Wessén, Elias and Sven B. F. Jansson (eds.). 1943–1946. *Upplands runinskripter*. Sveriges Runinskripter 7. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

EFNISÁGRIP

Heilagur Mikael og Síðu-Hallssynir

Lykilorð: Þiðrandi Hallsson, Ljótur Hallsson, heilagur Mikael, Síðu-Hallur Þorsteinsson, dísir, *Draumkvædet*.

Í greininni er sjónum beint að sambandi Síðu-Halls Þorsteinssonar við Mikael erkiengil eins og tilurð þess er lýst í tveimur heimildum sem greina frá persónulegum trúskiptum hans. Mikael var vinsæll dýrðlingur í árdaga kristni á Norðurlöndum og því í sjálfu sér ekki óvænt að hann léki hlutverk í trúskiptum Halls. Þó er það sérstaklega eftirtektarvert að Mikael kemur einnig við dauðalýsingar tveggja sona Halls, Þiðranda og Ljóts, þótt óbeint sé. Frásögnin af dauða Þiðranda af völdum dása í heiðni líkist mjög helgisögn í *Mikaels sögu*, biblíusögum tengdum honum og myndmáli í hinu síðskráða *Draumkvæde*, en frásögnin af dauða Ljóts í bardaga á alþingi 1012 á sér hliðstæðu í *Þiðranda þætti* sem kallar á samanburð. Í viðbrögðum Síðu-Halls við dauða sona sinna sést auk þess glögglega að honum hefur verið ætluð bæði skýr vitund um sérkenni heilaleika erkiengilsins og farsæld til að fylgja dæmum hans.

Karen Bek-Pedersen
Religious Studies
University of Southern Denmark
Campusvej 55
DK-5230 Odense M
karenbp@sdu.dk

SUSANNE MIRIAM ARTHUR

THE IMPORTANCE OF MARITAL
AND MATERNAL TIES
IN THE DISTRIBUTION OF ICELANDIC
MANUSCRIPTS FROM THE MIDDLE
AGES TO THE SEVENTEENTH CENTURY

“Virduglegur Herra Biskupenn M. Brynjólfur Sveins son ad Skálholte, minn dygdarikur og elfkulegur Velgörða og Ættbróðer, gaf mer þessa fógubók, enn eg gef hana nu dóttur minne Jarþrúde Hákonar dottur til eignar. Skrifad ad Bræðratungu 31. Ianuarý. Anno 1675.
Helga Magnus dotter e h”

(JS 28 fol., 3r)

[*The venerable master Bishop Brynjólfur Sveinsson at Skálholt, my faithful and dear benefactor and kinsman, gave me this book of sagas, and now I give it to my daughter Jarþrúður Hákonardóttir to own it. Written at Bræðratunga on January 31, in the year 1675.*

Helga Magnúsdóttir with her own hand.]

Introduction

THE ABOVE-WRITTEN DONATION of Helga Magnúsdóttir to her daughter Jarþrúður in JS 28 fol., a manuscript written by Jón Erlendsson of Villingaholt around the year 1660, exemplifies and supports the notion that while land property (particularly the main farm) would often be passed down to male descendants,¹ women (who usually left the family household upon marriage) would receive a dowry, most commonly in the form of pre-

1 See e.g. Gerda Merschberger, *Die Rechtsstellung der Germanischen Frau. Mit 21 Abbildungen Im Text*, Mannus-Bücherei 57 (Leipzig: C. Kabitzsch, 1937), 165; Margrét Eggertsdóttir, “Um kveðskap kvenna og varðveislu hans.” *Vefnir* 2 (1999). It is, however, documented that rich farmers and chieftains also bequeathed land property to their daughters, which was then usually managed by the woman’s husband. Nonetheless, women inherited less property (see e.g. the case of Loftur ríki Guttormsson: *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 4. 1265–1449, ed. Jón Þorkelsson (Copenhagen: Hið íslenzka bókmentafélag, 1895–1897), 518–520).

cious goods.² Upper-class marriages during the Middle Ages until early modern times were arranged for economic and political reasons. The use of marriage to expand and strengthen political influence and power occurred in both Icelandic pagan and Christian societies.³ Three important aspects of marriage arrangements in Iceland were the bride price (*mundr*) paid by the groom's family, the "supplementary gift" (*tilgjöf*) given by the groom, and the dowry (*heimanfylgia*) provided by the bride's family.⁴

The tradition of passing on manuscripts to women, as a gift from groom to bride (*tilgjöf*),⁵ as part of the women's dowry, or as family heirlooms, continued until at least the middle of the seventeenth century, a time that marks the advent of extensive and systematic manuscript collection in Iceland.⁶ Donations (such as JS 28 fol.), ownership marks, and marginal notes in Icelandic manuscripts written by or for women reveal that

- 2 On the concept of dowry, see e.g. Merschberger, *Die Rechtsstellung Der Germanischen Frau*, 61, 65–66, and Jenny Jochens, *Women in Old Norse Society* (Ithaca: Cornell University Press, 1995), 26–27. The Icelandic law code *Jónsbók* makes several mentions of dowry and contains numerous passages about inheritance. See e.g. *Jónsbók. The Laws of Later Iceland. The Icelandic Text According to MS AM 351 fol. Skálholtsbók eldri*, Bibliotheca Germanica, Series Nova 4 (Saarbrücken: AQ-Verlag, 2010), *heimanfylgia* (dowry): IV.30, V.1–3, V.5–6, V.13, Rb. 1314 §9; *arfur* (inheritance): V.1, V.7–V.22. Even though written sources are relatively quiet about the specific goods that were passed down as dowry in Iceland, one may speculate that these precious goods included such things as clothing (see e.g. *Ibid.*, V.1.), jewelry, homespun (*vaðmál*), butter (*smjör*), household items, and manuscripts (see e.g. Margrét Eggertsdóttir, "Um kveðskap kvenna.").
- 3 See e.g. Jochens, *Women in Old Norse Society*, 27–28.
- 4 *Ibid.*, 26–27. Just like dowry, the concept of the bridal gift (*tilgjöf*) is discussed in *Jónsbók*, *tilgjöf* (bridal gift): V.1–3, V.5–6. V.13, Rb. 1294 § 38, Rb. 1302.
- 5 Two ownership entries in the seventeenth-century Icelandic manuscript AM 137 fol., written by Jón Erlendsson of Villingaholt, state that "Wýgfús Hannesson ä Bokena Anno 1699" [*Vigfús Hannesson owns the book in the year 1699*] and that "Guðríður Sigurðardóttir er nú eigande þessarar Bökar Anno 1700" [*Guðríður Sigurðardóttir is now the owner of this book in the year 1700*]. It seems possible that the manuscript was a wedding gift (*tilgjöf*) from Vigfús to his bride, considering that Vigfús Hannesson and Guðríður Sigurðardóttir married in 1699. See Bogi Benediktsson, *Sýslumannaefir 4*, ed. Hannes Þorsteinsson (Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1881), 322–326.
- 6 While early manuscript production in Iceland largely centered around monasteries and the ownership of manuscripts was likely reserved for monasteries, nunneries, and a few selected influential chieftains, private ownership of manuscripts presumably became more common after the Reformation, when manuscripts that originally belonged to the cloisters ended up in the private possession of clergymen and rich farmers.

women used, owned, and inherited manuscripts.⁷ The family trees of these women can often be linked to influential dynasties in Iceland.⁸ It seems, therefore, that women played a major role in the distribution of texts, either directly by inheriting and bequeathing manuscripts or indirectly by forming marital links between influential families involved in manuscript production in Iceland.⁹

An analysis of the history of manuscripts containing the same texts, particularly the history of their ownership, makes it possible to reconstruct the distribution of manuscripts and texts in Iceland between the fourteenth and seventeenth centuries, both geographically and genealogically. Using the manuscript context of the seventeenth-century manuscripts GKS 1002 and 1003 fol. as a starting point, this article shows that although the two volumes were written in the south of Iceland, many of the exemplars (or

- 7 The topic of women's connections to manuscript production and usage in Iceland has received more attention in recent years. Margrét Eggertsdóttir briefly discusses female ownership of manuscripts in "Um kveðskap kvenna og varðveislu hans." Svanhildur Óskarsdóttir shows in her Ph.D. thesis that the intended audience of the manuscript AM 764 4to was "novices, women and girls, at the convent of Reynistaður", cf. Svanhildur Óskarsdóttir, "Universal History in Fourteenth-Century Iceland. Studies in AM 764 4to." (Ph.D. thesis, Scandinavian Studies, University of London, 2000), 143, 233–238 ("The purpose and audience of AM 764 4o"). Guðrún Ingólfsdóttir examines a miscellany (*syrpa*) owned and commissioned by Þórey Björnsdóttir (1676–1745) as part of her doctoral dissertation "Í hverri bók er mannsandi." *Handritasýrpur – bókmennning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld.* Studia Islandica 62 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2011), 204–257. She furthermore created registers of Icelandic manuscripts written by and for women from the seventeenth to the nineteenth centuries and offers an overview of women's manuscript culture in Iceland in an appendix (Ibid., 310–375). Natalie M. Van Deusen also studies women as users and owners of manuscripts in her article "Stitches in the Margins: The Embroidery Pattern in AM 235 fol.," *Maal og minne* (2011): 26–42.
- 8 Bishop Þorlákur Skúlason of Hólar, for example, divided his manuscripts and printed books equally between his children, including his only daughter, Elín Þorlákisdóttir. See Jakob Benediktsson, "Bókagerð Þorláks biskups Skúlasonar." *Saga og kirkja. Afmálsrit Magnúsar Más Lárussonar. Gefið út í tilefni af sjötugsafmáli hans 2. september 1987*, eds. Gunnar Karlsson et al. (Reykjavík: Sögufélag, 1988), 193; Már Jónsson, "Þórður biskup Þorláksson og söfnun íslenskra handrita á síðari hluta 17. aldar," *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti. Erindi flutt á ráðstefnu í Skálholti 3.–4. maí 1997 í tilefni af þrjúhundraðustu ártíð Þórðar biskups Þorlákssonar*, ed. Jón Pálsson (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1998), 189ff. Elín was married to Þorsteinn Þorleifsson, the son of county magistrate (*sýslumaður*) Þorleifur Magnússon, a descendant of the influential Svalbarð family and the wealthy Eggert Hannesson.
- 9 Guðrún Ingólfsdóttir comes to a similar conclusion, noting that "women's part in the nation's literary culture is far greater than previously thought." Guðrún Ingólfsdóttir, "Í hverri bók er mannsandi", 381.

exemplars of exemplars) originated in the north and west (Westfjords and Dalasýsla) of Iceland.¹⁰ Furthermore, codicological evidence, most notably ownership marks of manuscripts directly and indirectly associated with GKS 1002–1003 fol., reveals that these manuscripts are connected to the descendants of some of the most influential families in medieval Iceland. These Icelandic dynasties include the descendants of Loftur *ríki* Guttormsson,¹¹ including his daughter Ólöf *rika* Loftsdóttir, as well as her offspring with Björn Þorleifsson *riddari* (also called “*ríki*”)¹² during the fifteenth century, Jón Arason (the last Catholic bishop of Iceland), and the

- 10 This geographical pattern (north-west-south) appears to hold true not only in the case of GKS 1002–1003 fol. My preliminary research of manuscripts containing *Njáls saga* suggests that manuscript production shifted from the north to the west and south from the fourteenth to the seventeenth century. Other studies of Icelandic manuscripts, particularly those concerning manuscripts from the seventeenth century, confirm that manuscript production centered geographically around Hólar (north), Skálholt (south), and Vigur (west). See e.g. Peter Springborg, “Antiqvæ historię leþores – Om renæssancen i den islandske håndskriftproduktion i 1600–tallet,” *Gardar* 8 (1977): 57; Tereza Lansing, “Post-Medieval Production, Dissemination and Reception of *Hrólfs saga kraka*,” (Ph.D. thesis, Faculty of Humanities, University of Copenhagen), 57–63; Alaric Hall, “Making Stemmas with Small Samples: Testing the Stemma of *Konráðs saga keisarasonar*, and New Media Approaches to Publishing Stemmas,” <http://www.alarichall.org.uk/working_paper_on_stemmas_from_small_samples>. Silvia Hufnagel (personal communication) confirmed the importance of western Iceland as a center of manuscript production during the seventeenth century in her study of manuscripts containing *Sörla saga sterka*. She does not, however, discuss the geographical distribution of these manuscripts in her dissertation, since she did not detect a clear distribution pattern and geographical information was lacking for many of the manuscripts in question. Hufnagel nonetheless mentions the major centers of manuscript production in the north, south, and west of Iceland, referencing Springborg’s article. Silvia Hufnagel, “*Sörla saga sterka*. Studies in the Transmission of a *fornaldarsaga*.” (Ph.D. thesis, Faculty of Humanities, University of Copenhagen), 11. – [I would particularly like to thank Tereza Lansing, Alaric Timothy Hall and Silvia Hufnagel for sharing their research with me.]
- 11 After the devastating outbreak of the Black Death in Iceland (1402–1404), new influential families gained power and wealth. Agnes S. Arnórsdóttir points out that Loftur *ríki* Guttormsson was likely one of these new patriarchs arising after the plague. Agnes S. Arnórsdóttir, “Eigi skal gráta Björn bónda heldur safna liði. Ólöf ríka, goðsógn og saga,” *Heimtur. Ritgerðir til heiðurs Gunnari Karlssyni sjötugum*, eds. Guðmundur Jónsson et al. (Reykjavík: Mál og menning, 2009), 20.
- 12 Björn Þorleifsson *riddari* (*ríki*) received land in Vatnsfjörður from his grandmother Solveig Þorsteinsdóttir in March of 1433, and his mother Kristín Björnsdóttir (Vatnsfjarðar-Kristín) agreed to this gift (Ibid., 20). This transaction from grandmother to grandson, with the permission of Björn’s mother, is an example of the power and influence that Icelandic matriarchs held on occasion in medieval society.

so-called Svalbarð family¹³ during the sixteenth and seventeenth centuries. Although the involvement of these powerful families in manuscript production and their connection to the geographical centers in the north, west, and south of Iceland has already been established,¹⁴ this article highlights

13 The patriarch and matriarch of the Svalbarð family were Jón *riki* Magnússon, an Icelandic chieftain and member of the *lögrétta* at Svalbarð in Eyjafjörður in the north of Iceland, and his wife Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum*, the great-granddaughter of Ormur *skáld* Loftsson and his wife Solveig Þorleifsdóttir. Ormur *skáld* was the illegitimate son of Loftur *riki* Guttormsson. His wife, Solveig, was the daughter of the influential and wealthy county magistrate Þorleifur Árnason. Five of Loftur *riki*'s children entered into marriages with children of Þorleifur Árnason. The most significant match-up between Loftur's and Þorleifur's offspring appears to have been the marriage of Ólöf *rika* Loftsdóttir and Björn Þorleifsson *riðdari*. Interestingly, at least one of the marriages, namely between Ormur and Solveig on October 14, 1434, was arranged by Þorleifur's widow Kristín Björnsdóttir after Loftur *riki*'s and Þorleifur's deaths (in 1432 and 1433 respectively, cf. *DI* 4, 548–549). It seems possible that some of the remaining marriages between the two families were also arranged by Kristín Björnsdóttir, since all but the marriage between Ólöf *rika* Loftsdóttir and Björn Þorleifsson *riðdari* took place in or after 1433. It may also be possible that Björn Þorleifsson and his wife Ólöf had an interest in solidifying the ties and thereby power and wealth of both families and therefore arranged the marriages between their siblings. This brief biographic overview demonstrates clearly the tight interconnections between the dynasties of Loftur *riki* Guttormsson, Björn Þorleifsson *riðdari*, and the Svalbarð family during the fifteenth and sixteenth centuries. During the sixteenth century, the Svalbarð family solidified their power and wealth through marriage with other influential families. For example, Jón *riki* Magnússon's and Ragnheiður Pétursdóttir's son, county magistrate Páll Jónsson (Staðarhóls-Páll), married Helga Aradóttir, the granddaughter of Bishop Jón Arason. Another of their son's, Magnús *prúði*, married Ragnheiður Eggertsdóttir, the daughter of the influential captain of the king's men (*hirðstjóri*) and lawman Eggert Hannesson, who in turn took Jón *riki*'s and Ragnheiður Pétursdóttir's daughter Steinunn Jónsdóttir as his second wife, who previously had had seven children with Björn Jónsson, the son of Bishop Jón Arason.

Date of births and family connections are not specifically cited since they can easily be looked up in reference works, such as *Diplomatarium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenska menn* 1–16, eds. Jón Sigurðsson et al. (Copenhagen: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1972), Páll Eggert Ólason. *Íslenskar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 1–5 (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1948–1952), and Bogi Benediktsson. *Sýslumannaæfir* 1–5, ed. Hannes Þorsteinsson (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1881–1932). An excellent website for researching Icelandic family trees is “FamilySearch. Community Trees,” <<http://histfam.familysearch.org>>, which bases its information amongst other things on the aforementioned literature. More specific events, such as the arranged marriage between Ormur *skáld* Loftsson and Solveig Þorleifsdóttir by Kristín Björnsdóttir, are however cited with exact references.

14 See e.g. Springborg, “Antiqvæ historiae leporis,” 56, 87; Sigurjón Páll Ísaksson, “Magnús Björnsson og Móðruvallabók,” *Saga* 32 (1994): 121; Lansing, “Post-Medieval Production, Dissemination and Reception of *Hrólfs saga kraka*,” 62.

the importance of female members of these dynasties in the distribution of manuscripts.

The Starting Point: GKS 1002–1003 fol.

In January 1692, Björn Þorleifsson¹⁵ presented two beautiful, large vellum manuscripts, GKS 1002–1003 fol., bound in red velvet with gilt-edged pages, to the Danish king Christian V, likely in hopes of receiving the support of the king to become bishop.¹⁶ The volumes contain a variety of Icelandic family sagas (*Íslendingasögur*), including *Grettis saga* and *Njáls saga*, legendary sagas (*fornaldarsögur*), and romances (*riddarasögur*). The choice of GKS 1002–1003 fol. as a starting point for this article is debatable, since the manuscripts have no obvious connection to female ownership. Nonetheless, I discovered women's involvement in manuscript production and distribution while researching the manuscript context of GKS 1002–1003 fol.¹⁷ All the manuscripts used in this article are connected to the two volumes, and it is therefore sustainable to use GKS 1002–1003 fol. as a starting point and connecting thread throughout this article.

GKS 1002–1003 fol. were written in 1667 and 1670 by Páll Sveinsson and commissioned by Jón Eyjólfsson of Eyvindarmúli in the Rangárvellir district of southern Iceland.¹⁸ According to the manuscripts' title pages, they were meant for the entertainment of Jón and "other pious men" (*odrvmm Froomum Monnum*),¹⁹ who likely included Bishop Brynjólfur Sveinsson

15 Björn Þorleifsson was a descendant of the Svalbarð family on both the maternal and paternal side of his family. His mother, Sigríður Björnsdóttir was the granddaughter of Magnús *prúði* Jónsson of Svalbarð and his wife Ragnheiður Eggertsdóttir. His father, Þorleifur Jónsson, was the great-grandson of Steinunn Jónsdóttir of Svalbarð. See fn. 13 and Fig. 3.

16 Desmond Slay, "On the Origin of Two Icelandic Manuscripts in the Royal Library in Copenhagen," *Opuscula* 1 (1960): 149.

17 This research was conducted as part of my dissertational studies of manuscripts containing *Njáls saga*, which is connected to the research project "The Variance of *Njáls saga*," a collaborative effort by a group of Old Norse-Icelandic scholars to study the manuscripts and reception of *Njáls saga* from different angles in preparation for a new edition of the text. More information about the project can be found online at "The Variance of *Njáls saga*," <<http://njals saga.wordpress.com/>>.

18 Slay, "On the Origin of Two Icelandic Manuscripts," 143–150.

19 For the complete reconstructed text of the title pages, see *Ibid.*, 144–145.

of Skálholt²⁰ and Björn Þorleifsson's father Þorleifur Jónsson, who was provost at Oddi.²¹ Prior to becoming bishop of Hólar in 1697, Björn Þorleifsson lived at Oddi, which is where he probably received the two volumes. Desmond Slay notes that little is known about the commissioner of GKS 1002–1003 fol., Jón Eyjólfsson of Eyvindarmúli, and the scribe, Páll Sveinsson. It is nonetheless clear that Jón Eyjólfsson's family was closely connected with the farm Múli (Eyvindarmúli) in the Rangárvellir district and that he came from a distinguished and wealthy family with prominent ancestors.²²

The sagas in GKS 1002 fol. comprise *Karlamagnúss saga* (fols. 1v–27r); *Grettis saga*, which is followed by a poem beginning with the words “Sterkan nefndu báls börk” (fols. 27v–60v); *Mágus saga* (fols. 61r–79r); *Hrólf's saga kraka* (fols. 79v–93r); *Flóres saga ok Leó* (fols. 93r–112v); *Sírgarðs saga frækna* (fols. 113r–119v); *Hektors saga* (fols. 120r–135r); *Sigurðar saga þögla* (fols. 135r–161v); and *Önundar þáttur trúfóts* (fols. 161v–166v), which is introduced with the words “Þetta er upphaf á Grettis sögu og vantar við þá sem í þessare bók skrifuð er” [*This is the beginning of Grettis saga and it is missing from the one that is written in this book*]. GKS 1003 fol. contains *Hrólf's saga Gautrekssonar* (fols. 1v–24v), *Göngu-Hrólf's saga* (fols. 25r–48v), *Þorsteins saga Víkingssonar* (fols. 49r–63v), *Njáls saga* (fols. 65r–110v), *Finnboga saga ramma* (fols. 110v–124r), *Þórðar saga hreðu* (fols. 124v–132v), *Kjalnesinga saga* (fols. 133r–139v), *Jökuls þáttur Búasonar* (fols. 139r–141r), and *Orms þáttur Stórolfssonar* (fols. 141r–144r). The two volumes thus contain a total of 18 texts (17 if *Önundar þáttur trúfóts* is considered part of *Grettis saga*). All of

20 Brynjólfur Sveinsson was the grandson of Páll Jónsson of Svalbarð and his wife Helga Aradóttir (see fn. 13).

21 It is impossible to ascertain who the “other pious men” may have been, but the apparent close connection of GKS 1002–1003 fol. with the Rangárvellir district suggests that the men referred to must have been prominent figures in the south of Iceland. Considering Brynjólfur Sveinsson's importance as a bishop and collector of manuscripts and Björn Þorleifsson's involvement in the manuscripts' history, it is likely that Bishop Brynjólfur and Björn Þorleifsson's father Þorleifur Jónsson, whose name appears in at least one medieval manuscript (AM 466 4to, *Oddabók*) as one of its owners, were among the men for whom the manuscripts were written.

22 For a more detailed summary of Jón Eyjólfsson's family history, see *Ibid.*, 145–146. The fact that Jón Eyjólfsson is a direct descendant of Bishop Jón Arason can be seen as an indication of the involvement in manuscript production and distribution of descendants of the three prominent Icelandic families highlighted in the introduction above.

these texts, with the exception of *Karlamagnúss saga*,²³ are preserved in other Icelandic manuscripts dating from the fourteenth to the seventeenth century, but I wish to emphasize that I am not suggesting that the manuscripts mentioned in this article were in fact the exemplars which Páll Sveinsson, the scribe of GKS 1002–1003 fol., used. The study of the history of these manuscripts and of GKS 1002–1003 fol. shows that from the fourteenth to the end of the seventeenth century manuscript production thrived in the north, west and south of Iceland; each geographical center had its own heyday. Moreover, manuscripts containing the same texts as GKS 1002–1003 fol. are largely connected to the descendants, often female, of some of the influential Icelandic dynasties described above.

Möðruvallabók, Flateyjarbók, and Maternal Ties: Ragnheiður, Helga, Elín, Steinunn, Halldóra, and Guðný

Two of the most famous medieval Icelandic manuscripts, *Möðruvallabók* (AM 132 fol.) and *Flateyjarbók* (GKS 1005 fol.), both dating from the fourteenth century, contain sagas preserved in GKS 1002–1003 fol.: *Finnboga saga ramma* and *Njáls saga* in *Möðruvallabók*, and *Orms þátrr Stórolfssonar* in *Flateyjarbók*. Even though the version of *Njáls saga* in *Möðruvallabók* is not the same as that in GKS 1003 fol. (which preserves the *Oddabók* version), Einar Ól. Sveinsson argues that both versions “derive, with intermediate links, from the same original.”²⁴

23 *Karlamagnúss saga* is the only text in GKS 1002–1003 fol. which is not preserved in any manuscript older than the two volumes. Both GKS 1002 and 1003 fol. contain a note by Árni Magnússon with brief descriptions of the various sagas. Regarding *Karlamagnúss saga*, he writes: “Keiser Caroli Magni Chronica, af lige indhold som den ordinaire tryckte, som oc findis paa danske” [*Chronicle of Emperor Charlemagne, with the same content as the commonly printed one, which is also available in Danish*]. Árni Magnússon thus suggests that the *Karlamagnúss saga* in GKS 1002 fol. is an Icelandic translation from Danish and therefore not related to other Icelandic manuscripts containing this saga. This Danish version survives in manuscripts as old as 1480 and is a shortened and fairly free adaptation of a Swedish version. See Gustav Storm, *Sagnkredsene om Karl den Store og Didrik af Bern hos de nordiske folk. Et bidrag til middelalderens litterære historie*. (Oslo: Den norske historiske forening, 1874), 164. Gustav Storm points out that this abridged Danish version existed in printed form already during the early sixteenth century; accordingly, the Icelandic translation in GKS 1002 fol. may in fact be based on a printed book rather than a manuscript (*Ibid.*, 164).

24 Einar Ól. Sveinsson, “Introduction,” *Möðruvallabók (Codex Mödrvallensis)*. MS. No. 132 fol.

Möðruvallabók (AM 132 fol., c.1330–1370) was presumably written in northern Iceland.²⁵ It appears to have remained in the north of Iceland until 1684, when it was brought to Copenhagen and presented to Thomas Bartholin by Björn Magnússon, the son of the lawman (*lögmaður*) Magnús Björnsson of Munkaþverá, one of the manuscripts owners. Árni Magnússon received AM 132 fol. after Bartholin's death in 1691. Magnús Björnsson's name appears in a marginal note in the manuscript, stating "Magnus Björnsson Med eigin h[ende] Anno 1628 a krossmesu sialfa wm vorid huor ed var saa 3 Majj Manadar J storu Badstofunne aa Modruvullum." [*Magnús Björnsson, with his own hand, in the year 1628, on the Holy-Rood day itself which was on the 3rd of May, in the large sitting-room at Möðruvellir.*]²⁶ According to Einar Ól. Sveinsson and Sigurjón Páll Ísaksson, it is impossible to tell whether Magnús Björnsson is referring to Möðruvellir in Eyjafjörður or Möðruvellir in Hörgárdalur.²⁷ Nonetheless, Einar Ól. Sveinsson believes that the manuscript may well have been the "hereditary property" of Magnús' family,²⁸ and Sigurjón Páll Ísaksson argues that even though *Möðruvallabók* was conceivably written in a monastery or cloister, it was likely made for a secular chieftain, potentially Eiríkur *auðgi* Magnússon,²⁹ grandfather of Loftur *ríki* Guttormsson and maternal ancestor of Magnús Björnsson. Claudia Müller maintains that the family of Eiríkur *auðgi* Magnússon or that of Þorsteinn Eyjólfsson,

in the Arnamagnaan Collection in the University Library of Copenhagen, Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 5, (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1933), 21.

- 25 According to Einar Ól. Sveinsson, *Möðruvallabók* was written in the Skagafjörður or Eyjafjörður district. He argues, however, that the manuscript was not produced in the vicinity of the cloister at Munkaþverá due to a mistake that the scribe makes in a place name (*Ibid.*, 21, en. 3). Sigurjón Páll Ísaksson suggests that the manuscript was written at Möðruvellir in Hörgárdalur, cf. Sigurjón Páll Ísaksson, "Magnús Björnsson og Möðruvallabók," 118, 124.
- 26 Translation by Einar Ól. Sveinsson, "Introduction," 22.
- 27 Einar Ól. Sveinsson points out that while the marginal note may refer to either farm, Möðruvellir in Eyjafjörður was the home estate of Björn Magnússon and his family and thus the more feasible location (*Ibid.*, 22). Sigurjón Páll Ísaksson, on the other hand, argues that Björn Magnússon is more likely referring to Möðruvellir in Hörgárdalur. Both, however, admit that a definite answer is impossible. Sigurjón Páll Ísaksson, "Magnús Björnsson og Möðruvallabók," 130–136.
- 28 Einar Ól. Sveinsson, "Introduction," 23.
- 29 Sigurjón Páll Ísaksson, "Magnús Björnsson og Möðruvallabók," 120. For more details on Eiríkur *auðgi* Magnússon, as well as his and his descendants' involvement in manuscript production, see *Ibid.*, 120–125.

Eiríkur *auðgi*'s brother-in-law and a powerful farmer and lawyer in the north of Iceland, may have commissioned the writing of *Möðruvallabók*, due to their connections to the influential Möðruvellingar and Urðamenn families, which according to Müller are highlighted in the various texts preserved in the manuscript.³⁰ Magnús Björnsson was the son of Björn Benediktsson³¹ and his wife Elín Pálsdóttir. Elín was the daughter of Helga Aradóttir (granddaughter of Bishop Jón Arason) and her husband Páll Jónsson of the Svalbarð family, who was related in turn to Eiríkur *auðgi* Magnússon and Þorsteinn Eyjólfsson through his mother Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum* (Fig. 1).³²

Sigurjón Páll Ísaksson argues that if Magnús Björnsson is referring to Möðruvellir in Hörgárdalur in his marginal note in AM 132 fol., then Magnús potentially received *Möðruvallabók* from Halldór Ólafsson, son of Magnús' aunt Þórunn Benediktsdóttir (Fig. 1). Halldór moved to the cloister at Möðruvellir in 1627, where his and Magnús' grandfather Benedikt Halldórsson had been county magistrate and manager. According to Sigurjón Páll Ísaksson, Halldór may have received *Möðruvallabók* as an heirloom either from his parents or in-laws.³³ Halldór's wife Halldóra Jónsdóttir was the granddaughter of Björn Jónsson (son of Bishop Jón Arason) and his concubine Steinunn Jónsdóttir of the Svalbarð family. Like Magnús Björnsson, Halldóra is directly related to Eiríkur *auðgi* Magnússon and Þorsteinn Eyjólfsson (Fig. 1).

Einar Ól. Sveinsson, however, maintains that Magnús Björnsson more likely wrote the marginal note at Möðruvellir in Eyjafjörður.³⁴ This estate

30 Claudia Müller, *Erzähltes Wissen. Die Isländersagas in der Möðruvallabók (AM 132 fol.)*, Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik 47 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001), 223–224. Müller mistakenly calls Þorsteinn Eiríkur's son-in-law (Ibid., 224), but Þorsteinn was married to Eiríkur *auðgi*'s sister Arnþrúður Magnúsdóttir.

31 Björn Benediktsson was related to Björn Þorleifsson *riddari*, since one of his female ancestors, Þuríður Björnsdóttir, was an illegitimate child of Björn Þorleifsson and an unknown concubine (see Fig. 1).

32 Eiríkur *auðgi* Magnússon's granddaughter Sigríður Björnsdóttir, married Þorsteinn Eyjólfsson's grandson Þorsteinn Ólafsson. Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum* was, therefore, related to Þorsteinn Eyjólfsson through her maternal and to Eiríkur *auðgi* both through her maternal and paternal side of the family (see Fig. 1). For more biographical information on Magnús Björnsson, see Sigurjón Páll Ísaksson, "Magnús Björnsson og Möðruvallabók," 136–147; cf. fn. 13.

33 For more details on Halldór's family and in-laws, see Ibid., 130–133.

34 Einar Ól. Sveinsson, "Introduction," 22.

was for a long time owned by Loftur *riki* Guttormsson,³⁵ Magnús ancestor, and Loftur's descendants. Loftur's son Þorvarður lived there, as did Þorvarður's widow Margrét Vigfúsdóttir and their daughter Ingibjörg, who was married to Páll Brandsson, county magistrate in Eyjafjörður (*Fig. 1*). Páll's illegitimate son Grímur Pálsson and Björn Þorleifsson *riðdari*'s illegitimate granddaughter Helga Narfadóttir³⁶ are the great-grandparents of both Magnús Björnsson's maternal grandmother Helga Aradóttir and Magnús' and Halldór Ólafsson's paternal grandfather Benedikt Halldórsson (*Fig. 1*).

Whether Magnús Björnsson wrote the marginal note at Möðruvellir in Hörgárdalur or Möðruvellir in Eyjafjörður, his complicated family network (*Fig. 1*) suggests that he received *Möðruvallabók* from either the paternal or maternal side of his family. Considering, however, that his maternal ancestry includes far more prominent figures³⁷ (including Eiríkur *auðgi* Magnússon and Þorsteinn Eyjólfsson, two potential commissioners of *Möðruvallabók*³⁸), it is more probable that Magnús Björnsson received the manuscript from his mother's side of the family. Nonetheless, it must be restated that the manuscript may also have come into Magnús' possession through the family of his cousin Halldór Ólafsson's wife, Halldóra Jónsdóttir, who shares Magnús' mother's ties to Bishop Jón Arason, the Svalbarð family, Eiríkur *auðgi* Magnússon and Þorsteinn Eyjólfsson.

The history of *Möðruvallabók* illustrates the close relationship between prominent Icelandic dynasties and their connections to manuscript production and distribution through marital ties, and women seemingly play particular important roles in that respect, no matter which path *Möðruvallabók* traveled before Magnús Björnsson received it. These matriarchs include, most importantly, Magnús Björnsson's great-grandmother Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum*, head of the Svalbarð family; his grandmother Helga Aradóttir, granddaughter of Bishop Jón Arason; and her daughter Elín Pálsdóttir, Magnús' mother. Taking into account Sigurjón Páll Ísaksson's hypothesis, the list of important women must also include Halldóra Jónsdóttir and her grandmother Steinunn Jónsdóttir,

35 See fn. 13.

36 Her mother was Þuríður Björnsdóttir (see fn. 31).

37 See fn. 13 for more information on Magnús' family background.

38 Sigurjón Páll Ísaksson, "Magnús Björnsson og Möðruvallabók," 120; Müller, *Erzähltes Wissen*, 224.

daughter of Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum*. The women who link Ragnheiður Pétursdóttir to Eiríkur *auðgi* Magnússon and Þorsteinn Eyjólfsson (namely, Sigríður Þorsteinsdóttir, Kristín Þorsteinsdóttir, Sigríður Björnsdóttir, Malmfríður Eiríksdóttir, and Soffía Eiríksdóttir) should also be mentioned. While it cannot be proven that these women were directly involved in manuscript ownership and distribution, their importance in the formation of links between influential families, and thereby enhancement of power and wealth of these dynasties, is undeniable.

While *Möðruvallabók* appears to have remained in the north of Iceland until it was brought to Denmark at the end of the seventeenth century, *Flateyjarbók*, clearly associated with one particular family in Iceland, moved with its owners from the north of Iceland to the west. According to its preface, *Flateyjarbók* (GKS 1005 fol.) was commissioned by and belonged to Jón Hákonarson of Viðidalstunga. The bulk of the manuscript was written in 1387 by two scribes, Jón Þórðarson and Magnús Þórhallsson. Magnús Þórhallsson furthermore added text in the latter half of 1389 or in 1390 and sporadically between 1391 and 1394.³⁹ The manuscript must have been written in the north of Iceland at or close to a monastery or nunnery with an extensive library, such as the monastery at Þingeyrar.⁴⁰ Some leaves were added during the fifteenth century. It has

- 39 Kolbrún Haraldsdóttir, "Für welchen Empfänger wurde die *Flateyjarbók* ursprünglich konzipiert?" *Opuscula* 13 (2010): 1–2, 4–5 30, 45. In her article, Kolbrún Haraldsdóttir offers by far the most precise dating of *Flateyjarbók*. She discusses in detail the theory that *Flateyjarbók* was originally intended as a gift for King Olaf IV Hákonarson and argues convincingly against it. Her article includes an overview of previous research and is an excellent and up-to-date stepping stone for anyone interested in the history of *Flateyjarbók*. The general history of *Flateyjarbók* is also outlined in e.g. *Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i Det store kongelige bibliotek og i Universitetsbiblioteket (undenfor den Arnemagneanske samling) samt den Arnemagneanske samlings tilvækst 1894–99*, ed. Kristian Kålund (Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, 1900), 10, 15; Finnur Jónsson, "Introduction," *Flateyjarbók. (Codex Flateyensis). MS. no. 1005 Fol. in the Old Royal Collection in the Royal Library of Copenhagen*, *Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi* 1 (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1930), [3].
- 40 Elizabeth Ashman Rowe, *The Development of Flateyjarbók. Iceland and the Norwegian Dynastic Crisis of 1389*, *The Viking Collection, Studies in Northern Civilization* 15 (Odense: The University Press of Southern Denmark, 2005), 11. Finnur Jónsson argues that the manuscript was written at the Þingeyrar monastery or possibly at Viðidalstunga, where Jón Hákonarson lived, cf. Finnur Jónsson, "Introduction," [3], [5]. According to Sigurður Nordal, the exact origin of *Flateyjarbók* is a disputed topic, although he considers the monastery at Þingeyrar a likely contender. Sigurður Nordal, "Formáli," *Flateyjarbók* 1 ([s.l.]: Flateyjarútgáfan, 1944), xii.

been suggested that the additions were commissioned by captain of the king's men (*hirðstjóri*) Þorleifur Björnsson of Reykhólar, the son of Björn Þorleifsson *riddari* and his wife Ólöf *ríka* Loftsdóttir.⁴¹ It is known that Þorleifur's grandfather Þorleifur Árnason⁴² bought half of the property of Víðidalstunga from Guðný Jónsdóttir (*DI* 4, 245–247), the daughter of Jón Hákonarson.⁴³ It has been argued that Þorleifur Árnason may have received *Flateyjarbók* from Guðný Jónsdóttir as part of the contract to buy property at Víðidalstunga,⁴⁴ which is supported by the fact that the manuscript stayed in the possession of Þorleifur's descendants until Jón Finnsson of Flatey gave the codex to Bishop Brynjólfur Sveinsson in 1647, who presented it to King Frederick III of Denmark in 1656 (*Fig. 2*).⁴⁵ The manuscript's history is therefore closely tied to descendants of Björn Þorleifsson *riddari* and his wife Ólöf *ríka* Loftsdóttir, and a woman, Guðný Jónsdóttir, appears to have been one of the first owners of *Flateyjarbók* (or at least in a legal position to sell the manuscript as part

41 Finnur Jónsson, "Introduction," [4]; Jonna Louis-Jensen, "Den yngre del af Flateyjarbók," *Afmælisrit Jóns Helgasonar, 30. júní 1969*, eds. Jakob Benediktsson et al. (Reykjavík: Heimskringla, 1969), 245; Rowe, *The Development of Flateyjarbók*, 13, 405. Þorleifur Björnsson appears to have been highly learned and literarily active, as his association with the so-called *Læknabók Þorleifs Björnssonar 1* shows. See, e.g. Örn Bjarnason, "Læknabók Þorleifs Björnssonar 1," *Læknablaðið* 90:4 (2004): 335–338.

42 See fn. 13.

43 Not much information exists about Guðný or why she sold half of the property to Þorleifur Árnason. Elizabeth Ashman Rowe points out that Guðný and her husband Sveinn Bergþórsson also sold the farm Ásgeirsár in Víðidalur to Loftur *ríki* Guttormsson (Rowe, *The Development of Flateyjarbók*, 404), which is evidenced by a letter written at Möðruvellir in Eyjafjörður on September 8–9, 1424 (*DI* 4, 317–319). Rowe suggests that the couple may have had to sell the properties of Ásgeirsár and Víðidalstunga (and perhaps also *Flateyjarbók*) due to a lack of frugality (Rowe, *The Development of Flateyjarbók*, 404).

44 Sigurður Nordal, "Formáli," xiv; Rowe, *The Development of Flateyjarbók*, 13, 405, 405 fn. 3. Earlier scholars, such as Finnur Jónsson and Ejnar Munksgaard, argued that Þorleifur Árnason received *Flateyjarbók* from his mother, who they assumed was a sister of Jón Hákonarson by the name of Guðný. Finnur Jónsson, "Introduction," [3]; Ejnar Munksgaard, *Om Flatøbogen og dens historie* (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1930), 16. Sigurður Nordal, however, has shown that there is no evidence for this assumption. Sigurður Nordal, "Formáli," xii. For a brief summary of this dispute, see Jonna Louis-Jensen, "Den yngre del af Flateyjarbók," 235–236, and Rowe, *The Development of Flateyjarbók*, 405 fn. 3.

45 See e.g. Finnur Jónsson, "Introduction," [3]; Sigurður Nordal, "Formáli," xii–xviii; Rowe, *The Development of Flateyjarbók*, 405.

of her personal property).⁴⁶ Furthermore, *Flateyjarbók* physically traveled from the north of Iceland, where it was commissioned (Viðidalstunga) and written (Viðidalstunga, Reynistaður, Þingeyrar?), to the west, where its later owners, the descendants of Þorleifur Árnason, lived.⁴⁷ This supports the geographical distribution pattern (north-west-south) proposed in this article⁴⁸ and suggests that most of the earliest Icelandic manuscripts, such as *Möðruvallabók* and *Flateyjarbók*, were produced in the north of Iceland, but that some of the manuscripts, such as *Flateyjarbók*, and gradually manuscript production itself, slowly moved from the north to other parts of the country.

Oddabók and Maternal Ties: Ragnheiður, Steinunn, Guðrún, and Ragnheiður

There are a number of fifteenth-century manuscripts containing texts also preserved in GKS 1002–1003 fol.,⁴⁹ but the focus in this chapter is on

46 It is evident that the ownership of *Flateyjarbók* after Guðný Jónsdóttir is dominated by men. However, the present article does not argue that women were always directly involved in the distribution of manuscripts but rather that their importance, particularly after the Reformation, may have been greater than previously assumed.

47 See Fig. 2. Björn Þorleifsson *riddari* and Ólöf *rika* Loftsdóttir lived at Skarð at Skarðsströnd in the Dalasýsla district of western Iceland. From there, *Flateyjarbók* moved to Reykhólar in the Westfjords, where Þorleifur Björnsson and later his son Björn Þorleifsson lived. It was later brought to Flatey in Breiðafjörður, where it was in the possession of Jón Björnsson, Finnur Jónsson, and lastly Jón Finnsson.

48 See fn. 10.

49 Other manuscripts which should be mentioned here briefly are AM 162 C fol. (1420–1450, containing *Finnboga saga ramma*), GKS 2845 4to (1440–1460, containing *Orms þáttur Stórvolfssonar* and *Göngu-Hrólfs saga*), AM 471 4to (1450–1500, containing *Þórðar saga hreðu* and *Kjalnesinga saga*), and AM 556 a 4to (1475–1499, containing *Sigurgarðs saga frækna* and *Grettis saga*). All of these manuscripts show connections to the north and northwest (Westfjords and Dalasýsla) of Iceland. Three (AM 162 C fol., AM 471 4to, and AM 556 a 4to) are linked with descendants of Loftur *riki* Guttormsson, Björn Þorleifsson *riddari* and the Svalbarð family. AM 556 a 4to was once owned by Eggert Hannesson, a descendant of Björn Þorleifsson *riddari*; and Árni Magnússon received AM 471 4to from Magnús Magnússon of Eyri in Seyðisfjörður (Westfjords), a great-grandson of Magnús *prúði* Jónsson of the Svalbarð family and Ragnheiður Eggertsdóttir, Eggert Hannesson's daughter (see fn. 13). AM 162 C fol. was – according to Stefán Karlsson – written by Ólafur Loftsson, an illegitimate son of Loftur *riki* Guttormsson. Stefán Karlsson, “Ritun Reykjarfjarðarbókar, Excursus: bókagerð bænda,” *Opuscula* 4 (1970): 138. Ólafur owned property in the Eyjafjörður and Þingeyjar districts of northern Iceland, and Stefán Karlsson

AM 466 4to (*Oddabók*), which preserves the same version of *Njáls saga* as GKS 1003 fol., although the text in GKS 1003 fol. is not a direct copy of *Oddabók*.⁵⁰ *Oddabók* shows again the importance of the Svalbarð family during the sixteenth and seventeenth centuries and potentially also the importance of the descendants of Loftur *ríki* Guttormsson during the fifteenth century. The codex is also a good example of the importance of maternal ties in the distribution of manuscripts. One of its owners was Þorleifur Jónsson (father of Bishop Björn Þorleifsson),⁵¹ who wrote in the margin of *Oddabók* that “Þorleifur Jónsson aa Niálu þessa Anno 1645” [*Þorleifur Jónsson owns this Njála in the year 1645*]. Since Björn Þorleifsson later presented the manuscript to Árni Magnússon, *Oddabók* was presumably the hereditary property of Þorleifur’s family.⁵² If this is indeed the case, it is, in theory, possible to trace the family of Þorleifur back to the time when *Oddabók* was written (c. 1460) (Fig. 3). Þorleifur’s paternal ancestors include Björn Þorleifsson *riddari* and his wife Ólöf *ríka* Loftsdóttir, daughter of Loftur *ríki* Guttormsson. More importantly, however, on

identifies Ólafur’s script in a number of letters associated with the north (Munkaþverá, Möðruvellir in Eyjafjörður) (Ibid., 137–138). It thus seems likely that AM 162 C fol. was written in the north of Iceland. At some point, however, it must have made its way to the south, since part of the manuscript (fols. 8–11) was used as the cover of a manuscript written by Jón Erlendsson of Villingaholt and owned by Bishop Brynjólfur Sveinsson at Skálholt (*Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling* 1, ed. Kristian Kálund (Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, 1889), 122), illustrating the geographical distribution pattern previously mentioned (see fn. 10). Considering that Bishop Brynjólfur Sveinsson was not only a collector of manuscripts but also a descendant of the Svalbarð family (see fn. 20), whose matriarch Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum* was a descendant of Loftur *ríki* Guttormsson, it is not surprising that he came into the possession of AM 162 C fol. or fragments thereof.

At least one other fifteenth-century manuscript, AM 567 V 4to (1450–1499), contains a text, *Orms þáttur Stórolfssonar*, which is also preserved in GKS 1003 fol. The provenance and previous ownership of this manuscript are, however, unknown, which makes it irrelevant for the present study.

50 See Slay, “On the Origin of Two Icelandic Manuscripts in the Royal Library in Copenhagen,” 147.

51 See fn. 15.

52 At one point, Björn Þorleifsson was in the possession of *Oddabók* as well as GKS 1002–1003 fol. It does not seem surprising that GKS 1003 fol. contains the *Oddabók* version of *Njáls saga*. Jón Eyjólfsson, the commissioner of GKS 1002–1003 fol., must have been in close contact with the “other pious men” for whom the two volumes were written. Since this group of men likely included Þorleifur Björnsson, who owned *Oddabók*, a copy of this version of the *Njáls saga* text would have been readily available to Páll Sveinsson, the scribe of GKS 1002–1003 fol.

Þorleifur's mother's side, tracing back his ancestors to the middle of the fifteenth century leads directly (largely via female ancestors) to Loftur Ormsson, grandson of Loftur *ríki* Guttormsson.⁵³ These potential female owners of *Oddabók* are Þorleifur's mother, Ragnheiður Hannesdóttir;⁵⁴ his grandmother Guðrún Ólafsdóttir;⁵⁵ his great-grandmother Steinunn Jónsdóttir;⁵⁶ and his great-great-grandmother Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum*.⁵⁷ While Þorleifur Björnsson's maternal side of the family appears to be the more prominent one and the more likely candidate for the ownership of *Oddabók*, it should nonetheless be pointed out that even if he inherited the manuscript from his father's side of the family, an argument could still be successfully made for the importance of women forming ties and potentially passing down manuscripts as family heirlooms. Four women in Þorleifur Björnsson's paternal family (Ragnheiður Ásgeirsdóttir, Þóra Ásgeirsdóttir, Solveig Björnsdóttir, and Ólöf *ríka* Loftsdóttir) link Þorleifur with his ancestors Björn Þorleifsson *riddari* and Loftur *ríki* Guttormsson.

AM 152 fol. and Maternal Ties: Helga, Elín, Helga, Elín

AM 152 fol. is the most significant sixteenth-century manuscript containing texts also preserved in GKS 1002–1003 fol. The manuscript, which has been dated to the beginning of the sixteenth century, contains *Grettis saga*, *Hálfðanar saga Brönufóstra*, *Flóvents saga*, *Sigurgarðs saga þögla*, *Þórðar saga hreðu*, *Göngu-Hrólf's saga*, *Þorsteins saga Víkingssonar*, *Ectors saga*, *Hrólf's*

53 Stefán Karlsson assumes three of Loftur's illegitimate sons (the aforementioned Ólafur, scribe of AM 162 C fol. (see fn. 49), Ormur *skáld* (see fn. 13), and Skúli Loftsson) to have been scribes during the early and mid-fifteenth century (Stefán Karlsson, "Ritun Reykjarfjarðarbókar," 137–138), and it seems plausible that *Oddabók* may in fact be connected to these brothers (although I did not conduct a comparison of scripts). It should be noted that even though the three scribes were illegitimate sons, Loftur *ríki* Guttormsson not only acknowledged but also financially supported his illegitimate children by giving them a substantial amount of property and other possessions (*DI* 4, 404–406, 515–516).

54 On her mother's side, Ragnheiður was of the Svalbarð family. On the paternal side of her family, Ragnheiður was a descendant of Björn Hannesson, the brother of the aforementioned Eggert Hannesson (see fn. 13).

55 On the paternal side of her family, Guðrún was a descendant of Bishop Gottskálf Nikulásson of Hólar.

56 See fn. 13.

57 See fn. 13.

saga Gautrekssonar, *Mágus saga*, and *Gautreks saga*. Of these eleven texts, eight are preserved in GKS 1002–1003 fol., which suggests that it was used, either directly or indirectly, as an exemplar for the two codices.

Part of AM 152 fol. was written in the west of Iceland by Þorsteinn Þorleifsson of Svignaskarð, grandson of Björn Þorleifsson *riddari* and Ólöf *rika* Loftsdóttir.⁵⁸ Jón Helgason maintains that the manuscript was likely in the possession of the lawman Ari Jónsson,⁵⁹ son of Bishop Jón Arason. It has therefore been argued that the manuscript must have been owned by the descendants of Ari Jónsson until Árni Magnússon received it in 1707 from Vigfús Guðbrandsson.⁶⁰ Árni Magnússon writes about the manuscript that “þessa bok hefi eg feinged fra Vigfuse Gudbrandz syne, hefur bokina átt Elen Hakonardotter i Vatz firde. Mun vera komin fra Magnus Biórns syne lógmanne því Biörn Magnus son hefur sagt mier ad Helga Magnusdotter hafi efter fôður þeira Grettis Sôgu á perment i storu folio.” [I have received this book from Vigfús Guðbrandsson; Elín Hákonardóttir of Vatnsfjörður has owned the book. Probably came from the lawman Magnús Björnsson, as Björn Magnússon has told me that Helga Magnúsdóttir had

58 *Ibid.*, 138.

59 According to Stefán Karlsson, Ari Jónsson wrote the manuscript AM 433 c 12mo (c.1525–1550), containing *Margrétar saga*, for Steinunn Jónsdóttir of Svalbarð, the concubine of Ari's brother Björn Jónsson. It bears the name “Margrét Bjarnadóttir” on the last folio (56v) written in a hand from the seventeenth century, which is the name of the mother of Bjarni Þorsteinsson of Vesturhópshólar, one of the previous owners of AM 433 c 12mo. Stefán Karlsson argues, therefore, that the manuscript was passed down from Steinunn Jónsdóttir to her daughter Halldóra Björnsdóttir to her daughter Margrét Bjarnadóttir and that the codex was thus owned by women from the sixteenth until the middle of the seventeenth century. Stefán Karlsson, “Kvennahandrit í Karlahöndum,” *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmali hans 2. desember 1998*, ed. Guðvarður Már Gunnlaugsson, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 49 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000), 381–382. [My thanks go to Natalie M. Van Deusen for pointing this example out to me.] See fn. 13 for more information on Steinunn Jónsdóttir and Björn Jónsson.

60 Jón Helgason, *Handritaspjall* (Reykjavík: Mál og menning, 1958), 74. Even though Stefán Karlsson has demonstrated that Jón Helgason makes a mistake in his argumentation by confusing two Björn Þorleifssons (Stefán Karlsson, “The Localisation and Dating of Medieval Icelandic Manuscripts,” *Saga-Book* 25:2 (1999): 142–143), Jón Helgason's general conclusion about the manuscript having been passed down in Ari Jónsson's family remains, nonetheless, valid and has been repeated by other scholars. See e.g. Guðvarður Már Gunnlaugsson, “Góður kall var Grettir’ Sagnahandrit frá um 1500.” <http://www.arnastofnun.is/page/arnastofnun_hand_manadarins_sagnahandrit>.

received from their father a Grettis saga on parchment in a large folio size].⁶¹ AM 152 fol. thus seems to have been passed down from Ari Jónsson to his daughter Helga Aradóttir⁶² to her daughter Elín Pálsdóttir⁶³ to her son Magnús Björnsson to his daughter Helga Magnúsdóttir,⁶⁴ who then passed it on to her daughter Elín Hákonardóttir,⁶⁵ who finally gave it to her son Vigfús Guðbrandsson. The case of AM 152 fol. shows both the importance of female family connections in the distribution of manuscripts and the passing down of manuscripts between women. No less than four women appear in the line of potential previous owners of the manuscript, and some of their names appear also in connection with *Möðruvallabók*.

Geographically speaking, the manuscript moved from Möðruvellir in the north of Iceland, where Ari Jónsson lived; to Helga Aradóttir's place of residence, Staðarhóll, in the west; back north to Munkaþverá, where Elín Pálsdóttir and Magnús Björnsson lived; to Bræðratunga in the south, the home of Helga Magnúsdóttir and her daughter Elín Hákonardóttir; and back to the west of Iceland to Vatnsfjörður, where Elín moved after her marriage to Guðbrandur Jónsson in 1672 and where her son Vigfús Guðbrandsson was born.⁶⁶ At the time when GKS 1002–1003 fol. were written, AM 152 fol. would have been in the possession of Helga Magnúsdóttir or her daughter Elín Hákonardóttir. Considering Helga's connection to Bishop Brynjólfur Sveinsson, it is – as previously stated –

61 *Arne Magnussons i AM. 435 a–b, 4to indeholdte håndskriftfortegnelser*, ed. Kristian Kålund (Copenhagen: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag, 1909), 26.

62 Helga was married to Páll Jónsson of the Svalbarð family, cf. fn. 13.

63 Elín was married to Björn Benediktsson (see above and fn. 31).

64 This is the same Helga Magnúsdóttir who wrote the donation to her daughter Jarþrúður in JS 28 fol. referred to at the beginning of this article. She inherited manuscripts from her father, Magnús Björnsson, as well as from Bishop Brynjólfur Sveinsson and was in the possession of a considerable library. See Margrét Eggertsdóttir, “Handritamiðstöðin í Skálholti,” *Menntun og menning í Skálhóltsstifti 1620–1730. Skálholt 17.–19. október 2008*, ed. Kristinn Ólason (Skálholt: Grettisakademían, 2010), 82–88; Guðrún Ingólfssdóttir, “Í hverri bók er mannsandi”, 315–316.

65 Elín's husband, Guðbrandur Jónsson, was the great-grandson of Magnús *prúði* Jónsson of the Svalbarð family and his wife Ragnheiður Eggertsdóttir as well as of Bishop Guðbrandur Þorláksson of Hólar. Elín's father, Hákon Gíslason, was, furthermore, a descendant of Bishop Jón Arason's daughter Helga Jónsdóttir.

66 From the early sixteenth to the seventeenth centuries, the manuscript thus follows the north-west-south geographical distribution pattern (see fn. 10).

likely that AM 152 fol. was directly or indirectly used as an exemplar for the two manuscripts.

Seventeenth-Century Manuscripts: Helga, Jarþrúður, Ragnheiður, and Kristín

While manuscript production in Iceland seems to have taken place primarily in the north and then west of Iceland during the sixteenth century, the trend of increased productivity of manuscript centers in the west and south continues during the seventeenth century.⁶⁷ The famous scribe Jón Gissurarson of Núpur from the Westfjords copied at least six of the texts found in GKS 1002-1003 fol. between 1635 and 1643: *Grettis saga* (AM 151 fol.), *Hrólfs saga kraka* (AM 11 fol.), *Finnboga saga ramma* (AM 165 a fol.), *Kjalnesinga saga* (AM 165 m II fol.), *Jökuls þáttir Búasonar* (AM 165 b fol., AM 165 m II fol.), and *Orms þáttir Stórolfssonar* (AM 165 c fol.).⁶⁸ He had ties to the Svalbarð family and Bishop Jón Arason, since his mother Ragnheiður Pálsdóttir was the daughter of Páll Jónsson of Svalbarð and Helga Aradóttir.⁶⁹ Furthermore, his half-brother was Bishop Brynjólfur Sveinsson,⁷⁰ and it seems probable that Brynjólfur received manuscripts from Jón to be copied in the south of Iceland, for example by Jón Erlendsson of Villingaholt.⁷¹

67 Two sixteenth-century manuscripts, AM 571 4to (1500–1550) and AM 510 4to (1540–1560), which both contain texts preserved in GKS 1002–1003 fol., show connections to the north and west. AM 571 4to was owned by Jón Magnússon of Jórdvík in Útmanasveit and his father Magnús Hávarðsson of Desjarmýri. Their ancestors are connected to the north and northeast of Iceland. AM 510 4to was written by one Ari Jónsson (not to be confused with the son of Bishop Jón Arason) and his sons Jón and Tómas Arason from the Westfjords. On Ari Jónsson and his sons, see Karl Ó. Ólafsson, “Þrír feðgar hafa skrifað bók þessa...” Um þrjár rithendur í AM 510 4to og fleiri handritum,” (M.A. thesis, Háskóli Íslands).

68 Jón Gissurarson also copied *Njáls saga* (AM 136 fol.), but not the *Oddabók* version.

69 See fn. 13.

70 Ragnheiður Pálsdóttir was the mother of both Jón Gissurarson and Brynjólfur Sveinsson. Her first husband, Gissur Þorláksson, father of Jón Gissurarson, was the nephew of Eggert Hannesson on his mother's side and a descendant of Þorleifur Árnason and Kristín Björnsdóttir on his father's side (see fn. 13). Her second husband, Sveinn Símonsson, father of Brynjólfur Sveinsson, was priest at Holt in Öndarfjörður and does not appear to have had a distinguished ancestry.

71 Conversely, it is also possible that Bishop Brynjólfur Sveinsson supplied his half-brother Jón Gissurarson with manuscripts to be copied in the west of Iceland; see e.g. Springborg,

Jón Erlendsson wrote JS 28 fol. in the south of Iceland around 1660. The manuscript contains *Egils saga Skallagrímssonar*, *Kjalnesinga saga*, *Jökuls þáttur Búasonar*, *Vatnsdæla saga*, *Hálfdanar saga Brönufóstra*, *Hróa þáttur heimiska*, and the poem *Gullkársljóð*. JS 28 fol. contains two texts also preserved in GKS 1002–1003 fol., and it was undeniably owned by at least two women (Helga Magnúsdóttir and one of her daughters, Jarþrúður), both related to Bishop Jón Arason and the Svalbarð family.

It is possible to illustrate the importance of the Svalbarð family during the seventeenth century (and of female family connections in the distribution of manuscripts) with further examples. The paper manuscripts AM 110 fol., AM 163 d fol., AM 125 fol., AM 163 c fol., AM 163 a fol., AM 163 b fol., and AM 202 g fol. II at one point belonged to one codex (c. 1650–1682). Not all texts are written in the same hand, and it is likely that parts of the texts or even some of the leaves were added later. Before Árni Magnússon disassembled the codex,⁷² the manuscript contained *Landnámabók*, *Um erlenda biskupa á Íslandi*, *Flóamanna saga*, *Njáls saga* (Oddabók version), *Eyrbyggja saga*, *Kjalnesinga saga*, *Jökuls þáttur Búasonar*, *Laxdæla saga*, two *Fjósarímur* about Kjartan and Bolli by Þórður Magnússon, *Vatnsdæla saga*, *Grettis saga*, two *lausavísur* beginning with the words “Þrótt og þrek bar Grettir”, *Gunnars saga Keldugnúpsfífls*, *Þórðar saga hreðu*, *Orms þáttur Stórolfssonar*, and *Rauðúlfs þáttur*. Six of these texts are also preserved in GKS 1002–1003 fol. Since the exact date of these manuscripts remains unknown, it cannot be ascertained if it was used as an exemplar for GKS 1002–1003 fol. (or, potentially, vice versa). Particularly interesting in the context of this article is AM 125 fol. On fol. 23r, right before the beginning of *Eyrbyggja saga*, someone has crossed out half a page of the text and then glued a blank sheet of paper over the crossed-out section.⁷³ The

“Antiqvæ historiae lepores,” 78–80 and Lansing, “Post-Medieval Production, Dissemination and Reception of *Hrólfs saga kraka*,” 61.

72 The manuscript AM 163 d fol. contains a note by Árni Magnússon, stating “Flóamanna Saga. Níals saga. Ur bok sem eg keypte 1711. af Sigurde ä Feriu, ok tók sundur j parta, var elldre, enn 1683” [Flóamanna saga. Njáls saga. From a book which I bought 1711 from Sigurður [Magnússon] of Ferja, and took apart; was older than 1683].

73 It is not known when the piece of paper was glued over the text, but it may conceivably have happened in the late seventeenth century, when someone began writing *Eyrbyggja saga* on the bottom half of the page. According to Mette Jakobsen (personal communication), the paper leaf was lifted from the manuscript while it was at the conservation workshop of the Arnarnagænan Institute in Copenhagen between January 21 and February 4, 1974.

crossed-out text can be partially read. It begins with parts of two family trees written side by side in two columns, the first entitled “Ætt Magnúsar Jónssonar í Ögri frá Lofti Ríka” [*Family of Magnús Jónsson of Ögur (of the Svalbarð family) from Loftur ríki (Guttormsson)*] and the second bearing the name “Ætt frá Birni Þorleifssyni Ríka sem átti Ólöfu Loftsdóttir” [*Family of Björn Þorleifsson ríki who married Ólöf Loftsdóttir*]. What is remarkable about these two family trees is the number of women mentioned. Of eighteen individuals mentioned (some of whom are mentioned more than once) six are female (Fig. 4 and Fig. 5). In fact, two of these women, Ragnheiður Magnúsdóttir and her daughter Kristín Einarsdóttir,⁷⁴ appear at the ends of both family trees, which illustrates their ties to Magnús Jónsson and Loftur ríki Guttormson, as well as to Björn Þorleifsson *riddari* and Ólöf ríka Loftsdóttir. The fact that Kristín Einarsdóttir is the final name in both family trees suggests that the crossed-out texts in AM 125 fol. (the two genealogies and an unfinished family history of Björn Þorleifsson *riddari* and Eggert Hannesson) were written with Kristín Einarsdóttir in mind, and that a manuscript may have specifically been prepared for her (as a gift) or in her honor (after her death in 1673).⁷⁵ The emphasis on women in the family trees in AM 125 fol. furthers the argument that maternal ties played an important role in Icelandic family dynamics.

Summary and Conclusion

It is clear that major centers of manuscript production in Iceland lay in the north, west, and south of the country. The productivity of these centers fluctuated over time. The north of Iceland produced manuscripts particularly during the fourteenth through the fifteenth century. Later, the centers in the west (Dalasýsla and Westfjords, fifteenth through seventeenth cen-

74 It is unclear where the manuscript was written, but Kristín Einarsdóttir and her husband Magnús Snæbjörnsson lived in the Rangárvellir district of southern Iceland, and this is also where Árni Magnússon received the codex which contained AM 125 fol., suggesting a clear connection to the south of Iceland.

75 Kristín and Markús had eight daughters, of whom three (Gróa, Anna, and Guðrún) married men with distinguished ancestry (descendants of Bishop Jón Arason and the Svalbarð family), highlighting again how marriage was used to further the wealth and power of Iceland's elite. These daughters' extensive offspring include important figures, such as Bishop Jón Teitsson.

tury) and the south (seventeenth century) became more active.⁷⁶ Secondly, and more importantly, women, especially those of some of the most influential families in Iceland, played a significant role in the distribution of texts by forming links between families or by inheriting and passing down manuscripts. Some of these women, such as Kristín Björnsdóttir (Vatnsfjarðar-Kristín), Ólöf ríka Loftsdóttir, Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum*, and Helga Magnúsdóttir, were probably also involved in important family matters. The first, Vatnsfjarðar-Kristín, arranged at least one of her children's marriages⁷⁷ and managed the family farm after her husband's death.⁷⁸ The second, Ólöf ríka, accompanied her husband Björn Þorleifsson on travels abroad, allegedly made sure he was avenged after he was killed by English traders, paid ransom to free her son Þorleifur, and pursued and eventually overcame the English with the help of her sons. She reportedly took some of the traders as prisoners and let them work as slaves on her farm at Skarð at Skarðsströnd.⁷⁹ The third, Ragnheiður Pétursdóttir *á rauðum sokkum*, was the matriarch of the Svalbarð family, one of the richest and most influential families in Iceland during the six-

76 Tereza Lansing noticed in her research of manuscripts containing *Hrólfs saga kraka* that manuscripts containing this saga disappeared almost entirely from the south after the seventeenth century and production moved to the east instead (Ibid., 66). Silvia Hufnagel (personal communication) observed that eighteenth-century manuscripts containing *Sörla saga sterka* originated from the southeast, northwest, and west. Since this article deals only with manuscripts up to the late seventeenth century, it is at this point not necessary to include their findings here.

77 See fn. 13.

78 Agnes S. Arnórsdóttir, "Eigi skal gráta Björn bónda heldur safna liði' Ólöf ríka, goðsögn og saga," 33–34.

79 For these and more details on Ólöf ríka Loftsdóttir's biography, see Ibid. and Einar G. Pétursson, "Fróðleiksmolar um Skarðverja," *Hulin Pláss. Ritgerðasafn gefið út í tilefni sjötugsafmælis höfundar 25. júlí 2011*, ed. Guðrún Ása Grímsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Rit 79 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011), 238–243. Agnes S. Arnórsdóttir mentions that Ingibjörg Pálsdóttir, Ólöf ríka's mother, was apparently also not afraid to take matters into her own hands, cf. Agnes S. Arnórsdóttir, "Eigi skal gráta Björn bónda heldur safna liði," 22. It is also worth mentioning that a collection of confessions, the so-called *skriftamál Ólafar [Ólöfs Confession]* or *Confessio turpissima [A Most Shameful Confession]*, surviving in an eighteenth-century paper manuscript (JS 308 8vo), have been attributed to Ólöf ríka Loftsdóttir, see Ibid., 30–31 and Helga Kress, "Confessio Turpissima. Um skriftamál Ólafar ríku Loftsdóttur," *Ný Saga* 11 (1999): 4. The confessions are so explicit in context that the editors of the *DI* refused to print parts of the text. Ibid., 6; *DI* 4, 241 fn. 1. For a detailed discussion and transcription of the *Confessio turpissima*, see Helga Kress, "Confessio Turpissima."

teenth and seventeenth centuries.⁸⁰ The fourth, Helga Magnúsdóttir, had to raise her children alone after her husband died when she was merely thirty years old. Her ability to be father and mother to her children is praised in the highest terms in her eulogy.⁸¹ It is partly due to the importance and influence of these and other women that the production and distribution of manuscripts such as GKS 1002 and 1003 fol. was made possible.

80 The fact that all three women have bynames is also worth mentioning. While men in the Icelandic sagas very frequently have bynames attributed to them, only women of high standing who play influential roles are given the same privilege.

81 Margrét Eggertsdóttir, "Handritamiðstöðin í Skálholti," 84.

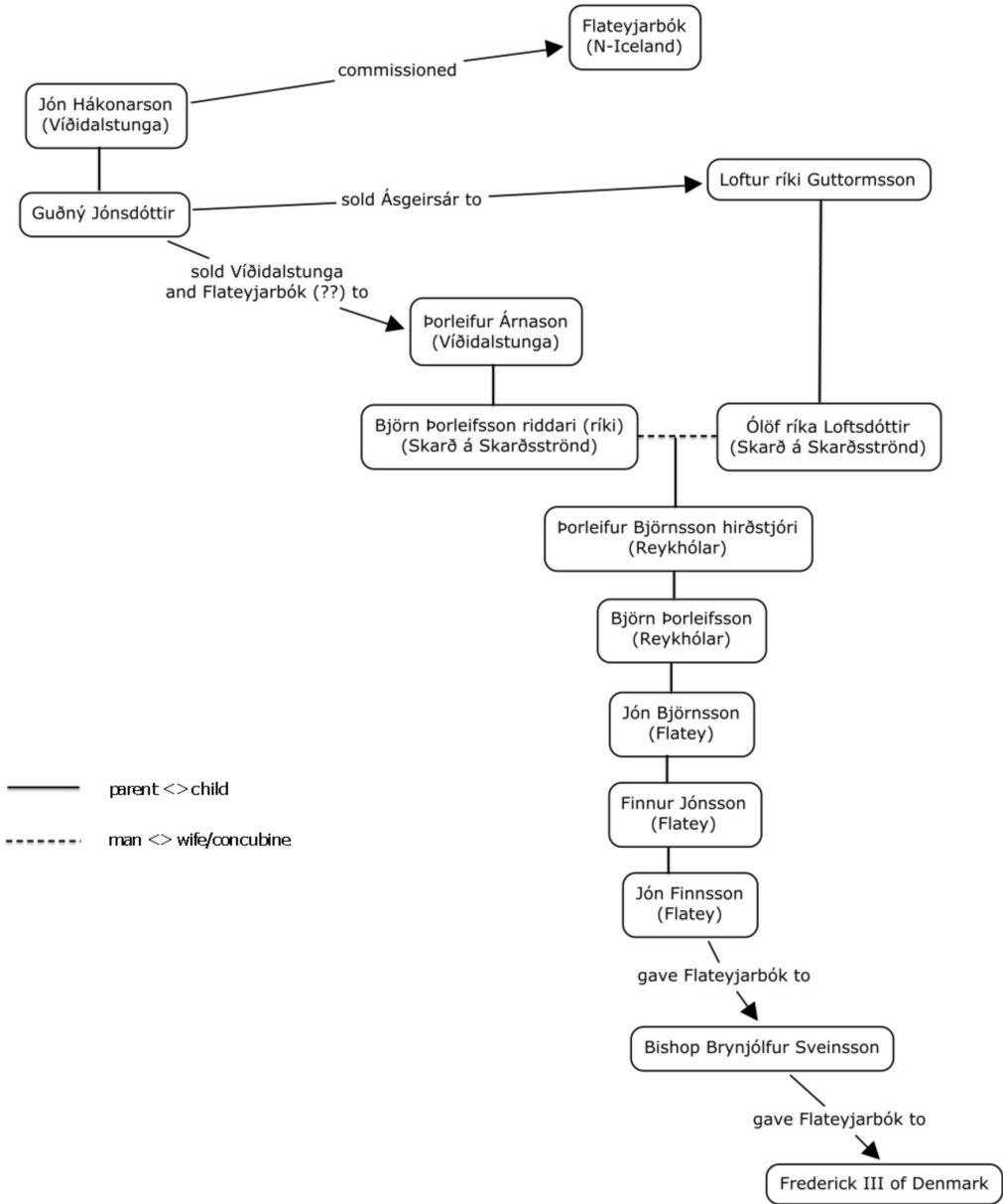

Figure 2: Probable path of Flateyjarbók.

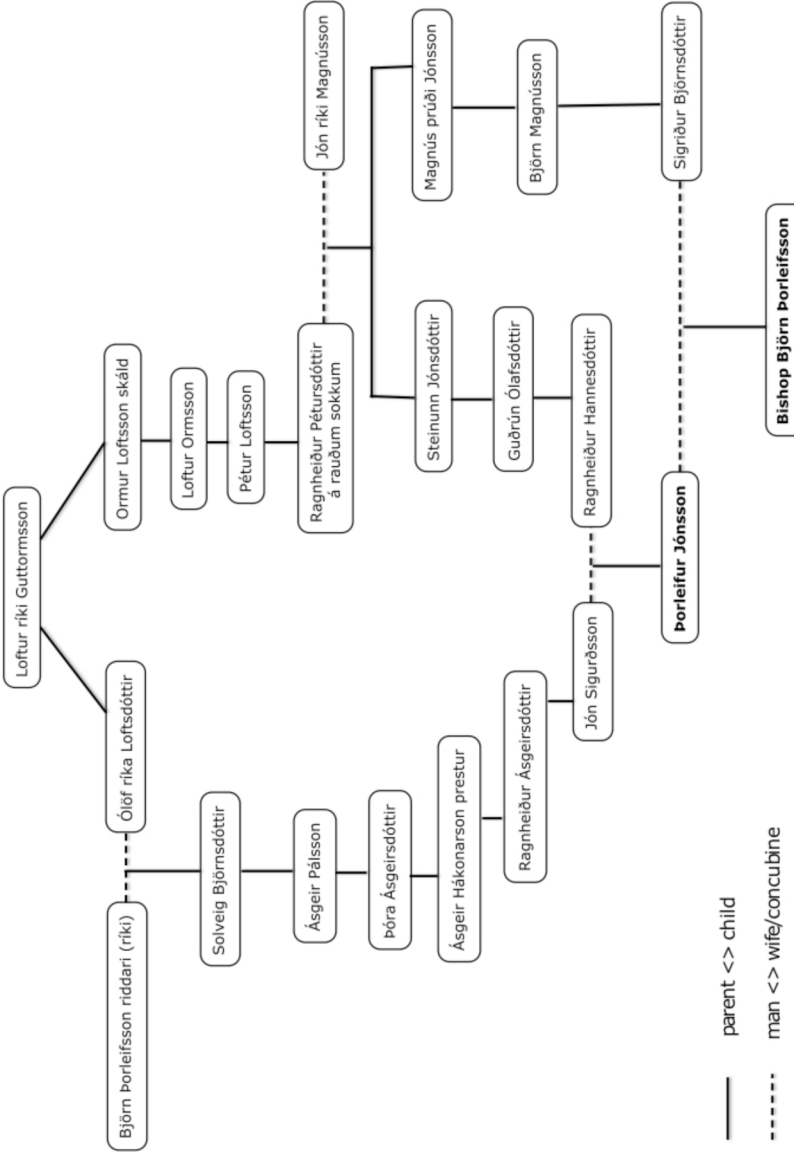

Figure 3: Simplified family tree of Bishop Björn Þorleifsson and his father Þorleifur Jónsson.

Ætt Magnúfar Jónssonar J Øgre	Ætt frá Birne Þolleipssyne
frá Lopte Rýka	Riddara fem ätte Olöfu
Guttormur Loptson	Loptzdottur
Loptur [hans?] [sonur?]	Þóra og Jón dan(ur) hans Bórn [laung..ra]
Petur Loptson	Björn Guðnafon sonur Þoru
Ragneidur Peturzdóttir	Broder Helgu Guðnadóttur J
Magnús Jónson J Øgre	Klöfu kvinnu Torfa [Ribbalde?]
hennar [sonur?]	Guðrun Bjarnadóttir kvinnu
Ragneidur J [Áse?] hans dóttir	Hannefar Eggertssonar [Riddara?]
Kristfýn Einarsdóttir	Eggert Hannefson [E...?]
hennar [dóttir?]	Ragneidur Eggertsdóttir [....?]
	Ragneidur Magnúsdóttir [hennar?]
	Kristfýn Einarsdóttir [og? ...?]
	hennar [dóttir?]

Figure 4: Transcription of family tree on fol. 23r in AM 125 fol.

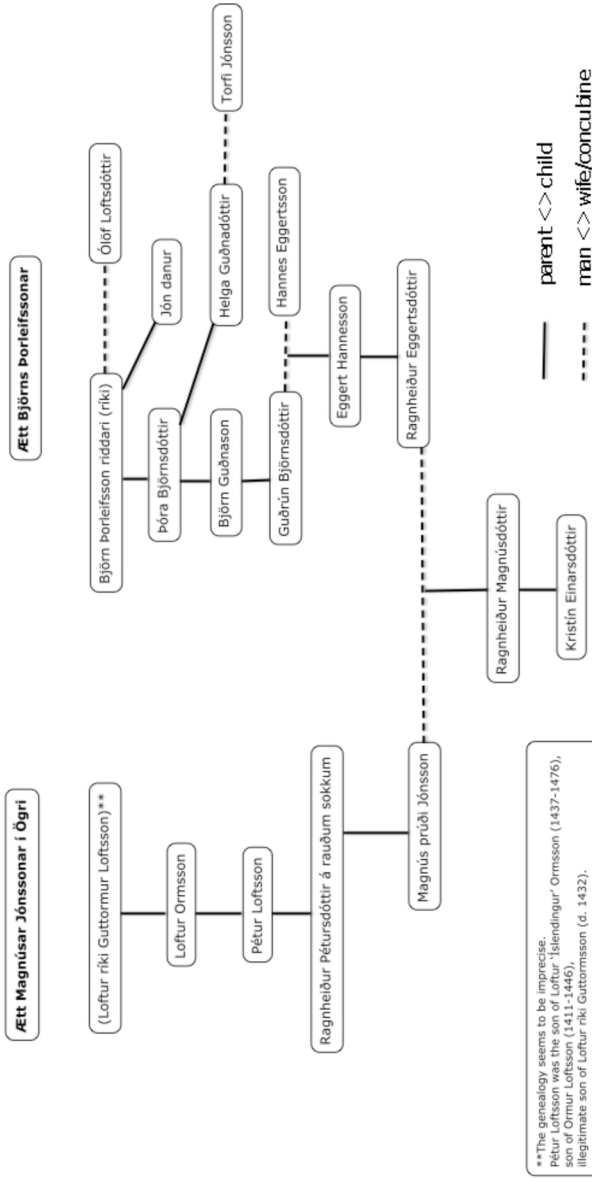

Figure 5: Family tree according to AM 125 fol., fol. 23r

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES IN MANUSCRIPTS

AM 2 fol.	AM 202 g fol. II
AM 11 fol.	AM 466 4to
AM 110 fol.	AM 471 4to
AM 125 fol.	AM 510 4to
AM 132 fol.	AM 556 a 4to
AM 136 fol.	AM 567 V 4to
AM 137 fol.	AM 571 4to
AM 151 fol.	AM 764 4to
AM 162 C fol.	AM 136 a 8vo
AM 163 a fol.	AM 143 8vo
AM 163 b fol.	AM 433 c 12mo
AM 163 c fol.	GKS 1002 fol.
AM 163 d fol.	GKS 1003 fol.
AM 165 a fol.	GKS 1005 fol.
AM 165 b fol.	GKS 2845 4to
AM 165 c fol.	JS 28 fol.
AM 165 m II fol.	JS 308 8vo

PRIMARY SOURCES IN PRINT

- DI = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 1–16. Eds. Jón Sigurðsson et al. Copenhagen: Hið íslenzka bókmentafélag, 1857–1972.
- DI 4 = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 4. 1265–1449. Ed. Jón Þorkelsson. Copenhagen: Hið íslenzka bókmentafélag, 1895–1897.
- DI 6 = *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 6. 1245–1491. Ed. Jón Þorkelsson. Reykjavík: Hið íslenzka bókmentafélag, 1900–1904.
- Jónsbók. The Laws of Later Iceland. The Icelandic Text According to MS AM 351 fol. Skálholtsbók eldri.* Ed. and transl. Jana K. Schulman. Bibliotheca Germanica, Series Nova 4. Saarbrücken: AQ-Verlag, 2010.

SECONDARY LITERATURE

- Agnes S. Arnórsdóttir. “Eigi skal gráta Björn bónda heldur safna liði.’ Ólöf ríka, goðsögn og saga.” *Heimtur. Ritgerðir til heiðurs Gunnari Karlssyni sjötugum*. Eds. Guðmundur Jónsson et al. Reykjavík: Mál og menning, 2009, 19–34.
- Arne Magnussons i AM. 435 a–b, 4to indeholdte håndskriftfortegnelser. Ed. Kristian Kålund. Copenhagen: Gyldendalske Boghandel - Nordisk Forlag, 1909.
- Bogi Benediktsson. *Sýslumannaæfir 1–5*. Ed. Hannes Þorsteinsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1881–1932.
- Van Deusen, Natalie M. “Stitches in the Margins: The Embroidery Pattern in AM 235 fol.” *Maal og minne* (2011): 26–42.
- Einar G. Pétursson. “Fróðleiksmolar um Skarðverja.” *Hulin Pláss. Ritgerðasafnið gefið út í tilefni sjötugsafmælis höfundar 25. júlí 2011*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Rit 79. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011, 219–253. Orig. *Breiðfirðingur* 48 (1990): 28–75.
- Einar Ól. Sveinsson. “Introduction.” *Möðruvallabók (Codex Möðruvallensis)*. MS. No. 132 fol. in the Arnamagnæan Collection in the University Library of Copenhagen. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 5. Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1933, 9–23.
- . *Um Njálu 1*. Reykjavík: Bókadeild Menningarsjóðs, 1933.
- . *Studies in the Manuscript Tradition of Njálsaga*. Studia Islandica 13. Reykjavík: Heimspekideild Háskóla Íslands, 1953.
- “FamilySearch. Community Trees.” <<http://histfam.familysearch.org>> [accessed June 5, 2012.]
- Finnur Jónsson. “Introduction.” *Flateyjarbók. (Codex Flateyensis)*. MS. no. 1005 Fol. in the Old Royal Collection in the Royal Library of Copenhagen. Corpus Codicum Islandicorum Medii Aevi 1. Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1930, [7 pages, not paginated].
- Guðni Jónsson. *Bólstaðir og búendur í Stokkseyrarhreppi*. Reykjavík: Stokkseyringa-félagið í Reykjavík, 1952.
- Guðrún Ingólfssdóttir. “Í hverri bók er mannsandi.” *Handritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*. Studia Islandica 62. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2011.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson. “Góður Kall Var Grettir.’ Sagnahandrit frá um 1500.” <http://www.arnastofnun.is/page/arnastofnun_hand_manadarins_sagnahandrit> [accessed June 5, 2011.]
- Hall, Alaric. “Making Stemmas with Small Samples: Testing the Stemma of *Konráðs saga keisarasonar*, and New Media Approaches to Publishing Stemmas.” <http://www.alarichall.org.uk/working_paper_on_stemmas_from_small_samples/> [accessed June 5, 2012.]
- Helga Kress. “Confessio Turpissima. Um skriftamál Ólafar ríku Loftsdóttur.” *Ný Saga* 11 (1999): 4–20.

- Hufnagel, Silvia. "Sörla saga sterka. Studies in the Transmission of a *formaldarsaga*." Ph.D. thesis, Faculty of Humanities, University of Copenhagen, 2012.
- Jakob Benediktsson. "Bókagerð Þorláks biskups Skúlasonar." *Saga og kirkja. Afmælisrit Magnúsar Mús Lárussonar. Gefið út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. september 1987*. Eds. Gunnar Karlsson et al. Reykjavík: Sögufélag, 1988, 193–197.
- Jochens, Jenny. *Women in Old Norse Society*. Ithaca: Cornell University Press, 1995.
- Jón Helgason. *Handritaspjall*. Reykjavík: Mál og menning, 1958.
- Jón Þorkelsson. "Om håndskrifterne af Njála." *Njála 2. Udgivet efter gamle håndskrifter*. Ed. Konráð Gíslason and Eiríkur Jónsson. Copenhagen: Det kongelige nordiske oldskrift-selskap, 1889, 765–783.
- Karl Ó. Ólafsson. "'Þrjú feðgar hafa skrifað bók þessa...?' Um þrjár rithendur í AM 510 4to og fleiri handritum." M.A. thesis, Háskóli Íslands, 2006.
- Katalog over den Arnarnagnæanske håndskriftsamling 1–2*. Ed. Kristian Kålund. Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, 1889–1894.
- Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i Det store kongelige bibliotek og i Universitetsbiblioteket (undenfor den Arnarnagnæanske samling) samt den Arnarnagnæanske samlings tilvækst 1894–99*. Ed. Kristian Kålund. Copenhagen: Gyldendalske Boghandel, 1900.
- Kolbrún Haraldsdóttir. "Für welchen Empfänger wurde die *Flateyjarbók* ursprünglich konzipiert?" *Opuscula* 13 (2010): 1–53.
- Lansing, Tereza. "Post-Medieval Production, Dissemination and Reception of *Hrólfs saga kraka*." Ph.D. thesis, Faculty of Humanities, University of Copenhagen, 2011.
- Louis-Jensen, Jonna. "Den yngre del af *Flateyjarbók*." *Afmælisrit Jóns Helgasonar, 30. júní 1969*. Eds. Jakob Benediktsson et al. Reykjavík: Heimskringla, 1969, 235–250.
- "Manntalsvefur Þjóðskjalasafns Íslands >> Einstaklingar." <<http://manntal.is>> [accessed June 5, 2012.]
- Margrét Eggertsdóttir. "Handritamiðstöðin í Skálholti." *Menntun og menning í Skálholtsstífti 1620–1730. Skálholt 17.–19. október 2008*. Ed. Kristinn Ólason. Skálholt: Grettisakademían, 2010, 79–88.
- . "Um kveðskap kvenna og varðveislu hans." *Vefnir* 2 (1999) <<http://vefnir.is/grein.php?id=711>> [accessed June 5, 2012.]
- Már Jónsson. "Þórður biskup Þorláksson og söfnun íslenskra handrita á síðari hluta 17. aldar." *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti. Erindi flutt á ráðstefnu í Skálholti 3.–4. maí 1997 í tilefni af þrjúhundruðustu ártíð Þórðar biskups Þorlákssonar*. Ed. Jón Pálsson. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 1998, 179–196.
- Merschberger, Gerda. *Die Rechtsstellung der Germanischen Frau. Mit 21 Abbildungen im Text*. Mannus-Bücherei 57. Leipzig: C. Kabitzsch, 1937.

- Müller, Claudia. *Erzähltes Wissen. Die Isländersagas in der Möðruvallabók (AM 132 fol.)*. Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik 47. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001.
- Munksgaard, Einar. *Om Flatøbogen og dens historie*. Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1930.
- Páll Eggert Ólason. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 1–5. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1948–1952.
- Rowe, Elizabeth Ashman. *The Development of Flateyjarbók. Iceland and the Norwegian Dynastic Crisis of 1389*. The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 15. Odense: The University Press of Southern Denmark, 2005.
- Sigurður Nordal. "Formáli." *Flateyjarbók* 1. [s.l.]: Flateyjarútgefán, 1944, v–xxix.
- Sigurjón Páll Ísaksson. "Magnús Björnsson og Möðruvallabók." *Saga* 32 (1994): 103–151.
- Slay, Desmond. "On the Origin of Two Icelandic Manuscripts in the Royal Library in Copenhagen." *Opuscula* 1 (1960): 143–150.
- Springborg, Peter. "Antiqvæ historíæ leþores - Om renæssancen i den islandske håndskriftproduktion i 1600-tallet." *Gardar* 8 (1977): 53–89.
- Stefán Karlsson. "The Localisation and Dating of Medieval Icelandic Manuscripts." *Saga-Book* 25:2 (1999): 138–158.
- . "Ritun Reykjarfjarðarbókar, Excursus: bókagerð bænda." *Opuscula* 4 (1970): 120–140.
- . "Kvennahandrit í karlahöndum." *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998*. Ed. Guðvarður Már Gunnlaugsson. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 49. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000, 378–382. Orig. *Sögur af háalofstinu sagðar Helgu Kress 21. september 1989*, eds. Ástráður Eysteinnsson et al. Reykjavík: [s.n.], 1989, 75–80.
- Storm, Gustav. *Sagnkredsene om Karl den Store og Didrik af Bern hos de nordiske folk. Et bidrag til middelalderens litterære historie*. Oslo: Den norske historiske forening, 1874.
- Svanhildur Óskarsdóttir. "Universal History in Fourteenth-Century Iceland. Studies in AM 764 4to." Ph.D. thesis, Scandinavian Studies, University of London, 2000.
- "The Variance of Njáls saga." <<http://njalssaga.wordpress.com>> [accessed November 13, 2012.]
- Örn Bjarnason. "Læknaþókur Þorleifs Björnssonar 1." *Læknaþókur* 90:4 (2004): 335–338.

EFNISÁGRIP

Mikilvægi kvensifja í eigendasögu og varðveisluhefð íslenskra handrita frá miðöldum til sautjándu aldar

Lykilorð: Kvensifjar, handritaeygn, handritavarðveisla, Ólöf ríka Loftsdóttir, Ragnheiður Pétursdóttir á rauðum sokkum, Loftur ríki Guttormsson, Björn Þorleifsson riddari, Jón Arason, Svalbarðsætt.

Í greininni eru færð rök að því að íslenskar konur hafi fyrr á öldum gengt öllu mikilvægara hlutverki í eigendamenningu handrita en hingað til hefur verið látið í veðri vaka. Þær tengdu áhrifamiklar ættir með mægðum og erfðu, áttu og létu til arfs eftir sig handrit. Rannsókn þessi á nokkrum handritum frá fjórtándu til sautjándu aldar, s.s. spássúkroti þeirra, merkingum skrifara, eða öðru sem vísbendingar gefur um eiganda eða eigendur, sýnir að umrædd handrit tengjast aðallega kvenlegg einhverra valdamestu ætta Íslands. Einnig er sýnt að landfræðileg dreifing handritanna og aldur þeirra stendur í samhengi við misjöfn blómaskeið í handritagerð norðan, vestan og sunnan lands.

Susanne M. Arthur
Department of Scandinavian Studies
University of Wisconsin-Madison
1306 Van Hise Hall, 1220 Linden Drive
Madison, Wisconsin 53706, U.S.A.
s.arthur@twoclouds.net

SIGURJÓN PÁLL ÍSAKSSON

HÖFUNDUR MORKINSKINNU OG FAGURSKINNU

Það er mikið happ að Morkinskinna skyldi varðveitast.
Finnur Jónsson, í formála *Morkinskinnu* (MskFJ, xl).

1. Forspjall

KONUNGASAGAN *Morkinskinna* virðist hafa verið tímamótaverk í íslenskum bókmenntum. Hún er fyrsta ítarlega yfirlitsritið um Noregskonunga og hefur sérstöðu fyrir íslenskt sjónarhorn höfundar. Hún var lengi ekki til í aðgengilegri útgáfu, en á síðari árum hefur verið bætt úr því, einkum með útgáfu Hins íslenska fornritafélags 2011, sem þeir Ármann Jakobsson og Þórður Ingi Guðjónsson sáu um. Í kafla um höfund ritsins segir þar:

Skoðanir manna á uppruna Morkinskinnu hafa breyst, og flestir munu nú telja ástæðulaust að gera greinarmun á Morkinskinnu og öðrum sagnaritum, svo sem Fagurskinnu og Heimskringlu. Á hinn bóginn má enn deila um hvers konar höfundarverk miðaldasagnarit séu almennt.

...

Á blómaskeiði „íslenska skólans“ í fornritarannsóknum, þegar sem ákafast var leitað að höfundum einstakra sagnarita, var Morkinskinna ekki í hávegum höfð. Þess vegna var höfundar hennar ekki leitað. Hin síðari ár hefur Morkinskinna notið meiri virðingar, en um leið hafa menn gert sér grein fyrir því að samband höfundar og texta var flóknara á 13. öld en nú á dögum. Morkinskinna er því áfram höfundarlaus, en þarf þó ekki að vera síður metin sem sagnarit. (ÍF 23, xiv, xvi).

Í fornum heimildum, svo sem *Sturlunga sögu* (Sturl 1, 342), kemur fram að Snorri Sturluson hafi sett saman sögubækur. Enginn efi er um að hann sé höfundur *Snorra-Eddu*, því að í formála *Uppsala-Eddu* er sagt að

Snorri hafi sett hana saman. Almennt er nú litið svo á að hann sé höfundur *Heimskringlu*, þó að í fornum handritum sé sagan ekki eignuð honum með skýrum hætti. Fullgild rök eru samt fyrir því eins og oft hefur verið rakið.¹ Og margir hafa eignað honum *Egils sögu*, en meiri óvissa ríkir um það. Fleiri verk hafa ekki verið tengd honum í nýlegum yfirlitsritum. Hér verður hins vegar varpað fram þeirri tilgátu að Snorri sé höfundur tveggja rita til viðbótar: *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu*. Raunar er undarlegt að þessi möguleiki virðist aldrei hafa komið til alvarlegrar athugunar meðal fræðimanna.²

Morkinskinna er konungasaga, sem varðveitt er í samnefndu handriti (GKS 1009 fol.) og fjallar um konunga í Noregi frá því skömmu eftir fall Ólafs helga, um 1035, fram til 1157, en glatað er aftan af sögunni. Talið er að upphaflega hafi hún náð til 1177, þegar Sverrir Sigurðarson kom fram á sjónarsviðið og saga hans tekur við. Efnislega er *Morkinskinna* hliðstæð þriðja hluta *Heimskringlu*, en hún er talsvert ítarlegra rit og frásögnin breiðari, einkum fyrri hlutinn. Í sögunni eru nokkrir Íslendingaþættir og Íslendingar koma mikið við sögu. Því er nokkuð til í því sem Theodore M. Andersson og Kari Ellen Gade segja um söguna:

hugtakið „konungasaga“ virðist síður eiga við Morkinskinnu en nokkurt annað rit úr þeim sagnaflokki sem kom fram fyrir eða síðar. ... Er bókin um Noregskonunga, eða er hún um reynslu Íslendinga af Noregskonungum? Morkinskinna er fyrsta íslenska söguritið sem með markvissum hætti dregur Íslendinga inn á sviðið, bæði sem þátttakendur í hinum stærri atburðum í sögu Evrópu, og sem skáld sem lýstu minnisstæðum atvikum í þeirri sögu og auðvelduðu þannig vinnu sagnaritara seinni tíma. Það er íslenskur áherslublær yfir Morkinskinnu sem gefur henni sérstöðu gagnvart öllum öðrum konungasögum. (Andersson et al. 2000, 64–65. Þýðing mín).

Morkinskinnuhandritið er frá því um 1275 (Speed Kjeldsen 2010, 264), en sagan sjálf mun samin rúmum 50 árum fyrr, um 1220.

- 1 Besta yfirlitið um þessi rök er hjá Ólafi Halldórssyni (Ólafur Halldórsson 1979), bæði hvað snertir *Heimskringlu* og *Snorra-Eddu*. Finnur Jónsson (Finnur Jónsson 1920–1924 2, 683) vekur athygli á að margt í *Snorra-Eddu*, ekki síst formálinn, sýni náin tengsl við *Heimskringlu* og beri sömu höfundareinkenni.
- 2 Jón Þorkelsson rektor (Jón Þorkelsson 1868, 66) taldi að visu líklegt að einhver af Sturlungum, eða þeim mjög nákominn, hafi sett *Morkinskinnu* saman.

Fagurskinna eða *Noregs konunga tal* er konungasaga sem nær yfir svipað tímabil og *Heimskringla*, þ.e. frá Hálfðani svarta (um 830) til 1177. Því má skipta *Fagurskinnu* efnislega í þrjá hluta eins og *Heimskringlu*, *Fagurskinnu* 1, 2 og 3 (*Fsk.1-3*), og samsvarar fyrsti hlutinn *Heimskringlu* 1 (*Hkr.1*), annar hlutinn *Heimskringlu* 2 (*Hkr.2*; *Ólafs sögu helga*), og þriðji hlutinn *Morkinskinnu* (*Msk*) og *Heimskringlu* 3 (*Hkr.3*). Nokkuð vantar í *Fagurskinnu* aftan til. Hún er mun styttri og ágripskenndari en *Heimskringla*, og er talið að hún hafi verið tekin saman sem yfirlitsrit að beiðni Hákonar konungs Hákonarsonar. Hún mun hafa verið rituð í Þrándheimi um 1220 (Hákon var þá 16 ára), en óvíst er hvort höfundurinn var Íslendingur eða Norðmaður.

Mikið hefur verið rætt og ritað um þau þrjú verk sem hér verða tekin til umfjöllunar, *Morkinskinnu*, *Fagurskinnu* og *Heimskringlu*. Hér verður aðeins að litlu leyti gerð grein fyrir þeim rannsóknnum, en í staðinn skal bent á grein eftir Ármann Jakobsson (Ármann Jakobsson 2000), doktorsrit hans *Staður í nýjum heimi* (Ármann Jakobsson 2002), og formála *Morkinskinnu* (Ármann Jakobsson et al. 2011 1-2) þar sem er gott yfirlit um þær, einkum hvað *Morkinskinnu* snertir. Um *Fagurskinnu* má t.d. benda á formála Bjarna Einarssonar fyrir útgáfu sögunnar (ÍF 29), og samantekt Kolbrúnar Haraldsdóttur (Kolbrún Haraldsdóttir 1991).

2. Höfundur *Morkinskinnu*

Í seinni tíð hafa vindar í fræðaheiminum blásið þannig að leit að höfundum fornrita þykir ekki áhugaverð. Er því stundum haldið fram að á miðöldum hafi höfundarhugtakið verið annars eðlis en á okkar dögum og því hafi litla þýðingu að leita að nafngreindum höfundi. Ég tel þó að ef menn geta fært sæmileg rök fyrir máli sínu, þá geti vitneskja um höfund opnað nýja sýn á viðfangsefnið.

Innri rök benda til að *Morkinskinna* hafi verið samin um 1220, og að höfundurinn hafi verið íslenskur. Lengi hefur verið deilt um hvers eðlis þessi fumgerð *Morkinskinnu* var, hvort hún líktist í meginatriðum þeirri sem er í GKS 1009 fol., eða hvort um var að ræða mun styttra verk, „eldri gerð *Morkinskinnu*“, sem stóð nær þriðja hluta *Fagurskinnu* og var notuð

sem heimild við ritun *Fagurskinnu* og *Heimskringlu*.³ Um það segir Ármann Jakobsson:

Engar skýrar vísbendingar eru... um að Morkinskinna hafi tekið miklum breytingum. Úr því að rökin fyrir „eldri gerð Morkinskinnu“ eru ekki veigameiri en raun ber vitni er eðlilegast að gera ráð fyrir að texti 1009 sé góður fulltrúi fyrir þá Morkinskinnu sem var til orðin nálægt 1220. (ÍF 23, xxxiv).

Spurningin um höfund *Morkinskinnu* virðist ekki mjög flókin, því að bókmenntaheimurinn á þessum tíma var ekki stór. Af þeim Íslendingum sem vitað er að fengust við ritun konungasagna á þessu árabili koma aðeins tveir til greina, þeir Styrmir Kárason (~1170–1245) hinn fróði og Snorri Sturluson (~1179–1241). Auðvitað er hugsanlegt að fleiri hafi fengist við slíka iðju, án þess að vitað sé. Nokkrir fræðimenn hafa reynt að færa rök fyrir slíku; þannig telja bæði Jón Helgason (Jón Helgason 1934, 14–15) og Theodore M. Andersson (Andersson et al. 2000, 72–83) að höfundurinn hafi e.t.v. verið Norðlendingur, og sá síðarnefndi nafngreindir nokkra menn í því sambandi.

Ástæðan fyrir því að Snorri hefur aldrei verið orðaður við *Morkinskinnu* er m.a. sú að lengi var litið svo á að hún væri sögusafn eftir marga höfunda.⁴ Einnig er vitað að Snorri samdi *Hkr.3*, sem er um margt frábrugðin *Morkinskinnu*. *Morkinskinna* er þó meginheimild Snorra í *Hkr.3*, en mörgu er sleppt, annað umorðað og ýmsu bætt við. Í doktorsriti Ármanns, *Staður*

- 3 Hér verður miðað við niðurstöður Ármanns Jakobssonar um aldur *Morkinskinnu*. Við doktorsvörn Ármanns taldi Sverrir Tómasson (Sverrir Tómasson 2003, 292–300) rök fyrir því að *Morkinskinna* sé samin „um miðbik 13. aldar eða á síðara helmingi hennar“. Ármann svaraði þessu við sama tækifæri (Ármann Jakobsson 2003, 317–319). Alex Speed Kjeldsen (Speed Kjeldsen 2010 1, 264) telur ekki ástæðu til að hrófla við því að Morkinskinnuhandritið hafi verið skrifað um 1275. Hann bendir á (sama, 17–18) að þó að Jonna Louis-Jensen hafi sýnt fram á að stofnrit allra texta *Morkinskinnu* (GKS 1009, yngri hluti *Flateyjarbókar* og *Hulda-Hrokkinskinna*) hafi haft þættina að geyma þá sé ekki hægt að heimfæra þá niðurstöðu á frumgerð *Morkinskinnu* frá því um 1220. Þessi niðurstaða, að ekki sé hægt að sanna slíkt út frá ættartré handrita, útilokar þó alls ekki að frumgerð *Morkinskinnu* hafi verið svipuð þeirri sem við þekkjum nú.
- 4 Finnur Jónsson (*MskFJ*, xl) segir: „Þegar fjallað er um Morkinskinnu eins og hún er – og jafnvel þótt horft sé fram hjá innskotsþáttunum – þá er augljóslega merkingarlaust að tala eða hugsa um sérstök höfundareinkenni; þar er og hlýtur að vera um marga höfunda að ræða“. (Þýðing mín).

í *nýjum heimi*, er umfjöllun um höfundinn. Þar staldrar Ármann við Snorra og segir:

Snorri Sturluson dvaldi við hirð Noregskonungs um það leyti sem Morkinskinna varð til. Áhugi hans á Noregskonungum var samur og höfundar Morkinskinnu en sagnaritin sem þeir settu saman eru ólík. Snorri orti um konung og Skúla jarl, varð hirðmaður þeirra beggja og kann að hafa dreymt um að verða jarl yfir Íslandi. Þrátt fyrir mikla þekkingu á fornum siðum var Snorri Sturluson ekki ósnortinn af hinum nýja tíma. Um það vitnar Heimskringla. Hún og Morkinskinna eru ritaðar hvor undir sinni stefnu. Á hinn bóginn fjalla þær báðar um Íslendinga og konungsvald.

...

Parflaust er að metast um hvaða íslenskar miðaldasögur séu öðrum fremri. Um hitt verður vart deilt að höfundur Morkinskinnu er eitt af stórskáldum Íslands á miðöldum. Saga hans er til vitnis um það þótt fennt hafi yfir nafn hans í logndrifu gleymskunnar. (Ármann Jakobsson 2002, 286–287).

Ef skyggnt er yfir sviðið virðist sem fræðimönnum hafi verið nánast hulinn sá möguleiki að sami maður geti verið höfundur tveggja eða fleiri rita um sama efnið, sem eru að ýmsu leyti frábrugðin hvert öðru. Í því sambandi skal bent á fjórar útgáfur Ólafs Halldórssonar af *Færeyinga sögu*, sem eru gjörólíkar hver annarri (þó að texti sögunnar sé í meginatriðum sá sami). Mismunur þeirra mótast af aldri og þroska höfundarins, hversu miklar rannsóknir liggja að baki, og hver tilgangurinn er með útgáfunni. Einnig hefur það e.t.v. haft áhrif, að fræðimenn virðast nú almennt sammála um að Snorri hafi ekki snúið sér að ritstörfum fyrr en eftir fyrri utanför sína, um 1220, þá rúmlega fertugur (sjá t.d. ÍF 26, xxv–xxvi, og Vésteinn Ólason 2002, xxix). Líklegra virðist þó að maður sem nær miklum þroska sem rithöfundur hafi eitthvað fengist við slíka iðju frá því um tvítugt, eða jafnvel fyrr. Undantekningar eru þó frá þessu. Þannig segir Eggert Ó. Brím (Eggert Ó. Brím 1892, x), að nærri megi geta að Snorri hafi verið farinn að setja saman bækur um 1209, þegar hann var um þrítugt, enda segi í *Sturlungu* (*Sturl* 1, 269), að „hann gerðist [þá] skáld gott“.

Í formála fyrir ljósprentun Morkinskinnuhandritsins segir Jón Helgason, og er ekki laust við að greina megi þar svartsýnistón:

almennt má segja að höfundurinn sé góður sögumaður með sérstakt dálæti á að skemmta og lýsa atvikum, frekar en gagnrýninn sagnaritari. Margir hlutar verksins eru frábærlega vel skrifaðir og eru skýr vitnisburður um mikla bókmenningu. Morkinskinna er mikilvægt rit í fornbókmenntunum, og ef hún hefur ekki verið metin sem skyldi... er það aðallega af því að mikill hluti hennar var tekinn upp eða endursaminn af Snorra í Heimskringlu, sem er mun frægara verk. Morkinskinna hefur horfið í skuggann af hinum mikla arftaka sínum, og ekki er hægt að neita því að Snorri hefur oft (en þó ekki alltaf) gefið efninu betri búning. Sem sögurit er Heimskringla stefnufastari í viðhorfi sínu. Hún heldur sig við að segja frá valdaferli konunganna og sleppir þar af leiðandi mörgum þeim laustengdu þáttum sem eru í Morkinskinnu. Þannig varð hún heilsteyptari, en margar frábærar frásagnir Morkinskinnu voru þá felldar niður.

Með þeim heimildum sem við höfum aðgang að, er gátan um tilurð Morkinskinnu óleysanleg. Oft hefur verið gert ráð fyrir að hún sé líklega byggð á einhverjum eldri sögum um einstaka konunga, en ákveðnar sannanir fyrir þeirri tilgátu hafa ekki komið fram.

...

Önnur óleysanleg gáta er hvar á Íslandi Morkinskinna var rituð, en það er varla tilviljun að Íslendingarnir sem þar eru nefndir eru nær allir frá norður- og vesturhluta landsins. (Jón Helgason 1934, 13–14. Þýðing mín).

Andersson og Gade (Andersson et al. 2000, 72–83) draga einnig upp mynd af höfundi *Morkinskinnu* í formála þýðingar sinnar af sögunni. Þrátt fyrir óvissuna um hvað megi eigna höfundinum, og hvað hann kunnir að hafa fengið að láni, er þar gengið út frá þeirri tilgátu að hin upphaflega *Morkinskinna* hafi að miklu leyti verið verk eins manns og að greina megi persónueinkenni í textanum. Þó að enginn hafi dregið í efa að höfundurinn hafi verið Íslendingur megi finna samúð höfundar með norskum hagsmunum, t.d. í lýsingum á átökum við Danakonunga, ásamt jákvæðu viðhorfi gagnvart norskum höfðingjum sem reyna að standa á rétti sínum gagnvart konungsveldinu. Höfundur hefur áhuga á stöðu Íslendinga í

Noregi og við norsku hirðina og leggur áherslu á manngildi þeirra og menningu og að þeir njóti virðingar á við Norðmenn. Líklegt er að hann hafi einhverja reynslu af hernaði, því að hann hefur mikinn áhuga á að lýsa árangursríkri herstjórn. Auk þess má greina áhuga á verslun og fjármálum, og snúast margir Íslendingaþættirnir um hvernig Íslendingar koma ár sinni vel fyrir borð erlendis. En athyglisverðast í þessu sambandi er þó hvað höfundurinn er gagntekinn af kveðskap (dróttkvæðum) og frásagnarbókmenntum, og er sjálfur meistari á því sviði. Einnig er hið víða sjónarhorn áberandi, þar sem frásögnin nær til margra landa, allt frá Norðurlöndum, Hólmgarði, Miklagarði og Miðjarðarhafi, um England og Írland, til Íslands. Virðist þessi greining eiga vel við Snorra Sturluson, þótt vissulega væri hann ekki Norðlendingur eins og Theodore M. Andersson telur höfundinn hafa verið. Hann tengir *Morkinskinnu* sagnaskóla á Munkaþverá í Eyjafirði.⁵

Morkinskinna, *Fsk.3* og *Hkr.3* eru í grundvallaratriðum sama verkið (og sama má segja um *Fagurskinnu 1* og *Hkr.1*, og að hluta *Fsk.2* og *Hkr.2*).⁶ En í stað þess að ritverkin séu eftir þrjú höfunda, er vert að skoða þann möguleika að þau séu öll eftir sama mann, en hann hafi sent þau frá sér á mismunandi vinnslustigum eða í mismunandi útgáfum. Samsvörun á milli þessara þriggja verka er það mikil að líklegt sé að sami rithöfundur geti átt þar hlut að máli.⁷

Í 3. til 5. kafla verður farið yfir nokkur einkenni sem benda til að þessi þrjú verk séu eftir sama mann. Að sjálfsögðu er þörf á gætni í ályktunum um slíkt. Við fyrstu sýn geta konungasögur virst hver annarri líkar. Því þarf að gera greinarmun á því sem telja má höfundareinkenni annars vegar, og bókmenntaleg einkenni konungasagna hins vegar. Það sem tiltekið er í 3. til 5. kafla er þó sérstakt fyrir þessi þrjú verk, og því tel ég að líta megi á það sem sameiginleg höfundareinkenni.

5 Sjá einnig Andersson 1993 og sami 1994.

6 Ármann Jakobsson (Ármann Jakobsson 1997, 272) kallar *Morkinskinnu*, *Fagurskinnu* og *Heimskringlu* „sambornar systur“.

7 Sem dæmi um rit sem virðist hafa verið endurskoðað af höfundi má nefna *Snorra-Eddu*. Texti *Uppsala-Eddu* er um margt frábrugðinn þeim sem er í *Konungsbók*, sem að jafnaði er lagður til grundvallar útgáfum ritsins. Heimir Pálsson (Heimir Pálsson 2011, 147, 150) telur að *Uppsala-Edda* geti verið skrifuð eftir vinnugögnum úr búi Snorra.

3. Þekking á dróttkvæðum

Í *Morkinskinnu* eru 328 (+6) vísur, fleiri en í nokkru öðru fornu sagnariti þrátt fyrir að talsvert vanti aftan á söguna.⁸ Í *Fsk.3* eru 108 vísur, en tvær eyður eru þar og önnur allstór.⁹ Í *Hkr.3* eru 232 vísur, þeim hefur því verið fækkað þar um þriðjung frá *Morkinskinnu*. Í *Fsk.1* og *Fsk.2* eru samtals 165 vísur eða vísnaþrot, en 350 vísur í *Hkr.1* og *Hkr.2*. Sjá töflu í Viðauka.

Vísnaþjöldinn í *Heimskringlu* og *Snorra-Eddu* hefur vakið athygli fræðimanna, og þykir bera vott um að Snorri hafi haft ótrúlega yfirsýn yfir þann kveðskap sem varðveist hafði til hans daga. Sigurður Nordal dregur þetta vel fram í riti sínu um Snorra Sturluson (Sigurður Nordal 1973, 76).¹⁰ En þessi yfirsýn kemur víðar fram. Í útgáfu Hins íslenska fornritafélags af *Morkinskinnu* er í formála fjallað um kveðskapinn sem þar er varðveittur, og segir m.a.:

Fá íslensk sagnarit geyma þvítíkan vísnaþjölda, en áhuganum á vísunum deilir höfundur *Morkinskinnu* raunar með höfundum *Fagurskinnu* og *Heimskringlu*. Aðrar konungasögur eru aftur á móti fremur fátækar af vísunum... (ÍF 23, l).

Morkinskinna er elst af þessum ritum og virðist höfundur hennar vera frumkvöðull í svo stórtækri notkun dróttkvæða við ritun konungasagna.¹¹ Hér á eftir fer yfirlit um kvæði sem vitnað er til í *Morkinskinnu*.¹² Fjöldi vísna er tilgreindur (– táknar sama skáld):

8 Í þeim kafla *Heimskringlu* sem samsvarar eyðunni í *Morkinskinnu* eru fimm vísur.

9 *Heimskringla* hefur þar tvær vísur.

10 Í *Skáldskaparmálum Snorra-Eddu* eru um 336 vísur eða vísnaþrot.

11 Af eldri (konunga)sögum eru flestar vísur í *Orkneyinga sögu* eða 82; næst kemur *Helgisaga Ólafs Haraldssonar* með 63 vísur. Vísnaþjöldinn í *Elstu sögu Ólafs helga* gæti hafa verið svipaður, en hún er þó aðeins til í brotum. Til samanburðar má nefna að í *Sverris sögu* eru 18 vísur, í *Ólafs sögu Tryggvasonar* eftir Odd munk 18, en í *Ágrip* 7 vísur eða vísnaþrot.

12 Í neðangreindum listum er stuðst við vefsíðu „Skaldic Poetry of the Scandinavina Middle Ages“.

<i>Morkinskinna:</i>		
Skáld	Kvæði	Vísur
Arnór jarlaskáld:	<i>Magnússdrápa</i>	17
–	<i>Magnússdrápa (brynbenda)</i>	10
–	<i>Haraldsdrápa</i>	13
–	<i>Þorfinnsdrápa</i>	1
Sighvatur Þórðarson:	<i>Bersöglisvísur</i>	16
–	<i>Lausavísa</i>	1
Þjóðólfur Arnórsson:	<i>Sexstefja</i>	12
–	<i>Magnúsflokkur</i>	5
–	<i>Runbenda um Harald</i>	1
–	<i>Lausavísur</i>	11
Oddur kíkinaskáld:	<i>Kvæði um Magnús góða</i>	2
Haraldur Sigurðarson:	<i>Gamanvísur</i>	6
–	<i>Lausavísur</i>	6
Stúfur hinn blindi:	<i>Stúfsdrápa</i>	6
Þórarinn Skeggjason:	<i>Haraldsdrápa</i>	1
Brennu-Njáll:	<i>Lausavísa</i>	1
Valgarður á Velli:	<i>Kvæði um Harald harðráða</i>	7
Bölverkur Arnórsson:	<i>Drápa um Harald harðráða</i>	5
Illugi Bryndælaskáld:	<i>Kvæði um Harald harðráða</i>	1
Magnús góði Ólafsson:	<i>Lausavísur</i>	2
Grani skáld:	<i>Kvæði um Harald harðráða</i>	2
Þorleikur fagri:	<i>Flokkur um Svein Úlfsson</i>	6
Steinn Herðisarson:	<i>Nizarvísur</i>	3
–	<i>Ólafsdraða</i>	17
–	<i>Úlfsflokkur</i>	1
Sneglu-Halli:	<i>Lausavísur</i>	4
Þorgils fiskimaður:	<i>Lausavísur</i>	3
Úlfur stallari:	<i>Lausavísur</i>	1
Þorkell hamarskáld:	<i>Magnússdrápa</i>	5

Skáld	Kvæði	Vísur
Þorkell hamarskáld:	<i>Lausavísa</i>	1
Gísl Illugason:	<i>Erfikvæði um Magnús berfættan</i>	20
Steigar-Þórir:	<i>Kviðlingur</i>	1
Björn krepphendi:	<i>Magnússdrápa</i>	10
Eldjárn:	<i>Lausavísur</i>	2
Kali Sæbjarnarson:	<i>Lausavísa</i>	1
Þórarinn stutfeldur:	<i>Stutfeldardrápa</i>	7
–	<i>Lausavísur</i>	3
Halldór skvaldri:	<i>Útfarardrápa</i>	11
–	<i>Haraldsdrápa</i>	1
Magnús berfættur:	<i>Lausavísur</i>	11
Gull-Ásu-Þórður:	<i>Lausavísa</i>	1
Einar Skúlason:	<i>Haraldsdrápa I</i>	2
–	<i>Haraldsdrápa II</i>	4
–	<i>Runhenda</i>	8
–	<i>Eysteinsdrápa</i>	1
–	<i>Sigurðardrápa I</i>	3
–	<i>Ingadrápa</i>	3
–	<i>Lausavísur</i>	5
Sigurður Jórsalafari:	<i>Lausavísur</i>	2
Ívar Ingimundarson:	<i>Sigurðarbálkur (slembis)</i>	45
Sigurður slembidjárn:	<i>Lausavísa</i>	1
Kolli hinn þrúði:	<i>Ingadrápa</i>	5
Böðvar balti:	<i>Sigurðardrápa</i>	3
[Anonymus:]	<i>Lausavísur</i>	11
Samtals:		328

Í *Fsk.1* (og *Fsk.2*) naut *Morkinskinnu* ekki við, og því hlýtur höfundur *Fagurskinnu* að hafa haft kvæðin tiltæk, annað hvort í eldri sögubókum eða í skrifuðu dróttkvæðasafni. Um kvæðapekkingu höfundarins segir Bjarni Einarsson (ÍF 29, lxvi): „En auk þess er víst að höfundur *Fagurskinnu* hefur

þekkt miklu meira af kveðskap en hann hefur kært sig um að taka upp í rit sitt.“ *Fsk.1* virðist vera fyrsta ítarlega yfirlitsritið um tímabilið 830–1015 og ætti því að gefa góða hugmynd um kvæðþekkingu höfundarins, sbr. eftirfarandi yfirlit:

Fsk.1:		
Skáld	Kvæði	Vísur
Eyvindur skáldaspillir:	<i>Háleygjatal</i>	5
–	<i>Hákonarmál</i>	11
–	<i>Lausavísur</i>	12
Þorbjörn hornklofi:	<i>Haraldskvæði (Hrafnsmál)</i>	20
–	<i>Glymdrápa</i>	3
Gunnhildur k.móðir:	<i>Lausavísa</i>	1
[Anonymus:]	<i>Eiríksmál</i>	9
Hákon góði:	<i>Lausavísa</i>	1
Þórður Særeksson:	<i>Þórólfs drápa Skólmssonar</i>	4
Glúmur Geirason:	<i>Lausavísa</i>	1
–	<i>Gráfeldardrápa</i>	4
Einar skálaglamm:	<i>Vellekla</i>	15
–	<i>Hákonardrápa</i>	1
Þórður Kolbeinsson:	<i>Eiríksdrápa</i>	8
Þorleifur skúma:	<i>Lausavísa</i>	1
Vigfús Víga-Glúmsson:	<i>Kvæði um Hákon jarl</i>	1
–	<i>Lausavísa</i>	1
Eyjólfur dáðaskáld:	<i>Bandadrápa</i>	1
Halldór ókristni:	<i>Eiríksflokkur</i>	6
Hallfreður vandræðaskáld:	<i>Ólafsdrápa</i>	6
–	<i>Erfidrápa um Ólaf Tryggvason</i>	9
Stefnir Þorgilsson:	<i>Lausavísa</i>	1
Skúli Þorsteinsson:	<i>Flokkur um Svoldrarorrustu</i>	1
[Anonymus:]	<i>Lausavísa úr Jómsvíkinga sögu</i>	1
Samtals:		123

Í *Fsk.1* eru margar vísur sem ekki eru í *Heimskringlu*.¹³ Munar þar mest um langar tilvitnanir í *Haraldskvæði* (þ.e. *Hrafnsmál*) og *Eiríksmál*, en einnig nokkrar aðrar vísur. Alison Finlay (Finlay 2004, 20) segir að það geti bent til að Snorri hafi ekki notað þann hluta *Fagurskinnu*. Þó er ljóst að Snorri hefur þekkt bæði kvæðin, því að hann vitnar í hið fyrrnefnda í *Heimskringlu* og það síðara í *Snorra-Eddu*. Í ljósi þess að *Heimskringla* er meira unnið rit en *Fagurskinna*, er hugsanlegt að Snorri hafi í *Hkr.1* kosið að vinna lausamálstexta upp úr vísunum.

Í *Fsk.2* er fjallað um Ólaf helga. Þar er farið frekar fljótt yfir sögu og aðeins vitnað í 42 vísur. Ólafs saga helga er hins vegar þungamiðja *Heimskringlu*. Þar, og í sambærilegum hluta sérstöku sögunnar, er vitnað í 178 vísur sem sóttar eru í mörg kvæði, eins og sjá má af eftirfarandi yfirliti (í síðari dálki er til samanburðar fjöldi vísna í *Fagurskinnu 2*):¹⁴

<i>Hkr.2:</i>			
Skáld	Kvæði	Vísur	<i>Fsk.2</i>
Óttar svarti:	<i>Höfuðlausn</i>	17	2
–	<i>Knútsdrápa</i>	1	1
Sighvatur Þórðarson:	<i>Víkingarvísur</i>	15	3
–	<i>Flokkur um Erling Skjálgsson</i>	9	1
–	<i>Knútsdrápa</i>	7	10
–	<i>Lausavísur</i>	12	
–	<i>Nesjavísur</i>	11	7
–	<i>Ólafsdrápa</i>	1	
–	<i>Austurfararvísur</i>	21	1
–	<i>Vesturfararvísur</i>	7	1
–	<i>Kvæði um Erling Skjálgsson</i>	1	
–	<i>Erfidrápa Ólafs helga</i>	21	

13 Bjarni Einarsson (ÍF 29, lxxvi) bendir á að í 22. kapitula *Fagurskinnu* sé vísað til drápu Tinds Hallkelssonar um Hákon jarl Sigurðarson, en ekkert tilfært úr henni. Í *Heimskringlu* er hins vegar 2½ vísa úr drápunni (ÍF 26, v139–v141).

14 *Hkr.1* og *Hkr.3* henta illa til að sýna fram á kvæðaþekkingu Snorra því að í *Hkr.1* hefur hann hugsanlega stuðst við *Fsk.1* en í *Hkr.3* studdist hann við *Morkinskinnu*.

Skáld	Kvæði	Vísur	Fsk.2
Sighvatur Þórðarson:	<i>Tryggvaflökkur</i>	1	
Þórður Kolbeinsson	<i>Eiríksdrápa</i>	2	
Brynjólfur úlfaldi:	<i>Lausavísa</i>	1	
Arnór Jarlaskáld	<i>Þorfinnsdrápa</i>	2	
–	<i>Haraldsdrápa</i>	1	
Þórður Særeksson:	<i>Flokkur um Klæng Brúsason</i>	1	1
–	<i>Róðudrápa</i>	1	1
Hárekur í Þjóttu:	<i>Lausavísur</i>	2	2
Bersi skáld:	<i>Flokkur um Ólaf helga</i>	3	
–	<i>Lausavísa</i>	1	
Þórarinn loftunga:	<i>Höfuðlausn</i>	1	
–	<i>Tögdrápa</i>	6	4
–	<i>Glælognskviða</i>	10	1
Hallvarður Háreksblei:	<i>Knútsdrápa</i>	1	
Ólafur helgi Haraldsson:	<i>Lausavísur</i>	1	1
Bjarni Gullbráarskáld:	<i>Kálfsflokkur</i>	5	3
Jökull Bárðarson:	<i>Lausavísur</i>	2	1
Þormóður Kolbrúnarsk.	<i>Lausavísur</i>	6	
Þjóðólfur Arnórsson:	<i>Sexstefja vísan er í Hkr.3-v76)</i>		1
Gissur svartí:	<i>Lausavísa</i>	1	
Þorfinnur munnur:	<i>Lausavísa</i>	1	
Haraldur harðráði:	<i>Lausavísa</i>	1	1
Hofgarða-Refur:	<i>Kvæði um Gissur gullbráarskáld</i>	1	
[Anonymus:]	<i>Bjarkamál hin fornu</i>	2	
–	<i>Flokkur um Svein Alfífuson</i>	1	
–	<i>Lausavísa</i>	1	
Samtals:		178	42

Af þessu má sjá að Snorri vitnar til mun fleiri kvæða og tekur oftast upp fleiri vísur úr kvæðunum en höfundur *Fagurskinnu* gerði, enda er *Hkr.2* mun ítarlegra rit. Einnig er athyglisvert hve mikil samsvörun er í notkun kvæðanna.

Eins og sjá má er fjöldi kvæða minnstur um elsta tímabilið (í *Fsk.1*); nokkru fleiri kvæði eru í *Hkr.2*, sem fjallar um Ólaf helga, höfuðdýrling norrænna manna; og flest eru þau í *Morkinskinnu*, enda næst höfundi í tíma og margir konungar koma við sögu. Af ofangreindu má álykta að höfundar *Morkinskinnu*, *Fagurskinnu* og *Heimskringlu*, hafi allir haft mikið dróttkvæðasafn við hendina þegar þeir rituðu þessi verk. Við fyrstu sýn virðist ólíklegt að á dögum Snorra hafi margir fræðimenn haft aðgang að slíku dróttkvæðasafni, og haft jafnmikinn skilning á því. Einnig er öll meðferð vísanna og viðleitnin til að höfundargreina kvæðin sambærileg. Hin mikla þekking á dróttkvæðum sem fram kemur hjá þessum þremur rithöfundum, getur því verið vísbending um að þeir hafi allir heitið Snorri Sturluson.

4. Endurómur úr *Snorra-Eddu*

Snorra-Edda er margslungið rit, handbók um norræna goðafræði og kennslubók í skáldlist. Eitt af einkennum *Snorra-Eddu* er að mörgum vísanna fylgja umsagnir eða skýringar, þar sem kennarinn Snorri útskýrir eða dregur sérstaklega fram það sem máli skiptir í viðkomandi vísu. Þessa gætir mest í *Skáldskaparmálum* (*Skm*):¹⁵

Skm-v10: Hér er þess dæmi, at jörð er köllut kona Óðins í skáldskap.

Skm-v64: Hér er þess getit, at Heimdallr er son níu mæðra.

Skm-v87: Hér er sagt, at allt er eitt Ægir ok Hlér ok Gymir.

Skm-v108: Hér getr ok þess, at Freyju má svá kenna at kalla hana systur Freys.

Í *Morkinskinnu* eru svipaðar umsagnir eða útskýringar á eftir nokkrum vísu:

¹⁵ Svipaðar skýringar eða umsagnir á eftir vísu eru einnig í *Þriðju* og *Fjórdu málfraeðiritgerðinni*, sem fylgdu *Snorra-Eddu*, sbr. Björn M. Ólsen 1884, 63–151, enda um sambærileg kennslurit að ræða.

- Msk.-v1*: Hér vísar svo til, sem heyra má, at Magnúsi Ólafssyni væri sá inn ellifti vetr, er hann kom í land, ok varð þat öndverðan vetr. [Sbr. *Fsk.3-v165* og *Hkr.3-v1*, án skýringar.]
- Msk.-v21* og *v22*: Hér er nökkut til vísat um ferðina hans. [*Hkr.3-v36*, án skýringar.]
- Msk.-v25* (á undan vísu): Hér getr ok þess at Magnús konungr fór af Nóregi til Jótlands. [Er hvorki í *Fsk.3* né *Hkr.3*.]
- Msk.-v37*: Hér tekr Magnús konungr öll skip þeira, sem heyrask má. [Er hvorki í *Fsk.3* né *Hkr.3*, en er í Knýtlinga sögu *v27*, án skýringar.]
- Msk.-v38* og *v39*: Hér vísar til þess jafnan í kveðskapnum at Magnús konungr ok allir hans menn kölluðu Svein jarl, þótt hann sjálfr kallaði sik konung eða hans vinir. [Sjá *Fsk.3-v176*. Einnig *Hkr.3-v62*, án skýringar.]
- Msk.-v44*: Hér vísar til at þessi vetr fyllir annan tög aldrs Magnúss konungs. [Sjá *Fsk.3-v181*. Einnig *Hkr.3-v72*, án skýringar.]
- Msk.-v50*: Hér segir þat at hann fór herskipum til Miklagarðs... [*Hkr.3-v80*, án skýringar.]
- Msk.-v54*: Hér segir frá því at þetta land kom óbrunnit og óherjat í vald Haralds konungs. [Sjá *Fsk.3-187* og *Hkr.3-v84*.]
- Msk.-v70* og *v71*: Hér vísar til at á þessa lund kom Haraldr til veldis ok í land úr útferðinni. [Sjá *Fsk.3-v199* og *v200*. Er ekki í *Hkr.3*.]
- Msk.-v111*: Hér segir ok þat at Sveinn konungr flýði á land upp með skútu einni er flotit hafði við lyptingina. [Sjá *Fsk.3-v227*. Er ekki í *Hkr.3*.]¹⁶
- Msk.-v173* (á undan vísu): Ok hér getr hann þess er Magnús konungr fór at þeim með liðinu austan ór Öslu. [Er hvorki í *Fsk.3* né *Hkr.3*.]
- Msk.-v186*: Hér sagði þat ok í inni fyrstu vísu at hann brenndi Viskardal. [Er hvorki í *Fsk.3* né *Hkr.3*.]
- Msk.-v266* (á undan vísu): Ok hér segir hann frá því er Sigurðr fór til Jórsala ok sótti gröf Dróttins várs ok keypði sér svá Guðs miskunn ok mikinn veraldar sóma. [Er hvorki í *Fsk.3* né *Hkr.3*.]
- Msk.-v270*: Hér víkr hann svá til at því sem fyrr var sagt, at þeir tóku við Sigurði slembi at konungi. [*Fsk.3-v268* og *Hkr.3-v210*, án skýringar.]

16 Í *Morkinskinnu* er aðeins upphaf vísunnar, en skýringin sýnir að vísan hefur verið heil í frumgerðinni.

Slíkar útskýringar eru einnig í *Fsk.3*, sem fjallar um sama tímabil og *Morkinskinna*:

Fsk.3(A)-v176: Hér vísar til með sannendum, at Magnús konungr ok hans menn kölluðu Svein jarl, þó at sjálfr kallaði hann sik konung ok hans vinir. [Sjá *Msk.*-v38. Einnig *Hkr.3*-v62, þar án skýringar.]

Fsk.3-v181: Hér vísar til þess, at Magnúss konungr var et næsta vár eptir tvítögr at aldri. [Sjá *Msk.*-v44. Einnig *Hkr.3*-v72, þar án skýringar.]

Fsk.3-v185: Hér segir þat, at þá var Mikjáll konungr í þann tíma. [Sjá *Hkr.3*-v82.]

Fsk.3-v187: Hér segir frá því, at þetta land kom óbrunnit ok óherjat undir vald Haralds. [Sjá *Msk.*-v54 og *Hkr.3*-v84.]

Fsk.3-v199 og v200: Hér segir, hversu Haraldr kom til Nóregs, frá því er hann fór ór landi út til Miklagarðs. [Sjá *Msk.*-v70 og -v71, vísurnar eru ekki í *Hkr.3*.]

Fsk.3-v227: Hér segir, at Sveinn konungr flýði á land upp með skútu, er flotit hafði við lypting. [Sjá *Msk.*-v111. Er ekki í *Hkr.3*.]

Eins og sjá má gæti höfundur *Fagurskinnu* hafa tekið sumar þessar vísaskýringar úr *Morkinskinnu*, sem hann notaði sem heimild. En nú má benda á athyglisvert atriði. Slíkar vísaskýringar eru einnig í *Fsk.1* og *Fsk.2*, þar sem *Morkinskinna* nýtist ekki sem heimild:

* *Fsk.1*-v1–6: Hér er þat sýnt í þessi frásögu, hverr siðr var Haralds konungs [hárfagra] þá hrið, er hann ruddi [ríki] fyrir sér. [*Hkr.1*-v39, án skýringar.]

Fsk.1-v11: Þetta ber vitni mildi konungs.

Fsk.1-v14–15 (á undan vísu): Hér er ok sagt, at Haraldr konungr hafði leikara í hirð sinni.

Fsk.1-v27–34: Hér segir þat, at fimm konungar fellu með hónum ok svá hvat mikill hermaðr hann hafði verit.

Fsk.1-v41: Á þvílíku má sjá, hversu óhræddr konungr var, er hann ihugaði svá sína hluti.

Fsk.1-v73: Hér má heyra, at synir Eiríks brutu niðr blótin, en Hákon hóf upp annat sinni.

* *Fsk.1*-v105 (á undan vísu): Óláfr Tryggvasonr hafði alls eitt skip ok sjau tigu skipa, sem segir Halldór ókristni. [Sjá *Hkr.1*-v155.]

Fsk.2-v130: Hér gat þess, at þá váru þessi tíðendi ný orðin, er kvæðit var ort, ok sá orti sjálfr, er í var bardaganum.

Fsk.2-v132: Hér vísar til þess er fyrr var sagt.

Fsk.2-v134: Þetta vísar til, at Þrændir höfðu svarit hónum eiða ok heldu eigi, því at þeir börðusk í mót hónum með Sveini jarli.

Aðeins tvö af þessum dæmum eiga sér einhverja samsvörun í *Heimskringlu* (auðkennd hér með *), og er annað þar án skýringar. Loks má finna nokkur sambærileg dæmi í öllum þremur hlutum *Heimskringlu*:

Hkr.1-v155: Hér segir, at þeir Óláfr konungr ok Sigvaldi jarl höfðu sjau tigu skipa ok einu meirr, þá er þeir sigldu sunnan. [Sjá *Fsk.1-v105*, efni rakið á undan vísu.]

Hkr.2-v5: Hér segir svá, at Óláfr konungr fór, er váraði, austr til Eysýslu ok herjaði, veitti þar landgöngu, en Eysýslir kómu ofan ok heldu orrostu við hann. [Er ekki í *Fsk.2*.]

Hkr.2-v31: Hér segir þat, at Óláfr konungr kom útan at miðjum Nóregi. [Er ekki í *Fsk.2*.]

Hkr.2-v38: Hér segir þat, at Óláfr konungr helt til orrostu, en Sveinn lá fyrir í höfninni. [Er ekki í *Fsk.2*.]

Hkr.2-v118: Hér getr þess, at þeim var sjón sögu ríkri um ferð Knúts konungs, er þetta kvað, . . . [Er ekki í *Fsk.2*.]

Hkr.2-v189: Hér segir þat, at Magnús kom austan Kjöl í Þrándheim ok lið mikit dreif til hans, en óvinir flýðu undan, svá þat, at Sveinn konungr fór þegar ór landi, er Magnús kom í Nóreg. [*Hkr.3-v8*, án skýringar.]

Hkr.3-v2: Hér segir, at Magnús konungr, þá er hann fór austan ór Garðaríki, at hann sigldi fyrst til Svíþjóðar ok upp til Sigtúna. [*Msk.-v2*, án skýringar.]

Hkr.3-v35: Hér getr þess, at Magnús konungr hafði þá Vísund inn mikla, er inn helgi Óláfr konungr hafði gera látit. [Er hvorki í *Msk.* né *Fsk.3*.]

Hkr.3-v46: Hér segir þat, hvernig áköf var skothríðin. [Er hvorki í *Msk.* né *Fsk.3*.]

Hkr.3-v82: Hér segir þat, at þá var Mikjáll Grikkjakonungr í þann tíma. [Sjá *Fsk.3-v185*.]

Hkr.3-v84: Hér segir frá því, at þetta land kom óbrunnit ok óherjat í vald Haralds. [Sjá *Msk.-v54* og *Fsk.3-v187*.]

Hkr.3-v139-v140: Hér segir þat, at konungar þessir halda stefnulag, þat er gört var milli þeirra, ok koma þeir báðir til landamæris, svá sem hér segir. [Er hvorki í *Msk.* né *Fsk.3*.]

Hkr.3-v171: Hér getr þess at Magnús konungr gerði it mesta hervirki á Hallandi. [*Msk.-v184*, án skýringar.]

Þrjár konungasögur hafa þetta séreinkenni, að á eftir vísu komi slíkar útskýringar á efni þeirra. Þessar sögur eru *Morkinskinna*, *Fagurskinna* og *Heimskringla*.¹⁷ Hér skal því haldið fram að þetta sé ótvíræð vísbending um að sami höfundur sé að þeim öllum. Það gat haft áhrif að *Snorra-Edda* hafi verið vel á veg komin þegar *Morkinskinna* og *Fagurskinna* voru samdar, og Snorra því verið tamt að skýra vísur sem hann tók upp. Snorri lét sumar þessar vísaskýringar halda sér í *Heimskringlu*. Hið staka dæmi í *Hkr.1* gæti bent til að sá hluti verksins sé seint saminn, og að þá hafi verið nokkuð langt um liðið frá því að Snorri vann að *Eddu* sinni.

Í þessum dæmum er tengingin við Snorra Sturluson tvíþætt, annars vegar er endurómurinn úr *Snorra-Eddu*, hins vegar hliðstæður við sambærilegar vísaskýringar *Heimskringlu*. Það skal tekið fram að orðalagslíkingar eru ekkert aðalatriði í röksemdafærslunni. Aðalvísbendingin felst í því að höfundurinn skuli ósjálfrátt hrökkva í þann *Snorra-Eddu*-gír að skýra margar vísur sem hann tekur upp.

5. Viðhorf og heimildir þriggja rithöfunda

Í *Morkinskinnu* kemur fram viðhorf höfundarins til þeirra heimilda sem hann hafði aðgang að, og sjónarmið um efnisval. M.a. segir þar um Harald harðráða:

¹⁷ Hér undanskil ég *Huldu-Hrokkinskinnu*, sem var samin upp úr *Morkinskinnu* og *Hkr.3* nokkru eftir 1268. Þar eru nokkur dæmi af þessu tagi. Einnig finnst dæmi í *Ólafs sögu Tryggvasonar hinnu mestu*, v48 (Ólafur Halldórsson 1958 1, 116), með vísu úr *Rekstefju* eftir Hallar-Stein. Þá finnst einnig dæmi í *Ólafs sögu Tryggvasonar* eftir Odd munk (ÍF 25, 350, 370), sem þó er augljóslega innskot þess sem býddi söguna úr latínu (sbr. sama, cxx–cxxiii). Loks má finna dæmi í *Helgisögu Ólafs Haraldssonar* (Guðni Jónsson 1957 1, 336), sem þó er tæplega vísaskýring.

liggja þó niðri ósagðir miklu fleiri hlutir, þeir er ósagðir eru af hans afreksverkum, ok kemr mest til þess ófróðleikr várr ok þat með at vér viljum eigi rita vitnisburðarlausar sögur, þótt vér höfum heyrtr þær frásagnir, því at oss þykkir betra at heðan af sé við aukit heldr en þetta sama þurfi aptr at taka. Er mikil saga frá Haraldi konungi í kvæði sett, þau er honum samtíða váru um hann kveðin, ok færðu honum sjálfum þeir sem ortu. Var Haraldr konungr því mikill vinr þeira at honum þótti gott lofit, því at hann var þessa heims höfðingi mesti... Hann hefir verit allra Nórekskonunga vinsælastr við Íslendinga. (ÍF 23, 204–205).

Af þessu má ráða að höfundurinn hafi haft tiltæk mörg íslensk kvæði um Harald konung harðráða. Í fyrri hluta klausunnar tjáir höfundur *Morkinskinnu* sig um það hvaða efni hann telji eðlilegt að taka upp í ritið og hverju skuli sleppa. Svipuð afstaða birtist í *Fagurskinnu*:

liggja þó niðri ósagðir miklu fleiri hlutir hans afreksverka. Kömr til þess ófræði vár ok þat at vér viljum eigi skrásetja vitnislausu hluti, þó at vér hafim heyrða, ok þykkir oss betra, at héðan á frá sé við aukit, en þetta sama þurfi ór at taka. Er saga frá Haraldi konungi mikil sett í kvæði þau, er íslenzkir menn færðu honum sjálfum. Var hann fyrir þá sök mikill þeira vinr. Hann hefir ok verit allra Nórekskonunga vinsælastr við Íslendinga. (ÍF 29, 261).

Og í *Heimskringlu* segir Snorri Sturluson:

En þó er miklu fleira óritat hans frægðarverka. Kömr til þess ófræði vár ok þat annat, at vér viljum eigi setja á bækr vitnislausar sögur. Þótt vér hafim heyrtr ræður eða getit fleiri hluta, þá þykkir oss heðan í frá betra, at við sé aukit, en þetta sama þurfi ór at taka. Er saga mikil frá Haraldi konungi sett í kvæði, þau er íslenzkir menn færðu honum sjálfum eða sonum hans. Var hann fyrir þá sök vinr þeira mikill. Hann var ok inn mesti vinr hegat til allra landsmanna. (ÍF 28, 118–119).

Í öllum dæmunum notar sá sem þarna tjáir sig, orðin *vér* og *oss*.¹⁸ Sérkennilegt er að sjá Snorra taka nánast óbreytt upp viðhorf höfundar *Morkinskinnu* og gera þau að sínum, enda væru þessi orð þá tæplega marktæk um skoðanir Snorra. Hins vegar verða þessar þrjár klausur fullkomlega eðlilegar ef sami höfundur er að þeim öllum, þ.e. Snorri Sturluson.¹⁹

Til þess að hnykkja enn betur á þessu má bæta við einu dæmi. Í *Morkinskinnu* (ÍF 23, 128) er vitnað í Þorgils, vitran mann, um atburði frá dögum Harlds harðráða. Í *Fagurskinnu* (ÍF 29, 245) er vísað í Þorgils Snorrason um sama efni, og sams konar heimildartilvísun er í *Heimskringlu* (ÍF 28, 101). Þarna mun átt við Þorgils Snorrason (d. 1201), prest á Skarði á Skarðsströnd. Útgefendur *Morkinskinnu* segja neðanmáls:

Ef um Þorgils Snorrason er að ræða má vel vera að hann hafi sagt Morkinskinnuhöfundi þessa sögu fyrir 1201, en geta má þess að *Fsk.* og *Hkr.* vitna einnig beint í Þorgils, eins og hann sé heimildarmaður höfundanna milliliðalaust. (ÍF 23, 128).

Þetta verður vel skiljanlegt ef höfundur þessara þriggja rita er sá sami.

Bæði Diana Whaley (Whaley 1991, 65) og Andersson og Gade (Andersson et al. 2000, 14–15) benda á að Snorri minnst hvergi á aðalheimild sína, *Morkinskinnu*. Það er eðlilegt ef hann var sjálfur höfundurinn. Aftur á móti fer Snorri mörgum orðum um *Hryggjarstykki* Eiríks Oddssonar, þó að það rit sé notað í *Morkinskinnu* (sbr. ÍF 24, 185) og hægt að nálgast efni þess að miklu leyti þar. *Hryggjarstykki* var Snorra hins vegar mikilvæg heimild við ritun *Morkinskinnu*.

Það sem talið hefur verið upp í 3. til 5. kafla er sterk vísbending um að sami höfundur sé að þessum þremur verkum, og beinast sjónir þar að Snorra Sturlusyni. Í næstu köflum verður farið yfir nokkur atriði til frekari stuðnings því að böndin berist að Snorra.

18 *Vér* og *oss* eru reyndar fleirtölumyndir, en það skiptir ekki öllu máli í þessu samhengi.

19 Ármann Jakobsson (Ármann Jakobsson 2002, 273) túlkar þetta sem ritklíf, en eðlilegra virðist að þarna sé sami maður að tjá sig.

6. Íslendingaþættirnir í *Morkinskinnu*

Höfuðprýði *Morkinskinnu* eru hinir svokölluðu Íslendingaþættir, sem sumir hverjir eru meðal meistaraverka íslenskra bókmennta. Þættirnir voru lengi taldir síðara innskot, en Ármann Jakobsson (ÍF 23, xlii–l) og fleiri hafa fært rök fyrir því að þeir séu eðlilegur þáttur í sögunni.²⁰ Verður hér litið svo á að höfundur sögu og þátta sé sá sami. Nokkuð er á reiki hvernig þættirnir eru skilgreindir; hér er miðað við að þeir séu 16 talsins, og er þar farið eftir skilgreiningu Bjarna Aðalbjarnarsonar (Bjarni Aðalbjarnarson 1937, 154–155). Þeir eru flestir í *Haralds sögu harðráða*. Hér verða þættirnir taldir upp og bent á hvernig þeir tengjast Snorra Sturlusyni. Þar er einkum litið til varðveislu munnmæla, því að sagnir af mönnum varðveitast oftast í ætt þeirra.²¹

Þættir úr Magnúss sögu góða og Haralds sögu harðráða:

Þorsteins þáttur Síðu-Hallssonar (ÍF 23, 140–143): Þorsteinn var forfaðir Guðnýjar Böðvarsdóttur, móður Snorra. (Þorsteinn Síðu-Hallsson > Ámundi Þorsteinsson > Guðrún Ámundadóttir > Þórdís Bótólfsdóttir > Helga Þórðardóttir > Guðný Böðvarsdóttir. (ÍF 11, iii. ættskrá)).

Hreiðars þáttur heimska (ÍF 23, 152–164): Þetta er gamansamur þáttur og vísa ég til þess sem sagt er um *Sneglu-Halla þátt* hér á eftir.

Halldórs þáttur Snorrasonar (ÍF 23, 178–187): Halldór var sonur Snorra góða, og var forfaðir þeirra Sturlunga, Snorra Sturlusonar og bræðra hans. Halldór var dyggasti fylgismaður Haralds harðráða í Miklagarði og fyrst eftir komu hans til Noregs, en síðar kastaðist í kekki milli þeirra, því að Haraldur launaði lítið liðveisluna. Eftir að Halldór sneri til Íslands bjó hann í Hjarðarholti í Dölum. Halldór var langalangafi Hvamm-Sturlu, föður Snorra. (Halldór Snorrason > Þorkatla Halldórsdóttir > Þórdís Guðlaugsdóttir > Þórður Gilsson > Hvamm-Sturla > Snorri Sturluson.

20 Alex Speed Kjeldsen (Speed Kjeldsen 2011) hefur ekki fundið nein málfragsleg rök fyrir því að þættirnir séu innskot í *Morkinskinnu*. Andersson og Gade (Andersson et al. 2000, 13) telja að þættir og laustengd atvik séu svo sterkt einkenni á *Morkinskinnu* að meiri líkur en minni séu á að verkið hafi verið þannig frá upphafi. Rök Ármanns Jakobssonar eru af svipuðum toga, þættirnir séu hluti af formgerð *Morkinskinnu* og varpi ljósi á konungana (sjá t.d. Ármann Jakobsson 2002, 88).

21 Theodore M. Andersson (Andersson 1994) beitir svipuðum aðferðum og hér er gert til að reyna að tengja *Morkinskinnu* við Munkaþverá í Eyjafirði. Sumar tengingarnar fara gegnum Sighvat Sturluson, bróður Snorra, eða Sturlu son hans.

(ÍF 4, vi. ættskrá; *Sturl* 2, 17. ættskrá)). Alsystir Halldórs var Þuríður spaka Snorradóttir (d. 1112), sem Snorri nefnir í formála *Heimskringlu* sem heimildarmann Ara fróða.

Auðunar þáttur vestfirska (ÍF 23, 217–223): Í lok þáttarins er þess getið að frá Auðuni sé kominn Þorsteinn Gyðuson. Slík ættfærsla í lok fornrita getur verið vísbending um tengsl við heimildarmann eða þann sem færði í letur. Þorsteinn Gyðuson (d. 1190) var bóndi í Flatey á Breiðafirði og hefur líklega einnig átt Brjánslæk á Barðaströnd. Sonur hans, Gellir Þorsteinsson, var kvæntur Vigdási Sturludóttur, systur Snorra Sturlusonar. Helga Gyðudóttir, systir Þorsteins, bjó á Brjánslæk og virðist Sighvatur Sturluson, bróðir Snorra, hafa verið eins konar fjárhaldsmaður hennar (*Sturl* 1, 235).

Brands þáttur örva (ÍF 23, 230–232): Brandur Vermundarson var Vestfirðingur, úr Vatnsfirði við Djúp. Kona hans var Sigríður Snorradóttir, dóttir Snorra goða og hálsystir Halldórs Snorrasonar (ÍF 4, 181).

Íslendinga þáttur sögufróða (ÍF 23, 235–237): Söguhetjan er ekki nafngreind, og ekki kemur fram hvaðan hún var.²² Hins vegar er þátturinn nátengdur Halldóri Snorrasyni og er frásögnin í raun til að varpa ljóma á hann og frásagnir hans af Miklagarðsævintýrum Haralds harðráða.

Þorvarðar þáttur krákunefs (ÍF 23, 237–239): Í *Þorsteins sögu Síðu-Hallssonar* segir að Gróa Síðu-Hallsdóttir, systir Þorsteins, hafi átt Þorvarð krákunef, og gæti það verið sami maður. Eins og fram kom hér á undan var Þorsteinn forfaðir Guðnýjar Böðvarsdóttur, móður Snorra. Guðný var einnig komin af Þorgerði Síðu-Hallsdóttur, systur Gróu (Þorgerður Síðu-Hallsdóttir > Yngvildur Þorgrímsdóttir > Ljótur > Járngerður Ljótisdóttir > Valgerður Markúsdóttir > Böðvar Þórðarson > Guðný Böðvarsdóttir (ÍF 11, 320, ættskrá vi a)).

Sneglu-Halla þáttur (ÍF 23, 270–284): Sneglu-Halli var norðlenskur maður og skáld Haralds harðráða (sjá *Skáldatal*). Ekki eru nánari upplýsingar um hann í þættinum. Þetta er gamansöm frásögn, af svipuðu tagi og Hreiðars þáttur heimiska. Ekki verða fundin bein tengsl Halla við Snorra, að öðru leyti en því að Sighvatur, bróðir Snorra, var um langt skeið goðorðsmaður í Eyjafirði (frá 1215). Í *Sturlungu* kemur fram að hann var gamansamur maður.

22 Í sjálfstæðri gerð þáttarins heitir Íslendingurinn Þorsteinn og er frá Austfjörðum, sbr. ÍF 11.

Stúfs þáttur blinda (ÍF 23, 290–293): Stúfur Þórðarson (eða Kattarson) var gott skáld. Faðir hans, Þórður köttur Þórðarson, var sonur Guðrúnar Ósvífursdóttur og fóstursonur Snorra goða. Hann var því uppeldisbróðir Halldórs Snorrasonar, sem getið er um hér á undan.

Odds þáttur Ófeigssonar (ÍF 23, 293–299): Oddur var kaupmaður úr Miðfirði í Húnaþingi. Hann er aðalpersónan í *Bandamanna sögu*, sem lýkur á þessum orðum: „Oddr var mikill maðr fyrir sér ok átti son, er Ófeigr hét, ok átti þaðan skammt at telja Snorri Kálfsson ok þeir Miðfirðingar.“ (ÍF 7, 363). Snorri Kálfsson (d. 1175) var goðorðsmaður á Mel eða Melstað í Miðfirði. Sonarsonur hans, Þorgils Kálfsson goðorðsmaður á Mel, var giftur Þórunni Magnúsdóttur, frænku Snorra Sturlusonar; þau voru systrabörn. Snorri komst yfir Melmannagoðorð um eða fyrir 1216 (Lúðvík Ingvarsson 1986 3, 304–305). Hann flæktist þá inn í átök Miðfirðinga og Víddæla, eins og fram kemur í *Sturlungu* (*Sturl* 1, 262–264), en tókst að lægja þær öldur. Í deilunum í Miðfirði 1216–1217 gat Snorri hafa komist á snoðir um að í ætt þeirra Melmanna væru lifandi sagnir sem tengdust Haraldi harðráða Noregskonungi. Það gæti hafa orðið Snorra tilefni til að rita *Odds þátt*.

Þættir úr síðari hluta Morkinskinnu:

Sveinka þáttur Steinarssonar (ÍF 24, 29–38, Magnús berfættur): Þátturinn tengist Magnúsi berfættum og gerist að mestu við Elfina (Gautelfi), þar sem bærinn Konungahella er. Það gæti vísað á Jón Loftsson í Odda sem heimildarmann, því að Jón var dóttursonur Magnúsar og fæddist og ólst upp í Konungahellu. Einnig má benda á að Snorri átti leið um þessar slóðir sumarið 1219.

Ívars þáttur Ingimundarsonar (ÍF 24, 102–105, Eysteinn Magnússon): Engin deili eru sögð á Ívari, nema að hann er sagður stórættadur, vitur maður og skáld gott. Varðveittur er eftir hann Sigurðarflokkur, sem hann orti um Sigurð slembidjárn sem gerði tilkall til konungstignar í Noregi. Jón Þorkelsson rektor (Jón Þorkelsson 1868, 66) telur hugsanlegt að Ívar hafi verið sonur Ingimundar Einarssonar (d. 1169) prests og goðorðsmanns á Reykhólum.²³ Ingimundur var „skáld gott ok... fræðimaðr

23 Tímans vegna gæti það staðist. Árið 1119 tók Ingimundur saman við konu sem átti gjafvaxta dætur, og ef hann hefur verið á svipuðum aldri eða litlu aldri gæti hann hafa átt syni sem voru þá um tvítugt. Að visu segir í *Skáldatali* að Ívar Ingimundarson hafi ort um Magnús

mikill ok fór mjök með sögur ok skemmti vel kvæðum ok orti. Góð kvæði gerði hann sjálfir ok þá laun fyrir útanlands.“ (*Sturl* 1, 13–14). Hann stóð fyrir frægu brúðkaupi á Reykhólum árið 1119, sem segir frá í *Þorgils sögu* og *Haflíða*, og er það helsta heimildin um sagnaskemmtun Íslendinga að fornu.²⁴ Ingibjörg Þorgeirsdóttir, systurdóttir Ingimundar, var eiginkona Hvamm-Sturlu, föður Snorra Sturlusonar. Ekki er ólíklegt að sonur Ingimundar hafi kunnað að skemmta tignum mönnum, svo sem Eysteini konungi og hirðmönnum hans.²⁵

Gull-Ásu-Þórðar þáttur (ÍF 24, 108–113, Sigurður Jórsalafari): Þórður var Austfirðingur, fróður og orti vel, m.a. um Víðkunn Jónsson í Bjarkey á Hálogalandi, einn af höfðingjum Noregs (sjá *Skáldatal*). Ása fylgikona Þórðar var náskyld Víðkunni og þeim Bjarkeyingum. Einnig kemur Sigurður Hranason við sögu, og er þátturinn því eins konar innangangur að *Þinga sögu*. Á eftir þættinum fer stuttur millikafla þar sem sagt er frá fæðingu Sigurðar slembidjákns, sem sagðist vera sonur Magnúsar berfætts og því móðurbróðir Jóns Loftssonar í Odda.

Þinga saga (ÍF 24, 114–131, Eysteinn Magnússon og Sigurður Jórsalafari): *Þinga saga* fjallar um Sigurð Hranason frá Steig á Hálogalandi, sem giftur var systur Magnúsar berfætts. Einnig kemur Víðkunnur Jónsson úr Bjarkey við sögu, en þeir Sigurður og Víðkunnur skildu síðastir við Magnús konung þegar hann féll á Írlandi. Sigurði Hranasyni mislíkaði stórlega framkoma nafna síns Jórsalafarans, sem hafði tekið upp samband við systur Sigurðar, eftir að hafa sent eiginmann hennar í tvísýnan leiðangur til Írlands. Jórsalafarinn brást hinn verst við og sótti Sigurð Hranason til saka fyrir þjófnað á Finnskatti. Eysteinn konungur studdi Sigurð Hranason og varð úr langvarandi og illvíg deila konunganna, Eysteins og Sigurðar. Hugsanlegt er að Bjarni Marðarson lögmaður í Bjarkey á Hálogalandi, sem var giftur sonardóttur Víðkunns Jónssonar, hafi verið heimildarmaður Snorra, sbr. 10. kafla. Gustav Storm (Storm 1877) ritaði bækling um *Þinga*

berfættan (d. 1103), Eystein og Sigurð Magnússyni (d. 1123 og 1130) og Sigurð slembidjákns (d. 1139). Því verður að gera ráð fyrir að Ívar hafi ort erfikvæði um Magnús um 1120.

24 Fjölskylda Ingimundar hafði sterk tengsl við Noreg. Guðrún, systir hans, bjó á Sandi á Hálogalandi. Einar Ögmundarson, sonur hennar, var stuðningsmaður Sigurðar slembidjákns (ÍF 24, 193; ÍF 28, 311). Sama er að segja um Klemet Arason, bróðurson Ingimundar (ÍF 24, 205; ÍF 28, 316). Sigurður hafði dvalið einn vetur á Staðarhóli í Saurbæ, og vissu menn þá ekki að hann væri konungborinn (ÍF 24, 173–175).

25 Ívar Ingimundarson hefur líklega sest að í Noregi, enda kemur hann ekki við sögu í *Sturlungu*. Af *Sigurðarflokki* (*Sigurðarbálki*) er ljóst að hann lifði fram yfir 1139.

sögu og *Þinga þátt* (stuttan útdrátt úr *Þinga sögu*, sem er í sumum handritum *Heimskringlu*). Hann telur frásögnina trúverðuga og að atburðirnir hafi gerst á árunum 1112–1114. Jonna Louis-Jensen (Louis-Jensen 1977, 108) ýjar að því að Bjarni Marðarson sé höfundur þáttarins; hann hafi haft áhuga á málinu og næga lagaþekkingu.²⁶ Tilgangurinn gæti hafa verið að gagnrýna það að konungur hafði falið öðrum en erfingjum Sigurðar Hranasonar skattheimtu í Finnörku.

Þórarins þáttur stutfeldar (ÍF 24, 134–137, Sigurður Jórslafari): Þórarinn er ekki ættfærður, en hann var skáld, sem getur skýrt tilkomu þáttarins.

Einars þáttur Skúlasonar (ÍF 24, 221–225, Eysteinn Haraldsson): Einar var höfuðskáld Íslendinga á 12. öld og orti um marga konunga og fleira stórmenni (sjá *Skáldatal*). Kvæði hans, *Geisli*, um Ólaf konung helga, var flutt við vígslu dómkirkjunnar í Niðarósi 1152/1153. Einar var kominn í beinan karlegg af Agli Skalla-Grímssyni (fimmti liður frá Agli), og ólst upp að Borg á Mýrum, þar sem Snorri bjó um skeið. Einar var löngum í Noregi og er hans t.d. getið í *Þinga sögu*. Hann var skyldur Snorra Sturlusyni í báðar ættir, en þó meira í móðurætt. (Þórður Skúlason [líklega bróðir Einars Skúlasonar] > Böðvar Þórðarson > Guðný Böðvarsdóttir > Snorri Sturluson).²⁷

Þessar vísbendingar eru að sjálfsögðu misjafnlega veigamiklar, en eru ásamt öðrum atriðum lóð á vogarskálarnar þegar sagnageymdin er rakin. Við vitum einnig að Snorri hafði mikinn áhuga á hirðskáldunum fornu. Með sumum Íslendingaþáttunum var hann e.t.v. að reisa þeim verðugan minnisvarða, hefja skáldskaparlist þeirra upp á stall og um leið að reyna að viðhalda dróttkvæðahefðinni. Ég hygg að fáir menn hér á landi hafi haft aðra eins aðstöðu og Snorri til að rita sögu Noregskonunga á tímabilinu 1030 til 1177. Freistandi er að álykta að hinar miklu sagnir sem voru uppi-staðan í *Haralds sögu harðráða* hafi að talsverðu leyti varðveist í ætt Snorra

26 Bjarni virðist hafa verið kunnur fyrir lagaþekkingu. Þannig segir í *Eldri Gulabingslögum (Codex Ranzovianus)*: „Her hefr upp sakatal hit nya, þat er Bjarne Marðars sun skipaðe.“ (NGL 1, 104). P. A. Munch (Munch 1852–1863 2, 970–971) telur að sakatalið hljóti að hafa verið lögfest í öllu landinu, enda sé það í *Gulabingslögum* þótt Bjarni hafi verið lögmaður á Hálogalandi.

27 Í ættarskrá Mýramanna (ÍF 2, 303) er Einar talinn fjarskyldari Snorra en hér er greint. Hér er stuðst við *Íslenzkar aviskrár* (Páll Eggert Ólason et al. 1948–1976 1, 382; 5, 112).

Sturlusonar, t.d. útferðarsaga Haralds og mörg þeirra kvæða sem sagan er byggð á. Raunar kemur fram að Halldór Snorrason hafi sagt mörgum útferðarsöguna hér á Íslandi, sbr. *Íslendinga þátt sögufróða*.

Snorri var alinn upp hjá Jóni Loftssyni í Odda, sem var dóttursonur Magnúsar berfætts. Þóra Magnúsdóttir, móðir Jóns, var því hálf systir konunganna Eysteins Magnússonar og Sigurðar Jórsalafara. Jón ólst upp í Konungahelli til 11 ára aldurs 1135, en fór þá til Íslands. Ólíklegt er að foreldrar hans hafi fylgt honum hingað (Egill J. Stardal 1967, 32).²⁸ Vegna skyldleika síns við norsku konungættina hefur Jón fylgst vel með helstu atburðum þar, og getað miðlað slíkum fróðleik.²⁹ Snorri var að vísu aðeins 18 ára þegar Jón féll frá en gæti engu að síður hafa numið margt af honum, auk þess sem synir Jóns gætu hafa verið góðir heimildarmenn.

7. Norskar heimildir *Morkinskinnu*

Snorri Sturluson fór til Noregs árið 1218 og var þar í tvö ár. Benda má á a.m.k. tvö dæmi um að höfundur *Morkinskinnu* hafi nýtt sér gögn úr skjalasafni Noregskonungs. Í *Morkinskinnu* (ÍF 23, 27–28) er getið um samning sem þeir Magnús góði og Hörða-Knútur gerðu við Gautelfi um eða eftir 1037.³⁰ Einnig er fjallað um þennan samning í *Fagurskinnu* (ÍF 29, 211) og stuttlega í *Heimskringlu* (ÍF 28, 12–13). Frásögn *Fagurskinnu*

28 Lúðvík Ingvarsson (Lúðvík Ingvarsson 1986 2, 177–178) bendir á að Loftur Sæmundarson, faðir Jóns, sé talinn meðal kynborinna presta í Sunnlendingafjöðungi um 1143. Í *Íslenskum æviskrám* (Páll Eggert Ólason et al. 1948–1976 3, 399) er gert ráð fyrir að hann hafi verið prestur í Odda, en ekki er full víska fyrir því. Í kvæðinu *Noregskonungatali*, sem er jafnvel talið eftir Snorra (Óskar Guðmundsson 2009, 47–58), segir í 75. vísu að Þóra Magnúsdóttir hafi komið til Íslands. Þar segir: „Kom ráðvönd, ræsis dóttir, til næfrlands, nykra borgar,“ (næfur = börkur, þ.e. þakklæðning, nykra borgar = vatns, þ.e. Ís-lands). Í framhaldi vísunnar segir að Þóra hafi verið „göfuglynd, góðrar tíðar [þ.e. þegar vel áraði eða þegar hún átti sínar góðu stundir], allra helzt, Íslendingum“, sem bendir til að hún hafi lengst af verið búsett erlendis, enda segir í 76. vísu um Jón Loftsson: „Því at hugrakk, henni at [ei] fylgdi, einkasonr, jöfra systur.“ Hugsanlegt er því að Þóra hafa komið hingað til lands á elliárum. Að sögn annála dó „Þóra konungsdóttir“ 1175.

29 Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 26, xxiii) giskar á að Jón Loftsson hafi verið heimildarmaður Snorra, t.d. um atburðina í Konungahelli 1135, sem sagt er frá í *Hkr.3*. Þeirra er hvorki getið í *Morkinskinnu* né *Fagurskinnu*. Eyða er í *Morkinskinnu* nokkru framar, en ólíklegt er þó að þeirra hafi verið getið þar.

30 Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 28, xiv) telur hugsanlegt að samningurinn sé frá 1039.

virðist standa næst frumheimildinni því að þar er vitnað í orðalag hennar.³¹ Það gæti verið vísbending um að höfundurinn hafi séð samninginn skrifaðan, og þá líklega í skjalasafni Noregskonungs. Ritöld var þá rótgróin á Englandi, og því eðlilegt að ráðgjafar Hörða-Knúts létu skjalfesta slíkan samning.

Síðara dæmið er ótvíræðara. Í *Morkinskinnu* (ÍF 23, 78–79) er birt bréf, eða inntak bréfs, frá Játvarði góða Englandskonungi til Magnúsar góða Ólafssonar (ritað um 1043), sem höfundur sögunnar hlýtur að hafa fengið úr skjalasafni konungs. Bréfið er einnig í *Fagurskinnu* (ÍF 29, 217–218) og talsvert stytzt í *Heimskringlu* (ÍF 28, 66). Það er svar við kröfu Magnúsar til ensku krúnunnar. Sumir sagnfræðingar telja bréfið reyndar tilbúning söguhöfundar (t.d. Krag 1995, 169–170), en tilkall Magnúsar til valda á Englandi eftir fráfall Hörða-Knúts var eðlilegt og því hljóta slík samskipti að hafa átt sér stað.³²

Meðal atriða sem líklegt er að Snorri hafi sótt til Noregs eða fengið fyllri upplýsingar um, er hin glæsilega frásögn *Morkinskinnu* af orustunni við Stanforðabryggjur 1066, þar sem þeir Haraldur konungur harðráði og Tósti jarl féllu (ÍF 23, 302–329). Athyglisvert er að í lok þeirrar frásagnar er rakin ætt frá Skúla konungsfóstra, syni Tósta jarls, til Skúla Bárðarsonar jarls, sem Snorri dvaldist hjá í Noregi. Hann var kominn í beinan karlegg af Tósta jarli, sem fékk Harald harðráða til Englandsfararinnar. (Tósti jarl > Skúli konungsfóstri > Ásólfur á Reini > Guthormur á Reini > Bárður Guthormsson > Ingi konungur og Skúli jarl (ÍF 23, 326–327)). Svipuð ættfærsla er í *Heimskringlu* (ÍF 28, 198).³³ Hálfbræðurnir Skúli og Ingi kon-

31 „Þann frið kölluðu þeir veraldarfrið; sá friðr skyldi standa allan aldr.“ Orðið *veraldarfriður* er komið úr fornensku, *woruldfrið*. Í *Morkinskinnu* (ÍF 23, 27–28) segir: „Sjá sætt var gör í líking eptir þeirri er þeir Knútr inn ríki görðu í Englandi ok Játmundr [járnsíða], at sá skyldi lönd eiga er lengr lifði.“ Í *Heimskringlu* (ÍF 27, 33) segir um samninginn 1016: „Knútr konungr sættisk við Eaðmund konung [járnsíðu]. Skyldi hafa hálf England hvárr þeira.“

32 Snorri hefði aldrei farið að skálda upp bréfið frá Játvarði góða því að þá hefði hann misst allan trúverðugleika gagnvart Hákonu konungi og Skúla jarli. Bréfið hefur líklega verið á latínu, en er þýtt á norrænu í *Morkinskinnu*. Bjarni Einarsson (ÍF 29, civ) bendir á að bréfið sé á eðlilegri stað í *Fagurskinnu* en í *Morkinskinnu* og *Heimskringlu*, þar sem reyndar er vísað aftur.

33 Gustav Storm (Storm 1873, 184) segir að í *Heimskringlu* sé því hafnað að Skúli konungsfóstri hafi verið sonur Tósta, eins og fram kemur í *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu*. Hann giskar á að heimild Snorra fyrir þessu hafi verið Skúli jarl sjálfur. Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 28, xxxiv) tekur undir þetta. Orðalag *Heimskringlu* er ónákvæmt og útilokar alls ekki að Skúli hafi verið sonur Tósta. Enskir sagnfræðingar draga sumir í efa þetta faðerni Skúla konungs-

ungur hafa eflaust verið stoltir af þessum forfeðrum sínum og tengslum við konungdæmið á Englandi. Þessi orusta var svo örlagarík, bæði í sögu þessara þjóða og fyrir viðkomandi ættir, að líklegt er að frásagnir af henni hafi lifað í fjölskyldu þeirra bræðra. Freistandi er að álykta að Snorri hafi skrifað þær upp eftir Skúla jarli eða einhverjum sem stóð honum nærri. Það gefur frásögninni einnig meira vægi sem heimild, því að sagnageymdin verður þá rakin til innsta hringis þeirra sem tóku þátt.³⁴ *Morkinskinna* varðveitir fleiri drætti úr frásögninni en *Heimskringla*, og athyglisverðar upplýsingar um orustuna við Hastings eða Helsingjaport.³⁵

Þessi dæmi eru frekari vísbending um að Snorri geti verið höfundur *Morkinskinnu*, því að þau falla vel að fyrri utanför hans. Eðlilegast er að hugsa sér að hann hafi samið stofninn að *Morkinskinnu* heima á Íslandi (a.m.k. fyrri hlutann, sögur Magnúsar góða og Haralds harðráða), en farið til Noregs árið 1218 til að afla frekari heimilda, m.a. úr skjalasafni Noregskonungs og úr munnlegri geymd.³⁶ Ofangreind atriði voru meðal þess sem hann hafði upp úr ferðinni og felldi inn í verkið. Hann lýkur síðan við *Morkinskinnu* heim kominn, en ritið var fyrst og fremst hugsað fyrir íslenska lesendur. Frásagnir *Fagurskinnu* og *Heimskringlu* tekur hann síðan eftir *Morkinskinnu*, og í tilviki *Fagurskinnu* eftir *Morkinskinnu* ófullgerðri.

fóstra, því að fátt finnst í enskum heimildum um börn Tósta, en aðrir, t.d. Frank Barlow (Barlow 2002), telja að Skúli sé rétt ættfærður.

- 34 Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 28, xxxi–xxxiv) vekur athygli á að ýmsu skeiki í lýsingu á orustunni við Stanforðabryggjur, sem virðist frekar eiga við um orustuna við Hastings sama ár (1066). Mogens Rud (Rud 1974, 54) hefur ritað bók um Bayeux-refilinn, og fjallar þar um hvernig orustunni við Hastings og aðdraganda hennar er lýst á reflinum og í öðrum heimildum. Hann segir að frásögn Snorra í *Heimskringlu* bendi til að hann hafi verið vel upplýstur um þessa atburði.
- 35 Sjá Gade 1997. Diana Whaley (Wahley 1991, 116–117) telur hugsanlegt að Snorri hafi þekkt erlendar króníkur á latínu, t.d. þær sem samdar voru á Englandi á 12. öld, og fengið þaðan upplýsingar úr *Árbókum Engilsaxa*. Höfundur *Fagurskinnu* virðist hafa fengið upplýsingar um Rúðujarla úr frönsku riti, sbr. *Fagurskinnu* (ÍF 29, 291). E.t.v. hefur Snorri komist í slík rit í Noregi.
- 36 Fyrri hluti *Morkinskinnu*, *Magnúss saga góða* og *Haralds saga harðráða*, er til sem sérstakt rit (m.a. í yngri hluta *Flateyjarbókar*). Það gæti bent til að sá hluti verksins hafi fyrir verið frágenginn en síðari hlutinn.

8. Ritun *Fagurskinnu*

Fagurskinna var varðveitt í tveimur skinnhandritum, A og B, sem brunnu 1728. Í *Fagurskinnu* eru vísbendingar um að hún sé samin í Þrándheimi, þ.e. í Niðarósi eða þar í grennd. Benda má á að Snorri var einmitt staddur þar veturinn 1219–1220. Tímasetning *Fagurskinnu* er því lykiltríði varðandi það hvort Snorri geti verið höfundur hennar. Besta yfirlit um það mál er í doktorsritgerð Bjarna Aðalbjarnarsonar (Bjarni Aðalbjarnarson 1937, 173–177). *Fagurskinna* notar *Morkinskinnu* sem heimild og því getur hún ekki verið neitt að ráði eldri en 1220. Í *Fagurskinnu* (ÍF 29, 180, 296) eru Ótta (Óttó IV.) keisari (d. 1218) og Eiríkur Knútsson Sviakonungur (d. 1216) nefndir í þáttíð sem dánir, en Jóan Sörkvisson (1216–1222) er talinn ríkjandi Sviakonungur. Í *Fagurskinnu* sjálfri enda allar ættakningar fyrir 1220. Bjarni Aðalbjarnarson telur ekkert benda til að *Fagurskinna* sé rituð neitt að ráði eftir 1220. Bjarni Einarsson (ÍF 29, cxxvii) miðar við tímabilið 1220–1230.

Ég tel svo margt benda á Snorra sem höfund *Fagurskinnu* að freistandi sé að telja hana ritaða í Niðarósi veturinn 1219–1220. Röksemdir fyrir því má finna í köflunum hér á undan, og fleirum er bætt við hér á eftir.³⁷ *Fagurskinna* er mjög konungholl og norsk í viðhorfum. Er því talið líklegt að hún hafi verið sett saman samkvæmt forskrift Hákonar konungs eða ráðgjafa hans. Hákon tók við konungdómi 1217, 13 ára gamall. Hann var síður en svo fastur í sessi. Togstreita var á milli hans og Skúla jarls, sem einnig gerði kröfu til valda fyrir sjálfan sig eða barnungan bróðurson sinn. Efasemdir voru um að Hákon væri konungborinn, og því hafði móðir hans árið 1218 borið járn í Kristskirkju í Björgvin, til þess að staðfesta að hún segði satt um faðerni hans. Varð hún vel skír. Nokkru áður lét Dagfinnur bóndi, lögmaður og stallari konungs, lesa upp bréf á hirðstefnu í Niðarósi. Þar segir:

Segjum vér því svá, at engan vitum vér til fallinn konungsnafn at bera nema Hákon Hákonarson, því at hans ætt hefir jafnan fyrir Noregi ráðit, maðr eftir mann. (Guðni Jónsson 1957 3, 30).

³⁷ Ármann Jakobsson (Ármann Jakobsson 1997, 279) telur að *Fagurskinna* sé samin í kringum kvæðið *Noregskonungatal*, sem tengist Jóni Loftssyni í Odda, fóstura Snorra. Í B-handritinu bar sagan sama nafn og kvæðið.

Fagurskinna hefst á draumi Hálfðanar svarta, sem túlkaður var svo „at mikill afspringr myndi koma af hönunum, ok myndi hans afspringr löndum ráða með miklum veg, ok þó eigi allir með jöfnum veg;“ (ÍF 29, 58). Og um Harald hárfagra segir (70–71): „Hann átti margt barna, ok af hans ætt eru komnir allir Nóreagskonungar.“ Líklegast er að ráðgjafar Hákonar hafi beðið um verkið, því að það gat styrkt stöðu hans að fá skriflega greinargerð um þá konunga sem ríkt höfðu í landinu. Haustið 1219, um það leyti sem ritun *Fagurskinnu* hefur e.t.v. hafist, var ákveðið að Hákon tæki sér Margréti dóttur Skúla sem drottningu.³⁸ Lægði þá nokkuð öldur á milli þeirra. Snorri hefur þó líklega verið á milli tveggja elda um þetta leyti, hann er í skjóli Skúla jarls, en telur sig ekki geta hafnað því að taka að sér verk sem styrkir stöðu andstæðings hans.

Ef fallist er á að Snorri sé höfundur *Morkinskinnu*, og að henni hafi ekki verið að fullu lokið fyrr en eftir 1220 á Íslandi, þá er Snorri eini maðurinn sem gæti hafa notað efni úr henni veturinn 1219–1220. Ólíklegt er að hún hafi verið tiltæk öðrum höfundum í Niðarósi fyrr en nokkrum árum síðar, enda um að ræða verk sem var fyrst og fremst ætlað Íslendingum. Morkinskinnutextinn sem höfundur *Fagurskinnu* hafði í höndum þennan vetur hefur því verið rit sem ekki var fullfrágengið. Það er því hin raunverulega „eldri gerð *Morkinskinnu*“. Bjarni Aðalbjarnarson fór nákvæmlega í saumana á sambandi *Fagurskinnu* og *Heimskringlu*. Hann segir (Bjarni Aðalbjarnarson 1937, 235) að þó að óneitanlega sé margt sem gefi til kynna að Snorri hafi nýtt sér *Fagurskinnu* við ritun *Heimskringlu*, þá geti hann ekki unnið eið að því að svo hafi verið. Nokkru síðar taldi Bjarni (ÍF 28, viii) *Fagurskinnu* reyndar meðal heimilda Snorra.³⁹ Samkvæmt því er ekki fullvíst að Snorri hafi tekið afrit *Fagurskinnu* með sér heim til Íslands 1220.⁴⁰

Fagurskinna, A-handritið, endaði á orðunum: „Nú hverf ek þar í frá.“ Niðurlag B-handritsins var glatað og því er óvíst hvort það endaði á sama

38 Festarölið var drukkíð 29. september 1219 (Óskar Guðmundsson 2009, 179–180). Snorri Sturluson var þá í Niðarósi og gæti hafa verið í veislunni.

39 Bjarni Einarsson (ÍF 29, cxxv, cxxvii) segir að sú skoðun hafi átt vaxandi fylgi að fagna að Snorri hafi bæði stuðst við *Fagurskinnu* og heimildir hennar. Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 27, xc) segir að því fari fjarri að *Fagurskinnu* og *Heimskringlu* beri alls kostar saman. Slíkt útlókar þó ekki sama höfund, því að óskir verkkaupa hafa ráðið miklu um efnisval.

40 Teljast verður ólíklegt að höfundar *Fagurskinnu* og *Heimskringlu* hafi aðeins notað sömu heimildir, því að það væri með ólíkindum að efnisröð hefði þá orðið nánast eins, nema þá að sami höfundur hafi átt hlut að máli.

hátt. Ef þessi orð eru upphafleg í sögunni gætu þau gefið til kynna að höfundurinn hafi verið í tímaþröng og ekki verið alls kostar sáttur við hvaða tókum hann þurfti að taka efnið til þess að þóknast verkbeiðandanum, Hákonu konungi og ráðgjöfum hans. Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 26, xvii) taldi að *Fagurskinna* hefði verið samin „í allmiklum flýti“. Gustav Indrebø (Indrebø 1917, 222–223) var á svipaðri skoðun, og segir að þess gæti mest í seinni hlutanum, fyrri hlutinn beri vott um meiri yfirlegu af höfundarins hálfu.

9. *Fagurskinna*, ættartölur og *Arnmæðlingatal*

Ýmsar orðmyndir í B-handriti *Fagurskinnu* þykja benda til að það hafi verið skrifað í Þrándheimi um 1250 (ÍF 29, lxii). Í handritinu var kafli með ættartölum, og í framhaldi af honum kom svokallað *Arnmæðlingatal* eða niðjatal Arn móðar jarls (ÍF 29, 370–373). Þessir kaflar voru ekki í A-handritinu, og því hafa útgefendur litið svo á að þeir séu innskot í B-gerð *Fagurskinnu* og hafi því ekki verið í frumsögunni. Önnur hugsanleg skýring er að þeir hafi verið felldir niður í A-handritinu eða forriti þess. Því til stuðnings má nefna að merki um þá eru á samsvarandi stað bæði í *Morkinskinnu* (ÍF 23, 326–327) og *Heimskringlu* (ÍF 28, 197–198).⁴¹ Samkvæmt því er eðlilegast að líta svo á að þessar ættartölur séu að stofni til upphaflegar í *Fagurskinnu*, en að kafllinn hafi verið mikið aukinn í B-handritinu, og þá miðað við þarfir og áhugamál lesenda viðkomandi handrits. B-handritið var því líklega runnið frá handriti úr eigu manns sem tengdist þessum ættum. Að ósk hans voru ættartölurnar auknar og fleiri greinar ættarinnar raktar.⁴² Í *Arnmæðlingatali* er ætt Arnmæðlinga

41 Í formála *Morkinskinnu* (ÍF 23, xvii) segir Ármann Jakobsson: „Bjarni Aðalbjarnarson [Bjarni Aðalbjarnarson 1937, 136–137] benti þannig á að þó að minnst væri á Skúla jarl í hinni varðveittu *Morkinskinnu* væri hann ekki nefndur á samsvarandi stað í *Fagurskinnu*. Ekki væri því hafið yfir vafa að sú klausa í *Morkinskinnu* væri upphafleg“, sbr. ÍF 29, cxi. Þetta á ekki við um B-gerð *Fagurskinnu*, þar sem eru sambærilegar upplýsingar um Skúla jarl.

42 Í *Arnmæðlingatali* ná nokkrar ættrakningar fram yfir 1225. Þar segir t.d.: „Margreta dróttning, er Hákon konungur á“ (þau giftust 1225). Getið er um Pétur Brynjúlfsson erkibiskup (hann var erkibiskup 1225–1226). Skúli Bárðarson er titlaður hertogi, sem hann varð 1237. Finnur Jónsson (Finnur Jónsson 1920–1924 2, 630) telur það vera uppfærslu skrifara á því sem alkunnugt var. Sama á við um Knút Hákonarson, hann er titlaður jarl, sem hann varð 1240, en hafði áður verið junkherra (Storm 1873, 45; sami 1876, 8–9; Jakobsen et al.

rakin til Noregskonunga, Orkneyjarla og fleiri stórmenna. Niðurlag *Arnmæðlingatal*⁴³ hljóðar svo:

Sonr Árna Árnasonar var Jóan í Bjarkey, faðir Sigurðar hunds ok Víðkunns, föður Erlings, föður þeira Víðkunns og Rögnu, er átti Bjarni Marðarsonr. (ÍF 29, 373).

Sá sem nefndur er síðastur í slíkum ættartölum getur gefið vísbendingu um hver var upphafsmaður eða eigandi handrits (sbr. *Íslendingabók* Ara fróða). Bjarni Marðarson er nefndur í *Sverris sögu* og *Hákonar sögu*. Hann var giftur inn í eina völdugustu höfðingjætt sinnar tíðar, Bjarkeyjarættina frá Hálogalandi. Hann var lögmaður um 1220, þegar Snorri var í Niðarósi. Nánar er fjallað um Bjarna í næsta kafla.⁴⁴ En hvers vegna voru ættartölurnar þá ekki í A-handriti *Fagurskinnu*? Ættartölurnar með *Arnmæðlingatali* eru u.þ.b. fjórar síður í útgáfu Hins íslenska fornritafélags og rjúfa eðlilega frásögn, og gera það jafnvel þó að til hafi verið styttri útgáfa af þeim. Einnig má benda á að A-handritið var skrifað austanfjalls í Noregi um 1325, og hefur sá sem felldi *Arnmæðlingatalið* niður líklega ekki fundið neina áhugaverða tengingu við það fólk sem þarna var talið, né séð ástæðu til að draga fram hlut þeirrar ættar.⁴⁵ Ættartölunum var því sleppt í heilu

1980, 132). Atriðið um hjónaband Margrétar og Hákonar konungs er ekki ótvírátt, því að hjónaband þeirra var ákveðið 1219 og veisla haldin, þó að þau hafi ekki giftst fyrr en 1225 þegar Margrét var 16 eða 17 ára (Guðni Jónsson 1957 3, 66–67, 146). Þessi atriði hafa þótt benda til að *Arnmæðlingatal* sé frá því eftir 1225 (eða jafnvel eftir 1240), og sé því innskot í *Fagurskinnu*. Líklega er þó að um síðari uppfærslu þess sé að ræða, sbr. Finn Jónsson.

- 43 Í frumútgáfu *Fagurskinnu* (Munch et al. 1847, 148) segir við lok *Arnmæðlingatal*s, neðanmáls: „Hér hefst fimmta eyðan í B, sem í skinnhandritinu hefur líklega numið einu blaði.“ (Þýðing mín). Ekki er getið um þessa eyðu í síðari útgáfum sögunnar, og efnislega virðist ekkert vanta. Reikna má út að *Arnmæðlingatal* hafi endað rétt neðan við mitt aftara blað í B-handritinu, en þar tók meginmál *Fagurskinnu* við að nýju. Það stenst því ekki að framhald *Arnmæðlingatal*s hafi verið á heilu blaði sem síðar glataðist úr B-handritinu.
- 44 Gustav Storm (Storm 1876, 88–108) telur að *Arnmæðlingatal* hafi verið tekið saman fyrir höfðingjana á Giska, líklega Pál fliðu eða Pétur son hans. Fleiri fræðimenn hafa tekið undir þessi sjónarmið, t.d. Jan Ragnar Hagland (Jakobsen et al. 1980, 155–156), sem telur hugsanlegt að B-handritið hafi verið gert fyrir Pétur á Giska og sé því frumrit *Arnmæðlingatal*s. Þegar á allt er litið tel ég langlíklegast að *Arnmæðlingatal* hafi verið tekið saman fyrir Bjarna Marðarson lögmann.
- 45 Mállyskueinkenni benda til að A-handrit *Fagurskinnu* hafi verið skrifað austanfjalls í Noregi. Í handritinu eru þrjú viðaukar (A-I, A-II og A-III), sem allir tengjast Hálandi, héraði á Upplöndum. Í viðauka A-II kemur fram að líki Hálfðanar konungs svarta hafi verið skipt í þrjá hluta, sem grafnir voru hver í sínum landshluta. Þetta atriði var ekki í

lagi í A-handritinu eða forriti þess, og þar með þeim kjarna þeirra sem er í *Morkinskinnu* og *Heimskringlu*. Athyglisvert er að í *Arnmæðlingatali* segir næst á eftir ætttrakningu til Hákonar jarls galins og Inga konungs Bárðarsonar, hálfbróður Skúla jarls:

Póru, dóttur Magnúss berfættis, átti Loptr prestur. Þeira sonur var Jóan, faðir Páls biskups, Sæmundar og Orms. (ÍF 29, 372).

Hver er líklegri en Snorri Sturluson, til að hafa haldið þarna á penna? Þarna er nefndur til sögunnar Jón Loftsson, fóstur hans, og Ormur Jónsson Breiðbælingur, sem norskir kaupmenn drápu í Vestmannaeyjum 6. ágúst 1218, skömmu áður en Snorri kom til Noregs.⁴⁶ Hefndir Oddaverja fyrir það víg leiddu til þess að Skúli jarl undirbjó herferð til Íslands sumarið 1220, sem Snorra tókst að afstýra með stuðningi áhrifamanna innan hirðarinnar. Var þessi ætttrakning liður í þeirri málsvörn, með því að sýna fram á að kaupmenn höfðu drepð mann af sjálfri norsku konungsættinni?

Niðurstaðan af þessum athugunum er sú, að frumgerð ættartalna og *Arnmæðlingatals* hafi að öllum líkindum verið í *Fagurskinnu* í öndverðu, og þá rituð af Snorra Sturlusyni. Hún var aukin mikið í handriti Bjarna Marðarsonar lögmanns (B-texta sögunnar), og síðan uppfærð eftir 1225. Þetta efni var hins vegar fellt niður úr A-textanum, sem varðveittist austanfjalls í Noregi.

10. Bjarni Marðarson og Ragna Erlingsdóttir

Í 6. kafla var því haldið fram að Bjarni Marðarson lögmaður hefði verið meðal heimildarmanna Snorra þegar hann var í Niðarósi veturinn 1219–1220. En hvað er vitað um þann mann? Kona Bjarna var Ragna Erlingsdóttir úr Bjarkey á Hálogalandi. Hún var af Bjarkeyjarætt, einni þekktustu höfðingjaætt Noregs á þeim tíma. Ragna og Snorri Sturluson voru skyld, sbr. eftirfarandi:

B-handritinu, en er í breyttri mynd í Heimskringlu (ÍF 26, 93), sem sýnir að Snorri hefur þekkt svipaða frásögn.

46 Í *Morkinskinnu* er þess ekki getið að Jón Loftsson sé dóttursonur Magnúsar berfættis Noregskonungs, en reyndar vantar aftan á söguna. Þess er hins vegar getið í *Heimskringlu* (ÍF 28, 395), en móðir Jóns ekki nafngreind. Þar segir frá því að Jón Loftsson kom til Björgvinjar, fertugur að aldri, og var viðstaddur krýningu Magnúsar Erlingssonar konungs 1163 eða 1164: „Þá hafði Magnús konungur og aðrir frændur Jóns tekið við frændsemi hans“.

Snorri Þorgrímsson goði		
Halldór Snorrason	Unnur Snorradóttir ~ Sigurður Þórisson hunds	hálf systkin
Þorkatla Halldórsdóttir	Rannveig Sigurðardóttir ~ Jón Árnason í Bjarkey	
Þórdís Guðlaugsdóttir	Viðkunnur Jónsson í Bjarkey, á lífi 1139	
Þórður Gilsson	Erlingur Viðkunnsson í Bjarkey	
Hvamm-Sturla ~ Guðný Böðvarsdóttir	Ragna Erlingsdóttir í Bjarkey ~ Bjarni Marðarson lögmaður	Viðkunnur Erlingsson, d. 1183
Snorri Sturluson		

Ragna og Hvamm-Sturla voru því fimmmenningar. Viðkunnur Erlingsson, bróðir Rögnu, var meðal andstæðinga Sverris konungs. Árið 1183 var hann átján ára og hafði nýtekið við föðurleifð sinni í Bjarkey. Hann tók af lífi sýslumann Sverris konungs á Hálogalandi og hélt því næst til fundar við Magnús Erlingsson konung. *Sverris saga* gefur í skyn að Magnús hafi ætlað að gifta honum systur sína, um leið og hann fengi lends manns rétt. Með í för voru báðar systur Viðkunns, fríðar meyjar og ágætir kvenkostir. Sverri barst njósni af ferð þeirra og sendi Bárð Guthormsson, föður Skúla jarls, til að sitja fyrir þeim. Menn Bárðar komu Viðkunni á óvart norður undir Öngli á Hálogalandi, og féll hann þar og nálega allt lið hans, 26. maí 1183 (ÍF 30, 114–116). Með honum dó út karleggur Bjarkeyjarættarinnar. Ragna hefur verið með bróður sínum þennan orlagaríka dag. Ef hún hefur þá verið um tvítugt hefur hún verið fædd um 1163. Giska má á að Bjarni Marðarson, sem hún giftist síðar, hafi verið litlu eldri, e.t.v. fæddur um 1160. Þau tóku við búinu í Bjarkey. Bjarni kemur tvisvar við *Sverris sögu* árið 1199 (ÍF 30, 234, 246). Í fyrri skiptið virðist hann vera í flokki með Böglum, andstæðingum Sverris konungs. Í seinna skiptið tóku Birkibeinar

hann höndum og rændu og rupluðu bú hans í Bjarkey. Loks er Bjarna Marðarsonar getið í *Hákonar sögu* (Guðni Jónsson 1957 3, 100), þar sem hann tók þátt í fundi æðstu manna Noregs í Björgvin árið 1223. Hann er þar talinn meðal lögmanna, líklega á Hálogalandi (sbr. Munch 1852–1863 3, 654), en hefur einnig átt heimili í Niðarósi. Óvíst er hvenær hann dó. Ekki er vitað hvernær ættar Bjarni var, en öruggt er að hann hefur verið stórættaður.⁴⁷

Bjarni Marðarson hefur líklega verið um sextugt þegar Snorri var í Niðarósi 1219–1220. *Arnmæðlingatal* og skyldleiki Rögnu við Snorra gera það líklegt að B-handrit *Fagurskinnu* megi rekja til handrits sem gert var fyrir Bjarna Marðarson. Nefna má nokkur dæmi sem styðja það að Bjarni, og Ragna ef hún var þá á lífi, hafi verið heimildarmenn Snorra. Það vekur t.d. athygli hversu nákvæmlega er greint frá ýmsum atburðum þar sem Viðkunnur Jónsson úr Bjarkey kemur við sögu. Má þar nefna frásögnina af aftöku Steigar-Þóris um 1095, þar sem tilgreind eru orðaskipti og kveðskapur (ÍF 24, 23–28). Einnig fall Magnúsar berfætts á Írlandi, þar sem Viðkunnur er beinlínis borinn fyrir frásögninni (ÍF 24, 70).

Í *Morkinskinnu* (ÍF 23, 206) segir: „Ok um hans daga [Haralds harðráða] váru Arnmæðlingar mestir lendra manna í Nóregi fyrir sakir mægða við konung, ok at þeim varð konunginum mest traust í öllum þeim hlutum er hann varðaði.“ Þetta gæti bent til að höfundur *Morkinskinnu* hafi verið í mun að styrkja stöðu ættarinnar í valdakerfi Noregs um 1220. *Arnmæðlingatal* í B-handriti *Fagurskinnu* þjónar sama tilgangi, og sömleidis uppfærsla þess eftir 1225.⁴⁸

- 47 Ekki er útilokað að Bjarni hafi á einhvern hátt tengst Sigurði Hranasyni, sem er aðalpersónan í *Þinga sögu*. Þeir voru a.m.k. báðir yfirstéttarmenn á Hálogalandi. Í *Heimskringlu* (ÍF 28, 233) kemur fram að Sigurður Hranason var einn helsti ríkismaður í Noregi um 1103. Nikulás sonur hans féll 1176. Hann átti bú í Öngli á Hálogalandi, þar sem heitir á Steig, en var oft í Niðarósi og hafði „ráð öll fyrir byjarmönnum.“ (ÍF 28, 412–414).
- 48 Af Bjarna og Rögnu var komin Bjarkeyjarættin síðari, sem státaði af mestu valdamönnum í Noregi eftir 1280. Barnabarn þeirra hét Erlingur Ívarsson, lendur maður í Bjarkey, sem var með Hákonni gamla í Orkneyjum 1263. Sonur hans, Bjarni Erlingsson (~1250–1313) á Giska, varð einn völdugasti maður landsins eftir fráfall Magnúsar lagabætis 1280. Annar sonur Erlings í Bjarkey var Viðkunnur Erlingsson, faðir Erlings Viðkunnssonar (~1292–1355) sem varð ríkisstjóri eftir fráfall Hákonar háleggs 1319, og réði lengi mestu um stjórn landsins.

11. Ritun *Heimskringlu*

Almennt er viðurkennt að *Morkinskinna* hafi verið ein helsta heimild Snorra þegar hann samdi *Hkr.3*. Breytingar sem hann gerði á textanum þarfnast því í raun ekki skýringa. Það sem skýra þarf er hins vegar hvers vegna hann taldi nauðsynlegt og rétt að endursemjja og stytta rit eftir sjálfan sig. Eitt helsta einkenni *Morkinskinnu* eru Íslendingaþættir og fleiri frásagnir af Íslendingum við norsku hirðina. Flestum þáttunum, og efni af því tagi, er sleppt í *Hkr.3*. Öðru máli gegnir hins vegar um *Ólafs sögu helga hina sérstöku* og *Hkr.2*, þar sem Íslendingar koma talsvert við sögu. Fyrir hinni sérstöku sögu Snorra er formáli, sem er til í tveimur gerðum. Í þeim lengri segir:

Veit ek, að svá man þykkja, ef útan lands kömr sjá frásögn, sem ek hafa mjök sagt frá íslenzkum mönnum, en þat berr til þess, at íslenzkir menn, þeir er þessi tíðendi sá eða heyrðu, báru hingat til lands þessar frásagnir, ok hafa menn síðan at þeim numit. En þó rita ek flest eptir því, sem ek finn í kvæðum skálda þeira, er váru með Óláfi konungi. (ÍF 27, 422).

Af þessum orðum formálans⁴⁹ má sjá að Snorri gerði sér grein fyrir að norskum lesendum þætti óeðlilegt ef mikil íslensk slagsíða væri á riti um Noregskonunga, og að gera þyrfti verulegar breytingar frá texta *Morkinskinnu* svo að verkið hentaði norskum lesendum. Þegar Snorri skar niður íslenska efnið í *Hkr.3* var hann að koma til móts við þessi viðhorf.

Það er vissulega rétt að *Morkinskinna*, *Fagurskinna* og *Heimskringla* hafa sín sérkenni sem ritverk, sem eiga þátt í því að þau hafa verið talin bera misjöfn höfundareinkenni. Það sama á raunar við um *Heimskringlu* sjálfa. Sigurður Nordal benti á það í doktorsriti sínu (Sigurður Nordal 1914, 198) að í *Ólafs sögu helga* (*Hkr.2*) hafi Snorri „ekki fylgt nákvæmlega sömu forskrift og í öðrum hlutum *Hkr.* Frásagnargleðin, hið hreina listræna viðhorf, er meira áberandi í ÓH en í hinum sögunum.“ (þýðing mín). *Ólafs sögu* svipar að mörgu leyti til *Morkinskinnu*, má þar nefna

49 Þessi klausa er ekki í formála *Heimskringlu*, og telja sumir að formála Ólafs sögunnar hafi verið breytt af síðari ritstjóra eða skrifurum (Sigurður Nordal 1914, 171–172; Sverrir Tómasson 1988, 379–383). Jón Helgason (Jón Helgason et al. 1941, 1127) virðist ekki telja þá niðurstöðu bindandi.

hina breiðu frásögn þar sem margvíslegt laustengt efni tekið er með og konungurinn er í aukahlutverki. Meðal þess er t.d. Íslendingaþáttur um Þórodd Snorrason (ÍF 27, 255–261), hálfbróður Halldórs Snorrasonar, sem þáttur er af í *Morkinskinnu*.⁵⁰ Einnig má bera saman þáttinn af Þorgný lögmanni og Ólafi Svíakonungi í *Hkr.2* (ÍF 27, 111–117) og þáttinn af Sveinka Steinarssyni og Sigurði ullstreng, fulltrúa Magnúsar berfættis í *Morkinskinnu* (ÍF 24, 29–38). Báðir þættirnir fjalla um höfðingja sem bjóða konungi birginn. Frásögnin er sviðsett með samtölum og ræðum, en hún rís þó hærra í fyrrnefnda þættinum. Sumt laustengda efnið virðist þjóna þeim tilgangi að koma góðum vísunum að.

Í *Hkr.3* (og *Hkr.1*) er fráögnin knapparí. Þar ræður það sjónarmið „að taka aldrei upp neitt, sem er ekki nátengt meginefni frásagnarinnar.“ (Finnur Jónsson 1893–1901 1, xxxv. Þýðing mín). Að þessu leyti er *Hkr.3* hliðstæð *Fagurskinnu*, báðar skera niður texta *Morkinskinnu* þó að lengra sé gengið í *Fsk.3*. Diana Whaley segir að *Fagurskinna* beri svipuð bókmenntaeinkenni og *Heimskringla*, með:

knöppum stíl, myndrænum lýsingum, hnyttum tilsvörum, og að forðast óviðkomandi og ótrúlegar frásagnir. Það er góð áminning um að mörg skýrustu einkenni Heimskringlu voru tekin í arf en ekki fundin upp af Snorra. (Whaley 1991, 72. Þýðing mín).

Sagt hefur verið um *Fagurskinnu* að stillinn sé þar ójafn og markist mjög af stíl heimildanna. Engu að síður hafi höfundar *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu* báðir lagt mikið af mörkum til norrænnar konungasagnaritunar (Jakobsen et al. 1980, 41, 57). Ekki er rúm hér fyrir frekari bókmenntagreiningu eða samanburð á þessum þremur verkum.

12. Samræmi við æviferil Snorra

Gagnlegt getur verið að athuga hvernig það kemur heim við æviferil Snorra Sturlusonar að hann sé höfundur *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu*, auk *Heimskringlu*. Snorri fæddist um 1179; hann fór þriggja vetra gamall í Odda til Jóns Loftssonar, dóttursonar Magnúsar berfættis, og ólst þar upp.

50 Þó að Jonna Louis-Jensen (Louis-Jensen 1997) hafi velt upp tímabærum spurningum um *Ólafs sögu helga*, þá er ekki þar með sagt að hún hafi haggad þeirri niðurstöðu að Snorri sé höfundur þess verks.

Oddi hafði verið eitt mesta lærdómssetur landsins frá dögum Sæmundar fróða og hefur Snorri drukkið þar í sig fjölbreytta menningarstrauma. Jón var djákn að vígslu sem og sumir synir hans, og Páll Jónsson sonur hans var biskup í Skálholti 1195–1211. Jón Loftsson dó 1197. Um svipað leyti giftist Snorri Herdísi, dóttur Bersa hins auðga á Borg á Mýrum; þau bjuggu fyrst í Odda, en við fráfall Bersa árið 1202 fluttust þau að Borg. Um 1206 fór Snorri í Reykholt. „Gerðist hann þá höfðingi mikill því að eigi skorti fé,“ segir Sturla Þórðarson í *Íslendingasögu*. „Hann gerðist skáld gott og var hagur á allt það er hann tók höndum til, og hafði hinar bestu forsagnir á öllu því er gera skyldi... Hann orti kvæði um Hákon galinn, og sendi jarlinn gjafir út á mót, sverð og skjöld og brynju.“ (*Sturl* 1, 269). Jarlinn, sem var hálfbróðir Inga konungs Bárðarsonar, bað Snorra að yrkja lofkvæði um Kristínu Nikulásdóttur konu sína, og sendi Snorri henni kvæðið *Andvöku*, sem nú er glatað. Hákon jarl bauð Snorra á sinn fund, en utanförin frestaðist þegar jarlinn dó 1214. Skv. skáldatali orti Snorri einnig um Sverri konung (d. 1202) og Inga konung (d. 1217), en kvæðin eru glötuð.

Snorri fór til Noregs sumarið 1218, þá tæplega fertugur. Hákon Hákonarson var þá nýtekinn við konungdómi, 14 ára gamall, og réð Skúli Bárðarson jarl mestu um landsstjórnina, þá um þrítugt. „Tók jarl forkunnar vel við Snorra og fór hann til jarls.“ Veturinn 1218–1219 dvöldust þeir Skúli jarl og Hákon konungur í Túnsbergi, en fóru nokkuð um Víkina og allt austur að Gautelfi. Sumarið 1219 fóru þeir til Björgvinjar, en Snorri fór þá austur að Skörum á Gautlandi á fund Áskels lögmanns, sem giftur var Kristínu ekkju Hákonar jarls galins.⁵¹ Veturinn 1219–1220 var Snorri í Þrándheimi með þeim Skúla jarli og Hákonni konungi. Sumarið 1220 voru þeir þrír í Björgvin og þaðan mun Snorri hafa farið til Íslands um haustið (sjá *Sturl* 1, 271–272, 277–278, og Guðni Jónsson 1957 3, 67–71). Jónas Kristjánsson (Jónas Kristjánsson 1997, 6) segir að í Noregsförinni hafi Snorri bundið við jarlinn „það samband sem síðar entist þeim báðum til aldurtíla.“

51 Í formála að níunda bindi *Fornmanna sagna*, sem Finnur Magnússon og Carl Christian Rafn gáfu út 1835, eru hugleiðingar um að Snorri sé höfundur *Böglunga sagna*. Þær eru varðveittar í tveimur gerðum, styttri gerð sem nær yfir tímabilið 1202–1209 og lengri gerð sem er umrituð og framlengd til 1217, þegar Ingi konungur andaðist. Þeir Finnur og Rafn færa nokkur rök fyrir því að Snorri hafi samið styttri gerðina fyrir helstu söguhetjuna, Hákon jarl galinn, og e.t.v. sent honum hana um 1211, með lofkvæði því sem hann orti um jarlinn. Lengri gerðina hafi Snorri hins vegar samið fyrir utanför sína 1218 í því skyni að færa Skúla jarli hana að gjöf.

Ef við setjum *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu* í þetta samhengi, þá er þess fyrst að geta að ritunartími *Morkinskinnu* hefur út frá innri rökum verið settur innan árabilsins 1217–1222. Fyrri tímamörkin miðast við að Skúli er þar titlaður jarl, sem hann varð 1217. Sá texti er að vísu undir lok *Haralds sögu harðráða* (ÍF 23, 327) og getur auk þess hafa verið uppfærður síðar. Ég tel því hugsanlegt að verkið sé hafið fyrir, sbr. það sem sagt er í 6. kafla um að *Odds þáttur Ófeigssonar* gæti verið frá árinu 1216. Líklega hefur a.m.k. fyrri hluti verksins legið fyrir þegar Snorri fer til Noregs sumarið 1218, en síðari hlutinn e.t.v. verið í drögum. Snorri hefur sýnt þeim Skúla jarli og Hákonu konungi þetta rit sitt um Noregskonunga og væntanlega lesið úr því fyrir þá og nánustu hirðmenn þeirra. Þar hefur efni þess verið rætt og ábendingar komið fram um æskilegar breytingar, jafnvel varpað fram hugmynd að nýju verki, *Fagurskinnu*. Ráðgjafar Hákonar fara þess á leit við Snorra að hann taki saman *Noregskonungatal* frá Hálfðani svarta til 1177, þegar *Sverris saga* tekur við. Snorri var ekki í aðstöðu til að geta hafnað slíkri beiðni.

Fyrri árið í Noregi fór að mestu í ferðalög og efnisöflun. M.a. fær Snorri að einhverju marki aðgang að skjalasafni konungs, auk þess sem hann hefur leitað eftir munnlegum heimildum. Síðari veturinn, 1219–1220, þegar Snorri var í Þrándheimi, hefur hann haft betra næði til ritstarfa. Þá gæti hann hafa samið *Fagurskinnu* fyrir Hákon konung, eftir þeim heimildum sem hann hafði þar aðgang að. Ráðgjafar Hákonar gefa ákveðin fyrirmæli um hvernig verkið skuli vera, m.a. um að sleppa skuli íslenska efninu úr *Morkinskinnu* og ýmsum frásögnum sem gátu varpað skugga á feril konunganna. Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 26, xvii) telur að *Fagurskinna* hafi verið rituð í allmiklum flýti, og að um val efnis og skipan þess hafi höfundinum verið nokkuð mislagðar hendur.

Snorri hefur líklega ekki náð að fella allt hið nýja efni sem hann fékk í Noregsförinni inn í *Morkinskinnu* fyrr en eftir heimkomu sína, 1220. Þá tekur hann aftur til við söguna og lýkur henni í þeim stíl sem hann hafði hugsað sér, þannig að hún væri áhugavert rit fyrir Íslendinga. Snorri virðist ekki hafa verið alls kostar sáttur við hvers konar rit *Fagurskinna* varð. Það gæti hafa kveikt með honum og Skúla jarli þá hugmynd að taka saman ítarlegan sagnabálk um Noregskonunga frá upphafi til 1177, það sögurit sem síðar varð *Heimskringla*. Óvíst er hvernig því verki miðaði áfram. Ein elsta heimild um ritstörf Snorra (*Sturl* 1, 342) segir að veturinn 1230–1231

hafi Sturla Sighvatsson, bróðursonur Snorra, lagt mikinn hug á að láta skrifa upp sögubækur þær sem Snorri setti saman. Líklega er það ekki *Heimskringla* sem þar um ræðir, en gæti verið *Snorra-Edda*, *Morkinskinna* og e.t.v. *Egils saga*.⁵²

Seinni utanför Snorra var 1237–1239, þegar hann er um sextugt. Vorið 1236 hafði Sturla Sighvatsson, bróðursonur Snorra, farið með her manns í Reykholt og lagt ríki hans undir sig. Snorri stökk undan suður á land og hrökklaðist úr landi sumarið eftir. Með honum voru þeir Ólafur Þórðarson hvítaskáld, bróðursonur og nemandi Snorra (þá 25–27 ára), og Þorleifur Þórðarson í Görðum á Akranesi, frændi Snorra og vinur (þeir voru systkina-synir og jafnaldrar). Snorri kom til Niðaróss haustið 1237 og var þar í tvö ár, fyrst hjá Pétri syni Skúla hertoga. Skúli kom þangað norður vorið 1238 og var þar um sumarið, fór um haustið til Björgvinjar, en var þar stutt og sneri aftur til Þrándheims. Voru þá miklar ófriðarblikur í landinu, enda var Skúli að hefja uppreisn gegn Hákonu tengdasyni sínum. Hákon lagði bann við því að Snorri færi úr landi, en hann fór samt haustið 1239. Skömmu seinna lét Skúli gefa sér konungsnafn á Eyraþingi í Þrándheimi (sjá *Sturl* 1, 408–409, 439–440, 444–445, og Guðni Jónsson 1957 3, 227–230). Sumarið 1238 höfðu þeir Sturla Sighvatsson og Sighvatur faðir hans fallið á Örlygsstöðum, og hefur Snorra verið í mun að ná aftur eignum sínum og ríki, auk þess sem staðan í Noregi var tvísýn.

Hugsanlegt er að Snorri hafi í þessari seinni utanför sinnt ritstörfum, til dæmis unnið að einhverjum hluta *Heimskringlu*. Þessi tvö ár sem Snorri var í Þrándheimi hefur hann að mörgu leyti haft betra næði til ritstarfa en heima á Íslandi, þar sem hann þurfti einnig að sinna ýmsu veraldarvafstri (sbr. Vésteinn Ólason 2002, xxx). Við frágang sögunnar gat Snorri haft eitthvert samráð við Skúla hertoga um efnisval og hvað hentaði norskum lesendum.

Af þessu sést að æviferill Snorra virðist geta komið vel heim við það sem við vitum um ritun þessara sögubóka. Það styður heldur en hitt þá tilgátu að Snorri geti verið höfundur *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu*.

52 Björn M. Ólsen (Björn M. Ólsen 1904, 231–232) telur að Snorri hafi samið *Egils sögu* á árunum 1202–1207, þegar hann bjó á Borg. Sigurður Nordal telur söguna ritaða skömmu eftir 1220 (ÍF 2, xciii).

13. Ritverk og vinnubrögð Snorra

Ef við föllumst á þessar niðurstöður þá breytist nokkuð sú mynd sem við höfum af rithöfundinum Snorra. Nú hafa bæst við tvö rit sem líklegt er að hann hafi samið, *Morkinskinna* og *Fagurskinna*. Með *Morkinskinnu* má líklega eigna Snorra þá Íslendingaþætti sem taldir eru upp í 6. kafla, þar á meðal *Auðunar þátt vestfirski*.⁵³ Vísaskýringar í *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu* benda til að *Snorra-Edda* (fyrir utan *Háttatal*, sem var ort 1222–1223) hafi verið vel á veg komin 1218, þegar Snorri fer til Noregs.⁵⁴ Þá er hann einnig kominn með fyrri hluta *Morkinskinnu* ásamt nokkrum Íslendingaþáttum. Veturinn 1219–1220 ritar hann *Fagurskinnu*, þá staddur í Niðarósi. Eftir heimkomuna í Reykholt haustið 1220 lýkur hann *Morkinskinnu*. Erfitt er að tímasetja nákvæmlega hvenær *Ólafs saga helga* og *Heimskringla* voru ritaðar, og það á einnig við um *Egils sögu*, sé Snorri höfundur hennar. Af þessu má einnig ráða að Snorri hafi endurskoðað og endurbætt rit sín, jafnvel oftar en einu sinni. E.t.v. voru þau að einhverju leyti sniðin að óskum hvers kaupanda, og þá bætt inn í þau nýju efni eða fellt niður það sem kaupandinn kærði sig ekki um. Vésteinn Ólason (Vésteinn Ólason 2002, xxvii) segir „hugsanlegt að höfundur [þ.e. Snorri] hafi látið frá sér fara tvær gerðir verks, sem einhverju hafi munað á.“

Fyrrgreind rök um sama höfund eru að mínu mati nógu sterk til að óhætt sé að leita annarra skýringa á mismun verkanna, en að þau séu eftir þrjá ólíka höfunda. Í bók sinni um Snorra Sturluson fjallar Sigurður Nordal um mismunandi vinnubrögð höfundar *Morkinskinnu* og *Heimskringlu*, og segir:

Einstöku dæmi úr *Morkinskinnu* geta gefið hugmynd um á hve hátt stig notkun vísanna var komin áður en Snorri fór að rita... [Síðan

53 Guðni Jónsson gaf *Auðunar þátt* út fyrir Fornritafélagið 1943. Hann nefnir Snorra sem hugsanlegan höfund (ÍF 6, cvii). Auðunar þáttur er til í þremur gerðum. William Ian Miller hefur skrifað bók um þáttinn og telur (Miller 2008, 3–5) að sú gerð sem er í yngri hluta *Flateyjarbókar* gangi efnislega best upp og gæti því staðið næst frumgerð hans, þó að þar sé hann í yngsta handritinu. Ekki er hægt að útiloka að Snorri hafi nýtt sér þætti eftir aðra höfunda.

54 Finnur Jónsson (Finnur Jónsson 1920–1924 2, 690) telur *Snorra-Eddu*, fyrir utan *Háttatal*, að mestu lokið 1218. Bjarni Aðalbjarnarson (ÍF 26, xxiv) telur það hugsanlegt, en einnig gæti verið að hún sé yngri en 1220. Jónas Kristjánsson (Jónas Kristjánsson 1997, 13) telur að *Háttatal* sé elsti hluti *Eddu*, og Snorri hafi síðar aukið við *Gylfaginningu* og *Skáldskaparmálum*.

tekur SN nokkur dæmi um hvernig Snorri notar vísurnar betur og af meiri smekkvísi en höfundur *Morkinskinnu*. Loks segir hann:] Í þessum dæmum kemur gjörla fram bæði vísnafróðleikur Snorra og vald hans á efni kvæðanna. Var það þó ekki heiglum hent að bæta svo um annað eins ágætisrit og *Morkinskinna* er. Hitt er engin furða, þótt Snorri noti minna vísurnar eftir því sem nær dró samtíð hans og sögurnar sjálfar urðu bæði fyllri og áreiðanlegri. (Sigurður Nordal 1973, 143–146).

Það sem Sigurður tilgreinir þarna er eflaust rétt athugað. En líta ber til þess að Snorri er um fertugt þegar *Morkinskinna* er samin, og e.t.v. um sextugt þegar *Heimskringla* verður til. Yfirburðir höfundar *Heimskringlu* felast ekki í því að hann sé annar maður en höfundur *Morkinskinnu* heldur í lengri og dýpri kynnum Snorra af viðfangsefninu, og í vaxandi þroska hans sem höfundar og manns. Annað dæmi sem Sigurður tekur er frásögnin af mannjöfnuði þeirra bræðra Sigurðar Jórsalafara og Eysteins Magnússonar (Sigurður Nordal 1973, 192–196). Sú frásögn er mun betur úr garði gerð í *Heimskringlu* en í *Morkinskinnu*. Það þarf þó ekki að sanna að höfundurinn sé annar. *Morkinskinna* er rituð um 1220, þar er frásögnin í frumgerð. Síðar lagfærir Snorri hana og færir í listrænni búning í *Heimskringlu*.

Stundum hefur örlað á þeim sjónarmiðum að snillingur eins og Snorri geti ekki hafa ritað neitt annað en snilldarverk. Ef einhverjir hnökra séu á frásögninni geti hún ekki verið eftir hann. Bjarni Einarsson (ÍF 29, lxxxi) segir t.d. að höfundur *Fagurskinnu* hafi „ekki verið rómaður fyrir orðsnilld.“ Hann bætir þó við: „Þó má segja að frásögn *Fagurskinnu* hafi nokkuð sér til ágætis um fram *Heimskringlu*.“ En var snilld Snorra ekki einmitt fólgin í því að hann endurritaði verk sín þar til hann var orðinn ánægður með þau? Snorri var í flestum tilvikum að brjóta nýtt land í ritverkum sínum. Afar ólíklegt er að þau hafi orðið fullbúin snilldarverk í fyrstu útgáfu.

Sé fallist á þessa niðurstöðu leiðir hún til þess að Snorri hafi samið nánast frá grunni þær konungasögur sem taka til tímans fyrir 995 og til tímabilsins 1030–1177, að vísu með stuðningi af eldri ritum eins og *Hryggjarstykki* Eiríks Oddssonar. Ef við gerum hins vegar ráð fyrir að Snorri hafi aðeins samið *Heimskringlu*, og stuðst þar við *Morkinskinnu* og e.t.v. *Fagurskinnu*, þá þýðir það að framlag hans væri að mestu fólgið í því að finnúsa verk annarra manna.

Ármann Jakobsson (Ármann Jakobsson 2002, 286) segir að *Heimskringla* og *Morkinskinna* séu ritaðar hvor undir sinni stefnu. Með því gefur hann í skyn að höfundurinn geti ekki verið sá sami. En var Snorri bundinn af einni stefnu? Ég hygg að *Morkinskinna* sé betri fulltrúi fyrir stefnu Snorra en *Heimskringla*, sem löguð er að stefnu og óskum norskra lesenda, einkum Skúla hertoga. Og *Fagurskinna* er sniðin að óskum Hákonar konungs, auk þess sem hún er aðeins drög að *Hkr. 1* og *Hkr.2*, og að mestu útdráttur úr *Morkinskinnu* hvað *Hkr.3* snertir.

Í Viðauka er tafla, þar sem borin eru saman þessi þrjú rit: *Morkinskinna*, *Fagurskinna* og *Heimskringla*. Þar má sjá lengd texta og fjölda vísna í hverju riti um sig.

14. Dróttkvæðasöfnun Snorra og *Skáldatalið*

Hér á undan hefur komið fram að dróttkvæðaþekkingin, sem áður var talin tengjast þremur rithöfundum, er að öllum líkindum fyrst og fremst bundin við einn mann, Snorra Sturluson. Margt bendir til að Snorri hafi tekið verkefni sitt mjög vísindalegum tókum. Hann notar dróttkvæði sem heimildir, á svipaðan hátt og sagnfræðingar nútímans nota skjöl, og leggur mat á heimildargildi þeirra. Augljóst er að hann hefur haft aðgang að miklu dróttkvæðasafni. Nær óhugsandi er að hann hafi kunnað öll kvæðin utanbókar, þau hljóta að hafa verið til í handriti.⁵⁵ Enginn er líklegri en hann sjálfur til að hafa látið taka safnið saman, leita uppi heimildarmenn og skrifa kvæðin niður, ásamt söguefni sem fylgdi þeim. Eitthvað var til ritað, t.d. í eldri sögum. Vísurnar í *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu* benda til að söfnun kvæðanna hafi verið langt komin 1218, þegar Snorri fer til Noregs.⁵⁶ Ólíklegt er að aðrir rithöfundar á tímum Snorra hafi haft sambærilegt kvæðasafn undir höndum. Til þess að geta fullnýtt kvæðin sem heimildir finnur Snorri að hann þarf að ná fullum skilningi á skáldamálinu og bragfræðinni. Í því skyni tekur hann saman *Snorra-Eddu*. Að því loknu er honum ekkert að vanbúnaði að takast á við ritun *Morkinskinnu*.

55 Ólafur Halldórsson (Ólafur Halldórsson 1979, 132–133) segir: „Varla kemur til greina að einn maður hafi haft allan þann kveðskap í kollinum; líklegra verður að teljast, að Snorri hafi haft safn af skrifuðum kvæðum, og e.t.v. hefur hann safnað kvæðum sjálfur og skrifað þau upp.“

56 Þetta dróttkvæðasafn hefur verið hliðstætt *Konungsbók eddukvæða*, en mun stærra.

Skáldatal Uppsala-Eddu og *Kringlu* er einnig merkileg heimild, enda kann talið að hafa verið eins konar efnisyfirlit um dróttkvæðasafnið og þannig vísbending um kveðskapinn sem tiltækur var. Þar má sjá til hvaða skálda skuli leita þegar fjallað er um ákveðinn konung. Að vísu er hugsanlegt að þar hafi verið talin einhver skáld sem sagnir fóru af þótt enginn kveðskapur væri varðveittur eftir þau. Merkilegt er að slíkt yfirlit skyldi vera tekið saman á þessum tíma.⁵⁷ Böndin berast óneitanlega að Snorra sem höfundu þess.⁵⁸

15. Lokaorð

Umfangsmiklar rannsóknir hafa verið gerðar á rittengslum konungasagna, ekki síst þeirra sem hér er fjallað um. Það yrði mikið verk að gera grein fyrir þeim öllum og tefla fram rökum með og á móti hverju álitafni. Hér er sá háttur hafður á að leggja fram til umræðu meginröksemdir fyrir því að Snorri Sturluson geti verið höfundur *Morkinskinnu* og *Fagurskinnu*. Þessi rit virðast svo nátengd honum, að það stappar nærri vissu að hann sé höfundur þeirra.

Þessar niðurstöður benda einnig til að áhrif Snorra á íslenska og norræna menningu hafi verið mun djúptækari en áður var talið, bæði með eigin ritum og ekki síður með kennslu og leiðsögn. Í síðara tilvikinu má einkum benda á bróðursyni hans, rithöfundana Sturlu Þórðarson og Ólaf hvítaskáld, sem hlutu menntun sína hjá Snorra.

57 *Skáldatal* hefur verið kallað fyrsta bókmenntasaga Íslendinga (ÍF 35, xi; sjá einnig Guðrún Nordal 2001, 120–130).

58 Gustav Storm (Storm 1873, 206) telur *Skáldatal* samið af eða fyrir Ólaf hvítaskáld.

VIÐAUKI: YFIRLITSTAFLA

Skýringar		Fsk.1	Hkr.1
Blaðsíður ÍF		111+V ₅	(F ₅ +Y ₇₅)+289
Textasíður Fsk, með vísu		103+V ₇	(F ₄ +Y ₅₅)+270
Vísur, fjöldi		123	(F ₀ +Y ₃₂)+140
		Fsk.2	Hkr.2
Blaðsíður ÍF		40	413
Textasíður Fsk, með vísu		39	463
Vísur, fjöldi		42	178
	Morkinskinna	Fsk.3	Hkr.3
Blaðsíður ÍF	568	157+V ₄	415
Textasíður Fsk, með vísu	602	165+V ₅	404
Eyður, textasíður	~95	2+12/23	0
Textasíður með eyðufyllingum	~697	179/190+V ₅	404
Vísur, fjöldi	328+6+[5]	107+[2]	232

Í töflunni eru þau þrjú rit, sem hafa verið eignuð Snorra, borin saman. Til þess að verið sé að bera saman sambærilega hluti eru textar sem eiga sér ekki samsvörun í hinum ritunum tilgreindir sérstaklega: V = viðauki, F = formáli og Y = Ynglinga saga.⁵⁹ Stóra eyðan í Fsk.3 er metin 12–23 textasíður, en nokkur óvissa er í því mati. Innan hornklofa er fjöldi vísna í þeim hluta Hkr.3 sem samsvarar eyðu.

59 Skýringar: „Blaðsíður ÍF“ = blaðsíðufjöldi í útgáfum Fornritafélagsins. „Textasíður Fsk, með vísu“ = staðlaðar textasíður í *Fagurskinnu* (ÍF 29), með 20 línur af lausamálstexta. Vísur umreiknaðar í lausamálslinur skv. fjölda stafa (nokkur óvissa er í því mati). Í *Heimskringlu* er minni texti á hverri síðu, og er hann umreiknaður til samræmis við *Fagurskinnu* (ÍF 29). Í *Morkinskinnu* er meiri texti á hverri síðu, sem er þá umreiknaður til samræmis við *Fagurskinnu*. Í Hkr.1 eru formálinn og *Ynglinga saga* auðkennd sérstaklega (F og Y), því að þann hluta vantar í *Fagurskinnu*. Þetta er lauslegt mat, sem vinna mætti betur, t.d. með tölvutækum texta þessara rita.

HEIMILDASKRÁ

FRUMHEIMILDIR

- Andersson, Theodore M. et al. (þýð.). 2000. *Morkinskinna. The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030–1157)*. *Islandica* 51. Íþaka: Cornell University Press.
- Björn M. Ólsen (útg.). 1884. *Íslands grammatiske litteratur i middelalderen 2. Den tredje og fjerde grammatiske afhandling i Snorres Edda*. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 12. Kaupmannahöfn: STUAGNL.
- Finlay, Alison (þýð.). 2004. *Fagrskinna, a Catalogue of the Kings of Norway*. *The Northern World* 7. Leiden: Brill.
- Finnur Jónsson (útg.). 1893–1901. *Heimskringla. Nóregs konunga sögur af Snorri Sturluson 1–4*. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 23. Kaupmannahöfn: STUAGNL.
- Finnur Jónsson (útg.). 1902–1903. *Fagrskinna. Nóregs konunga tal*. Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 30. Kaupmannahöfn: STUAGNL.
- Guðni Jónsson (útg.). 1957. *Konunga sögur 1–3*. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan.
- ÍF 2 = Sigurður Nordal (útg.). 1933. *Egils saga Skalla-Grímssonar*. Íslenzk fornrit 2. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 4 = Einar Ól. Sveinsson et al. (útg.). 1935. *Eyrbyggja saga*. Íslenzk fornrit 4. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 6 = Guðni Jónsson (útg.). 1943. *Vestfirðinga sögur*. Íslenzk fornrit 6. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 7 = Guðni Jónsson (útg.). 1936. *Grettis saga Ásmundarsonar*. Íslenzk fornrit 7. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 11 = Jón Jóhannesson (útg.). 1950. *Austfirðinga sögur*. Íslenzk fornrit 11. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 23–24 = Ármann Jakobsson et al. (útg.). 2011. *Morkinskinna 1–2*. Íslenzk fornrit 23–24. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 25 = Ólafur Halldórsson (útg.). 2006. *Færeyinga saga. Óláfs saga Tryggvasonar eptir Odd munk Snorrason*. Íslenzk fornrit 25. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 26–28 = Bjarni Aðalbjarnarson (útg.). 1941–1951. *Heimskringla 1–3*. Íslenzk fornrit 26–28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 29 = Bjarni Einarsson (útg.). 1984. *Ágrip af Nóregs konunga sögum. Fagrskinna – Nóregs konunga tal*. Íslenzk fornrit 29. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 30 = Þorleifur Hauksson (útg.). 2007. *Sverris saga*. Íslenzk fornrit 30. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- ÍF 35 = Bjarni Guðnason (útg.). 1982. *Danakonunga sögur*. Íslenzk fornrit 35.

- Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Jón Helgason (útg.). 1934. *Morkinskinna. MS. no. 1009 fol. in the Old Royal Collection of the Royal Library, Copenhagen.* Corpus codicum Isladicorum medii aevi 6. Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaard.
- Jón Helgason et al. (útg.). 1941. *Saga Óláfs konungs hins helga. Den store saga om Olav den bellige efter pergamenthåndskrift i Kungliga biblioteket i Stockholm nr. 2 4to med varianter fra andre håndskrifter.* Ósló: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt (Kjeldeskriftfondet), 1941.
- MskFJ* = Finnur Jónsson (útg.). 1932. *Morkinskinna.* Samfund til udgivelse af gammel nordisk literatur 53. Kaupmannahöfn: STUAGNL.
- Munch, P. A. et al. (útg.). 1847. *Fagrskinna. Kortfattet norsk Konge-Saga fra Slutningen af det tolfte eller Begyndelsen af det trettende Aarhundrede.* Ósló: Frederiks-Universitet.
- NGL* 1–5 = Rudolf Keyser et al. (útg.). 1846–1895. *Norges gamle love indtil 1387* 1–5. Ósló: C. Gröndahl.
- Ólafur Halldórsson (útg.). 1958. *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* 1. Editiones Arnarnagæanæ A:1. Kaupmannahöfn: Einar Munksgaard.
- Rafn, Carl Christian et al. (útg.). 1835. *Fornmanna sögur* 9. *Sögur Hákonar Sverrissonar, Guttorms Sigurðarsonar, Ínga Bárðarsonar ok Hákonar Hákonarsonar til falls Skúla bertoga.* Kaupmannahöfn: Hið konunglega norræna fornfræðafélag.
- Storm, Gustav (útg.). 1877. *Sigurd Ranessøns proces.* Ósló: Malling.
- Sturl* 1–2 = Jón Jóhannesson et al. (útg.). 1946. *Sturlunga saga* 1–2. Reykjavík: Sturlunguútgáfan.

ÓPRENTAÐ EFNI

Speed Kjeldsen, Alex. 2011. *Glæta*, útvarpsviðtal. Haukur Ingvarsson ræddi við ASK. Ríkisútvarpinu, 1. október.

FRÆÐIRIT

- Andersson, Theodore M. 1993. „Snorri Sturluson and the Saga School at Munkaþverá.“ *Snorri Sturluson. Kolloquium anlässlich der 750. Wiederkehr seines Todestages.* Ritstj. Alois Wolf. Scripta Oralia 51. Tübingen: Narr, 9–25.
- Andersson, Theodore M. 1994. „The Literary Prehistory of Eyjafjörður.“ *Samtíðarsögur. Niúnda alþjóðlega fornsagnahævingið* 1. Forprent. Höfundar A–J. Reykjavík: [s.n.], 16–30.
- Ármann Jakobsson 1997. *Í leit að konungi. Konungsmynd íslenskra konungasagna.* Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ármann Jakobsson 2000. „Um uppruna Morkinskinnu. Drög að rannsóknarsögu.“ *Gripla* 11: 221–245.

- Ármann Jakobsson 2002. *Staður í nýjum heimi. Konungasagan Morkinskinna*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ármann Jakobsson. 2003. „Andmælaræður við doktorsvörn Ármanns Jakobssonar III.“ *Gripla* 14: 314–322.
- Barlow, Frank. 2002. *The Godwins. The Rise and Fall of a Noble Dynasty*. Harlow: Longman.
- Bjarni Aðalbjarnarson. 1937. *Om de Norske Kongers Sagaer*. Skrifter utgitt av Det Norske videnskaps-akademi i Oslo 2, Hist.-filos. klasse 1936:4. Ósló: J. Dybwad.
- Björn M. Ólsen. 1904. „Landnáma og Egils saga.“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og historie* 1904: 167–247.
- Eggert Ó. Brím. 1892. „Um Snorra Sturluson.“ Eggert Ó. Brím (útg.). *Noregs konunga sögur* 1. *Saga Ólafs Tryggvasonar og fyrirrennara hans*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, vii–xxvii.
- Egill J. Stardal. 1967. *Jón Loftsson, samtíð hans og synir*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Finnur Jónsson. 1920–1924. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie* 1–3. 2. útg. Kaupmannahöfn: Gad.
- Gade, Kari Ellen. 1997. „Northern Lights on the Battle of Hastings.“ *VIATOR* 28: 65–81.
- Guðrún Nordal. 2001. *Tools of Literacy. The Role of Skaldic Verse in Icelandic Textual Culture of the Twelfth and Thirteenth centuries*. Toronto: University of Toronto Press.
- Heimir Pálsson. 2011. „Uppsalaedda, DG 11 4to: Handrit og efnisskipan.“ *Gripla* 22: 135–160.
- Indrebø, Gustav. 1917. *Fagrskinna*. Avhandlingar fra Universitetets historiske seminar 4. Ósló: Grøndahl.
- Jakobsen, Alfred et al. 1980. *Fagrskinna-studier*. Nordisk institutt, Universitetet i Trondheim 3. Þrándheimi: Tapir.
- Jón Þorkelsson. 1868. „Morkinskinna.“ *Norðanfari* 7:33–34: 66–67.
- Jónas Kristjánsson. 1997. *Snorri Sturluson*. Reykholti: Snorrastofa.
- Kolbrún Haraldsdóttir. 1994. „Fagrskinna.“ *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 8. 2. útg. Berlin: de Gruyter, 142–151.
- Krag, Claus. 1995. *Aschehugs Norgeshistorie* 2. *Vikingtid og rikssamling 800–1130*. Ósló: Aschehoug.
- Louis-Jensen, Jonna. 1977. *Kongesagastudier. Kompilationen Hulda-Hrokkinskinna*. Bibliotheca Arnarnagæana 32. Kaupmannahöfn: Reitzel.
- Louis-Jensen, Jonna. 1997. „Heimskringla – et værk af Snorri Sturluson?“ *Nordica Bergensia* 14: 231–245.
- Lúðvík Ingvarsson. 1986. *Goðorð og goðorðsmenn* 1–3. Egilsstöðum: höfundur.
- Miller, William Ian. 2008. *Audun and the Polar Bear. Luck, Law and Largesse in a Medieval Tale of Risky Business*. Medieval Law and its Practice 1. Leiden: Brill.

- Munch, P. A. 1852–1863. *Det norske Folks Historie* 1–8. Ósló: Chr. Tønsbergs Forlag.
- ONP-R = 1989. *Ordbog over det norrøne prosasprog. Register*. Kaupmannahöfn: Den arnamagnæanske kommission.
- Ólafur Halldórsson. 1979. „Sagnaritun Snorra Sturlusonar.“ *Snorri. Átta alda minning*. Ritstj. Helgi Þorláksson et al. Reykjavík: Sögufélag, 113–138.
- Óskar Guðmundsson. 2009. *Snorri. Ævisaga Snorra Sturlusonar 1179–1241*. Reykjavík: JPV.
- Páll Eggert Ólason et al. 1948–1976. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940 [1965]* 1–6. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Rud, Mogens. 1974. *Bayeux-Tapetet og slaget ved det grå æbletræ*. Kaupmannahöfn: Politikens Forlag.
- Sigurður Nordal. 1914. *Om Olaf den helliges saga. En kritisk undersøgelse* København: G. E. C. Gads Forlag.
- Sigurður Nordal. 1973. *Snorri Sturluson*. [2. útg.]. Reykjavík: Helgafell.
- Speed Kjeldsen, Alex. 2010. *Et mørkt håndskrift og dets skrivere. Filologiske studier i kongesagahåndskriftet Morkinskinna* 1–2. Kaupmannahöfn: Det Humanistiske Fakultet.
- Stefán Karlsson. 1977. „Kringum Kringlu.“ *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1976* (Nýr flokkur 2): 5–25.
- Stefán Karlsson. 1986. „Daviðssálmar með Kringluhendi.“ *Daviðsdiktur sendur Davið Erlingssyni fimmtugum, 23. ágúst 1986*. Ritstj. Sigurgeir Steingrímsson. Reykjavík: [s.n.], 47–51.
- Storm, Gustav. 1873. *Snorre Sturlassöns historieskrivning. En kritisk undersøgelse*. Kaupmannahöfn: [s.n.].
- Storm, Gustav. 1876. „Om indskuddene i Fagrskinna.“ *Christiania Videnskabs-Selskabs Forhandlinger for 1875*: 81–108.
- Sverrir Tómasson. 1988. *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum. Rannsókn bókmenntahefðar*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 33. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Sverrir Tómasson. 2003. „Andmælaræður við doktorsvörn Ármanns Jakobssonar I.“ *Gripla* 14: 285–300.
- Vésteinn Ólason. 2002. „Inngangur.“ Helgi Bernódusson et al. (útg.). *Snorri Sturluson. Ritsafn* 1. Reykjavík: Mál og Menning, xi–lxxvi.
- Whaley, Diana. 1991. *Heimskringla. An Introduction*. Viking Society for Northern Research, Text Series 8. London: Viking Society for Northern Research.

SUMMARY

The author of *Morkinskinna* and *Fagurskinna*

Keywords: *Morkinskinna*, *Fagurskinna*, *Heimskringla*, skaldic poetry, Snorri Sturluson, Bjarni Marðarson.

It is generally accepted that Snorri Sturluson is the author of *Snorra-Edda*, *Heimskringla* and perhaps also *Egils saga*. In this paper the author argues that Snorri is also the author of *Morkinskinna* and *Fagurskinna*, i.e. that all three compendia, *Morkinskinna*, *Fagurskinna* and *Heimskringla*, are by the same writer, but that they represent three variants created for different readers or patrons.

Three main arguments are offered in support of this proposition. Firstly, in the section entitled “Knowledge of Skaldic Poetry” it is noted that a common feature of all three works is the authors’ exceptional knowledge of skaldic poetry. It seems unlikely that many writers c.1220 were so well informed or had access to such a collection of poetry. This alone may suggest that Snorri could have been the author of all three works. Secondly, in the “An Echo from *Snorra-Edda*” section it is argued that the author of *Morkinskinna* sometimes explains skaldic stanzas in a way that recalls their treatment in *Snorra-Edda*. This same feature can be found in the third part of *Fagurskinna*, which used *Morkinskinna* as a source. This same feature can also be found in the first and second part of *Fagurskinna*; and in all three parts of *Heimskringla*. One possible explanation is that Snorri was still working on his *Edda* c.1220 when *Morkinskinna* and *Fagurskinna* were written, and that he unconsciously adopted the same explicatory method for some of its stanzas. Thirdly, the “Attitudes and Sources of three Authors” section shows that *Morkinskinna*, *Fagurskinna* and *Heimskringla* use almost the same wording when discussing their sources and content. The most natural explanation for these similarities is that in each instance the same author is explaining his working methods. Those points are a special feature of *Morkinskinna*, *Fagurskinna* and *Heimskringla*.

The following sections present further arguments in support of the main conclusion. “The ‘þættir’ of *Morkinskinna*” shows that most of the þættir in *Morkinskinna* can be connected to Snorri Sturluson through genealogy or events in his life. Section 7 identifies some Norwegian sources for *Morkinskinna* – for example, from the royal archives, which Snorri could have seen during his first trip to Norway 1218–1220. The author argues that Snorri also derived information from Norwegian friends such as Earl Skúli (about the battle at Stamford Bridge; Earl Tostig was his ancestor).

Sections 8–10 focus on *Fagurskinna*, which is supposed to have been written in Trondheim c.1220. Snorri Sturluson was there over the winter of 1219–1220. It is argued that king Hákon’s counsellors asked Snorri to write *Fagurskinna*, to help strengthen the king’s claim to the Norwegian crown. The *Genealogies* and *Arn-*

mæðlingatal in the B-Manuscript of *Fagurskinna* can be connected with lawman Bjarni Marðarson. It is quite likely that the B-manuscript of *Fagurskinna* derives from a manuscript created for Bjarni, whose wife, Ragna Erlingsdóttir, was related to Snorri Sturluson. Bjarni and Ragna could have been Snorri's informants concerning figures such as Viðkunnr Jónsson, Ragna's grandfather.

Sections 11–13 deal with *Heimskringla* and Snorri Sturluson. In the Prologue to *Ólaf saga helga* we may note that Snorri was fully aware that his Norwegian readers was impatient with the Icelandic orientation of some of his works. *Fagurskinna* and *Heimskringla* are more Norwegian than *Morkinskinna*, and this change of emphasis could be viewed as Snorri's response to these responses. Such an interpretation accords well with Snorri's life if we assume that he wrote the first part of *Morkinskinna* before his visit to the Norwegian court in 1218, then produced *Fagurskinna* in Trondheim during the winter of 1219–1220, and then wrote *Heimskringla* later in his life. This helps to explain the difference between these works. Snorri wrote *Morkinskinna* for an Icelandic audience, *Fagurskinna* at the instigation of King Hákon or his counsellors, and *Heimskringla* for Duke Skúli. The improvements in *Heimskringla* reveal Snorri's later development as an author.

Sigurjón Páll Ísaksson
Stóragerði 4
IS-108 Reykjavík
sigurjon.pall.isaksson@efla.is

ÞÓRDÍS EDDA JÓHANNESDÓTTIR

SIGURDRÍFUMÁL
OG EYÐAN Í KONUNGSBÓK
EDDUKVÆÐA

Um varðveislu Sigurdrífumála
í yngri handritum og útgáfu síðustu vísanna

1. Inngangur

SIGURDRÍFUMÁL eru eitt þeirra kvæða sem varðveitt eru í 13. aldar handritinu GKS 2365 4to eða *Konungsbók eddukvæða*.¹ Í *Konungsbók* vantar kver og því standa *Sigurdrífumál* óheil þar; kvæðið hefur líkast til verið alls 37 vísur en í *Konungsbók* sleppir kvæðinu í öðru vísuorði 29. vísu. Lok *Sigurdrífumála* eru hins vegar varðveitt í fjölmörgum yngri pappírshandritum og má af þeim ráða að kvæðið var skrifað upp áður en kverið týndist. Um miðja síðustu öld rannsakaði Jón Helgason (Jón Helgason 1959, 87–91) varðveislu síðustu vísna Sigurdrífumála en áður hafði Sophus Bugge gert það sama vegna útgáfu sinnar á eddukvæðum árið 1867. Hvorugum gafst þó tilefni í útgáfum sínum til þess að rekja málið ýtarlega, enda miðuðu útgáfur þeirra fremur að því að gera eddukvæði aðgengileg á prenti en útkljá slík álítaefni. Hvorugur tók heldur tillit til handrita í Landsbókasafni og því var þeim ekki kunnugt um handritið Lbs 1199 4to. Flest rök hníga þó að því að það varðveiti *Sigurdrífumál* næst þeim texta sem verið hefur í hinu týnda kveri. Hér verður leitast við að gera nánari grein fyrir varðveislu Sigurdrífumála í pappírshandritum en áður hefur verið gert og rökstutt hvers vegna leggja ætti texta Lbs 1199 4to til grundvallar útgáfu síðustu vísna kvæðisins.

1 Grein þessi er unnin upp úr meistaraprófsritgerð minni við Háskóla Íslands frá vori 2011. Tilefni rannsóknarinnar er væntanleg útgáfa *Konungsbókar eddukvæða* hjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Við rannsóknina naut ég leiðsagnar Haraldar Bernharðssonar og þakka honum ómælda aðstoð. Einnig þakka ég Kolfinnu Jónatansdóttur og Ármanni Jakobssyni fyrir yfirllestur þessarar greinar og gagnlegar ábendingar sem og tveimur ónefndum ritrýnum. Allar misfellur eru þó vitaskuld á ábyrgð höfundar.

2. Eyðan í *Konungsbók*

Konungsbók eddukvæða er ekki stórt handrit, 194 mm á hæð og 134 mm á breidd, alls 45 blöð í sex kverum. Fimm þeirra eru átta blöð en það aftasta fimm blöð. Ljóst er að eitt kver hefur einhverra hluta vegna verið tekið úr handritinu og glatast og því er eyða á eftir 32v. Að öðru leyti er bókin heil. Sama rithönd er á handritinu, skýr og í samræmi við skrift annarra íslenskra þrettánda aldar handrita, og það almennt talið skrifað um 1270.² Gustaf Lindblad (Lindblad 1954, 273–276), sem rannsakaði vandlega málfar og stafsetningu handritsins, komst að þeirri niðurstöðu að *Konungsbók* væri uppskrift tveggja kvæðasafna sem hvort um sig hefði verið skrifað í fyrsta lagi um 1240. Einnig taldi Lindblad að þessi tvö forrit hefðu verið uppskriftir handrita sem líklega hefðu sjálf verið skrifuð á árabílinu 1210–1240.

Margt er á huldu um sögu þessa merka handrits því að ekkert er vitað með vissu um feril þess fyrr en Brynjólfur biskup Sveinsson fékk það í hendur, líklega árið 1643, en það ártal er letrað fremst ásamt tákni biskups. Vitað er að tveimur árum fyrr vissi Brynjólfur ekki af handritinu en margt bendir til að bókin hafi verið á Suðurnesjum áður en biskup fékk hana. Hugsanlega hefur hún fylgt bændum eða almúgafólki því efni hennar, eða bein skírskotun til þess, finnst ekki í ritmenningu fjórtánda aldar, auk þess sem engar uppskriftir hennar hafa varðveist frá miðöldum. Það er því ekki hægt að ganga að því vísu að hún hafi komið við hjá menntuðum mönnum (Vésteinn Ólason 2001, xiii–xxxii). Þó eru vísbindingar til hins gagnstæða og giskar Stefán Karlsson á, eftir rannsókn á ógreinilegri línu á lokablaði handritsins, að hugsanlega hafi það verið skrifað á Þingeyrum (Stefán Karlsson 1993, 243–244).

Á spássíu *Konungsbókar* er ritað nafnið Magnús Eiríksson. Árið 1970 sýndu Stefán Karlsson og Jonna Louis-Jensen (Stefán Karlsson og Louis-Jensen 1970, 80–82) fram á að sá hljóti að vera Magnús Eiríksson, lög-réttumaður í Njarðvík syðra. Síðar fjallaði Stefán (Stefán Karlsson 1986, 70–73) um hvernig bókin komst mögulega í eigu Magnúsar, sem annars er óvíst. Árni Magnússon getur þess í minnisgrein, líklega frá 1697, að

2 Í inngangi að útgáfu Finns Jónssonar og Ludvig F.A. Wimmer (1891, v–lxxv) er rækileg lýsing á útliti handritsins, skrift, stafagerð, böndum, bleki, spássíuskrifum, mislestri og leiðréttingum skrifara.

Þormóður Torfason sagnaritari hafi sagt sér að í sínu ungdæmi hafi faðir hans, Torfi Erlendsson sýslumaður, farið með vísur úr edduhandritinu. Af þessu má leiða getum að því að Torfi hafi einhvern tíma verið á sama stað og handritið. Helgi Guðmundsson (Helgi Guðmundsson 2002, 6–12) telur nokkrar líkur á að Torfi hafi kynnst handritinu vegna þess að það hafi verið í eigu Þórdísar móður hans, en hún var dóttir hins þýska Henriks Gerkens Hannessonar, bartsкера, sáralæknis og klausturhaldara á Þingeyrum. Hann telur að bókin gæti hafa legið í gleymsku á Þingeyrum í 300 ár, Henrik hafi þar eignast hana en Þórdís síðar erft hana eftir föður sinn eða móður, þá búsett í Reykjavík. Magnús Eiríksson mun þá hafa eignast hana í gegnum konu sína, Guðrúnu Jónsdóttur, dóttur Þórdísar Henriksdóttur.

Alls óvíst er sömuleiðis hvernig handritið myndi þá hafa komist til Brynjólfs biskups frá Magnúsi, en Stefán Karlsson (Stefán Karlsson 1986, 70–73) telur líkur á að séra Hallgrímur Pétursson hafi komið þar að málum. Magnús var úr Djúpadal í Blönduhlíð og telur Stefán víst að þegar Hallgrímur kom til Suðurnesja 1637 hafi hann þekkt þar fyrir sýslunga sinn Magnús, en Hallgrímur ólst upp sem kunnugt er á Hólum í Hjaltadal. Neðst á blað 14r er ritað með fljótaskrift „Fallega fer þier enn Ordsnillinn og Mier skriffittinn“ og telur Stefán líklegast að þessi spássúgrein sé skrifuð áður en Brynjólfi áskotnaðist handritið. Hann ber skriftareinkenni greinarinnar saman við eiginhandrit Hallgríms á *Passíusálmum* og skýringar við vísur *Ólafs sögu Tryggvasonar*, og ályktar: „Að öllu saman lögðu tel ég lítinn vafa leika á að Hallgrímur Pétursson hafi skrifað spássúgreinina í Konungsbók.“ (Stefán Karlsson 1986, 71). Til stuðnings rekur Stefán hvernig Brynjólfur biskup snerist skyndilega í viðhorfi sínu til Hallgríms, veitti honum brauðið í Hvalsnesi ásamt því að gefa honum hempu, klæði og tygjaðan hest, en hafði áður tekið honum fálega. Hann telur líklegt að Magnús hafi látið Hallgrími *Konungsbók* í té til þess að færa biskupi að gjöf og að biskup launi hér Hallgrími bókargjöfina.

Ef rétt er til getið að Hallgrímur hafi kynnst *Konungsbók* á Suðurnesjum, áður en Brynjólfur fékk hana í hendur, má jafnvel hugsa sér að hann hafi skrifað eitthvað upp eftir henni, og þá ef til vill *Sigurdrífumál* áður en kverið glataðist (Vésteinn Ólason 2001, xviii). Erfitt er að segja nákvæmlega hvenær kverið var tekið úr bókinni en líklegt þykir að það hafi verið stuttu áður en Brynjólfur eignaðist hana (sjá t.d. Einar G. Pétursson 1984, 283–284 og Jón Helgason 1959, 89).

3. *Sigurdrífumál*

Hefð er fyrir því að greina efni *Konungsbókar* í tvennt, goðakvæði og hetjukvæði. Goðakvæðin eru í senn heimssöguleg sýn og hversdagslegar frásagnir af goðunum. Hetjukvæðin greinast einkum frá goðakvæðunum að því leyti að frásagnir þeirra snúast um líf mikilla kappa sem þó eru dauðlegir. Konur og ást hetjanna eru jafnan í forgrunni, með harmrænu yfirbragði. Umhverfi þeirra kallast hins vegar á við hina heiðnu heimsmynd sem birtist í goðakvæðunum, þótt víða megi finna ósamræmi og áherslumun.³

Sigurdrífumál tilheyrir ótvírætt seinni hluta *Konungsbókar*, standa næst á eftir *Fáfnismálum*, meðal efnis um Sigurð Fáfnisbana. Efni kvæðisins kallast þó að mörgu leyti fremur á við *Hávamál* en eitthvert hinna hetjukvæðanna vegna rúnafróðleiks og heilræða þess.

Hefðbundið upphaf kvæðisins er laust mál þar sem reið Sigurðar upp á Hindarfjall er lýst og hvernig hann kemur auga á ljós mikið og skjaldborg þar sem valkyrjan Sigurdrífa liggur í álagasvefni. Sigurði lánast að vekja Sigurdrífu og hún mælir þá fyrstu vísu kvæðisins. Þau skiptast á upplýsingum, bæði í bundnu máli og lausu, en frá og með fimmtu vísu sleppir lausu máli kvæðisins, þótt ekki sé útilokað að laust mál hafi fylgt að kvæðinu loknu eins og vikið er að aftar.⁴ Upp frá fimmtu vísu hefur Sigurdrífa að mestu orðið og fer með rúnaspeki og ræður Sigurði heilt. Kvæðið hverfist því í raun um visku og töfra en ekki ástarsögu Sigurðar og valkyrjunnar.

Völsunga saga ber því hins vegar vitni að *Sigurdrífumál* séu órjúfanlegur hluti sögunnar af Sigurði Fáfnisbana, enda fyrri hluti kvæðisins varðveittur í 21. kafla sögunnar (en ekki fullkomlega samhljóða *Konungsbók*). Fyrsta vísa kvæðisins í *Völsunga sögu* samsvarar fimmtu vísu kvæðisins í *Konungsbók* og lokavísan þeirri 21. Að orðalagi eru vísurnar sem samsvara 13.–19. vísu *Konungsbókar* talsvert frábrugðnar. Í yngri uppskriftum *Sigurdrífumála* sést

3 Sjá ýtarlega umfjöllun um efni kvæðanna hjá Vésteini Ólasyni 1992, 80–179 og enn rækilegri hjá Einari Ól. Sveinssyni 1962, 175–528. Sem dæmi um ólíka áherslu milli goðakvæða og hetjukvæða má nefna birtingarmynd valkyrja í hetjukvæðum og goðakvæðum; sjá nánar Kroesen 1997.

4 Allar tilvísanir í kvæðið sjálft og númer vísna eru í útgáfu Jóns Helgasonar, *Eddadigte* 3 frá 1959, en til hliðsjónar er væntanleg útgáfa á texta *Konungsbókar eddukvæða* á vegum Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

að algengt var að fylla í eyðuna með prósanum sem fylgir í kjölfar kvæðisins í *Völsunga sögu* (sjá *töflu 1*).

Eins og vel er þekkt finnst samhljómur við söguna af Sigurði í *Völsunga sögu* víðar í *Konungsbók* en í *Sigurdrífumálum*. Þó hefur ómetanlegur kveðskapur farið forgörðum þegar kverið var skilið frá handritinu og rataði ekki heim aftur. Töluvert hefur verið rætt og ritað um efni kversins og ber að nefna þar sérstaklega grein Andreas Heuslers, „Die Lieder der Lücke im Codex Regius der Edda,“ frá 1902.⁵ Hann telur að í eyðunni hafi verið, auk loka *Sigurdrífumála* og upphafs *Sigurðarkviðu*, þrjú heil kvæði og hugsanlega eitthvert laust mál. Kvæðin nefnir hann *Fálkakviðu, *Draumakviðu og **Sigurðarkviðu ina meiri* (Vésteinn Ólason 2001, xxv; Finnur Jónsson 1921, 52–58). Þau fyrri tvö skyldu samsvara 23.–25. kafla *Völsunga sögu* en hið þriðja vera samsteypukvæði um Sigurð sem drægi efni úr ýmsum áttum.

Theodore M. Andersson (1981, 1–26) andmælti kenningu Heuslers, sem hann taldi þá hafa ríkt nánast athugasemdalaust í 75 ár. Hann telur líklegra að í eyðunni hafi að mestu leyti verið eitt langt Sigurðarkvæði. Hann bendir á að tilgátukvæði Heuslers séu efnislega nátengd og gætu því vel hafa myndað lengra kvæði, líkt og *Atlamál*. Ennfremur benti hann á að líklegra sé að kverið hafi verið tekið úr handritinu til uppskriftar ef innihald þess var að mestu eitt, þýðingarmikið kvæði.

Tilgáta Anderssons styrkist enn þegar lítið er til þess að í *Konungsbók* segir í lok *Guðrúnarkviðu*: „Þá lagði hon sik sverði til bana svá sem segir í Sigurðar *kviðu inni skömmu“, og við tekur kvæði sem hefur í handriti titillinn „Kviða Sigurðar“. Það er þó býsna langt kvæði (71 vísa), en vegna þess að í *Guðrúnarkviðu* er vísað til þess sem „ins skamma“ getur verið að annað og enn lengra kvæði um Sigurð hafi þekkst (Vésteinn Ólason 2001, xxv–xxvi).

Þar sem vísur úr bæði *Sigurdrífumálum* og brotinu af *Sigurðarkviðu* er að finna í *Völsunga sögu* bendir aftur á móti flest til þess að Heusler geti rétt um að efni eyðunnar samsvari *Völsunga sögu* að miklu leyti. Samanburður hennar og *Konungsbókar* hefur eigi að síður leitt menn til að trúá að líklega sé hún samín með hliðsjón af óþekktu systurhandriti *Konungsbókar* og jafnvel fleiri heimildum (Jón Helgason 1959, viii–ix; Gísli Sigurðsson 1998, 255).

5 Sjá einnig Bugge 1867, xxxix.

Í sumum handritum gætir greinilegrar tilhneigingar til að líta á *Sigurdrífumál* sem tvö aðskilin kvæði, hvort sem er fyrir áhrif *Völsunga sögu* eða ekki. Sjálfstæð þróun er þó allt eins líkleg enda má skipta kvæðinu efnislega í tvennt upp frá fimmtu vísu: rúnafræði í vísu 6–19 og heilræði frá 22. vísu til loka, og varðar hvor hluti hinn lítið efnislega. Vísur 5, 20 og 21 má líta á sem rammafrásögn um eða inngang að hvorum hluta fyrir sig. Í þeim er sjónum beint að Sigurði og Sigurdrífu, líkt og í upphafi, en að öðru leyti hefur Sigurdrífa alfarið orðið. Kvæðið er að stærstum hluta ort undir ljóðahætti en nokkrar vísur og vísuhelmingar eru undir fornyrðislagi.

Fjölbreytni í bragarháttum og efnisleg tvískipting hafa í áranna rás vakið ýmsar vangaveltur um uppruna kvæðisins, t.d. hjá Finni Jónssyni og Einari Ól. Sveinssyni (Finnur Jónsson 1920, 278–285; Einar Ól. Sveinsson 1962, 459–464). Finnur telur ólíklegt að fyrsta og fimmta vísa hafi tilheyrt kvæðinu upphaflega þar sem þær eru undir fornyrðislagi en að hugsanlega hafi verið til glatað kvæði sem geymði fornyrðislagsvísur úr *Fáfnismálum*, *Reginismálum* og *Sigurdrífumálum*. Einar Ólafur fjallar beinlínis um kvæðið í tvennu lagi og segir: „Ekki er fyrirfram víst, að rúnaspekin og heilræðin séu ort af sama manni og á sama tíma, og verður fjallað um hvort í sínu lagi“ (Einar Ól. Sveinsson 1962, 464). Hann deilir því skoðun Finns um að ósamræmi í bragarháttum tengi *Sigurdrífumál* *Fáfnismálum* og *Reginismálum*. Framsetning kvæðanna í *Konungsbók* styður þessar tilgátur Einars Ólafs og Finns að því leyti að skil eru þar ekki gerð á milli *Fáfnismála* og *Sigurdrífumála*: *Fáfnismálum* fylgir titillinn „Frá dauða Fáfnis“ en enginn titill stendur þar sem *Sigurdrífumál* eru venjulega látin hefjast í útgáfum.

Aðrar hugmyndir gera ráð fyrir glataðri *Sigurðar sögu sem falið hafi í sér lausavísur undir fornyrðislagi, eða glötuðu kvæði í líkingu við *Helreið Brynhildar* sem geymt hafi þessar fyrstu vísur auk lausamálstextans (von See et al. 2006, 501; Ussing 1910, 92–97). Þá hefur og einnig verið bent á að meint ósamræmi í bragarháttum kunni einfaldlega að vera upprunalegt einkenni kvæðisins, enda eigi það einnig við um *Reginismál* og *Fáfnismál* og saman myndi kvæðin heildstæðan flokk um æsku Sigurðar (Mogk 1904, 628–632; von See et al. 2006, 502). Slíkar upprunakenningar bera því vitni að seint verður úr því skorið hvernig *Sigurdrífumál* voru hugsanlega úr garði gerð áður en þau voru rituð, hafi þau yfir höfuð verið mjög frábrugðin hinni varðveittu gerð. Það sem hins vegar hlýtur að vekja athygli er að nær

engar þeirra taka mið af varðveisluhefð kvæðisins í síðari handritum og þá hvaða vísbendingar hún kunni að veita um viðhorf skrifaranna til þessa álitaefnis. Af henni má þó leiða ýmislegt.

Ýmist er litið á kvæðið sjálfstætt eða sem hluta *Konungsbókar* (sjá *töflu 1* og *töflu 2*). Hið fyrra hefur líkast til bjargað síðustu vísu kvæðisins frá glötun því að ef litið er til varðveislu einstakra kvæða *Konungsbókar*, þeirra sem varðveitt eru stök eða ásamt fáum eddukvæðum innan um annað efni, sést að *Sigurdrífumál* skera sig frá þeim. Sem vænta mátti eru *Hávamál* og *Völuspá* varðveitt sérstök oftast eddukvæða, en úr hetjukvæðahluta *Konungsbókar* virðast *Sigurdrífumál* ein skrifuð upp án annarra eddukvæða.⁶ Einnig sést að án samhengis *Konungsbókar* hefst það yfirleitt á 5. vísu *Konungsbókargerðar* („Bjór færir ég þér“), og virðist því hafa verið litið á hana sem upphafserindi kvæðisins. Það gæti verið fyrir áhrif *Völsunga sögu*, þar sem vísan er upphafserindi kvæðisins, en þó ber að hafa í huga sem fyrir er nefnt að í *Konungsbók* er kvæðisupphaf óljóst.

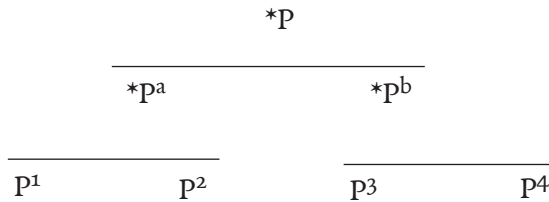
Í mörgum þeirra handrita sem varðveita *Sigurdrífumál* einstök fylgir ritgerð séra Björns Jónssonar á Skarðsá um rúnir, sem vísar til útskýringa á rúnaþætti kvæðisins miðað við gerð *Völsunga sögu*. Einnig vekur athygli að flest handritanna varðveita kveðskap eftir Egil Skallagrímsson, rúnfróðan mann eftir sögu hans að dæma. Þannig hníga öll rök til þess að þar sem *Sigurdrífumál* voru tekin upp einstök hafi sagan af Sigurði og Sigurdrífu verið álitin aukaatriði á meðan fræði, einkum rúnafróðleikur, hafi verið álitin aðalatriði. Það skýrir hvers vegna kvæðið er tekið úr samhengi *Konungsbókar* og sett í samhengi fræðanna og til þjónustu við þau (Jón Helgason 1959, 89). Áherslan á fræðin helst líklega í hendur við fræðastarfsemi 17. aldar almennt, líkt og ritgerð Björns ber vitni um, og má einnig minna sérstaklega á fyrsta rúnarit Ole Worm í þessu samhengi, *Runir seu Danica literatura antiqvissima*, sem út kom 1636 (Einar G. Pétursson 1984, 267–277).

6 Þessi niðurstaða er fengin með því að taka saman upplýsingar úr handritaskrá og verður að taka henni með fyrirvara um að handritaskrár geti verið brögðular.

3. Fyrri rannsóknir

Í eddukvæðaútgáfu sinni 1867 rekur Sophus Bugge hvaða handrit hann hafði undir höndum við rannsókn sína á síðustu vísu *Sigurdrífumála* og hvernig hann valdi nokkur þeirra til grundvallar útgáfunni (Bugge 1867, l–li). Jón Helgason rannsakaði varðveislu *Sigurdrífumála* á ný fyrir eddukvæðaútgáfu sína 1952 en gerði grein fyrir niðurstöðum sínum á annan og ýtarlegri hátt en Bugge. Hann lagði fjögur 17. aldar handrit til grundvallar síðustu vísu kvæðisins en studdist jafnframt við fimm pappírshandrit frá 18. öld. Aðalhandritin fjögur voru AM 738 4to (P¹), Holm papp. 64 fol. (P²), AM 149 8vo (P³) og AM 161 8vo (P⁴).⁷ Yngri handritin fimm (NKS 1109 fol., NKS 1866 4to, Thott 773a fol. Thott 1491 4to og Thott 1492 4to) taldi hann hins vegar náskyld og felldi saman í hóp, P⁵. Ekki var tekið tillit til annarra og yngri handrita *Sigurdrífumála*, enda taldi Jón þau ekki sjálfstæð.

Jón setur upp stemma handritanna P^{1–4} á eftirfarandi hátt:

Mynd 1: Stemma 17. aldar handrita Sigurdrífumála í rannsókn Jóns Helgasonar.

Af samkennum aðalhandritanna ber tvennt að nefna öðru fremur. Í fyrsta lagi að ekkert þeirra er skrifað beint eftir *Konungsbók*. Í öðru lagi að kvæðið er í öllum tilfellum skrifað upp án annarra hetjukvæða *Konungsbókar* og hefst á fimmtu vísu *Konungsbókartextans* án lausamálsins. Öll víkja einnig frá *Konungsbók* eftir rúnatalið. Frá og með 13/3 til og með 17/8 er texti þeirra ættaður úr *Völsunga sögu* og vísur 18–21/3 vantar. Auk þess skortir hvort tveggja handritin og *Völsunga sögu* vísur 13/7–14. Annað gildir um handrit P⁵ þar sem texta *Konungsbókar* er fylgt svo langt sem hann nær. Jón telur einkennilegt að texti *Völsunga sögu* sé hér tekinn fram yfir nákvæmari

⁷ Verður hér eftir vísað til handritanna með safnmarki, nema í þeim tilvikum þar sem vitnað er beint til rannsóknar Jóns Helgasonar.

texta *Konungsbókar*; ekkert handritanna telur hann eftirrit annars því að öll geymi „villu“ sem ekki finnist í neinu hinna.

Mikilvægast telur Jón því að grafast fyrir um heimildir að baki *P, og reifar tvo möguleika. Annars vegar gæti *P átt sér fyrirmynd í töpuðu miðaldahandriti en hins vegar gæti *P verið uppskrift á texta *Konungsbókar* þar sem hluti kvæðisins hefur verið felldur brott; síðar hafi hann verið færður inn í yngri handrit úr *Völsunga sögu*. AM 161 8vo (P⁴) bendir sérstaklega til hins síðara þar sem miðkafla kvæðisins er skrifaður upp að því loknu en ekki inn í það. Fyrri kostinn telur Jón enda útilokaðan þar sem ekki megi finna sameiginlega leshætti til stuðnings. Niðurstöðu Jóns má því taka saman: *P er skrifað eftir *Konungsbók* áður en kverið týndist en með stuðningi af *Völsunga sögu* (Jón Helgason 1959:87–91).

4. Varðveisla *Sigurdrífumála* á 17. öld

Sem fyrr segir nýttu hvorki Bugge né Jón kost Landsbókasafns við rannsóknir sínar á *Sigurdrífumálum*.⁸ Hér er aftur á móti tekið tillit til allra varðveittra handrita kvæðisins, í Landsbókasafni og annars staðar, í því augnamiði að komast næst þeim texta síðustu vísanna sem líklegast er að staðið hafi í hinu týnda kveri *Konungsbókar*. Til hægðarauka fylgja tvær töflur yfir handrit *Sigurdrífumála*. Sú fyrri veitir yfirlit yfir handrit sem teljast uppskriftir á *Konungsbók* í heild, og er tilgreint hvort síðustu vísurnar fylgja, þær vanti, eða hvort prósi úr *Völsunga sögu* sé tekinn upp í staðinn. Sú síðari veitir yfirlit yfir handrit sem kippa *Sigurdrífumálum* úr samhengi *Konungsbókar*. Nánara yfirlit um efni fimm helstu handrita rannsóknarinnar stendur í *töflu 3*.

8 Um mögulegar ástæður þess að Jón Helgason nýtti ekki kost Landsbókasafns við rannsóknina kemur ýmislegt til greina, t.d. búseta hans í öðru landi. Hafa ber í huga að rannsóknin er mjög ýtarleg miðað við hve lítið rými hún fær í útgáfu hans og ekki er hægt að útiloka að hann hafi viljað gera henni betur skil en ekki haft grundvöll til þess í þessu tilviki. Í formála *Eddadigte 3* (xii) kemur enn fremur fram að Jón hafi ætlað að víkja frekar að sambandi *Völsunga sögu* og eyðunnar í *Eddadigte 4* sem aldrei kom út. Hins vegar, ef taka á orð Jóns um Landsbókasafn úr *Handritasjalli* alvarlega, hefur hann ekki talið að þar gætu leynst handrit sem hefðu mikið vægi: „þær uppskriftir sem þar eru af fornþókmenntum, svo að hundruðum skiptir og gott ef ekki tugum hundraða, eru nálega allar lítilsverðar.“ (Jón Helgason 1958, 103).

Safnmark	Aldur handrits	Síðustu vísurnar
Lbs 289 4to	1775–1825	Með
Lbs 214 4to (Lbs 215 4to eftirrit þess)	1723–1776	Vantar
Lbs 1441 4to	1760	Bætt við síðar á stöku blaði
Lbs 1609 8vo	1810	Með
Lbs 1562 4to	1650–1800	Prósi úr V
Lbs 1689 4to	1770–1820	Með
JS 223 4to	1809–1810	Vantar
Holm papp. 34 fol.	1684	Prósi úr V
Holm papp. 11 4to	1690	Prósi úr V
Holm papp. 46 4to	S. hl. 17. aldar	Prósi úr V
Holm papp. 64 4to	Byrjun 19. aldar	Með
Holm papp. 15 8vo	1670	Prósi úr V
NKS 1108 fol.	18. öld	Prósi úr V
NKS 1109 fol. (P ⁵)	18. öld	Með
NKS 1110 fol.	18. öld	Prósi úr V
NKS 1111 fol.	18. öld	Prósi úr V
NKS 1866 4to (P ⁵)	1750	Með
NKS 1867 4to	1760	Prósi úr V
NKS 1868 4to	18. öld	Prósi úr V
NKS 1869 4to	18. öld	Prósi úr V
NKS 1870 4to	S. hl. 17. aldar.	Prósi úr V
NKS 1872 4to	S. hl. 18. aldar	Með
Thott 773a fol. (P ⁵)	18. öld	Með
Thott 1491 4to (P ⁵)	18. öld	Með
Thott 1492 4to (P ⁵)	18. öld	Með
ÍBR 36 4to	1829	Með

Tafla 1: Sigurdrifumál í uppskriftum Konungsbókar.

Safnmark	Aldur handrits	Varðveisla kvæðisins
AM 738 4to (P ¹)	1680	5–37, vantar 13/7–14 og 18–21/3
Holm papp. 64 fol. (P ²)	S. hl. 17. aldar	5–37, vantar 13/7–14 og 18–21/3
AM 149 8vo (P ³)	17. öld	5–37, vantar 13/7–14 og 18–21/3
AM 161 8vo (P ⁴)	Um 1700	5–37, vantar 13/4–21/3 en 13–18 bætt við fyrir aftan
Lbs 1199 4to	S. hl. 17. aldar	5–37, vantar 13/4–21/3
Lbs 631 4to	1750–1849	Tvö kvæði (5–18 og 22–37)
JS 377 8vo	1813	Tvö kvæði (5–20 eftir V og 22–37)
ÍBR 24 8vo	1835–1842	Tvö kvæði (22–37 og 5–20)
Lbs 1341 8vo	18. öld	Vísur 22–37
Lbs 1246 4to	1816	Vísur 22–37
Lbs 1249 8vo	1791–1805	Vísur 5–37
Lbs 636 4to	1750–1760	Vísur 5–37
Lbs 1588 4to	1750–1800	Allt kvæðið
Lbs 3633 8vo	F. hl. 18. aldar	Vísur 1–22
ÍB 299 4to	F. hl. 18. aldar	Kvæðið eftir V
AM 148 4to	S. hl. 17. aldar	Kvæðið eftir V
ÍB 68 4to	18. öld	Vísur 1–28
Holm papp. 122 fol.	1804	Útdráttur kvæðis

Tafla 2: Önnur handrit Sigurdrífumála

Nákvæmur samanburður staðfestir að síðustu vísurnar finnast ekki í ólíkum gerðum heldur eru þær svipaðar í öllum meginráttum. Í AM 738 4to, sem Jón Helgason lagði m.a. til grundvallar útgáfu sinni, eru athugasemdir og leiðréttingar með hendi Árna Magnússonar. Ekki er ólíklegt að hann hafi gert miðlæga uppskrift af *Konungsbók* og tekið síðustu vísurnar úr AM 738 4to, en þá með stuðningi annars eða annarra handrita og því fylgi þeim leiðréttingar (Jón Helgason 1959, 91).

Sigurdrífumál eru ekki einungis tekin úr samhengi *Konungsbókar* í P^{1–4} heldur bregður efnislega frá í texta. Sýnt er að talsvert fleiri handrit

í Landsbókasafni varðveita kvæðið utan *Konungsbókar* (sbr. *töflu 2*), og hlýtur augljós náskyldleiki Lbs 1199 4to við P¹⁻⁴ að vekja sérstaka athygli. Það er í heild 220 blöð og samsett úr fjórum misgömlum handritum eða handritabrotum. Í því kemur fram að þau voru færð saman í eitt árið 1830 í Flatey á Breiðafirði.

Sigurdrifumál standa í fremsta og elsta hluta handritsins, sem jafnframt er meirihluti þess (132 blöð). Hann er skrifaður af tveimur óþekktum skrifurum, en séra Ólafur Sívertsen í Flatey ritar einnig á talsvert yngri innskotsblöð og fremst í handritið. Stærstur hluti, þar með talin *Sigurdrifumál*, er með sömu hendi, sem Páll Eggert Ólason taldi í handritaskrá sinni að líktist hönd Hákonar Ormssonar (Páll Eggert Ólason 1918, 468–469). Hann var meðal annars alþingisskrifari 1641–1645 og tók við starfi ráðsmanns Skálholtsskóla að því loknu til átta ára. Páll Eggert giskaði enn fremur á að Hákon hafi skrifað handritið skömmu eftir komu sína í Skálholt 1646, enda hafi það að líkindum veitt honum beinan aðgang að fræðastarfsemi Brynjólfs biskups. Ef rétt reyndist væri Lbs 1199 4to sannarlega elsta varðveitta handrit síðustu vísna *Sigurdrifumála* og Skálholt staðfestur ritunarstaður þess. Því ber að hafna og byggir ályktun Páls Eggerts á veikum grunni. Sé rithönd *Sigurdrifumála* í Lbs 1199 4to borin saman við handrit sem með vissu geyma rithönd Hákonar sést að líkindin eru lítil.⁹ Samkennin virðast almenn í skriftarmenningu tímans og því léttvæg í þessu samhengi. Á heildina litið er skrift allra handritanna fljótaskrift þótt í Lbs 1199 4to bregði víða fyrir fornari léttiskriftareinkennum. Þannig er t.d. hið svokallaða „hrútshaus-s“ algengasta s-táknun Hákonar á meðan „f“ og „s“ eru mun algengari hjá skrifara Lbs 1199 4to, þótt hrútshausnum bregði vissulega fyrir. Einnig má nefna r-táknun sem jafnan líkist „w“ hjá Hákonni á meðan „r“ er skrifara Lbs 1199 4to tamast. Ekki er því hægt að tengja Hákon Ormsson, né annan skrifara í bili, við Lbs 1199 4to með vissu.

Þótt ekki verði aldur þessa elsta hluta handritsins reiknaður út frá Hákonni mun hann þó yngri en frá 1649, enda geymir hann ritgerð um byltingu Cromwells sem lýkur með frásögn af aftökum í maímánuði það ár. Talsverð léttiskriftareinkenni (beinir stafir, lítið tengt á milli stafa,

9 Til samanburðar var stuðst við AM 258 4to, AM 280 4to, AM 339 fol., brot úr JS 222 4to og brot úr JS 143 4to. Um nánari samanburð skriftar, sjá Þórdísi Eddu Jóhannesdóttur 2011, 93–94.

„bagga-f“, „e“ skýrt dregið) eru á Lbs 1199 4to, sem fyrr segir, og virðist sem flestir lærðir menn skrifu fljótaskrift eftir miðja 17. öld og að um 1700 hafi hún verið orðin ráðandi (sbr. Björn K. Þórólfsson 1950, 30–33). Flest bendir til að AM 161 8vo sé yngra en Lbs 1199 4to og er talið ritað um 1700 (Kålund 1889–1894, 2, 423). Má því af nokkru öryggi gera því skóna að elsti hluti Lbs 1199 4to sé ekki mikið yngri en frá síðustu áratugum 17. aldar, en ekkert útilokar að hann sé skrifaður stuttu eftir 1649.

Efni þessa fyrsta og elsta hluta handritsins er aðallega eddukvæði (*Hávamál*, *Völuspá*, *Vafprúðnismál*, *Sólarljóð*) og efni úr *Snorra-Eddu*. Inn á milli stendur annað efni, til að mynda gátur og fróðleikur um bragarhætti. *Sigurdrífumál* eru á blöðum 8or–8ov, og framan við þau *Hugsvinnsmál* og kafli undir titlinum „Nokkrar skynsamlegar spurningar og andsvör“. Aftan kvæðisins fylgir ritgerð Björns á Skarðsá í heild á sjö blöðum, en þar á eftir *Völuspá*, *Vafprúðnismál* og *Sólarljóð* (Páll Eggert Ólason 1918, 468–469).

Ástæða þess að *Sigurdrífumál* í Lbs 1199 4to eiga skylt við P^{1–4} í rannsókn Jóns verður ljós þegar nánari grein er gerð fyrir ólíkri efnislegri varðveislu kvæðisins, eins og nú skal gert og yfirlit sýnir í *töflu 3*.

Varðveisla Lbs 1199 4to og AM 161 8vo sýnir að *Sigurdrífumál* voru skrifuð upp án drjúgs hluta kvæðisins, þótt að í AM 161 8vo sé honum vissulega bætt aftan við það. Hlýtur þetta að skýrast af sameiginlegu forriti. Úrfellingin hefur ekki efnislega áhrif á skilning og samhengi kvæðisins þar sem hún nær til millitexta um uppruna rúna á milli rúnatala og heilræða. Elizabeth Jackson (Jackson 1994, 43) bendir á að *Sigurdrífumál* séu samsett úr þrenns konar „upptalningu“ (*list*) þegar fjórum fyrstu erindum þess og lausamáli sleppir. Þær séu skýrt aðgreindar, bæði efnislega og að byggingu. Fyrsta sé rúnatal með reglulegum endurtekningum, önnur fjalli um uppruna þeirra með stuttum atriðum í málfræðilegum hliðstæðum (*grammatically parallel series*),¹⁰ en sú þriðja séu vandlega niðurnjörvuð heilræði með tölusetningum. Textinn sem vantar í Lbs 1199 4to og AM 161 8vo samsvarar miðhliðstæðunni.

Sem fyrr segir er saga Sigurðar og Sigurdrífu aukaatriði í *Sigurdrífumálum* stökum, og úrfellingin rennir frekari stöðum undir fræðilegt samhengi þeirra á 17. öld. Forrit beggja handrita virðist því hafa haft skýran

10 Í þessum hluta kvæðisins má t.d. glögg sjá á uppsetningu í útgáfum hvernig það breytist í útliti og þar með hrynjandi í upplestri.

<i>Konungsbók</i>	Lbs 1199 4to	AM 738 4to, Holm papp. 64 fol., AM 149 8vo	AM 161 8vo
Laust mál og vísur 1–4: Inngangur að kvæðinu.	Vantar	Vantar	Vantar
Vísa 5: Rammafrásögn fyrir rúnakafla.	Upphaf kvæðis.	Upphaf kvæðis.	Upphaf kvæðis.
Vísur 6–13/2: Rúnatal	Sambærilegt Konungs- bókartexta.	Sambærilegt Konungs- bókartexta.	Sambærilegt Konungs- bókartexta.
Vísur 13/3–17/8: Millikafli um sögu rúnanna.	13/3 eins og <i>Konungsbók</i> en annað vantar alveg.	Texti ættaður úr <i>Völsunga sögu</i> (vantar 13/7–14).	Vantar inn í kvæðið.
Vísur 18–21: Niðurlag rúnakafla og rammafrásögn fyrir heilræði.	Vantar alveg.	Vantar 21/3	Vantar til 21/3.
Vísur 22–29/2: Heilræði.	Sambærilegt <i>Konungsbók</i> .	Sambærilegt <i>Konungsbók</i> .	Sambærilegt <i>Konungsbók</i> .
Vísur 29/3–loka: Eyða.	Vísur 29–37: Heilræði. Við taka nokkrar vísur úr <i>Guðrúnarkviðu I</i> .	Vísur 29–37: Heilræði. Við taka nokkrar vísur úr <i>Guðrúnarkviðu I</i> að 149 undanskildu.	Vísur 29–37: Heilræði. Við taka nokkrar vísur úr <i>Guðrúnarkviðu I</i> .
			Frá 13. vísu til þeirrar 18. bætt við fyrir aftan kvæði. Texti ættaður úr <i>Völsunga sögu</i> .

Tafla 3: Efnisleg varðveisla kvæðisins í fimm 17. aldar handritum.

fræðilegan tilgang í uppskrift sinni. Þótt brottfallni textinn fjalli vissulega um rúnir hvílir áhersla hans engu að síður á goðsögulegum uppruna þeirra, og það hefur skrifaranum sýnilega þótt aukaatriði.

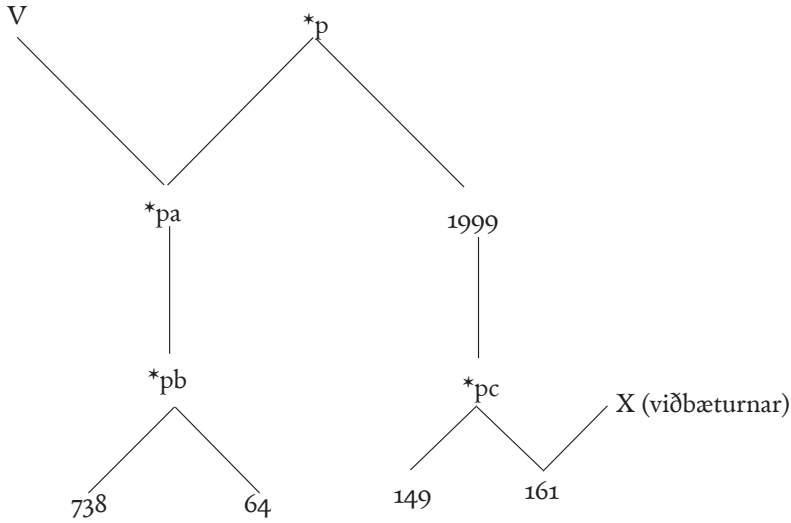
Örðugra er að útskýra þá ákvörðun að bæta hluta *Guðrúnarkviðu I* aftan við kvæðið í fjórum þessara fimm handrita, sem birtist samhljóma. Hann hefst með stytta lausamáli þess sem nefnt er „Frá dauða Sigurðar“ í *Konungsbók* og stendur framan við *Guðrúnarkviðu I*. Því fylgja vísur sem samsvara *Guðrúnarkviðu I* 13/5–15, 18–20/4 og að lokum 17/3–17/8.¹¹ Í öllum handritanna hefjast *Sigurdrífumál* á fimmtu vísu þannig að fyrstu kynni Sigurðar og Sigurdrifu fylgja ekki með, og er ekki auðskýrt hvers vegna saga Sigurðar og Guðrúnar er þrjónuð við með þessum hætti.

Þessi þróun gefur til kynna að hugsanlega hafi kvæðið ekki endað á 11. heilræðinu. Það væri í samræmi við önnur hetjukvæði (ekki síst um Sigurð) sem lýkur með stuttum lausamálstexta, s.s. *Reginismál*, *Fáfnismál*, *Brot af Sigurðarkviðu* og *Guðrúnarkviða I*.¹² Lausamálslok *Sigurdrífumála* eru hins vegar jafntýnd og annar texti kversins. Telja verður handrit 17. aldar lélega heimild um kvæðislokin enda hvílir áhersla þeirra í heild á fróðleiksgildi kvæðisins en ekki epískum þáttum þess.

5. Skyldleiki 17. aldar handrita

Handritið Lbs 1199 4to hefur ekki einungis gildi vegna efnislegrar varðveislu *Sigurdrífumála* heldur einnig fornra einkenna í stafsetningu sem fara nær *Konungsbók* en önnur 17. aldar handrit. Nákvæmur samanburður þessara fimm 17. aldar handrita við texta *Konungsbókar*, eins langt og hann nær, leiðir að nýju stemma og ólíku því sem Jón Helgason setti fram, enda er því kollvarpað með tilkomu Lbs 1199 4to:

- 11 Hér eru númer vísna og vísuorða samkvæmt útgáfu Gísla Sigurðssonar frá 1998 en í rannsókn Jóns Helgasonar 1959 (88) er útgáfu Bugges fylgt og samsvara vísurnar þá *Guðrúnarkviðu I* 13/5–13/8, 14, 15, 18/3–20/4 og 17/3–17/8.
- 12 Skal þó enn ítrekað að engin skil eru á milli *Fáfnismála* og *Sigurdrífumála* í *Konungsbókar*-handritinu.

Mynd 2: Stemma 17. aldar handrita Sigurdrifumála í þessari rannsókn.

Skal nú gerð nánari grein fyrir niðurstöðum um skyldleika, en vegna umfangs takmarkast hún við veigamestu atriði (sjá mun nánar Þórdís Edda Jóhannesdóttir 2011, 49–77).

Fyrst ber að líta á hinn svonefnda miðkafla kvæðisins, frá rúnatali til heilræða (13/4–21). Líkt og lýst er í *töflu* 3 víkja síðari handrit frá *Konungsbók* hvað þennan kafla varðar, en þeim má ennfremur skipta í tvennt miðað við varðveislu hans. Annars vegar eru AM 738 4to, Holm papp. 64 fol. og AM 149 8vo, sem hafa frá 13/3 til 17. vísu texta ættaðan úr *Völsunga sögu*, og hins vegar Lbs 1199 4to og AM 161 8vo sem ekki geyma neitt úr textanum á þessum stað (AM 161 8vo skeytir honum aftan við kvæðið, ættuðum úr *Völsunga sögu*). Þá ber að gæta að nákvæmum sam-
anburði textans til frekari flokkunar handritanna. Ímynda mætti sér að ritþróun textans hafi verið á þessa lund:

i. *P: Kvæðið hefur lærdómstilgang. Í því skyni eru einungis skrifuð upp rúnatal og heilræðavísur, en öðru sem tengist Sigurði, Sigurdrifu og vísunum í goðsögulegan uppruna rúnanna sleppt.

ii. *P^a: Skrifari þekkir til *Völsunga sögu* og áttar sig á því að kvæðið er óheilt. Hann bætir texta *Völsunga sögu* inn á viðeigandi stað, en sleppir

vísu 18, 19, 20 og 21/1–3; greina má efnisleg skil á þeim stað sem skýrt gætu ákvörðun skrifarans, e.k. niðurlag um uppruna rúnanna og rammafrásögn um heilræðin (sjá *töflu 3*).

iii. *P^b: Skrifað eftir *P^a. Gera verður ráð fyrir aukamillilið frá *P til AM 738 4to og Holm papp. 64 fol. miðað við stemma Jóns þar sem lesbrigði miðað við *Konungsbók* og hin handritin eru veruleg og reiknast á lengri leið. Vegur þar þyngst leshátturinn:

K, AM 149 4to, AM 161 8vo, Lbs 1199 4to] AM 738 4to, Holm papp. 64 fol.

24/3 deilit *vif heimfca hali*] deyley vid þier mätkara mann edur vid heimfka hale.

iv. Lbs 1199 4to: Skrifari fylgir þeirri mynd kvæðisins sem birtist í *P.

v. AM 149 8vo: Varðveisla handritsins veldur líklega mestum vandræðum í stemmanu. Það varðveitir miðkafla kvæðisins á sama hátt og AM 738 4to og Holm papp. 64 fol., en nokkur veigamikil lesbrigði eru jafnframt sameiginleg með AM 161 8vo. Er því gert ráð fyrir tveimur forritum.

vi. AM 161 8vo: Handritið varðveitir sömu mynd kvæðisins og birtist í Lbs 1199 4to þótt ólíklegt sé að það sé skrifað beint eftir því. Byggist sú niðurstaða að stórum hluta á leshætti 5/4, sem í Lbs 1199 4to er réttilega skrifað „líknstafa“ en hefur í AM 161 8vo breyst í „launstafa“. Afar ósennilegt er að skrifari hafi mislesið orðið þannig í Lbs 1199 4to, sem stendur þar mjög skýrt skrifað, og verður að gera ráð fyrir öðru handriti og óskýrara á þessum stað. Rithátturinn sýnir einnig glögg skyldleika AM 161 8vo og AM 149 8vo því að þau ein varðveita hann.

Þótt ekki sé hægt að útiloka fullkomlega að AM 161 8vo sé annað forrita AM 149 8vo verður að teljast harla ólíklegt að svo sé; búast mætti við að smáatriði í stafsetningu þess fyrrnefnda færu þá nær því síðarnefnda en raunin er. Einnig væri þá óútskýrt hvers vegna tvö forrit hefði þurft að AM 149 8vo þar sem miðkaflinn er sannarlega varðveittur aftan við kvæðið í AM 161 8vo. Lesbrigði hans þar skera AM 161 8vo frá hinum handritunum og gera hann að ólíklegri fyrirmynd AM 149 8vo. Má þar nefna:

AM 149 8vo, AM 738 4to, Holm papp. 64 fol.] AM 161 8vo

14/9 hrammi] hami.

14/12 nefi] nefium.

14/19 virtri] vyartri.

Því er gert ráð fyrir forriti úr annarri átt að viðbótunum í AM 161 8vo.

6. Sérstaða Lbs 1199 4to

Lbs 1199 4to er í þessari rannsókn fært efst í stemma varðveittra pappírs-handrita og talið skyldara Konungsbókartexta en texti annarra handrita. Sú skoðun byggir aðallega á stafsetningu handritsins, en áður er þó vert að gaumgæfa tvo veigamikla leshætti sem vert er að geta áður en gerð er grein fyrir stafsetningareinkennum. Fyrst ber að nefna vísuorðin í 23/3:

K, Lbs 1199 4to] AM 738 4to, Holm papp. 64 fol., AM 149 8vo, AM 161 8vo

23/3 *grimm*mar simar] grunar siniar.

Vísuorðin eru því mislesin í öllum 17. aldar handritunum nema Lbs 1199 4to. Í 13. vísu er það einnig sér á báti:

K, Lbs 1199 4to, (AM 161 8vo)] AM 738 4to, Holm papp. 64 fol., AM 149 8vo, (AM 161 8vo)

13/3 geðsvinnari] geðhoskari.

Breytinguna má rekja til *Völsunga sögu*, enda hefst hér sá kafli kvæðisins sem felldur er út í Lbs 1199 4to en skrifaður er eftir *Völsunga sögu* í AM 738 4to, Holm papp. 64 fol. og AM 149 8vo, auk viðbóta AM 161 8vo. Orðið kemur raunar tvisvar fyrir í AM 161 8vo því að fyrri hluta kvæðisins lýkur í miðju orði, „geðsvin“, en viðbætur hafa „geðhoskari“.

Stafsetningareinkenni sem augljóslega eru ættuð úr eldra forriti miðað við málstig 17. aldar eru sjaldséð en finnast þó, sérstaklega í Lbs 1199 4to. Má hér rekja veigamestu tilvikin, og tæpa á aldri og eðli þeirra málbreytinga sem stafsetningin endurspeglar (eða endurspeglar *ekki*), og gefa þannig mynd af málstigi skrifara 17. aldar andspænis málstigi skrifara *Konungsbókar*. Um þau 17. aldar handrit sem hér eru undir má almennt segja að skrifarar þeirra séu trúir eigin málstigi og hirði lítt um stafsetningarfyrningu. Því má draga þá ályktun að forn stafsetningareinkenni vitni um forrit.

(1) Í fimmtu vísu *Sigurdrífumála* í *Konungsbók* stendur orðmyndin „føri“, af sögninni *føra*. Afkringing *ø* og samfall þess við *é* hófst um miðbik 13. aldar og notkun eldri *ø*-tákna fjarar út á 14. öld; um 1400 er *æ* orðið algengasta táknið fyrir samfallshljóðið (Stefán Karlsson 1989, 7, 35; Bandle 1956, 79; Lindblad 1954, 146–148). Á 17. öld er því ljóslega fornlegt að tákna það hljóð sem orðið er að tvíhljóðinu [ai] með tákni fyrir kringt einhljóð, sem er raunin í bæði Lbs 1199 4to („fore“) og AM 161 8vo („føri“).

Afar ósennilegt er að 17. aldar skrifarar hafi gripið til þessarar tákunnar án beinna áhrifa gamalla forrita, og nær óhugsandi að tveir þeirra hafi gert það samtímis og sjálfstætt. Hér bendir því til innbyrðis tengsla Lbs 1199 4to og AM 161 8vo, og tengsla þeirra við *Konungsbók*.

(2) Í *Konungsbók*, eins og víðar í samtímahandritum hennar, er oft ritað *o* í áhersluléttri stöðu. Smám saman vék rithátturinn fyrir „u“, og á 16. öld hvarf hann að heita algjörlega (Haraldur Bernharðsson 1999, 150; Björn K. Þórólfsson 1925, xxii; Bandle 1956, 68–69). Í 17. aldar handritunum er raunin enda sú að í flestum tilvikum hefur gömlu *o* verið skipt út fyrir *u*. Dæmi hins gagnstæða finnast öll í Lbs 1199 4to og eitt til í AM 161 8vo, sem styrkir innbyrðis vensl þessara handrita:

9/3 *konom*] *konom* AM 161 8vo, Lbs 1199 4to.

9/5 of liþo] of lido Lbs 1199 4to.

27/4 *konor*] *konor* Lbs 1199 4to.

27/5 *brauto*] *brauto* Lbs 1199 4to.

28/3 *beckiom*] *beckiom* Lbs 1199 4to.

28/6 *konor*] *conor* Lbs 1199 4to.

Þess ber að geta að í Lbs 1199 4to er *o* ekki ritað í áhersluléttri stöðu í texta *Sigurdrífumála* í öðrum orðum en þessum.

(3) Í *Konungsbók* standa *rúnir* í fyrsta vísuorði hvernar vísu rúnatalsins. Í fyrsta erindi þess er ritað „Sigrúnar“ fullum fetum en annars, alls sex sinnum, er endingin stytt án vísbendinga um sérhljóð. Kvk. *ō*-stofnar höfðu í fornu máli endinguna *-ar* í nf. og þf. ft. en fengu síðar endinguna *-ir*, fyrir áhrif frá *i*-stofnum. Þróunin hófst þegar í forníslensku (Björn K. Þórólfsson 1925, 15), en erfitt er hins vegar að segja til um hvenær *rúnar* vék fyrir *rúnir*. *Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP) telur sautján dæmi orðsins í nf. eða þf. ft., þar af tólf með endingunni *-ar* í handritum frá 1200–1425. Síðari dæmin fimm hafa hins vegar öll *-ir* endingu og standa í handritum frá 1500–1650. Óháð aldri og útbreiðslu þessarar breytingar yrði að telja það einkennilega tilviljun að skrifari Lbs 1199 4to hafi „sigrúnar“ á þeim stað einum sem því bregður svo óbundnu fyrir í *Konungsbók*, en annars „rúnir“ sex sinnum. Skrifara Lbs 1199 4to er því sýnilega tamara að rita *rúnir*, þótt hann geri undantekningu undir áhrifum Konungsbókartexta.

(4) *Konungsbók* hefur „tysvar“ í sjöttu vísu, og mætti heita einkennilegt ef skrifað væri eftir á 17. öld. Lbs 1199 4to tekur einmitt rithátt-

inn upp á þessum stað, eitt 17. aldar handrita og vafalaust að dæmi Konungsbókartexta. Í forníslensku voru *tysvar* og *tvisvar* samhliða myndir uns sú fyrri vék, og telur Hreinn Benediktsson (Hreinn Benediktsson 1977, 218) að breytingin *ui > (u)y* hafi gengið yfir á seinasta hluta 13. aldar. *Tysvar* kemur hvergi fyrir í *Guðbrandsbiblíu* (Bandle 1956, 74) og Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans geymir engin dæmi þess. Af 13 dæmum *ONP* eru þrjú úr handritum frá 15. öld yngst, en önnur frá 13. og 14. öld.

(5) Þ til tákunar önglhjóðsins *ð* í innstöðu og bakstöðu er fornt rit-einkenni. Stefán Karlsson bendir á að snemma á 14. öld sé *þ* orðið fátítt í innstöðu og bakstöðu og hverfi um 1400 (Stefán Karlsson 1989, 37). Í *Sigurdriðumálum* 17. aldar er raunin enda sú að í flestum tilfellum stendur *d* þar sem *Konungsbók* hefur *þ*. Þó eru örfá dæmi um hið gagnstæða:

24/5 *queþin*] *queþinn* AM 161 8vo, *queþin* Lbs 1199 4to.

24/6 *orþ*] *orþ* Lbs 1199 4to.

25/4 *eþa*] *eþa* AM 161 8vo, Lbs 1199 4to. *sagþr*] *sagþur* **Holm papp. 64 fol.**

25/5 *qvþr*] *qvþur* **Holm papp. 64 fol.**, *qvþur* AM 161 8vo, Lbs 1199 4to.

Til undantekningar heyrir í þessu samhengi að finna dæmi úr **Holm papp. 64 fol.** til viðbótar við AM 161 8vo og Lbs 1199 4to. Heilt yfir er þó skrifurum allra handritanna greinilega mun tamara að rita *d* þar sem *Konungsbók* hefur *þ*, og hljóta þessi einangruðu tilvik að benda til forritsins.

Athygli vekur einnig að í Lbs 1199 4to er „*queþin*“ stytt á nákvæmlega sama hátt og í *Konungsbók*: með striki efst í gegnum hálegg á *þ*.

(6) *Tvisvar* sinum í pappírshandritum 17. aldar kemur fram fornleg varðveisla tveggja orðmynda:

K] Lbs 1199 4to

23/3 *faþr*] *faþur*.

24/4 *ofviþr*] *ofviþur* (og í AM 161 8vo).

Engin önnur handrit, nema þau sem eru með vissu uppskriftir *Konungsbókar* eftir að kverið týndist, varðveita *þ* í þessum orðum. Í báðum tilvikum er dregið strik efst í gegnum hálegg *þ* sambærilegt við *Konungsbók*. Þó hefur strikið gildi styttingar í *Konungsbók* en enga merkingu í Lbs 1199 4to. Strikið má því rekja til forrits.

Oskar Bandle (Bandle 1956, 152–153) bendir á að í forníslensku lifðu

myndir með *-ðr(-)* og *-nnr* samhliða en í *Guðbrandsbiblíu* eru eingöngu varðveittar myndir með *-nnr*. Myndir með *-ðr(-)* eru tilkomnar vegna frumnorrænnar hljóðbreytingar:

nnr > *ðr*

nnr > *ðr*

Myndir undir áhrifum breytingarinnar komu jafnan fyrir samhliða orðmyndum án breytingar og í flestum tilfellum hurfu þær fyrrnefndu, til að mynda:

no. *brunnr/bruðr*

no. *munnr/muðr*

lo. *sannr/saðr*

2./3. p. et. nt. *finnr/fiður* (af *finna*)

Ekki er ljóst hvenær síðari myndirnar urðu einráðar. ONP sýnir einungis tvö dæmi um lo. *sannr* ritað með *þr*, hvort tveggja úr *Íslensku bómiliubókinni* frá því um 1200, en öll dæmi um *ósvinnur* eru rituð með *-nnr*, 13 talsins. Þá er og ljóst að myndir með *-ðr(-)* voru horfnar á tímum *Guðbrandsbiblíu* og því afar ólíklegt að skrifarar 17. aldar hafi táknad *-ðr*-fremur en *-nnr* nema að fyrirmynd eldra forrits. Enn hljóta rithættir Lbs 1199 4to að verða raktir til *Konungsbókar*.

(7) Að síðustu ber að nefna forvitnilega varðveislu *m-rúnarinnar* í Lbs 1199 4to:

K, Lbs 1199 4to] AM 738 4to, Holm papp. 64 fol., AM 161 8vo, AM 149 8vo

24/4 Ψ] madur

Notkun *m-rúnarinnar* í þessum tilgangi er býsna algeng í *Konungsbók*, ekki síst í *Hávamálum*. Gustaf Lindblad (Lindblad 1954, 54–55) telur hana fornleg áhrif í *Konungsbók* sjálfri þar sem hún sé fátíð eftir 1250. Hvað sem nákvæmri tímasetningu líður er ljóst að ef Lindblad fer nokkru nærri, og rúnin varð fornleg þegar á 13. öld, mun hún sannarlega hafa verið það á 17. öld, og þá varla rituð nema eftir eldra forriti. Notkun hennar er sjöunda vísbending þess að Lbs 1199 4to sé, svo langt sem það nær, nákomid *Konungsbók*.

7. Síðustu vísur *Sigurdrífumála*

Þau 17. aldar handrit sem lögð eru til grundvallar eiga það sameiginlegt að varðveita *Sigurdrífumál* án augljósra vísbendinga um að kvæðið sé skrifað upp eftir að kverið týndist og að fyllt hafi verið í eyðu með texta úr annarri átt. Flest bendir til að þau séu af sama meiði, runnin frá uppskrift texta *Konungsbókar* án miðkaflans. Í því augnamiði að finna þá uppskrift síðustu vísna *Sigurdrífumála* sem líklegust sé til þess að standa næst *Konungsbókartextanum*, er ljóst að Lbs 1199 4to hefur sérstöðu. Þar birtast leshættir sem benda til skyldleika, „grimmar simar“ og „geðsvinnari“, auk þess sem samanburður á stafsetningu handrita greinir Lbs 1199 4to frá samtímahandritum en tengist *Konungsbók*. Jafnframt er ótrúlegt að tákun þ í orðunum *sapur*, *ósviþur* og *qveþin*, þar sem skrifari setur strík í gegnum hálegg með nákvæmlega sama hætti og í *Konungsbók*, sé tilviljun.

Sum þeirra einkenna sem birtast í Lbs 1199 4to benda til þess að milliliðir frá *Konungsbók* til Lbs 1199 4to séu fáir og ekki er óhugsandi að *P, forrit Lbs 1199 4to, sé einfaldlega skrifað beint eftir *Konungsbók*. Erfitt er til dæmis að ímynda sér að *m*-rúnin haldist í gegnum margar uppskriftir, sérstaklega í ljósi þess að ekkert annað 17. aldar handrit en Lbs 1199 4to varðveitir hana á sama stað og *Konungsbók*. Þrátt fyrir ólíka varðveislu efnis í Lbs 1199 4to og *Konungsbók* er ekki hægt að horfa fram hjá þessum vísbendingum í Lbs 1199 4to um náinn skyldleika textans og texta *Konungsbókar* og því ætti sá texti að vera lagður til grundvallar síðustu vísu *Sigurdrífumála*.

Eftirfarandi eru vísurnar, stafréttar eftir Lbs 1199 4to:¹³

29

1. þad ræd eg þer VI
2. þott med feggium fari
3. aþþru mäl til aufug
4. druckinn deila
5. fcalltu uid dolgvido.
6. margan ftelur vijn vite

13 Í meistaraþrófsritgerðinni eru vísurnar prentaðar með lesbrigðum úr öðrum handritum (Þórdís Edda Jóhannsdóttir 2011, 98–104).

30

1. *Songur* og *øl*
2. *hefur* *feggium* *verid*
3. *fumum* *modtrega*.
4. *fumum* *ad bana*
5. *fumum* *ad Bæl ftöf[um]*
6. *fiold* er *þad* er *tregur* *firra*

31

1. *Þad Ræd ec þer* *VII*
2. *Eff þu* *fakar* *deiler*
3. *vid* *hugfulla* *hale*
4. *beriaft* er *betra*
5. *enn* *brenna* *fie*
6. *inni* *adftófum*.

32

1. *þad ræd þer* *VIII*
2. *ad þu* *fkallt* *vid* *Illu* *fia*
3. *oc* *firraft* *flærdarftafi*.
4. *Meÿ þu* *teygjat*
5. *ne* *manns* *qono*
6. *ne* *eggia* *ofgamans*.

33

1. *Þad ræd þer* *IX*
2. *ad þu* *naam* *Biarger*
3. *huarf þu* *a* *folþum* *fíþur*
4. *huarz* *ero* *fottdaðdir*
5. *ęda* *ero* *fędaþer*
6. *eþa* *ero* *vapndaþer* *verar*

34

1. *haug* *skal* *giora*
2. *þeim* er *lidner* *ero*.
3. *þuo* *hendur* og *haufud*
4. *kemba* og *þerra*
5. *ad* *i* *kiftu* *fari*.
6. og *bidia* *sælan* *fofa*.

35

1. þad ræd þer X
2. ad þu truer alldre
3. vafom vargdropa. varôm vargdropa
4. huarz tu ert bröðurbane
5. eda hafer þu felldan födur.
6. Ulfur er i ungumm fine
7. þo fie gulli gladur.

36

1. facar oc heipter
2. higgia svefngar vera
3. nie harminn helldur.
4. Vitz oc vopna
5. vant er jøfri ad fa,
6. þeim er scal fremftur med firrum.

37

1. Þad ræd þer XI.
2. ad þu vid illu fêr
3. huorn veg af vegi.
4. langt lijf þikiunft eg
5. lofdungs vita.
6. Røm ero rog af rifin.

Verða nú borin saman og rædd helstu atriði sem á annan veg eru í Lbs 1199 4to en í útgáfum Jóns Helgasonar og Sophusar Bugges.

29/5 fcalltu] scalattv SB; skal[at]tu JH.

Jón vísar í AM 738 4to þar sem orðið hefur verið leiðrétt á spássíu með hendi Árna Magnússonar. Að spássíuskriftinni frátalinni eru 17. aldar handritin samhljóða Lbs 1199 4to. „Skalattu“ er þó eðlilegri merkingar miðað við tón kvæðisins, og væru menn þá hvattir til þess að deila *ekki* við dólgniðu. Sé texti Lbs 1199 4to skoðaður í samhengi við neitunarviðskeyti *Konungsbókar* sést að í tveimur tilfellum af fimm eru þau rangtúlkuð. Varla er óvænt að þetta hafi flækst fyrir 17. aldar skrifurum, enda sjást þess merki í uppskriftum dróttkvæða að þekking á neitunarviðskeytum fór dvínandi þegar á síðari hluta 13. aldar, eins og Katrín Axelsdóttir hefur rakið (Katrín Axelsdóttir 2003, 130).

30/3 fumum modtrega] morgom at móþtrega SB; mǫrgum [at] móðtrega JH.

Hér greinir handrit á: AM 161 8vo og AM 149 8vo fylgja Lbs 1199 4to, í AM 738 4to er strikað yfir „sumum“ fyrir „mǫrgumm“, en í Holm papp. 64 fol. stendur „mǫrgum sinnum modtrega“. Merking sker hér ekki úr um líkur og liggja því rökin í ljóðstafasetningu. Sé gert ráð fyrir að staðið hafi *sumum* vantar stuðul við *móðtrega*. Þá ber að hafa í huga að ljóðstafasetning *Konungsbókar* er síður en svo fyllilega samræmd, og er skemmst að minnast fyrstu tveggja vísuorða *Völuspár*: „Hljóðs bið ek allar kindir“. Þannig er alls ekki útilokað að í *Konungsbók* hafi staðið *sumum*. Hins vegar er auðvelt að ímynda sér að *sumum* sé upphaflega mislestur þar sem orðið er endurtekið í næstu tveimur vísuorðum og skrifari gat hafa farið línuvillt (jafnvel skrifari *Konungsbókar*). Líklegast má þó telja að *Konungsbók* hafi haft *sumum* en leshátturinn *mǫrgum* sé íhlotun fræðimanna á borð við Árna Magnússon.

33/3 folþum] foldv SB; foldum JH.

Hér er einstakt dæmi þess að skrifari Lbs 1199 4to fyrni stafsetningu sína ranglega og tákni upprunalegt lokhljóð með *þ*, sem skrifari *Konungsbókar* hefði nær örugglega ekki gert. Það má hins vegar dæma léttvægt á móti þeim fjölmörgu einkennum öðrum sem standa í samræmi við fornt mál *Konungsbókar* og þegar eru rakín.

33/3 fiþur] finnr SB og JH.

Víst má telja að í *Konungsbók* hafi staðið „fiþr“, enda harla ósennilegt að skrifari Lbs 1199 4to hafi breytt „finnr“ í „fiþr“ (og ekki síst í ljósi þess að framangreint dæmi um rangan rithátt virðist einstakt). Ennfremur er eftirtektarvert að líkt og í (5) og (6) er *þ* ritað með striki efst í gegnum hálegg; í *Konungsbók* finnast tvö dæmi þess að skrifari stytta *fiðr* í *fiþ* með háleggsstriki. Ritháttur Lbs 1199 4to á því nær örugglega rætur að rekja til kversins týnda.

34/1 haug] Laug SB og JH.

Þvert á handrit leiðrétta Jón og Bugge *haug* í *laug* á grundvelli ljóðstafa, og líklega einnig orða 34/3: „þvo hendur og höfuð.“ Þótt auðvelt sé að fallast á slík bragfræðileg sjónarmið mælir ekkert efnislega gegn rithættinum *haug*. Sem fyrr segir er ljóðstafasetning *Konungsbókar* fjarri því fastmótud og

þar sem handritin eru samhljóma verður að telja líklegt að *haug* hafi staðið í *Konungsbók*.

34/5 ad] áþr SB; áðr JH.

Pappírshandrit hafa ýmist *að* eða *áður* en 17. aldar handrit öll hið fyrra. Þótt *áður* kunni vissulega að vera upphaflegt, og sé rökréttara í samhenginu, verður ekki framhjá því litið að fimm elstu pappírshandritin varðveita það ekki. *Konungsbók* gæti því hæglega hafa haft *at*.

35/7 þo sie gulli gladdur] þo se hann gvlli gladdr SB; þó[tt] sé hann gulli gladdr JH.

Útgáfur víkja hér allmjög frá handritum. Í fyrsta lagi prentar Jón „þó[tt]“ þvert á handrit 17. aldar, sem öll hafa *þó*. Rökstuðning skortir, en Klaus von See og fleiri (von See et al. 2006, 615) telja breytinguna nauðsynlega þar sem *þótt* á þessum stað merki „þó að“. Í öðru lagi fylgja Jón og Bugge báðir þeim handritum sem bæta við „hann“, en það stendur hvorki í Lbs 1199 4to, AM 161 8vo né AM 149 8vo. Í þriðja lagi hafa báðir útgefendur „gladdr“, sem vissulega stendur í hluta handritanna en ekki í Lbs 1199 4to. Hvorki bragfræði né merking krefjast þess hins vegar að í *Konungsbók* hafi fremur staðið *gladdr* en *gladr*, og því allt eins líklegt að hið síðara sé upprunalegra.

36/2 higgia] hyggjat SB og JH.

Báðir útgefendur kjósa neitunarviðskeyti, réttilega eftir því sem best verður séð þótt ekki standi það í öllum handritum. Vart þarf að undra, í ljósi þess sem fyrr er sagt um hnignun neitunarviðskeyta, að þau hafi skolast til í meðförum 17. aldar skrifara. Merking vísuorðsins yrði skráttin án neitunar: „sakar og heiptir hyggja svefnugar vera“ öfugt við „sakar og heiptir hyggi ekki svefnugar vera“, sem er öllu rökréttara.

37/6 af] of SB og JH.

Lesháttinn velur Jón úr P⁵ en Bugge tiltekur ekki ástæður sömu ákvörðunar. Hvorki merking né bragur krefjast *of* frekar en *af* og því allar líkur á að *Konungsbók* hafi haft *af*, líkt og öll handrit 17. aldar.

8. Niðurstaða

Við fyrstu sýn kann það að virðast óvænt niðurstaða að handrit sem varðveitir ekki texta *Konungsbókar* í heild skuli lagt til grundvallar síðustu vísium *Sigurdrífumála*, en þá ber að hafa í huga að vinnubrögð skrifara fyrri alda stýrðust af margvíslegum sjónarmiðum og ólíkar ástæður lágu að baki úrfellingum. Varðveisluhefð kvæðisins gefur ákveðnar vísbendingar um misjöfn viðhorf til þess. Annars vegar var litið á *Sigurdrífumál* sem lærdómskvæði en hins vegar sem hluta stærri sögu af Sigurði Fáfnisbana. Í því samhengi er ekkert sem kemur í veg fyrir að yngri handrit með styttnum texta hafi runnið frá *Konungsbók* og standi henni nærri. Samanburðarrannsókn á stafsetningu og lesbrigðum yngri handrita og *Konungsbókar* sýnir glögglega að Lbs 1199 4to varðveitir fornleg einkenni, einkum í stafsetningu, umfram önnur yngri handrit (sem þar að auki eru í fullu samræmi við stafsetningu *Konungsbókar*). Af yngri handritum, sem ekki er með vissu hægt að flokka til þeirra uppskrifta *Konungsbókar* sem sannarlega voru gerðar eftir að hver bókarinnar glataðist, reynist Lbs 1199 4to bera fornlegust einkenni; hljóta þau að vega þyngst og handritið því að liggja til grundvallar útgáfu síðustu vísanna.

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

<i>Safn Árna Magnússonar:</i>	<i>Reykjavíkurdæld Hins íslenska</i>
AM 738 4to	<i>bókmenntafélags:</i>
AM 148 4to	ÍBR 36 4to
AM 149 8vo	ÍBR 24 8vo
AM 161 8vo	
<i>Safn Konungsbókhliðunnar í</i>	<i>Kaupmannahafnardeild Hins íslenska</i>
<i>Stokkhólmi:</i>	<i>bókmenntafélags:</i>
Holm papp. fol. 64	ÍB 68 4to
	ÍB 299 4to

<i>Handritasafn Jóns Sigurðssonar:</i>	<i>Safn Konunglega bókasafnsins í Kaupmannahöfn:</i>
JS 223 4to	NKS 1108 fol.
JS 377 8vo	NKS 1109 fol.
<i>Handritasafn Landsbókasafns:</i>	NKS 1110 fol.
Lbs 214 4to	NKS 1111 fol.
Lbs 215 4to	NKS 1866 4to
Lbs 289 4to	NKS 1867 4to
Lbs 631 4to	NKS 1868 4to
Lbs 636 4to	NKS 1869 4to
Lbs 1199 4to	NKS 1870 4to
Lbs 1246 4to	NKS 1872 4to
Lbs 1441 4to	
Lbs 1562 4to	<i>Safn Thotts:</i>
Lbs 1588 4to	Thott 773a fol.
Lbs 1249 8vo	Thott 1491 4to
Lbs 1341 8vo	Thott 1492 4to
Lbs 1609 8vo	
Lbs 3633 8vo	
Lbs 1689 4to	

PRENTAÐAR HEIMILDIR

- Andersson, Theodore M. 1981. „The lays in the lacuna of Codex Regius.“ *Specvlvm Norroenum. Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre*. Ritstj. Ursula Dronke et al. [Óðinsvéum]: Odense University Press, 1–26.
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía. Orthographie und Laute. Formen*. Bibliotheca Arnamagnæana 17. Kaupmannahöfn: Ejnar Munks-gaard.
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr fornmálinu. Með viðauka um nýjungar í orðmyndum á 16. öld og síðar*. Reykjavík: Háskólaráð Íslands. Endurpr. 1987. Rit um íslenska málfræði 2. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Björn K. Þórólfsson. 1950. „Nokkur orð um íslenzkt skrifletur.“ *Árbók Landsbókasafns Íslands* 5–6 (1948–1949): 116–152. Endurpr. 2004. Útg. Ögmundur Helgason. Reykjavík: Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn.
- Bugge, Sophus (útg.). 1867. *Norræn fornkvæði = Islandsk samling af folkelige oldtids-digte om Nordens guder og heroer, almindelig kaldet Sæmundar Edda hins fróða*. Ósló: Malling.

- Einar G. Pétursson. 1984. „Hvenær týndist kverið úr Konungsbók eddukvæða?“ *Gripla* 6: 265–291.
- Einar Ól. Sveinsson. 1962. *Íslenzkar bókmenntir í fornöld* 1. [s.l.]: Almenna bókafélagið.
- Finnur Jónsson og Ludvig F. A. Wimmer (útg.). 1891. *Håndskriftet Nr. 2365 4to gl. kgl. Samling på det store kgl. bibliotek i København (Codex regius af den ældre Edda) i fototypisk og diplomatisk gengivelse*. Kaupmannahöfn: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur.
- Finnur Jónsson. 1921. „Sagnformen i helteedigtene i Codex regius.“ *Aarbøger for nordisk oldkynndighed og historie*: 1–104.
- Finnur Jónsson. 1920–1924. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie* 1–3. Kaupmannahöfn: G. E. C. Gad.
- Gísli Sigurðsson (útg.). 1998. *Eddukvæði*. Reykjavík: Mál og menning.
- Grimstad, Kaaren (útg.). 2000. *Völsunga saga. The Saga of the Volsungs. The Icelandic Text According to MS Nks 1824 b, 4°*. Bibliotheca Germanica, Series Nova 3. Saarbrücken: AQ-Verlag.
- Guðvarður Már Gunnlaugsson, Haraldur Bernharðsson og Vésteinn Ólason (útg.). Væntanleg rafræn. *Konungsbók eddukvæða, GKS 2365 4to*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Haraldur Bernharðsson. 1999. *Málblöndun í sautjándu aldar uppskriftum íslenskra miðaldahandrita*. Málfræðirannsóknir 11. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Helgi Guðmundsson. 2002. „Codex Regius.“ *Land úr landi. Greinar*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 6–12.
- Heusler, Andreas. 1902. „Die Lieder der Lücke im Codex Regius der Edda.“ *Germanistische Abhandlungen. Hermann Paul zum 17. märz 1902 dargebracht*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1–98.
- Hreinn Benediktsson. 1977. „An Extinct Icelandic Dialect Feature: y vs. i.“ *Dialectology and Sociolinguistics. Essays in Honor of Karl-Hampus Dahlstedt*, Rítstj. Claes-Christian Elert. Acta Universitatis Umensis 12. Umeå: Umeå Universitet, 28–46. Endurpr. 2002. *Linguistic Studies. Historical and Comparative*. Rítstj. Guðrún Þórhallsdóttir et al. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands, 214–226.
- Jackson, Elizabeth. 1994. „A New Perspective on the Relationship between the Final Three Sections of *Hávamál* and on the Role of Loddfáfnir.“ *Saga-Book* 24: 33–57.
- Jón Helgason. 1958. *Handritaspjall*. Reykjavík: Mál og menning.
- Jón Helgason (útg.). 1959. *Eddadigte 3. Helteedigte (første del)*. 2. útg. Nordisk Filologi A: Tekster 8. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard.
- Katrín Axelsdóttir. 2003. „Brottskafnir stafir í Konungsbók eddukvæða.“ *Gripla* 14: 129–143.

- Kroesen, Riti. 1997. „The Valkyries in the Heroic Literature.“ *Skáldskaparmál* 4: 129–160.
- Kålund, Kristian (útg.). 1889–1894. *Katalog over den Arnemagnæanske håndskriftsamling* 1–2. Kaupmannahöfn: Gyldendalske Boghandel.
- Lindblad, Gustaf. 1954. *Studier i Codex Regius av äldre Eddan* 1–3. Lundastudier i nordisk språkvetenskap 10. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Mogk, Eugen. 1904. *Geschichte der norwegisch-isländischen Literatur*. 2. útg. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Páll Eggert Ólason. 1918–1937. *Skrá um handritasöfn Landsbókasafns* 1–3. Reykjavík: Landsbókasafn Íslands.
- von See, Klaus et al. 2006. *Kommentar zu den Liedern Edda* 5. *Heldenlieder (Frá dauða Sinfjötla, Grípissþá, Reginsmál, Fáfnismál, Sigdrífumál)*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Stefán Karlsson og Jonna Louise-Jensen. 1970. „En marginal i Codex Regius af Den ældre Edda.“ *Opuscula* 4: 80–82.
- Stefán Karlsson. 1986. „Orðsnillin og skriftin.“ *Equus Troianus sive Trójuhestur. Tygjaður Jonnu Louis-Jensen* 21. október 1986. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, 70–73.
- Stefán Karlsson. 1989. „Tungan.“ *Íslensk þjóðmenning* 6. *Munnmenntir og bókmenning*. Ritstj. Frosti F. Jóhannsson. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga, 1–54.
- Stefán Karlsson. 1993. „Niðurlag Konungsbókar.“ *Púsund og eitt orð sagt Sigurgeiri Steingrímssyni fimmtugum* 2. október 1993. Ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson et al. Reykjavík: Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen. Endurpr. 2000. *Stafkrókar. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans* 2. desember 1998. Ritstj. Guðvarður Már Gunnlaugsson. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit 49. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 242–244.
- Ussing, Henrik. 1910. *Om det indbyrdes forhold mellem heltekvadene i ældre Edda*. Kaupmannahöfn: G. E. C. Gads forlag.
- Vésteinn Ólason. 1992. „Eddukvæði.“ *Íslensk bókmenntasaga* 1, ritstj. Vésteinn Ólason. Reykjavík: Mál og menning, 75–188.
- Vésteinn Ólason. 2001. „Inngangur.“ *Konungsbók eddukvæða. Codex regius. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi. Gl. Kgl. Sml. 2365 4to*. Reykjavík: Lögberg, Edda – miðlun og útgáfa, xiii–xlii.
- Þórdís Edda Jóhannesdóttir. 2011. *Síðustu vísur Sigurdrífumála. Varðveisla og vitnisburður yngri handrita*. Meistaraprófsritgerð, Háskóli Íslands.

SUMMARY

Sigurdrífumál and the Lacuna in *Codex Regius*. The Transmission of *Sigurdrífumál* in Later Manuscripts and Editing its Final Stanzas

Keywords: *Sigurdrífumál*, *Konungsbók Eddukvæða (Codex Regius)*, Lbs. 1199 4to.

Sigurdrífumál is one of the eddic poems preserved in the manuscript GKS 2365 4to (*Codex Regius*) from the second half of the thirteenth century. The poem is defective in *Codex Regius* due to a lacuna, with one quire missing from the manuscript. In printed editions *Sigurdrífumál* consists of 37 verses but in *Codex Regius* the lacuna starts at the second line of the 29th verse. Fortunately, the remaining verses have been preserved in younger paper manuscripts and it is thus clear that the poem was transcribed before the quire was lost. Sophus Bugge and Jón Helgason researched the preservation of the final verses of *Sigurdrífumál* for their eddic poetry editions, but neither scholar took account of the manuscripts in the National Library of Iceland, and thus failed to make use of Lbs 1199 4to. In fact this manuscript preserves details which seem to derive directly from *Codex Regius* and may thus be the oldest manuscript that includes the last verses in *Sigurdrífumál*. Thus, it is suggested that the witness of Lbs 1199 4to should be taken into account in future editions of *Sigurdrífumál*.

Þóráis Edda Jóhannesdóttir
Háskóla Íslands
Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
thj11@hi.is

LISBETH H. TORFING

ENN Á BRIÓSTI BREIÐA STEINA

Kommentar til en strofe i Þrymskviða

I ÞRYMSKVIÐA FOREKOMMER EN SCENE, hvor den stakkels Tor må iføres kvindedragt for at ligne Freja, så han kan få sin hammer tilbage som brudegave. Scenen er i sin burleske herlighed særdeles morsom. Derudover er den informativ, fordi netop udklædningen som noget andet end det, man er, beskriver de ikoniske træk ved en klædedragt. Det er derfor ærgerligt, at verselinjerne *enn á briósti / breiða steina* (Neckel og Kuhn 1983, 113) ikke er fuldt forstået (Lindow 1997, 207). Jeg vil i denne artikel komme med et bud på en fortolkning.

Forskningshistorik

Fortolkningen af udtrykket *á briósti / breiða steina* skabte stor debat op til midten af 1960'erne. Denne gennemgås og diskuteres grundigt af Reinert Kvillerud (Kvillerud 1965, 75–80). Hans konklusion er, at *breiða* ikke kan være et verbum, som ellers er blevet fremført, men må betragtes som et adjektiv. Der er forskellige muligheder for et underforstået finit verbum, hvoraf Kvillerud foretrækker *vera*. Betydningen af *breiða steina* bliver hermed “brede sten”, hvilket må forstås som store sten, der skal ligne bryster. Debatten dør ud efter dette indlæg, og *Kommentar zu den Liedern der Edda* (von See 1997, 551) henviser fortsat til Kvilleruds artikel i forbindelse med verbum/adjektivdiskussionen. Imidlertid indeholder debatten en række interessante indlæg omkring den nærmere betydning af ‘brede sten’, hvorfor jeg vil redegøre for denne linje af debatten samt nogle standardværkers kommentarer.

Detter og Heinzel nævner stedet i *Anmerkungen*-bindet til deres *Sæmundar Edda* (Detter og Heinzel 1903, 271), men de kommenterer kun diskussionen om, hvilket verbum der evt. er underforstået, ikke betydningen af *breiða steina*.

Gering og Sijmons oversætter i deres *Kommentar zu den Liedern der Edda* (Gering og Sijmons 1927–1931, 319) stedet på følgende vis: “befestigen oder setzen wir breite steine auf ihre brust”. Der er imidlertid ingen nærmere angivelse af, hvad der skal forstås ved “breite steine”.

Verner Dahlerup anfører (Dahlerup 1928, 302–303), at Oehlenschläger har en noget anderledes opfattelse af betydningen af udtrykket *breiða steina*, end den etablerede forsknings ædelsten. Oehlenschläger parafraserer: “To runde Stene snøre vi fast paa Brystets Arr, / At Barmen høit kan svulme med samt sit Tvillingpar” (Oehlenschläger 1819, 362). Dahlerup støtter Oehlenschlägers fortolkning med henvisning til, at det tydeligvis var nødvendigt at give Tor kvindebarm for at narre jætten. Muligvis er det ud fra dette, at Martin Larsen i kommentarerne til sin oversættelse angiver “brede Stene, for at danne Kvindebarm” (Larsen 1943, 238).

Jan de Vries mener først (de Vries 1928, 292–293), at der er tale om brocher med ædelsten, de samme som andre steder benævnes *brióstkringlor*, og finder ikke noget belæg for at sammenføre med *steinasörvi*, som Finnur Jónsson har foreslået. Senere skifter han dog mening (de Vries 1967, 118) og oversætter med “und breite Steine/ auf der Brust liegen”, hvilket næppe kan forstås som andet end brystsubstitutter.

Finnur Jónsson angiver ordlisten i sin *Eddalieder* (Finnur Jónsson 1888, 121) “steina brustschmuck von steinchen (glasperlen). Vgl. SnE. I, 334”. Referencen til *Snorra Edda* drejer sig om smykket *steinasörvi*, hvilket jeg vil komme nærmere ind på nedenfor. Senere forklares det en smule mere udførligt: “Når digtet omtaler, at ‘brede stene’ blev anbragte på den forklædte Tors bryst, er dette en meget gammeldags kvindepryd, måske det såkaldte *steinasörvi* (et halssmykke sammensat af ravperler og glasperler, der hang ned på brystet...)” (Finnur Jónsson 1920, 166). Det virker dog som om, også Finnur Jónsson bliver i tvivl med tiden: “*breiða steina*: brede (store, sikkert runde) sten, smykker af rav?” (Finnur Jónsson 1932, 117). Kvillerud tolker dette som en åbning for muligheden af, at der er tale om sten som bryster (Kvillerud 1965, 79–80), hvilket meget vel kan være tilfældet.

Arkæologen Birger Nerman vil belyse digtet arkæologisk og tolker uden argumentation eller referencer til diskussionen udtrykket som betydende “store perler”. Han bruger det til at tidsfæste digtet: “Före omkring 700 äro stora pärlor sällsynta. ... Prymskviðas ifrågavarande uppgift bör därför ha tillkommit efter omkring år 700” (Nerman 1963, 129).

Skandinaviske skålspænder og andre smykker fra en kvindegrav i Letland. Mellem spænderne ses en tolvstrenget perlekæde med over 800 perler, holdt sammen af bronzebeslag. Derudover hang bronzekæder og en ravperle fra spænderne, mens en kniv i læderskede hang fra kæderne. Mindre overdådige eksemplarer kan fx alene have en tostrenget perlekæde, ophængt i skålspænderne ca. således som den nederste af de to halskæder (med blå perler og hvide sneglehuse) ligger her. Foto: Foto/medieafdelingen, Moesgård Museum. Oplysninger om fundet: Pauline Asingh. 2011. „To kvindegrave fra Salaspils Laukskola ved Riga i Letland.“ Jeanette Varberg et al. (red.). Aros og vikingernes verden: syv vikingers fortællinger og rejseberetninger fra Aros. Højbjerg: Moesgård Museum.

Diskussionen afsluttes som anført med Kvilleruds artikel fra 1965. Han gennemgår diskussionen af *steinas* betydning uden at tilføje noget og konkluderer, at Dahlerup har ret i sin tolkning af stenene som brystsubstitutter. Han anfører herefter, at *breiðr* normalt ikke betyder “rund”, og at betydningen “bred” ikke virker sandsynlig. Han giver herefter nogle få argumenter for betydningen “stor” (Kvillerud, 80). På dette tidspunkt er der altså fremkommet 3 væsensforskellige tolkninger af de “brede sten”: bryster, brocher og perler. Derudover er det uklart, om Finnur Jónssons *steinasørvi* er foreneligt med Birger Nermans store perler. Ingen af dem har været genstand for en reel undersøgelse eller sammenhængende argumentation. Jeg vil i det følgende forsøge at udbedre denne mangel.

Om fortolkningen “brede sten”

I moderne forskning og i mange oversættelser er der altså konsensus om fortolkningen “brede sten”. Der hersker derimod ikke enighed om, hvad “brede sten” konkret betyder, og helt op i den nyere videnskabelige litteratur kan man se eksempler på, at det fortolkes som såvel brystformede sten under tøjet (fx Thorvaldsen 2008, 142) som brocher (fx von See 1997, 551). Ingen af delene er særligt plausible, men af forskellige grunde. Jeg vil derfor gennemgå dem separat.

Sten, som skal ligne bryster, er for så vidt ikke utænkeligt i sammenhængen, eftersom det mentale billede af Tor med en solid barm sagtens kunne indgå i den humoristiske kontekst. Denne fortolkning er da også slået igennem i populære fremstillinger; således var det Oehlenschläger, som først fortolkede udtrykket på denne måde, og en moderne version findes i Valhalla-tegneserien (Madsen et al. 1980). Der er nok enighed om, at Oehlenschlägers gendigtning er en temmelig fri fortolkning, men den grundlæggende ide om stenene som bryster har altså bredt sig til forskningen.

Der er dog ikke umiddelbart belæg for at fortolke adjektivet *breiðr* som hverken stor eller rund (hverken hos ONP, Fritzner 1886-1896 eller Cleasby og Vigfússon 1874), og “brede bryster” er ikke en oplagt attribut. Udtrykket er fx ikke belagt en eneste gang i ONPs ordliste, hverken under *breiðr* (72 belæg) eller *brjóst* (297 belæg). I det hele taget er det usædvanligt

at beskrive udseendet af kvindebryster; der findes to eksempler i ONPs materiale, hvoraf det ene sammenligner med krystaller og er en udenlandsk fortælling (*Trójumanna saga*), og det andet omhandler et monster, en *margýgr*, hvis bryst beskrives som “mikil ok síð ok á spenar stórir” (*Flóres saga konungs ok sona hans*).

Ligeledes bruges “bred” normalt ikke om sten, i modsætning til fx *mikill* og *stórr*, som optræder flere gange. Blandt ONPs belæg for *breiðr* og *steinn* (286 belæg) findes kun et enkelt, som kombinerer de to: “steinninn uar .V. alna langr ok halfrar fimtu breidr, enn alnar þyckr” (*Mariú saga*). Der er således ikke tale om en kvalitet ved stenen, men om en opgørelse af mål, som ikke kan sammenlignes med at kalde en sten i bryststørrelse for “bred”. Dette bestyrkes af, at der er tale om et fast udtryk i forbindelse med mål. Ni andre belæg kombinerer lang og bred, mens et kombinerer bredt og tykt. Der vil således være tale om et usædvanligt billedsprog, uanset om man ved *breiðr* forestiller sig en rund sten eller et rigtigt kvindebryst.

De andre dele af udklædningen drejer sig desuden alene om ydre symboler, ikke om modificeringer af kroppen. Det er her vigtigt at holde sig for øje, at vi i dag er vant til tanken om kropsmodificeringer, hvad enten det er ved plastikkirurgi eller udvendige proteser. Det samme gælder ikke nødvendigvis for norrøn kultur, hvor man ikke har en bh, som stenen mentalt kan placeres i. Jeg advokerer ikke for, at eddadigtene er realistiske i streng forstand, men anfører blot, at en given handling skal ligge inden for den mentale forestillingsevne for at optræde i digtningen. Her præsenterer såvel vikingetidens som middelalderens dragter et problem, idet der simpelthen ikke er et sted at fastgøre objekter på brystet. Dette betyder omvendt også, at brysterne ikke er så distinkt et kendetegn som i vores tid, idet de løst hængende under flere lag tøj ikke er nær så tydelige. Pointen illustreres af, at der i de danske folkevisers ridderviser, som må siges at være tættere på tidsligt og kulturelt, ikke er et eneste eksempel på kropsmodifikationer, når der byttes køn. Man skifter simpelthen tøj og ændrer sit hår, og så er man såvel troværdig som attraktiv i rollen som det modsatte køn (Mittet 2012, 144).

I en anden boldgade er Helen Damicos læsning af scenen som en parodi på heltens udrustning til kamp (Damico 1986). Hun ser en parallel mellem Beowulfs rituelle udrustning til kamp, som også findes i mange andre tekster, og Tors ikklædning før “kampen” med jætterne (som dog udvikler sig

til en rigtig kamp). Et essentielt element i dette topos er, at udstyret er lånt, hvilket også er tilfældet i *Þrymskviða* (Damico 1986, 416), hvor i hvert fald *Brisingamen* specifikt er lånt af Freja, og resten af kvindedragten næppe er Tors egen. Damicos læsning rammer præcist ned i *Þrymskviðas* humor og bidrager klart til læsningen ved at tilføje et dybere lag til komikken. Den er imidlertid ikke særligt forenelig med stenene som bryster, hvilket heller ikke er den oversættelse, hun bruger. Dette skyldes, at elementerne i *Þrymskviða* enkeltvis er parallelle med dem, der findes i *Beowulf*. Således er *qvennváðir* ifølge Damico et ordspil på *herváðir*, ringbrynjer, hvilke, ligesom det antydes i *Þrymskviða*, er afbilledet som rækkende til knæene. Ligeledes er hovedbeklædningen parodi på hjelmen og nøglerne på sværdet – i Tors tilfælde dog nærmere hammeren. Stenene, som i Damicos fortolkning er ædelsten og brocher, svarer til dekorationer, som *Beowulf* har udenpå sin brynje (Damico 1986, 420). Den specifikke parallel lægger altså op til noget andet end bryster, ligesom man generelt vil forvente, at der i en parodi på krigerudstyr er tale om ydre udsmykning.

Med hensyn til brocher med ædelsten, som sidder på brystet, er der tale om et filologisk fantom; sådanne brocher kendes hverken i vikingetid eller middelalder, hvilket gør det usandsynligt, at de skulle betragtes som del af den ikoniske kvindedragt. Igen handler det ikke om, at digtet bør forstås som en realistisk skildring af materiel kultur hverken i 800-tallet, 1000-tallet eller 1300-tallet. Men uanset hvornår digtet er skrevet, er det en metodisk fejl at antage, at oplysninger som udgangspunkt er opdigtede, lige såvel som det er en fejl at antage, at de nødvendigvis er realistiske. Når der er tale om en ikonisk gengivelse af kvindedragten, må det være mest rimeligt at antage, at digteren og publikum i det mindste har en fælles forestilling om, at de individuelle dele af den skildrede dragt har været i brug på et tidspunkt i fortiden. Udgangspunktet bør derfor i dette tilfælde være en afsøgning af den virkelige materielle kultur og andre kilders beskrivelser for en mulig overensstemmelse. Først hvis dette ikke kan findes, kan man vende sig mod fantasien. Fortolkningen “brede sten” udgør dermed ikke en tilfredsstillende forståelse af strofen, uanset hvordan man fortolker dette udtryk.

Steina som perler

Spørgsmålet er, hvad vi så skal lægge i ordet *steina*. “Sten” i den almindelige betydning i forbindelser såsom “kampesten”, “marksten”, “strandsten” er udelukket. Fritzner angiver udover den almindelige betydning kun én, som kunne være relevant i denne sammenhæng, nemlig “Ædelsten, Perle”. *Þrymskviða*s brug af ordet oplistes her. Cleasby og Vigfússon angiver derimod kun, at det kan bruges “of a gem” i sammensætningen *gim-steinn*. Der er derfor næppe nogen tvivl om, at *steinn* kan bruges i betydningen “ædelsten”, hvilket det også ofte er blevet tolket som i *Þrymskviða*. I forbindelse med Fritzners angivelse af betydningen “perle”, er det vigtigt at være opmærksom på, at der kan være tale om glasperler og perler af halvædle stenarter, men ikke perlemorsperler. De sidste betegnes entydigt med *perla*, ligesom man i dag på engelsk skelner mellem *bead* og *pearl*. Med dette forbehold er der solide argumenter for Fritzners tolkning: *Steinn* i betydningen glasperle kan umiddelbart virke anti-intuitivt, men er i virkeligheden logisk, når man tænker på, at sand er en væsentlig komponent i fremstillingen. Endvidere dokumenteres forbindelsen mellem sten og glas i det norrøne ord *glersteinn*, som parallelt med *glertala* næppe kan betegne andet end glasperler, hvilket begge ord også opgives til i Fritzner, mens Cleasby og Vigfússon ikke medtager dem.

Også ordet *steinasørvi/steinasverfi* er relevant i denne forbindelse. *ONP* opregner 5 tilfælde tilsammen fra 3 forskellige tekster, og i alle tilfælde er der tale om noget, der tages om halsen. I to tilfælde er der tale om en overdragelse fra kvinde til mand (*Heiðarviga saga*, *Hálfdanar saga Eysteinnsonar*), i det sidste er der tale om en generel del af kvindedragten (*Snorra-Edda*). At der er tale om en form for perlekæde, er derfor det mest oplagte. At den forstås som bestående primært af glasperler, og at *steinn* kan bruges alene i denne forbindelse, vises i et enkelt tilfælde: “tönn hans kvam á steinasörvit ok brotnaði einn steinninn” (Franz Rolf Schröder 1917, 125). Det må i konteksten anses som mest sandsynligt, at der er tale om en “sten” af glas, ellers ville man forvente at tanden knækkede og ikke omvendt. Yderligere er der tre belæg under *ONPs* opslag *gler*, som eksplicit forbinder glas og ædelsten: “feck hann honum hialm. hann var gior af haurdu stali skyggdr sem gler og gimsteinum settur” (Loth 1964, 15), “hann [ɔ: smeden] kunní allt at smida af gulli og silfri gleri og gimsteinum” (Loth 1965, 4) og “Þav

[ɔ: øjne] ma sva kena, at kalla sol e(ða) tvngl, skioldv ok gler eða gimsteina e(ða) stein bra e(ða) brvna, hvarma e(ða) enis” (Finnur Jónsson 1931, 190). Også i moderne tid har *steina* været brugt om perler, som det kan ses i dette belæg fra 1800-tallet: “Hún er fríð, blíð, barnúng... allir kostir dregnir eins og **steinar** á eitt band” (*Þjóðólfur* 15:23, 91). Samlet set er der godt belæg for *steinn* i betydningen “perle”.

Hvad betyder det så?

Det sidste spørgsmål, som må besvares for at få en fuld forståelse af *Þrymskviða*s udklædningsstrofe, er, hvad der egentlig sigtes til i versene *en á brjósti/ breiða steina*? Else Roesdahl har, bl.a. med reference til *Þrymskviða*, redegjort for nøgler centrale kulturhistoriske betydning i vikingetid og tidlig middelalder (Roesdahl 1993). Det er oplagt, at kvindeskørter har haft lige så utvetydig betydning. Jeg vil derfor foreslå, at der er tale om en del af kvindedragten, som er ligeså ikonisk som disse elementer, og som i modsætning til de spekulative “brocher med brede ædelsten” og lignende har historisk realitet bag sig: skålspænder med de tilhørende perlekæder.

Det kan forekomme naivt at lede efter beskrivelser af vikingetidens klædedragt i middelaldertekster, men faktum er, at *Þrymskviða* ikke er det eneste sted, hvor en reference til skålspænder med perlekæder er den mest oplagte. *Rígsþula*, som også nævner nøgler i sammensætningen *hanginlucló* (Neckel og Kuhn 1983, 283), beskriver Amma som havende “dvergar á ǫxlom” (Neckel og Kuhn 1983, 282), hvilket Gísli Sigurðsson angiver som “*dvergar*: (líkl.) brjóstnælur og/eða axlaskraut sem halda fötunum saman/uppi. Gæti vísað á hlutverk þeirra dverga sem halda himninum uppi” (Gísli Sigurðsson 1998, 387). Der er ingen tvingende grund til at se en fiktiv middelalderforestilling i dette snarere end den tilsvarende virkelighed, som påviseligt fandtes i vikingetiden. Yderligere viser udtrykket *dvergar*, som har mytologiske implikationer, at skålspænderne blev betragtet som særdeles vigtige, på linje med de dele af den bærende tagkonstruktion, der også betegnes med dette ord.

Også Snorri Sturluson kender i sin *Edda* til vikingetidens kvindedragt, han refererer dog ikke til spænderne, men til kæderne: “firir því er kona

kend til gimsteina e(ða) glersteina, at þat var iforneskiv quena bvnáðr, er kallat var steinsörvi, er þær hofþv ahalsi ser” (Finnur Jónsson 1931, 119). Ganske vist angiver denne beskrivelse, at der er tale om halskæder i stedet for brystkæder, men resten af beskrivelsen passer særdeles godt. Det gælder både ideen om, at der er tale om en fast del af tidligere tiders kvinde- dragt, og at dette *steinasörvi* indeholdt såvel ædelstensperler som glasperler. Selv hvis man ikke godtager denne omtolkning, må der afgjort være tale om en “perlehalskæde”, som også findes i vikingetiden og er af samme type som kæderne mellem skålspænder. Der er altså ikke noget til hinder for, at ordet *steinasörvi* grundlæggende simpelthen betød “perlekæde”, uanset om denne var placeret om halsen eller over brystet, hvilket kan have skabt lidt forvirring. Ædelstenene sigter sandsynligvis til perler af bjergkrystal, karneol, ametyst, jade og rav, som alle er fundet i vikingetidsfund fra Skandinavien (Callmer 1977, 33 og 91). Glasperler findes i stort antal og mange varianter (de gennemgås hos Callmer 1977, 78–90). Det generiske *steina* i *Þrymskviða* giver i lyset af denne dobbeltreference god mening.

Tilbage står spørgsmålet, hvad der menes med *breiðr*? “Brede perler” er ikke mere oplagt end “brede sten” eller “brede bryster”, men ONP oplister en anden mulig betydning, nemlig “bredende sig, udspredd”. Denne betydning giver god mening i sammenhæng med et sæt skålspænder med kæder imellem, idet perlerne på kæderne netop bliver “spredt ud” over brystet, og ikke hænger ned som ved en halskæde. Den samlede betydning bliver altså “vi [aserne] lader perler [underforstået: være] udspredd på/hen over brystet”.

Allerede Finnur Jónsson sammenkædede *breiða steina* med *steinasörvi*, men han regnede mere med *Snorra-Eddas* placering af det om halsen end med *Þrymskviðas* på brystet. Forklaringen skulle være, at halskæden hang ned på brystet (Finnur Jónsson 1920-1924 1, 166). Når *Þrymskviða* er udgangspunktet, er det imidlertid mest oplagt at tolke kæderne her som hængende hen over brystet mellem skålspænderne. Denne fortolkning har den fordel, at modsætningen mellem parallellen til *steinasörvi* og parallellen til *brióstkringlor*, *dvergar* og lignende udtryk forsvinder, idet både perler og brocher er del af smykket. Således får denne fortolkning delvis støtte fra en betragtelig del af den filologiske forskning, ud over Finnur Jónsson fx Jan de Vries og Klaus von See. Derudover er der med skålspænder tale om en meget udbredt og almindelig genstand fra vikingetiden.

Den her fremlagte fortolkning af *Þrymskviða* giver en bedre forståelse af strofen rent tekstinternt, men udgør også et bidrag til kortlægningen af de ikoniske elementer i en kvindedragt, som er nødvendige for at blive godtaget som højstatus-kvinde, nemlig skørter, nøgler, hovedbeklædning og skålspænder med perlekæder.

LITTERATUR

PRIMÆRLITTERATUR

- Detter, Ferdinand og Richard Heinzel. 1903. *Sæmundar Edda mit einem Anhang 2. Anmerkungen*. Leipzig: Verlag von Georg Wigand.
- Finnur Jónsson. 1888. *Eddalieder 1. Gedichte mythologischen inhalts*. Halle: Verlag von Max Niemeyer.
- Finnur Jónsson (red.). 1931. *Edda Snorra Sturlusonar udgivet efter håndskrifterne*. København: Gyldendalske Boghandel — Nordisk Forlag.
- Finnur Jónsson. 1932. *De gamle Eddadigte*. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Gísli Sigurðsson (red.). 1998. *Eddukvæði*. Reykjavík: Mál og menning.
- Loth, Agnete (red.). 1962. *Nitida saga. Late Medieval Icelandic Romances 5*. Editiones Arnamagnæanæ B:24. København: Munksgaard.
- Loth, Agnete (red.). 1964. *Vilhjálmss saga sjóðs. Late Medieval Icelandic Romances 4*. Editiones Arnamagnæanæ B:23. København: Munksgaard.
- Neckel, Gustav og Hans Kuhn (red.). 1983. *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern 1. Text*. 5. utg. Germanische Bibliothek, Fjerde Række, Texte. Heidelberg: Carl Winter — Universitätsverlag.
- Schröder, Franz Rolf (red.). 1917. *Hálfðanar saga Eysteinssonar*. Altnordische Saga-Bibliothek 15. Halle: Verlag von Max Niemeyer.

SEKUNDÆRLITTERATUR

- Callmer, Johan. 1977. *Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800–1000 A.D.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4to 11. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Cleasby, Richard og Guðbrandur Vigfússon. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Dahlerup, Verner. 1928. "Et par af myterne i Oehlenschlägers Nordens Guder." *Festskrift til Finnur Jónsson 29. Maj 1928*. Red. Johs. Brøndum-Nielsen et al.

- København: Levin & Munksgaards Forlag, 299–303.
- Damico, Helen. 1986. „Prymskviða and Beowulf's Second Fight: The Dressing of the Hero in Parody.” *Scandinavian Studies* 58:4: 407-428.
- Finnur Jónsson. 1920-1924. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie* 1-3. 2. utg. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Fritzner, Johan. 1886-1896. *Ordbog over det gamle norske sprog* 1-3. Rev. utg. Oslo: Den norske forlagsforening.
- Gering, Hugo og Barend Sijmons. 1927–1931. *Die Lieder der Edda* 3. *Kommentar zu den Liedern der Edda*. Germanistische Handbibliothek 7. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.
- Kvillerud, Reinert. 1965. “Några anmärkningar till Prymskviða.” *Arkiv för nordisk filologi* 80: 64–86.
- Larsen, Martin (overs.). 1943. *Den äldre Edda og Eddica minora* 1. København: Ejnar Munksgaards Forlag.
- Lindow, John. 1997. “Prymskviða, myth and mythology.” *NOWELE* 31–32. *Germanic Studies in honor of Anatoly Liberman*. Red. Kurt Gustav Goblirsch et al.: 203-212.
- Madsen, Peter et al. 1980. *Thors brudéfærd. Et sagn fra den ældre edda*. Valhalla 2. København: Interpresse.
- Mittet, Sidsel Sander. 2012. “Den märklige medeltiden. Applicering av queerteori på äldre litteratur.” *Queera läsningar*. Red. Katri Kivilaakso et al. Halmstad: Rosenlarv förlag.
- Nerman, Birger. 1963. “Två unga Eddadikter. Arkeologisk belysning av Prymskviða och Atlamål.” *Arkiv för nordisk filologi* 78: 126-133.
- Oehlenschläger, Adam. 1819. *Nordens Guder. Et episk Digt*. København: Forfatterens forlag.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. På <www.onp.hum.ku.dk>
- Roesdahl, Else. 1993. “On Keys.” *NOWELE* 21–22. *Twenty-Eight Papers Presented to Hans Bekker-Nielsen on the Occasion of his Sixtieth Birthday 28 April 1993*: 217-224.
- von See, Klaus et al. 1997. *Kommentar zu den Liedern der Edda* 2. *Götterlieder*. Heidelberg: Winter.
- Thorvaldsen, Bernt Øyvind. 2008. “Om Prymskviða, tekstlån og tradisjon.” *Maal og Minne* 2008 (2): 142-166.
- de Vries, Jan. 1928. “Over de dateering der Prymskviða.” *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 47: 251-322.
- de Vries, Jan. 1967. *Altnordische Literaturgeschichte* 2. *Von der Mitte des zwölften Jahrhunderts bis zum vierzehnten Jahrhundert. Das Spätmittelalter*. 2. utg. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Þjóðólfur* 15:23 (09. 08. 1863).

SUMMARY

Enn á briósti breiða steina. A Note on Þrymskviða

Keywords: *Þrymskviða*, female attire, beads, oval brooches.

The two *Þrymskviða* lines *enn á briósti/ breiða steina* have not hitherto been fully understood. Scholars have variously identified these artefacts as large beads, brooches with gems, and round stones as substitutes for breasts, but arguments in support of these readings have failed to convince. This paper argues that *steina* should be interpreted as beads rather than stones or gemstones, and that the overall expression means that the Æsir let “out-spread stones (in the sense of glass and semi-precious stone beads on strings) [be] on/across the chest”. This may be a reference to the strings of beads that hung between oval brooches in traditional Viking Age female attire. This explanation thus serves to some extent to reconcile two of the existing explanations.

Lisbeth H. Torfing
Ph.d.-stipendiat, Aarhus Universitet
Nordisk sprog og litteratur
Jens Chr. Skous Vej 2, 8000 Aarhus C
norlht@hum.au.dk

EIRÍKUR RÖGNVALDSSON, ANTON KARL INGASON,
EINAR FREYR SIGURÐSSON, JOEL C. WALLENBERG

SÖGULEGI ÍSLENSKI TRJÁBANKINN

1. Inngangur

HAUSTIÐ 2011 LAUK gerð *Sögulegs íslensks trjábanka* (*Icelandic Parsed Historical Corpus, IcePaHC*),¹ safns þáttaðra (setningafræðilega greindra) texta frá 12. til 21. aldar – alls ein milljón lesmálsorða² úr rúmum 60 textum eða textabútum (Wallenberg o.fl. 2011). Frumgreining textanna var vélræn en meginvinnan við bankann fólst í handvirkri þáttun textanna sem var mikið verk. Eins og venja er í trjábönkum er bæði greind formgerð setninga og setningafræðileg vensl. Framsetningin er oft í formi setningafræðilegra hríslna eða trjáa, og af því er dregið heitið **trjábanki** (e. *treebank*).

- 1 Smíði *Sögulega íslenska trjábankans* var kostuð af styrk Rannsóknasjóðs til verkefnisins „Hagnýt máltækni utan ensku“ (nr. 090662011); U.S. National Science Foundation (NSF) International Research Fellowship Program (IRFP), grant #OISE-0853114, „Evolution of Language Systems: a comparative study of grammatical change in Icelandic and English“; styrk Rannsóknasjóðs Háskóla Íslands til verkefnisins „Sögulegur íslenskur trjábanki“; og styrk frá EU ICT Policy Support Programme sem hluta af „Competitiveness and Innovation Framework Programme“, styrknúmer 270899 (META-NORD). Við stöndum í þakkarskuld við ýmsa fræðimenn og rithöfunda sem létu okkur í té texta sem þeir eru að gefa út eða hafa skrifað. Við þökkum Hrafn Loftssyni dósent sem er aðalhöfundur *IceNLP* hugbúnaðarpakkans, Brynhildi Stefánsdóttur og Huldu Óladóttur sem unnu við þáttun textans, og stúdentum sem slógu inn allmarga texta. – Trjábankinn hefur verið kynntur á ýmsum vettvangi, s.s. á RILiVS-vinnustofu í Osló í september 2009 (Eiríkur Rögnvaldsson, Anton Karl Ingason og Einar Freyr Sigurðsson 2011), í fyrirlestrum við University of Pennsylvania, University of Massachusetts og New York University í maí 2010, á Hugvísindapíngi í Reykjavík í mars 2011 og 2012, á MENOTA-fundi í Reykjavík í ágúst 2011, á ACRH-vinnustofunni í Heidelberg í janúar 2012 (Eiríkur Rögnvaldsson o.fl. 2011), o.v. Við þökkum áheyrendum á þessum stöðum fyrir gagnlegar umræður og athugasemdir. Síðast en ekki síst þökkum við samstarfsfólki okkar við Pennsylvaníuháskóla, einkum Tony Kroch og Beatrice Santorini, fyrir ómetanlegt framlag til verksins. Að auki fá tveir nafnlausir ritrýnar þakkir fyrir ýmsar gagnlegar ábendingar.
- 2 Hér er orðið **lesmálsorð** notað yfir það sem nefnist „running word“ eða „token“ á ensku, eins og gert er í *Íslenskri orðtíðnibók* (Jörgen Pind, Friðrik Magnússon og Stefán Briem 1991). Fjöldi lesmálsorða er þannig mælikvarði á lengd texta.

Sögulegi íslenski trjábankinn er gerður í tvennum tilgangi. Annars vegar til nota í máltækni, en nákvæmar upplýsingar um setningagerð eru mikilvæg forsenda fyrir gerð ýmiss konar máltækniþúnaðar, svo sem leiðréttingarforrita, vélrænna þýðinga, tölfræðilegra þáttara o.fl. Hins vegar er bankinn ætlaður til málrannsóknna, einkum á setningagerð og setningafræðilegum breytingum, og hefur þegar sannað gildi sitt í ýmsum rannsóknum af því tagi.

Á undanförnum árum hefur verið unnið að smíði viðamikilla trjábanka fyrir ýmis tungumál en *Sögulegi íslenski trjábankinn* er einstakur að ýmsu leyti, að því er við teljum:

- Í fyrsta lagi er hann frá upphafi ætlaður til nota bæði í máltækni og málfraðilegum rannsóknum. Flestir trjábankar eru annaðhvort gerðir til nota innan máltækni (s.s. *Penn Treebank*, sjá 2. kafla) eða til setningafræðilegra rannsókna (s.s. sögulegu ensku trjábankarnir, sjá 2. kafla), en ekki hvors tveggja.
- Í öðru lagi spannar trjábankinn á tíundu öld – elstu textarnir eru frá lokum 12. aldar en þeir yngstu frá fyrsta áratug 21. aldar. Flest tungumál hafa breyst svo mikið á undanförunum þúsund árum að það væri hvorki gagnlegt né raunhæft að hafa texta frá svo löngum tíma í einum og sama trjábankanum.
- Í þriðja lagi hefur trjábankinn að geyma eina milljón lesmálsorða og er því eitt stærsta safn þáttaðra texta sem til er fyrir nokkurt tungumál. Til eru mun stærri trjábankar sem hafa verið þáttaðir á vélrænan hátt, en stærri handleiðréttrir trjábankar munu aðeins vera til fyrir tvö tungumál – ensku (*Penn Treebank*, sjá 2. kafla) og tékknesku (*Prague Dependency Treebank*, sjá Hajič 2005 og <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.o/>).
- Í fjórða lagi er trjábankinn algerlega opinn og aðgengilegur öllum, án nokkurra leyfa eða skráningar, og sama máli gegnir um allan hugbúnað sem notaður var til að smíða hann, svo og þann hugbúnað sem varð til innan verkefnisins. Bæði hugbúnaðinum og trjábankanum sjálfum er dreift með stöðluðu leyfi (LGPL; sjá <http://www.gnu.org/licenses/lgpl.html>).

Í þessari grein er gerð grein fyrir forsendum trjábankans og vinnunni við gerð hans, og tekið dæmi um hugsanlega nýtingu. Í 2. kafla er sagt frá

aðdraganda að smíði bankans. Í 3. kafla er gerð grein fyrir efnivið bankans og ýmsum vafamálum í meðferð og túlkun hans. Í 4. kafla er vinnulagi við gerð bankans lýst, svo og greiningaraðferðum. Í 5. kafla er tekið dæmi um hvernig hægt er að nota bankann við rannsóknir á setningafræðilegum breytingum – í þessu tilviki notkun á fornafninu/töluorðinu *einn*. Í 6. kafla er gerð grein fyrir dreifingu bankans. 7. kafli er svo lokaorð.

2. Aðdragandi

Saga trjábanka hefst með *Penn Treebank* (<http://www.cis.upenn.edu/~treebank/>) sem gerður var um og upp úr 1990 við Pennsylvaníuháskóla í Bandaríkjunum (Marcus, Santorini og Marcinkiewicz 1993). Þar starfar rannsóknarhópur undir stjórn Anthony Krochs prófessors sem hefur rutt brautina í því að koma upp málfræðilega og setningafræðilega greindum forntextum til að nota við rannsóknir á eldri málstigum og málbreytingum. Þekktasta dæmið eru sögulegu ensku trjábankarnir, *Penn Parsed Corpora of Historical English, PPCHE* (<http://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/>). Þar er um að ræða tvö söfn; *Penn-Helsinki Corpus of Middle English* (1,3 milljónir lesmálsorða; Kroch og Taylor 2000) og *Penn-Helsinki Parsed Corpus of Early Modern English* (1,8 milljónir lesmálsorða; Kroch, Santorini og Delfs 2004), en fleiri eru í vinnslu.

Á undanförunum áratugum hafa komið upp fjölmargar mismunandi stefnur og greiningaraðferðir í setningafræði og þessi fjölbreytni endurspeglast í þeim trjábönkum sem eru til eða í smíðum. Sumir þeirra eru gerðir út frá ákveðnum fræðikenningum en í öðrum er leitast við að hafa greininguna hlutlausari og óháða tilteknum kenningakerfum. Trjábankar af síðarnefndu gerðinni skiptast í tvo meginflokka; þá sem byggjast á venslamálfræði (e. *dependency grammar*), t.d. áðurnefndur Prague *Dependency Treebank* (sjá Inngang) og PROIEL-bankinn sem hefur að geyma grískan texta Nýja testamentisins og þýðingar hans á ýmis indóevrópsk mál (<http://www.hf.uio.no/ifikk/english/research/projects/proiel/publications/>; Haug og Jøhndal 2008), og þá sem byggjast á liðgerðarmálfræði (e. *phrase structure grammar*), t.d. Penn Treebank og sögulegu ensku trjábankarnir áðurnefndu. Í fyrrnefndu tegundinni er megináhersla lögð á að sýna innbyrðis vensl orða en í síðarnefndu tegundinni er áhersla lögð á að sýna stigveldisuppbyggingu setningarliða og línulega röð.

Tildrögin að smíði trjábankans voru þau að Eiríkur Rögnvaldsson hafði lengi haft í huga að gera trjábanka fyrir íslensku til nota í ýmsum máltækni verkefnum, og m.a. fengið undirbúningsstyrk til þess verks úr Rannsóknasjóði Háskólans 2003. Skriður komst þó fyrst á málið þegar verkefnið „Hagkvæm máltækni utan ensku – íslenska tilraunin“ fékk öndvegisstyrk Rannsóknasjóðs í ársbyrjun 2009. Innan þess verkefnis voru þrír meginþættir og sá stærsti þeirra gerð íslensks trjábanka. Sá trjábanki átti einkum að innihalda texta úr nútímamáli, enda ætlaður til nota innan máltækni, en þó var gert ráð fyrir að hafa fáeina eldri texta í honum einnig. Sumarið 2009 hófu meistaranemarnir Anton Karl Ingason og Einar Freyr Sigurðsson undirbúning að gerð þessa trjábanka.

Í ársbyrjun 2010 kom Joel Wallenberg til Íslands sem nýdoktor við Málvísindastofnun með styrk frá National Science Foundation (NSF) í Bandaríkjunum til að bera saman málbreytingar í ensku og íslensku. Um svipað leyti fékk Eiríkur Rögnvaldsson styrk úr Rannsóknasjóði Háskólans til að vinna að sögulegum trjábanka. Við þetta gerbreyttust aðstæður. Joel var að koma frá Pennsylvaníuháskóla þar sem hann hafði nýlokið doktorsritgerð undir leiðsögn Anthony Kroch prófessors, sem er brautryðjandi í gerð sögulegra trjábanka eins og áður segir.

Eins og nefnt er í Inngangi eru flestir trjábankar hannaðir til notkunar annaðhvort í setningafræðirannsóknnum eða máltækni en yfirleitt ekki til hvors tveggja. Setningafræðileg nýting krefst yfirleitt dýpri og nákvæmari greiningar, auk ítarlegra upplýsinga um textana sem greindir eru. Fyrir hagnýtingu í máltækni skiptir textamagnið oft meira máli en dýpt greiningarinnar. Trjábankar eru þar ekki síst nýttir til að þjálfra greiningarforrit, þáttara, sem síðan er hægt að nota til að þátta aðra texta, og til að slík þjálfun verði árangursrík þarf mikið magn þáttaðra texta.

Þetta þýðir þó ekki endilega að grundvallarmunur sé eða þurfi að vera á trjábönkum eftir því hvernig ætlunin er að nota þá. Að athuguðu máli varð niðurstaðan sú að sameina framangreind verkefni, þannig að Joel gekk til liðs við Eirík, Anton og Einar. Við Sáum að með því móti væri hægt að smíða trjábanka sem yrði mun stærri en ella hefði verið hægt, og gæti gagnast bæði innan máltækni og til setningafræðilegra rannsókna. Uppbygging gagnasafna á borð við trjábanka er mjög dýr og tímafrek og því mikilvægt að nýta vinnuna sem best og koma í veg fyrir tvíverksað. Við teljum að það hafi tekist einkar vel í þessu tilviki.

3. Efniviður

3.1 Textaflokkar

Upphafleg hugmynd okkar var að hafa fimm textategundir í trjábankanum – frásagnartexta, trúarlega texta, ævi- og ferðasögur, laga- og dómatexta, og fræðitexta. Við stefndum að því að vera með u.þ.b. 20 þúsund lesmálsorð af hverri textategund frá hverri öld – alls 100 þúsund lesmálsorð frá hverri öld, um milljón lesmálsorð í heildina. Við gerðum okkur þó grein fyrir því að það yrði erfitt eða útilokað að afla texta af öllum þessum tegundum frá öllum öldum. Að hluta til er það vegna þess að textarnir eru alls ekki til. En önnur ástæða er sú að við vorum bundnir við að nota texta sem voru til rafrænnir, eða a.m.k. prentaðir. Við létum reyndar slá inn allnokkra texta en eingöngu eftir prentuðum bókum. Það hefði verið of kostnaðarsamt að láta slá inn texta eftir handritum.

Við endurskoðun upphaflegrar áætlunar var ákveðið að leggja megináherslu á frásagnartexta. Á fyrri öldum eru það Íslendingasögur, samtíðarsögur, riddarasögur o.fl., en á 19.-21. öld einkum skáldsögur. Niðurstaðan varð sú að frásagnartextar eru u.þ.b. 2/3 af heildinni – 675 þúsund lesmálsorð. Einnig stefndum við að því að vera með trúarlega texta frá öllum öldum. Það tókst að mestu leyti þótt eina öld vanti inn í, og trúarlegir textar eru tæpur fjórðungur af heildinni. Ævisögur og ferðabækur eru um 75 þúsund lesmálsorð, en orðafjöldinn úr þeim tveimur textaflokkum sem eftir standa er óverulegur. Dreifing texta eftir öldum og textaflokkum er sýnd í Töflu 1.

Öld	Frásagnir	Trúarrit	Æfisögur	Fræði	Lög	Samtals
12.	0	40.871	0	4.439	0	45.310
13.	93.463	21.196	0	0	6.183	120.842
14.	77.370	21.315	0	0	0	98.685
15.	111.560	0	0	0	0	111.560
16.	35.733	60.464	0	0	0	96.197
17.	46.281	28.134	52.997	0	0	127.412
18.	63.322	22.963	22.099	0	0	108.384
19.	100.921	20.370	0	3.258	0	124.000
20.	103.921	21.234	0	0	0	125.155
21.	43.102	0	0	0	0	43.102
Samtals	675.114	236.547	75.096	7.707	6.183	1.000.647

Tafla 1: Fjöldi lesmálsorða úr hverjum textaflokki frá hverri öld.

Í trjábankanum eru rúmlega 60 textar eða bútar úr textum sem fengnir eru úr ýmsum áttum. U.þ.b. 20 textar fengust úr ýmsum textasöfnum á netinu, einkum frá *Netútgáfunni* (<http://snerpa.is/net>) en einnig frá *Gutenberg-verkefninu* (<http://www.gutenberg.org>), *Internet Archive* (<http://www.archive.org/>) og *Medieval Nordic Text Archive (Menota)* (<http://www.menota.org/>). Um 10 textar komu úr textasafni Stofnunar Árna Magnússonar (<http://www.lexis.hi.is/corpus/>). Við fengum 10 texta beint frá fræðimönnum sem vinna að útgáfu þeirra eða frá forlögum sem hafa gefið þá út. Afgangurinn, um 20 textar, var svo sleginn inn fyrir okkur af stúdentum sem unnu að verkefninu. Fjórir textar frá 20. og 21. öld eru enn í höfundarétti en við fengum leyfi höfundanna til að nota þá og dreifa þeim.

Gæði textanna voru misjöfn. Í flestum tilvikum höfðum við þó aðgang að traustum útgáfum, ýmist stafréttum eða með samræmdri stafsetningu. Þannig fengum við t.d. nýja útgáfu Ármanns Jakobssonar og Þórdar Inga Guðjónssonar á *Morkinskinnu*, útgáfu Þórunnar Sigurðardóttur á *Fimmtu heilögum hugvekjum*, nýja útgáfu Jóhannesar Bjarna Sigtryggssonar á *Ævisögu Jóns Steingrímssonar*, útgáfu Matthews J. Driscoll á *Fimmbraðra sögu*, og óprentaða útgáfu Svanhildar Óskarsdóttur á *Júðitarbók*, svo að dæmi séu nefnd. Útgáfur Agnete Loth á *Late Medieval Icelandic Romances* og *Reykjahlólabók* komu okkur einnig að góðu gagni. Síðastnefndu textarnir voru slegnir inn fyrir verkefnið, en hina fengum við alla rafræna hjá útgefendum.

Stafsetning textanna var með ýmsu móti. Sumir voru með nútímastafsetningu – að sjálfsögðu 20. og 21. aldar textarnir, en einnig ýmsir þeirra eldri sem hafa verið gefnir þannig út. Aðrir voru með samræmdri stafsetningu fornri, t.d. *Morkinskinna*. Enn aðrir voru stafréttir eftir handritum, bæði ýmsir fornir textar (t.d. úr *Late Medieval Icelandic Romances*) og yngri (t.d. *Fimmbraðra saga*). Við ákváðum að færa alla texta til nútímastafsetningar. Það auðveldar mjög leit að einstökum orðum – nægilegt er að slá inn nútímamálsmyndina til að finna öll dæmi um tiltekið orð, þótt það sé skrifað á ýmsan hátt í textunum.

Meginástæðan var þó sú að við vildum geta notað greiningarforrit sem hafa verið skrifuð fyrir íslensku – markarann *IceTagger* (Hrafn Loftsson 2008), þáttarann *IceParser* (Hrafn Loftsson og Eiríkur Rögnvaldsson 2007) og lemmunarforritið *Lemmald* (Anton Karl Ingason o.fl. 2008), sem saman mynda hugbúnaðarpakkann *IceNLP* (hægt er að sækja hann á

<http://icenlp.sourceforge.net/>). Þessi forrit flýttu mjög fyrir vinnunni og því töldum við mjög mikilvægt að geta notað þau. Þau miðast hins vegar öll við nútímastafsetningu og það hefði verið tímafrekt og erfitt að breyta þeim þannig að þau réðu sæmilega við öll þau stafsetningartilbrigði sem fram koma í textunum.

Það er tiltölulega einfalt að breyta samræmdri stafsetningu fornri í nútímastafsetningu – vörpunin í þá átt er einkvæm í flestum tilvikum og því hægt að nota einfaldar skriftur eða leit og skipti. Stafréttu útgáfunar voru hins vegar mun erfiðari viðfangs og tímafrekari. Vissulega er hægt að nota leit og skipti að vissu marki, en þó var nauðsynlegt að fara yfir textana orð fyrir orð og breyta þeim. Sú vinna var tafsóm og hætt við villum. Sumir textarnir höfðu líka verið skannaðir og þá bættust skönnunarvillur við. Það er nokkuð víst að eitthvað af villum og ósamræmi er enn í stafsetningu textanna. Það ætti þó yfirleitt ekki að hafa áhrif á notagildi þeirra til setningafræðirannsókna.

3.2 Aldur og tímasetning

Einn meginatilgangurinn með gerð trjábankans er að koma upp tæki til að rannsaka og tímasetja setningafræðilegar breytingar. Þess vegna er vitanlega mikilvægt að hægt sé að ákvarða aldur textanna með sæmilegri nákvæmni. Á því eru hins vegar mikil vandkvæði eins og alkunna er og óþarft að rekja hér. Forntextar, aðrir en bréf, eru ekki varðveittir í frumriti og erfitt að vita hvort og hvaða breytingar skrifarar hafa gert í uppskriftum. Haraldur Bernharðsson hefur vissulega skoðað málblöndun í handritum en sú rannsókn takmarkast við breytingar á stafsetningu og beygingum (Haraldur Bernharðsson 1999). Setningafræðilegar breytingar skrifara hafa hins vegar lítt verið kannaðar skipulega (sjá þó Kjartan Ottósson 2001).

Það er því oft erfitt að vita hvaða málstigi tiltekinn texti tilheyrir. Hvað á t.d. að gera við texta sem talinn er saminn á miðri 14. öld en varðveittur í handriti frá miðri 15. öld? Sýnir hann setningagerð 14. aldar, 15. aldar, eða einhverja blöndu af þessu tvennu? Um það er útilokað að fullyrða nokkuð. Segjum nú samt að við gætum slegið því föstu að setningagerð frumritsins skilaði sér óbreytt í varðveittri gerð. Eftir sem áður vitum við ekki hversu dæmigerð setningagerð upphaflegs skrifara var – hann gæti t.d. hafa fyrnt mál sitt, orðið fyrir áhrifum frá þýðingum úr erlendum málum, o.s.frv.

Í tímasetningu okkar á textunum höfum við í flestum tilvikum

miðað við það sem talið er líklegur ritunartími frumtextans. Þar er þó vissulega margt á huldu og líklega er ekki fullt samræmi í þessu hjá okkur. Meginatriðið er þó að á heimasíðu trjábanks er að finna ítarlegar upplýsingar um hvaðan hver texti er fenginn. Þegar um er að ræða prentaðar útgáfur, eins og er í langflestum tilvikum, getur notandinn þá farið í útgáfuna og kynnt sér það sem þar er sagt um uppruna textans. Viðfangsefni okkar var að búa til rannsóknartæki og leiðbeina mönnum um notkun þess, en við leggjum áherslu á að notendur bankans beri ábyrgð á túlkun niðurstaðna sinna.

Ef trjábankinn er notaður til að rekja sögulega þróun, t.d. sýna hvernig tiltekin málbreyting breiðist út, skiptir tímasetning textanna vissulega máli. Röng tímasetning getur auðvitað skekkt niðurstöðurnar verulega. Á það er hins vegar að líta að í bankanum eru a.m.k. fimm textar sem taldir eru vera frá hverri öld. Yfirleitt er ekki heppilegt að byggja mikið á einstökum textum, heldur eðlilegt að taka nokkra texta saman, t.d. alla texta frá hverri öld, og skoða niðurstöður úr þeim sem heild. Jafnvel þótt allir textar væru örugglega rétt tímasettir eru margir aðrir þættir sem valda því að oft er óskynsamlegt að miða mikið við einstaka texta. Það gæti t.d. verið hálftrar aldar aldursmunur á höfundum tveggja texta sem skrifaðir eru sama árið. Þegar nokkrir textar eru teknir saman ættu sérkenni einstakra texta að jafnast út og heildin að gefa sæmilega rétta mynd.

En það er líka hugsanlegt að styðjast við trjábankann til að tímasetja texta. Ef tiltekinn texti sker sig mjög úr, fellur ekki inn í setningafræðilega þróun sem aðrir textar sýna, gæti það verið vísbending um að hann sé eldri eða yngri en hann hefur verið talinn. Það getur þá verið forvitnileg tilraun að færa textann til í tíma þangað til hann fellur nokkurn veginn að þróuninni, og skoða hvort hugsanlegt sé að sú tímasetning geti staðist. Vitanlega er yfirleitt ekki hægt að nota þetta eitt sér til að tímasetja texta, en það ætti að geta komið að gagni með öðru.

4. Vinnulag

Sem fyrr segir hófst smíði trjábanks fyrir alvöru í ársbyrjun 2010. Þá lá fyrir að velja greiningaraðferð, ákveða hvað og hvernig skyldi greint, og móta verklag við smíði bankans. Eins og áður segir er greining í trjábönkum með ýmsu móti, en við ákváðum að byggja íslenska trjábank-

ann á liðgerðargreiningu (e. *phrase structure annotation*). Meginástæða þess var sú að við vorum í samstarfi við rannsóknarhóp Anthony Kroch, en sá hópur hefur staðið að gerð sögulegu ensku trjábankanna sem eru af þessari gerð. Þar sem mikil líkindi eru með íslensku og fornensku gátum við haft mjög mikið gagn af greiningunni sem þar hafði verið unnin. Ítarleg handbók er til fyrir þessa greiningu þar sem lýst er hvernig farið er með margvíslegar setningagerðir (Santorini 2010), og sú lýsing gagnaðist okkur vel.

Annar ávinningur við að nýta þessa greiningu er sá að til er góður leitarhugbúnaður sem miðast við hana, og nýttist því beint í íslenska trjábankanum. Þar sem greining íslensku og eldri málstiga ensku er hliðstæð opnast möguleiki til margvíslegs samanburðar á setningagerð málanna og þróun hennar. Nú eru líka til eða í smíðum trjábankar þar sem sama greining er notuð fyrir ýmis önnur mál, s.s. frönsku (Martineu o.fl. 2010), portúgölsku (Galves og Faria 2010), snemmháþýsku (Light 2010), forngrísku (Beck 2011), færeysku (Anton Karl Ingason o.fl. 2012; Eiríkur Rögnvaldsson o.fl. 2012) og fleiri, og samanburður íslensku við þau mál verður þá einnig mögulegur. Einnig má nefna að þetta greiningarskema felur í sér meiri upplýsingar en mörg önnur, t.d. flest þeirra sem byggjast á venslagreiningu (e. *dependency*).³

Eftir að textunum hafði verið breytt í nútímastafsetningu tóku aðstoðarmenn úr hópi stúdenta við þeim og settu inn málsgreina- og setningaskil. Það er ekki alltaf auðvelt að gera slíkt vélrænt, en hins vegar eykur það mjög nákvæmni vélrænnar greiningar ef hún getur byggt á slíkum skilum. Að þessu loknu voru textarnir keyrðir í gegnum forritin í *IceNLP*-hugbúnaðarpakkanum – *IceTagger*, *IceParser* og *Lemmald*. Þessi forrit skiluðu grófri málfræðilegri og setningafræðilegri greiningu textans. Síðan voru keyrð ýmis heimasníðuð forrit sem færðu úttakið úr *IceNLP* í það sníð sem notað er í sögulegu ensku trjábönkunum. Í því fólst m.a. að afmarka setningarliði og breyta markamenginu (e. *tagset*), þ.e. þeim skammstöfunum sem notaðar eru til að tákna einstaka orðflokka og setn-

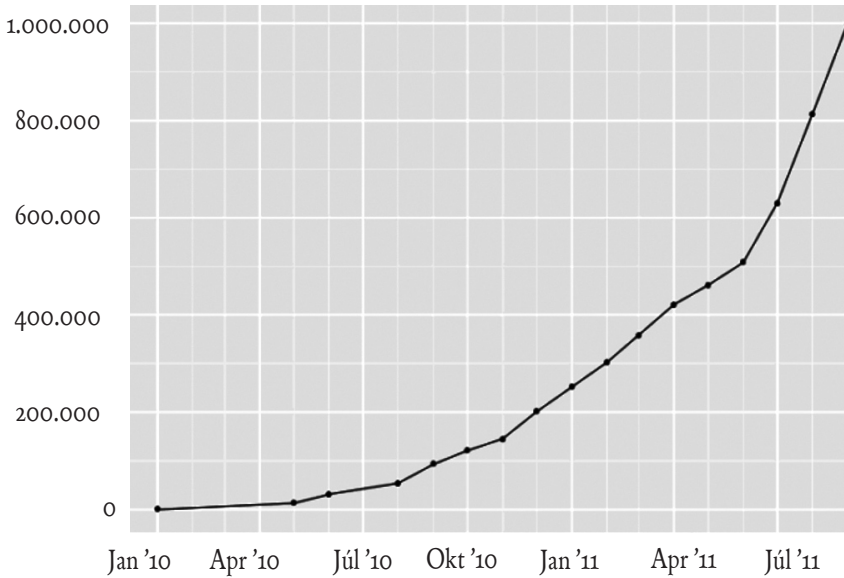
3 Þar er einkum um að ræða upplýsingar um orðaröð – venslagreiningin leggur megináherslu á vensl orða og liða, eins og áður er nefnt, en skeytir minna um línulega röð þeirra. Þetta er þó ekki algilt því að til eru ýmis afbrigði af venslagreiningu, rétt eins og liðgerðargreiningu, og sum þeirra hafa að geyma svipaðar upplýsingar og liðgerðargreining. Dag Haug, aðalhöfundur *PROIEL*-bankans (sjá 2. kafla), hefur t.d. skrifað forrit sem breytir venslagreiningu *PROIEL* í liðgerðargreiningu sögulegu Penn-trjábankanna (persónulegar upplýsingar).

ingarliði. Síðan tóku við aðstoðarmenn úr hópi stúdenta og settu inn setningaskil.

Notaðar eru enskar skammstafanir í greiningunni. Fyrir því eru nokkrar ástæður. Ein er sú að þannig er hægt að nota hugbúnað sem gerður hefur verið fyrir ensku trjábankana óbreyttan. Önnur ástæða er að það auðveldar samanburð við trjábanka fyrir önnur mál sem nýta sama greiningarskema. En meginástæðan er sú að trjábankinn á að geta nýst erlendum fræðimönnum þótt þeir kunni lítið í íslensku og þekki ekki íslensk heiti orðflokka og setningarliða. Þótt byggt sé á enska greiningarskemanu er vikið frá því í nokkrum atriðum þar sem það skiptir máli til að auðvelda skilvirka leit í trjábankanum. Þannig eru nefnimyndir (uppflettimyndir) orða ævinlega láttnar fylgja í íslenska bankanum en það er ekki gert í þeim ensku. Enn fremur eru föll sýnd.

Síðan tók aðalvinnan við – að leiðrétta og endurskoða vélrænu greininguna. Hún var mjög seinleg og krafðist vitanlega margvíslegrar þekkingar – á íslensku máli og íslenskri setningagerð á öllum tímum, á greiningarskemanu, og á setningafræðilegri greiningu almennt. Til að flýta fyrir vinnunni var skrifaður sérstakur hugbúnaður, *Annotald* (Beck, Eday og Anton Karl Ingason 2011), sem miðast við það að ná hámarkshraða við greiningu og leiðréttingu. Í forritinu er mikill fjöldi flýttiskipana sem eru hannaðar þannig að notandinn getur alltaf haft vinstri höndina á lykklaborðinu en þá hægri á músinni. Í fljótu bragði virðist þetta e.t.v. ekki skipta miklu máli, en þegar greina þarf eina milljón orða munar um hverja handahreyfingu. Það kom líka í ljós að hraðinn jókst talsvert þegar þetta forrit var tekið í notkun.

Þrír greinendur, Anton, Einar og Joel, unnu við þáttunina. Í upphafi fóru þeir hver yfir greiningu annars og tóku góðan tíma í að kynna sér vandlega greiningarleiðbeiningar með ensku sögulegu trjábönkunum (Santorini 2010) ásamt því að laga þær að íslensku eftir þörfum ([http://www.linguist.is/icelandic_treebank/Icelandic_Parsed_Historical_Corpus_\(IcePaHC\)#Annotation_guidelines](http://www.linguist.is/icelandic_treebank/Icelandic_Parsed_Historical_Corpus_(IcePaHC)#Annotation_guidelines)). Verkinu miðaði hægt í fyrstu á meðan verið var að móta greininguna en þegar greinendur voru orðnir þjálfaðir og höfðu tileinkað sér greiningarskemað og komið sér upp greiningarreglum fyrir flestar setningagerðir þar sem íslenska víkur frá eldri ensku hættu þeir að fara yfir greininguna hver hjá öðrum og lögðu áherslu á að hraða þáttun eftir mætti.

Mynd 1: Framvinda þáttunar.

Á Mynd 1 sést hvernig þáttuninni vatt fram þá 20 mánuði sem hún stóð yfir (frá janúar 2010 til ágústloka 2011). Við gerum okkur fulla grein fyrir því að hraði þáttunarinnar, ásamt því að talsverður hluti af henni er óyfirfarinn, leiðir til þess að í henni er án efa fjöldi af villum og margs kyns ósamræmi. Við teljum þó að villufjöldinn sé ekki ýkja mikill miðað við stærð bankans. Við höfum leitað kerfisbundið að villum og keyrt bankann í gegnum margvísleg próf. Við slíka keyrslu kom t.d. í ljós að 51 setning í bankanum hefur að geyma tvo nafnliði sem báðir eru merktir sem beint andlag (NP-OB₁). Þetta er u.þ.b. 1% af þeim 4.727 setningum sem innihalda tvö andlög og í flestum tilvikum ætti annar liðurinn að vera merktur sem óbeint andlag (NP-OB²) í staðinn.

Þótt vitanlega sé stefnt að því að hafa greininguna villulausa teljum við að meiri ávinningur sé að því að hafa bankann jafnstóran og raun ber vitni en hafa algerlega réttan banka sem þá væri ekki nema brot af stærð þessa. Við vonumst til að geta leiðrétt villur í bankanum smátt og smátt og gefið út nýjar og réttari gerðir af honum. Við viljum þó leggja áherslu á að bankinn er fyrst og fremst ætlaður til nota í meginlegum rannsóknum, ekki eigindlegum. Þegar verið er að skoða stöðu tiltekinnar setningagerðar í

málinu á tilteknum tíma, eða þróun hennar yfir ákveðið tímabil, má ætla að einstakar villur jafnist út og hafi ekki veruleg áhrif á niðurstöður.

Það er hins vegar ekki hægt að nota t.d. eitt dæmi í bankanum umhugsunarlaust til að sýna fram á að tiltekin setningagerð hafi verið til í málinu á tilteknum tíma. Þar gæti verið um að ræða villu í greiningu, setningin gæti verið tekin rangt upp úr útgáfunni eða útgáfan verið ónákvæm, tímasetning textans gæti verið vafasöm, o.s.frv. Á hinn bóginn er alltaf ljóst hvaðan hver setning er tekin, eins og áður segir. Notandinn þarf því ekki – og má ekki – treysta á greininguna í bankanum, heldur getur hann alltaf farið í frumheimildir til að sjá hvort setningin er rétt tekin upp, og beitt eigin setningafræðilegri kunnáttu til að endurskoða og leiðrétta greininguna.

5. Nýting

Við leit í bankanum er notað forritið *CorpusSearch* (Randall 2005; <http://corpussearch.sourceforge.net/>) sem er upphaflega gert til að nota með sögulegu ensku trjábönkunum. Þetta forrit fylgir með trjábankanum þegar hann er sóttur (sjá 6. kafla). Það notar sérstakt skipanamál sem gefur kost á mjög fjölbreyttri og nákvæmri leit að tilteknum setningagerðum. Fjölhæfni skipanamálsins hefur vissulega þann ókost að það tekur tíma að læra að nýta sér alla möguleika þess, en ítarlegar leiðbeiningar eru á netinu þannig að allir ættu að geta komist upp á lag með að nota forritið.

Sem dæmi um hvernig hægt er að nota trjábankann til að skoða sögulega þróun setningafræðilegra fyrirbæra skal hér litið á breytingar á tíðni fornafnsins/töluorðsins *einn*. Það er alkunna að á tímabili í málsögunni er orðið töluvert notað eins og óákveðinn greinir (sjá Eirík Rögnvaldsson 2005, 608–609):

- (1) Það var **einn mann** í Englandi sem fleiri aðrir þó frá þessum verði nú sagt heldur en öðrum ...
- (2) ... og sem veislan er sett og allir eru komnir í sitt sæti kemur inn **einn maður** ókenndur og settist niður og er heldur fólur ...

Þessi dæmi eru úr *Miðaldaævintýrum þýddum úr ensku* sem talin eru þýdd á seinni hluta 15. aldar og Einar G. Pétursson gaf út 1976. Slíkar setningar eru mjög áberandi í þýðingum, t.d. riddarasagna og trúarrita, og er varla óvarlegt að álykta að um erlend áhrif sé að ræða. Eftir því sem við best

vitum hefur ekki verið gerð nákvæm athugun á tíðni og þróun þessarar notkunar. Með hjálp trjábankans er hins vegar auðvelt að fá yfirlit um þetta. Þar má nota eftirfarandi leitarskipun í *CorpusSearch*:

- (3) NP* **idoms** ONE-*
 AND NP* **idoms** N-*
 AND ONE-* **iprecedes** N-*

* (stjarna) er algildisstafur sem stendur fyrir hvaða staf eða stafastreng sem er –NP* táknaþví nafnlið af hvaða gerð sem er (frumlag, andlag, o.s.frv.). Orðið *einn* fær sérmerkingu í bankanum, ONE, enda oft erfitt að greina það í orðflokk. Stjarnan er sett aftast í ONE-* til að fá öll dæmi um orðið, óháð falli. Sömu leiðis er stjarna sett á N-* til að fá öll nafnorð í eintölu, óháð falli. *idoms* táknaþví „immediately dominates“, þ.e. „beint yfirskipað“, og *iprecedes* táknaþví „immediately precedes“, þ.e. „fer næst á undan“. Hér er því leitað að dæmum þar sem *einn* og nafnorð í eintölu eru beinir stofnhlutar í nafnlið, og einn fer næst á undan nafnorðinu.

Þessi leit skilar á skjáinn öllum setningum sem falla að leitarskilyrðunum – alls 1518. Ein þeirra er „Í annan stað leit hann á einn kastala“ úr *Ectors sögu* frá 15. öld, sem lítur svona út í trjábankanum:⁴

- (4) ((IP-MAT (PP (P Í-i)
 (NP (OTHER-A annan-annar) (N-A stað-staður)))
 (VBDI leit-líta)
 (NP-SBJ (PRO-N hann-hann))
 (PP (P á-á)
 (NP (ONE-A einn-einn) (N-A kastala-kastali)))
 (. .-.))
 (ID 1450.ECTORSSAGA.NAR-SAG,.1016))

Aftan við setningarnar kemur svo yfirlitstafla þar sem sést hversu mörg dæmi fundust í hverjum hinna 60 texta í bankanum. Þessa töflu er auðvelt að líma inn í töflureikni eins og Excel og vinna þar með tölurnar á ýmsan hátt – reikna út tíðni og hlutfall dæma eftir öldum, textategundum o.fl.

- 4 Athugið að mörkin (skammstafanirnar) tákna ýmist setningarliði eða orðflokka (tegundir orða). Í mörkum sumra setningarliða kemur fram bæði eðli liðarins (NP = „Noun Phrase“, nafnliður) og hlutverk (SBJ = „Subject“, frumlag). IP-MAT táknaþví aðalsetningu („Inflection Phrase“, „matrix“), VBDI sögn (VB) í þátíð (D) og framsöguhætti (I). Aðrar skammstafanir eru væntanlega auðskildar; -A aftan við táknaþví orðflokks merkir þolfall.

Öld	Fjöldi lesmálsorða	Fjöldi setninga	Á 1000 lesmálsorð	Á 100 setningar
12. öld	45.310	2.291	0,77	1,53
13. öld	120.842	9.283	0,84	1,10
14. öld	104.742	9.000	1,27	1,48
15. öld	105.502	9.663	2,66	2,91
16. öld	89.197	5.944	1,61	2,42
17. öld	127.412	8.342	2,24	3,42
18. öld	108.384	6.212	1,98	3,46
19. öld	124.068	9.439	1,06	1,39
20. öld	125.155	9.785	1,15	1,47
21. öld	43.102	3.005	1,11	1,57

Tafla 2: Hlutfall dæma um einn af fjölda lesmálsorða og setninga eftir öldum

Í Töflu 2 kemur fram samanlagður fjöldi lesmálsorða og setninga í textum frá hverri öld. Síðan er reiknaður út fjöldi dæma um *einn* á hver 1.000 lesmálsorð, og á hverjar 100 setningar. Eins og sjá má hækka tölurnar mjög mikið á 15. öld og haldast háar næstu þrjár aldir. Á 19. öld verður talsverð lækkun, og enn meiri á þeirri 20. Reyndar hækka tölurnar aftur á 21. öldinni en þar er aðeins um tvo texta að ræða og óvarlegt að draga miklar ályktanir af þeim.

Það er líka hægt að skipta textunum niður á annan hátt. Í Töflu 3 eru nokkrar aldir teknar saman og skipt í þrjá hópa – 12.–14. öld, 15.–18. öld, og 19.–21. öld.

Öld	Fjöldi lesmálsorða	Fjöldi setninga	Á 1000 lesmálsorð	Á 100 setningar
12.–14.	295.833	22.898	1,08	1,39
15.–18.	405.556	27.837	2,16	3,15
19.–21.	292.355	22.279	1,10	1,45

Tafla 3: Hlutfall dæma um einn af fjölda lesmálsorða og setninga eftir tímabilum.

Hér sést munurinn enn betur. Textarnir frá 15.–18. öld eru að verulegu leyti þýðingar (riddarasögur, trúarrit) eða undir sterkum erlendum áhrifum (t.d. *Reisubók Jóns Indíafara*). Hlutfallsleg tíðni orðsins *einn* á þessum öldum er meira en tvöföld á við tíðnina á öldunum á undan og eftir. Það er athyglisvert að hlutfallið á 12.–14. öld og 19.–21. öld er nokkurn veginn hið sama. Það gæti bent til þess að í raun og veru hafi engin breyting orðið á notkun *einn* í „ómengaðri“ íslensku – sú hækkun sem sést í rituðum textum frá 15.–18. öld stafi af eðli textanna en beri ekki vott um neina raunverulega málbreytingu.⁵

Um þetta er þó ekkert hægt að fullyrða án nákvæmari skoðunar sem ekki er á dagskrá hér. Tilgangur þessarar athugunar er ekki sá að fara í saumana á notkun *einn* sem e.k. óákveðins greinis, heldur að benda á hvernig hægt er að nota trjábankann til setningafræðilegra athugana og kalla á svipstundu fram niðurstöður sem áður hefði tekið óratíma að komast að.

6. Opin og frjáls dreifing

Við teljum að opin aðgangur að rannsóknargögnum og niðurstöðum sé mjög mikilvægur fyrir eflingu vísinda og fræða og lögðum því frá upphafi áherslu á að bankinn yrði sem flestum að sem mestu gagni. Við settum fram 10 viðmið þar að lútandi:

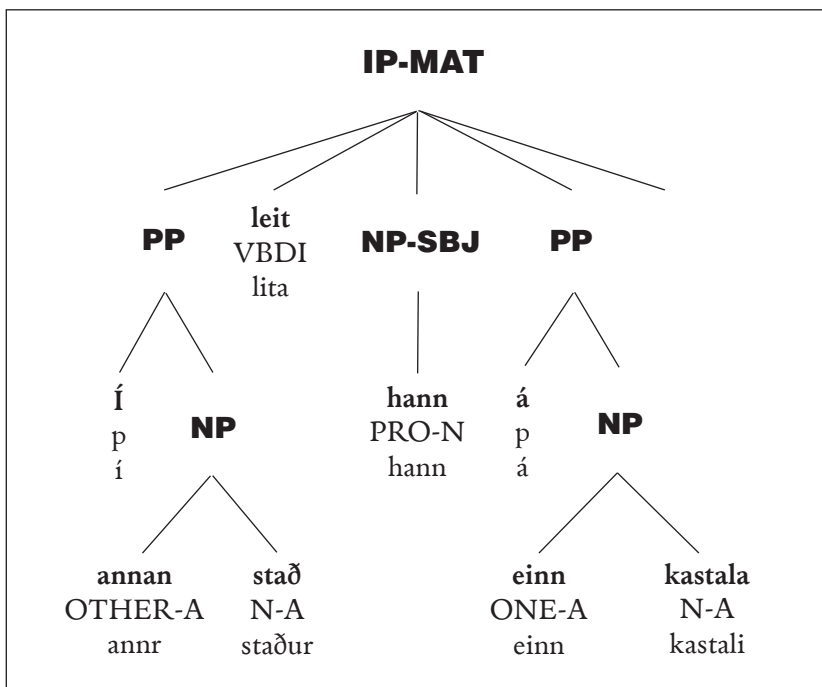
1. Hægt er að sækja frumgögn í heild af netinu (gögnin eru ekki falin bak við leitarviðmót).
  2. Opin vefaðgangur er að allri skjölun.
  3. Notendur þurfa ekki að skrá sig eða auðkenna eða skrifa undir samning til að fá aðgang.
  4. Smíðuferlið notar eingöngu frjáls og opin hugbúnaðartól svo að hægt sé að endurnýta ferlið á gagnsæjan hátt.
- 5 Ritrýnir nefnir að forvitnilegt væri að skoða hvort notkun *einn* sé mismunandi eftir textaflokkum. Vegna þess að fjöldi texta í flokkunum er mjög mismunandi eftir öldum – frá 15. öld t.d. einvörðungu frásagnartextar – er ekki hægt að sýna marktækar tölur um þetta. Tafla 2 sýnir þó að hlutfall *einn* er nokkuð svipað frá 15. til 18. aldar, þrátt fyrir ólík hlutföll textategunda á þessum öldum, og bendir það til þess að textategundin skipti ekki meginmáli.

5. Smíðin fer fram í opnu útgáfustýringarkerfi.
6. Tölusettar útgáfur eru settar reglulega á netið (á þriggja mánaða fresti).
7. Notendur geta breytt trjábankanum og gefið út breytingarnar án sérstaks leyfis.
8. Bankinn er ókeypis fyrir fræðimenn.
9. Bankinn er ókeypis fyrir fyrirtæki.
10. Bankinn notar staðlað frjálst notandaleyfi ((L)GPL – <http://www.gnu.org/licenses/>), CC – <http://creativecommons.org/>, o.s.frv.).

Bankinn er því algerlega opinn og ókeypis, og hver sem er getur gert hvað sem er með hann. Þetta er í góðu samræmi við íslenska málstefnu sem samþykkt var á Alþingi fyrir þremur árum (*Íslenska til alls* 2009), þar sem segir að stefnt skuli að því „[a]ð málleg gagnasöfn og hugbúnaður til að vinna með íslenskt mál verði gerð opin og frjálst eftir því sem kostur er (sbr. stefnu stjórnvalda um frjálstan og opin hugbúnað)“. Í þeirri stefnu segir m.a.: „Stefnt skal að því að hugbúnaður sem smíðaður er og fjármagnaður af opinberum aðilum, m.a. í rannsóknar- og þróunarverkefnum, verði endurnýtanlegur. Liður í því er að hugbúnaðurinn sé frjálst“ (Forsætisráðuneytið 2007).

Hægt er að sækja bankann í heild, ásamt leitarhugbúnaði fyrir Windows og Linux, á slóðinni http://www.linguist.is/icelandic_treebank/Download. Notandinn setur bankann upp á eigin tölvu og er því ekki háður netsambandi við notkun hans. Þótt við teljum að gerð trjábankans sé lokið er núverandi gerð hans tölusett 0.9 en ekki 1.0. Ástæðan er sú að við vinnum enn að ýmsum leiðréttingum og samræmingu sem við viljum ljúka áður en við setjum endapunktinn aftan við verkið.

Bankinn hefur einnig verið settur upp í INESS-trjábankamiðstöðinni við Háskólann í Bergen (<http://iness.uib.no>). Þar er hægt að leita í honum og skoða hríslumyndir af setningum, sem getur verið hentugt því að úttakið úr *CorpusSearch* er ekki sérlega þægilegt aflestrar. Setningin sem sýnd var hér að framan birtist í INESS eins og sýnt er á Mynd 2. Hins vegar sýnir INESS ekki heildarfjölda dæma um það sem leitað er að og nýtist því ekki við tölfræðilega úrvinnslu.

Mynd 2: Setning úr Sögulega íslenska trjábankanum í INESS-miðstöðinni.

Meðan á vinnslu trjábankans stóð gengum við frá nýrri útgáfu á netinu á þriggja mánaða fresti – fyrst í byrjun júlí 2010. Tilgangurinn var sá að kynna verkið frá byrjun, koma því í gagnið og fá viðbrögð notenda. Þetta tókst vel – þannig var útgáfu 0.4 sem var gefin út í apríl 2011 og hafði að geyma 440 þúsund lesmálsorð hlaðið niður meira en 450 sinnum. Útgáfu 0.9 hefur verið hlaðið niður um 660 sinnum á tæpu ári.

Þetta skilaði sér í því að trjábankinn hafði þegar verið nýttur í ýmsum rannsóknum áður en núverandi gerð hans kom í ágústlok 2011 (sjá t.d. Sapp 2011; Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Wallenberg 2011; Light og Wallenberg 2011; Maling, Kroch og Sigríður Sigurjónsdóttir 2011). Fleiri greinar um trjábankann og notkun hans hafa birst síðan eða eru væntanlegar (Eiríkur Rögnvaldsson o.fl. 2011, 2012; Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Wallenberg 2012; Jóhanna Barðdal og Þórhallur Eypórsson 2012; o.fl.).

7. Lokaorð

Í þessari grein hefur verið sagt frá aðdragandanum að gerð *Sögulega íslenska trjábankans*, efniviði bankans og greiningaraðferð. Enn fremur var vinnunni við smíði bankans lýst og sýnt dæmi um hvernig hann má nota til athugana á setningafræðilegum breytingum. Eins og fram kom í inngangi teljum við að bankinn sé óvenjulegt verk fyrir ýmissa hluta sakir. Mikilvægast er að þar komu saman fræðimenn úr mismunandi greinum og með ólík áhugasvið, sem áttuðu sig á gildi þess að sameina krafta sína við gerð mikilvægs gagnasafns sem þjónar tvennum tilgangi.

Eins og fram kom í upphafi á bankinn annars vegar að vera tæki til rannsókna á íslenskri setningafræði, bæði samtímalegri og sögulegri, og hins vegar tól til þróunar ýmiss konar máltæknibúnaðar, s.s. villuleitarforrita, þýðingarforrita, leitarforrita o.fl. Hann hefur þegar sannað gildi sitt til setningafræðirannsókna eins og fram hefur komið, en enn sem komið er hefur hann ekki verið nýttur í síðarnefnda tilgangnum. Við erum þó ekki í vafa um að þar getur hann komið að góðu gagni. Í honum eru hátt í 300 þúsund lesmálsorð sem kalla má nútímamál – textar frá 19., 20. og 21. öld – og það er meira en nóg til að þjálfa tölfræðilegan þáttara til vélrænnar setningagreiningar.

Að lokum leggjum við áherslu á mikilvægi þess að trjábankinn sé algerlega opin og ókeypis og dreift með opnum leyfum. Þetta er sérstaklega mikilvægt í tungumálum eins og íslensku vegna þess að uppbygging málfanga er dýr en mannaflí og fé af skornum skammti, og því ber að fordæst tvíverknað. Við vonum að aðrir fræðimenn fylgi þessu fordæmi og opni aðgang að gögnum sínum og niðurstöðum eftir því sem kostur er. Það er allra hagur.

HEIMILDIR

- Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Joel Wallenberg. 2011. „Distinguishing Change and Stability: a Quantitative Study of Icelandic Oblique Subjects.“ Erindi flutt á DiGS 13, University of Pennsylvania, Philadelphia, 3. júní.
- Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Joel Wallenberg. 2012. „Antisocial Syntax. Disentangling the Icelandic VO/OV Parameter and its Lexical Remains.“ Erindi flutt á DiGS 14, Lissabon, 6. júlí.

- Anton Karl Ingason, Eiríkur Rögnvaldsson, Einar Freyr Sigurðsson og Joel C. Wallenberg. 2012. *Faroese Parsed Historical Corpus (FarPaHC)*. Version 0.1. <<http://linguist.is/farpahc>>
- Anton Karl Ingason, Sigrún Helgadóttir, Hrafn Loftsson og Eiríkur Rögnvaldsson. 2008. „A Mixed Method Lemmatization Algorithm Using a Hierarchy of Linguistic Identities (HOLI).“ *Advances in Natural Language Processing*. Ritstj. Aarne Raante og Bengt Nordström. Lecture Notes in Computer Science 5221. Berlin: Springer, 205–216.
- Beck, Jana E. 2011. *Penn Parsed Corpora of Historical Greek (PPCHiG)*. <<http://www.ling.upenn.edu/~janabeck/greek-corpora.html>>
- Beck, Jana E., Aaron Ecaj og Anton Karl Ingason. 2011. *Annotald*. Version 11.11. <<http://github.com/janabeck/Annotald>>
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2005. „Setningafræðilegar breytingar í íslensku.“ *Setningar. Handbók um setningafræði*. Ritstj. Höskuldur Þráinsson. Íslensk tunga 3. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 602–635.
- Eiríkur Rögnvaldsson, Anton Karl Ingason og Einar Freyr Sigurðsson. 2011. „Coping with Variation in the Icelandic Parsed Historical Corpus (IcePaHC).“ *Language Variation Infrastructure. Papers on selected projects*. Ritstj. Janne Bondi Johannessen. Oslo Studies in Language 3.2. Osló: University of Oslo, 97–111.
- Eiríkur Rögnvaldsson, Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Joel Wallenberg. 2011. „Creating a Dual-Purpose Treebank.“ Proceedings of the ACRH Workshop, Heidelberg, 5 Jan. 2012. *Journal for Language Technology and Computational Linguistics* 26:2: 141–152.
- Eiríkur Rögnvaldsson, Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Joel Wallenberg. 2012. „The Icelandic Parsed Historical Corpus (IcePaHC).“ *Proceedings of LREC 2012*. Ístanbul: ELRA, 1977–1984.
- Forsætisráðuneytið. 2007. *Frjáls og opinn hugbúnaður. Stefna stjórnvalda*. Desember 2007. <http://www.ut.is/media/verkefnisstjorn-radstefna-rafraen-framtid/Frjals_og_opinn_hugbunadur_-_Stefna_stjornvalda.pdf>
- Galves, Charlotte, og Pablo Faria. 2010. *Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese*. <<http://www.tycho.iel.unicamp.br/~tycho/corpus/en/index.html>>
- Hajič, Jan. 2005. „Complex Corpus Annotation: The Prague Dependency Treebank.“ *Insight into Slovak and Czech Linguistics*. Ritstj. Mária Šimková. Bratislava: Veda, 54–73.
- Haraldur Bernharðsson. 1999. *Málblöndun í sautjándu aldar uppskriftum íslenskra miðaldahandrita*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskólans.
- Haug, Dag Trygve Truslew og Marius Jøhndal. 2008. „Creating a Parallel Treebank of the Old Indo-European Bible Translations.“ *Proceedings of the Second Workshop on Language Technology for Cultural Heritage Data (LaTeCH 2008)*. Marrakech, 27–34.

- Hrafn Loftsson. 2008. „Tagging Icelandic text: A linguistic rule-based approach.“ *Nordic Journal of Linguistics* 31:1: 47–72.
- Hrafn Loftsson og Eiríkur Rögnvaldsson. 2007. „IceParser: An Incremental Finite-State Parser for Icelandic.“ *NODALIDA 2007 Conference Proceedings*. Ritsj. Joakim Nivre, Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek og Mare Koit. Tartu: University of Tartu, 128–135.
- Íslenska til alls. 2009. Tillögur íslenskrar málnefndar að íslenskri málstefnu samþykktar á Alþingi 12. mars 2009. Reykjavík: Mennta- og menningarmálaráðuneytið.
- Jóhanna Barðdal og Þórhallur Eypórsson. 2012. „Hungering and Lusting for Women and Fleshly Delicacies: Reconstructing Grammatical Relations for Proto-Germanic.“ Væntanlegt í *Variation and Change in Argument Realization, Transactions of the Philological Society* 110:3.
- Jörgen Pind (ritstj.), Friðrik Magnússon og Stefán Briem. 1991. *Íslensk orðtíðnibók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Kjartan Ottosson. 2001. „Kven sitt språk ser vi i avskrifter? – eller Éloge de la variante grammaticale.“ Erindi flutt á ráðstefnunni Nordiske middelalder-tekster: Utgivere og brukere. Senter for høyere studier & Det Norske Videnskaps-Akademi, Oslo, 28. apríl.
- Kroch, Anthony, Beatrice Santorini og Lauren Delfs. 2004. *The Penn-Helsinki Parsed Corpus of Early Modern English (PPCEME)*. Philadelphia: Department of Linguistics, University of Pennsylvania. CD-ROM. <<http://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/>>
- Kroch, Anthony, og Ann Taylor. 2000. *The Penn-Helsinki Parsed Corpus of Middle English (PPCME2)*. Philadelphia: Department of Linguistics, University of Pennsylvania. CD-ROM. 2. útg. <<http://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/>>
- Light, Caitlin. 2010. *Parsed Corpus of Early New High German*. <<http://enhgcorpus.wikispaces.com/home>>
- Light, Caitlin og Joel Wallenberg. 2011. „On the Use of Passives across Germanic.“ Erindi flutt á DiGS 13, University of Pennsylvania, Philadelphia, 4. júní.
- Maling, Joan, Anthony Kroch og Sigríður Sigurjónsdóttir. 2011. „The Icelandic Challenge: a System-Internal Syntactic Change.“ Erindi flutt á Comparative Germanic Syntax and the Challenge from Icelandic. Workshop at 33. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Sprachwissenschaft, Georg-August-Universität Göttingen, 24. febrúar.
- Marcus, Mitch P., Beatrice Santorini og Mary Ann Marcinkiewicz. 1993. „Building a large annotated corpus of English: the Penn Treebank.“ *Computational Linguistics* 19: 313–330.
- Martineu, France, Paul Hirschbühler, Anthony Kroch og Yves Charles Morin. 2010. *Corpus MCVF (parsed corpus), Modéliser le changement: les voies du français*. University of Ottawa. CD-ROM. <http://www.arts.uottawa.ca/voies/voies_fr.html>

- Randall, Beth. 2005. *CorpusSearch 2 Users Guide*. Philadelphia: University of Pennsylvania. <<http://corpussearch.sourceforge.net/CS-manual/Contents.html>>
- Santorini, Beatrice. 2010. *Annotation manual for the Penn historical corpora and the PCEEC*. Philadelphia: University of Pennsylvania. <<http://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/annotation/index.html>>
- Sapp, Christopher D. 2011. „A Relative Pronoun in Old Norse?“ Erindi flutt á DiGS 13, University of Pennsylvania, Philadelphia, 5. júní.
- Wallenberg, Joel, Anton Karl Ingason, Einar Freyr Sigurðsson og Eiríkur Rögnvaldsson. 2011. *Icelandic Parsed Historical Corpus (IcePaHC)*. Version 0.9. <http://www.linguist.is/icelandic_treebank>

SUMMARY

The Icelandic Parsed Historical Corpus

Keywords: Treebank, parsing, historical corpus, diachronic syntax, language technology.

The article describes the background for and construction of *Icelandic Parsed Historical Corpus, IcePaHC*, a million word parsed historical corpus of Icelandic that has just been completed (Wallenberg et al. 2011). This corpus contains fragments of 60 texts ranging from the late twelfth century to the present day and serves the dual purpose of being both a cornerstone of Icelandic language technology and also an invaluable tool in Icelandic diachronic syntax research.

The corpus is unusual in many ways. First, it was designed to serve as a tool for both language technology and syntactic research, and was developed by scholars with research experience in both diachronic syntax and computational linguistics. Secondly, the corpus spans almost ten centuries – the oldest texts were written in the final decades of the twelfth century and the youngest are from the first decade of the present century. Thirdly, the corpus contains over one million words and is thus among the largest of the parsed corpora that have been published for any language. Fourthly, access to the corpus is completely open and free and thus requires no registration or paperwork, and the same is true for all the software used in its construction and also for other software developed within the project.

In the present paper, we follow the Introduction by describing the background to the treebank, whose origins lie in three different projects. Several aspects of the material in the treebank are then discussed – the selection of texts, their quality, and their conversion to modern Icelandic spelling. We then explain our decision to build a Penn style treebank and we offer an overview of the annotation process. Following a case study which shows how the treebank can be used to investigate

historical differences in use of the numeral/indefinite pronoun *einn* “one, a”, we present our open source policy and set out “10 basic types of user freedom” for language resources.

The corpus has been made available via free download (http://linguist.is/icelandic_treebank/Download). Both the software and the corpus itself are distributed under the LGPL license (<http://www.gnu.org/licenses/lgpl.html>).

Eiríkur Rögnvaldsson
Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
eirikur@hi.is

Anton Karl Ingason
University of Pennsylvania
619 Williams Hall
Philadelphia, PA 19104-6305
ingason@ling.upenn.edu

Einar Freyr Sigurðsson
Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
einarfs@gmail.com

Joel C. Wallenberg
Newcastle University
Percy Building
Newcastle Upon Tyne, NE1 7RU
joel.wallenberg@gmail.com

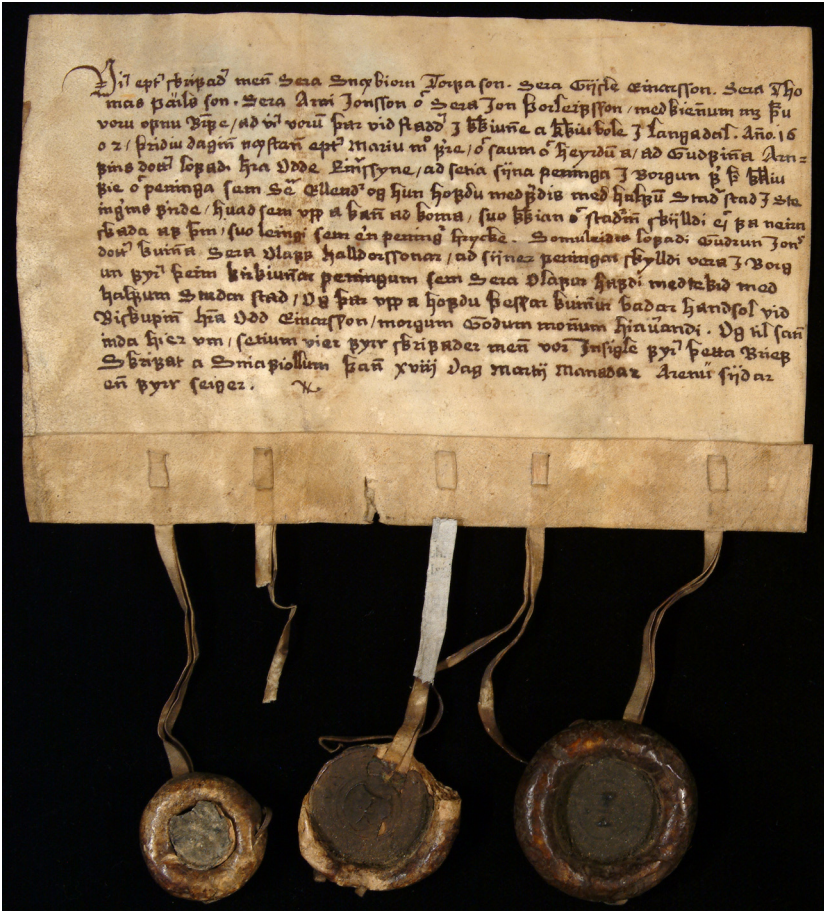
GÍSLI BALDUR RÓBERTSSON

VANSKRÁÐ
SNÆFJALLASTRANDARHANDRIT
Í SAFNI THOTTS GREIFA

Í GREIN UM BJARNA JÓNSSON lögbókarskrifara á Snæfjallaströnd sem birtist í *Gripla* 21 (2010) vék ég að föður hans, séra Jóni Þorleifssyni á Stað á Snæfjöllum, og aðkomu hans að skjala- og bókagerð. Þá var mér einungis kunnugt um eitt handrit úr smiðju hans en það er *Snæfjallagrallarinn* frá 1601, sem í ofanálag er löngu glataður. Hann var í höndum Árna Magnússonar handritasafnara í byrjun 18. aldar sem lýsti honum allræki-lega. Fylgjast má með hnignun hans og hrörnun í gegnum aldirnar í vísitásiubókum biskupa og prófafa uns hann verður afskiptaleysi Snæfjallapresta endanlega að bráð. Í greininni er bent á tvö frumbréf þar sem séra Jón kemur við sögu og að hann sé hugsanlega skrifari að öðru þeirra, en harmaður skortur á samanburðarefni til að skera úr um það.¹ Nú hefur hins vegar orðið á vegi mínum handrit sem allt bendir til að sé skrifað af séra Jóni og er það mikil harmabót.

Handritið er varðveitt á handritadeild Konungsbóklöðunnar í Kaupmannahöfn og ber safnmarkið Thott 25 4to. Það inniheldur guðspjöllin fjögur – Mattheus, Markús, Lúkas og Jóhannes – og *Postulasöguna*, þ.e. fimm fyrstu bækur *Nýja testamentisins*. Handritinu var lýst af Kristian Kálund, bókaverði Árnasafns, í skrá yfir fornnorsk og íslensk handrit, m.a. í Konungsbóklöðu, sem kom út árið 1900. Við skráargerð sína hafði hann til hliðsjónar óprentaða skrá Jóns Þorkelssonar, síðar þjóðskjalavarðar, frá 1886–1889 sem varðveitt er í AM 1062 4to. Þeir eru nokkuð samstiga í lýsingu sinni á handritinu sem er úr skinni og er 112 blöð. Kálund bætir þó við upplýsingum um stærð handritsins, sem er 22,3 x 15,3 cm, að verso-hlið aftasta blaðsins sé óskrifuð og að á neðri spássíu handritsins sé arkatal. Jón getur þess ennfremur að handritið sé bundið í „... vælsk bind (Fr. vij) ...“

1 Gísli Baldur Róbertsson, „Nýtt af Bjarna Jónssyni lögbókarskrifara á Snæfjallaströnd,“ *Gripla* 21 (2010): 356–357, 359–364.

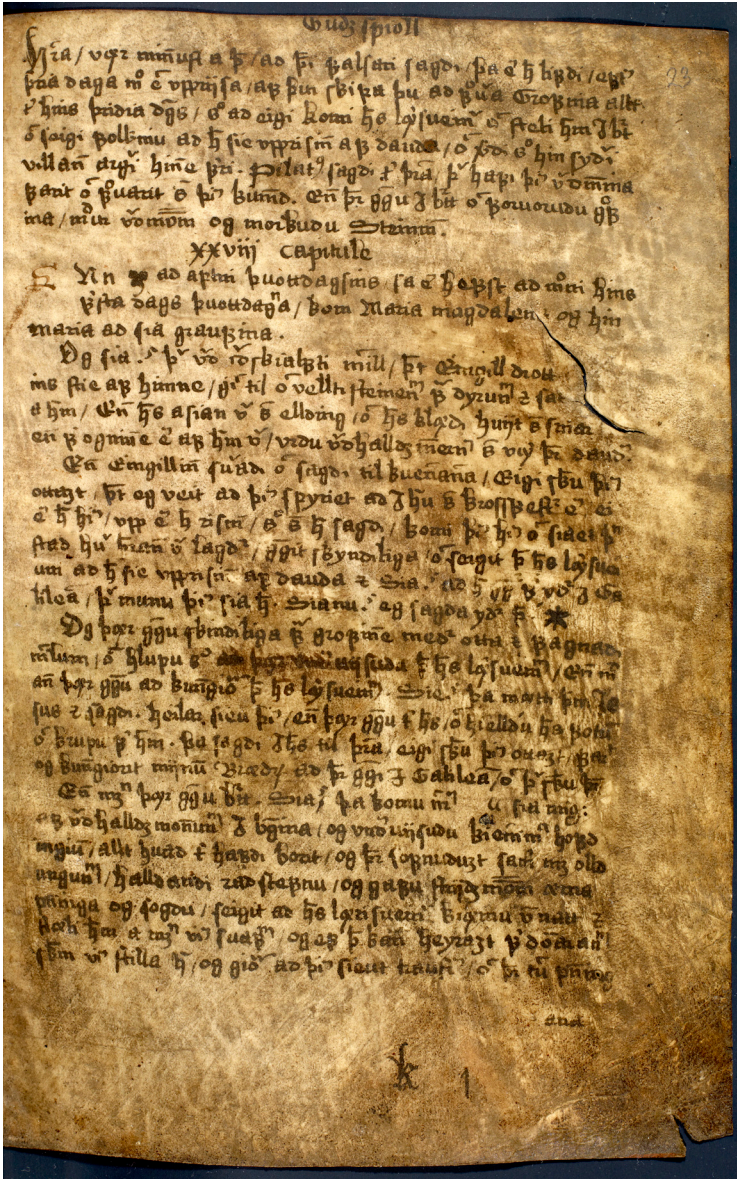
1. Frumbréf skrifað á Snæfjöllum 18. mars 1603 af séra Jóni Þorleifssyni. Þl. Bps. A. I, hylki XIV, nr. 15.

en Kålund minnst ekki á það. Í niðurlagi uppskriftarinnar stendur: „Vorur þessar fimm bækur hins Nýja testamentis skrifaðar á Snjáfjöllum og endaðar þann 7. dag februarii Anno domini 1599.“² Samkvæmt minnisgreinum Árna varðandi *Snæfjallagrallarann* stóð undir titli á fremsta blaði: „Skrifuð á Snjáfjöllum anno Domini 1601 I.T.“³

Hægt er að bæta örlítið við þessa lýsingu. Efst á kili handritsins má sjá stafina F og R fellda saman í einn, þar fyrir ofan er kóróna en undir stendur: „VII“. Band handritsins er því frá stjórnartíð Friðriks VII., þ.e. frá 1848–1863. Óvíst er hvort skipt hefur verið um band eða handritið verið óbundið áður, en af ystu blöðum þess að dæma er ólíklegt að það hafi verið í eldra bandi. Hins vegar hefur handritið verið skorið við bókband því að texti hefur sums staðar verið skorinn burt, bæði við efri og ytri spássíu. Alfræðirit um bókfræði skilgreinir „Vælskbind“ sem heiti á „dybfalset Halvbind med Ryg og Hjørner af Faareskind; oprindelig anvendtes lyst ufarvet Faareskind, som i Karakter kunne minde om italiensk (>>vælsk<<) Pergament.“⁴ Í íslensku riti um bókband segir ennfremur: „Velskt band (ítalskt band). Helztu einkenni: Slétt skinn á kili og hornum, djúpur fals, mislitur pappír á spjöldum, bækurnar brúnaskornar, gylling á kili.“⁵

Handritið var ekki blaðmerkt í upphafi en skrifari þess arkamerkti það að fyrirmynd prentaðra bóka frá sama tíma. Það var á hinn bóginn blaðmerkt með penna á 19. öld (e.t.v. þegar bókin var bundin inn), en heldur óreglulega og einungis á blöðum 40, 60, 80, 100 og 112. Því miður hefur handritavörður sá fipast við verkið og hlaupið yfir bl. 80 þannig að bl. 112 er í raun bl. 113; blöðin eru því einu fleiri en skrár þeirra Jóns Þorkelssonar og Kålunds segja til um. Handritið var að lokum blaðmerkt í

- 2 *Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i Det store kongelige bibliotek og i Universitetsbiblioteket (udenfor den Arnemagnæanske samling). Samt den Arnemagnæanske samlings tilvækst 1894–99*, útg. Kristian Kålund (Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, 1900), 327; AM 1062 4to, 328r–v.
- 3 AM Apógraf. Dipl. Isl. II, 4. Apógraf nr. 2354, sbr. *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn 8. 1261–1512*, útg. Jón Þorkelsson (Reykjavík: Hið íslenzka bókmentafélag, 1906–1913), 453. Þess má geta að apógraf nr. 2354 er ekki með hendi Árna Magnússonar heldur skrifara hans.
- 4 *Nordisk leksikon for bogvæsen 2*, ritstj. Palle Birkelund et al. (Kaupmannahöfn: Nyt nordisk forlag Arnold Busck, 1962), 519.
- 5 Guðmundur Frimann, *Kemslubók í bókbandi og smiðum* (Reykjavík: Bókaútgáfa Menningar-sjóðs, 1955), 14.

Nýja testamentið með hendi séra Jóns Þorleifssonar. Hér má sjá „S“ sem hann ýkir stundum talsvert. Nákvæmlega sama handbragð er á frumbrefinu. KB. Thott 25 4to, bl. 23r.

heild með blýanti á 20. öld að skrá Kálunds útgefni og er þeirri merkingu fylgt hér. Því má bæta við að á milli bl. 22 og 23 vantar aftan við 26. kafla og mestan hluta 27. kafla *Mattheusarguðspjalls*, sem er um 8½ prentsiða í *Nýja testamenti* Odds Gottskálkssonar. Að öðru leyti er erfitt að átta sig á kveraskiptingu handritsins vegna þess hversu þéttbundið það er.

Kálund nefnir ekki þann möguleika að séra Jón Þorleifsson á Stað á Snæfjöllum hafi skrifað Thott 25 4to. Jón Þorkelsson segir hins vegar í sinni skrá: „Håndskr. er skr. i året 1599 på Snæfjallastrand (af Jón Þorleifsson?).“⁶ Þessi ályktun Jóns á fyllilega rétt á sér og byggir sjálfsgat á fyrstu útgáfu *Presta tals og prófaste* eftir séra Svein Nielsson sem út kom í Kaupmannahöfn árið 1869. Þar segir að séra Jón Þorleifsson hafi verið prestur á Stað á Snæfjallaströnd 1588–1629.⁷ Kálund hefði að ósekju mátt láta þessa réttmætu ályktun fljóta með í handritaskrá sinni því að án hennar ratar séra Jón ekki í nafnaskrá. Þar sem staðanafnaskrá fylgir handrita-skránni ekki heldur virðist eina leiðin til þess að hafa upp á handritinu vera að hnjóta um það í meginskránni, eins og hér átti sér stað.

Handritið kemur úr handritasafni Otto Thotts greifa (1703–1785), áhrifamikils embættismanns innan danska stjórnkerfisins og stórtæks safnara bóka og handrita. Bókasafn hans samanstóð af um 140.000 númerum eða 200.000 titlum en þar af voru u.þ.b. 6000 bækur prentaðar fyrir 1530. Handritasafn Thotts, sem hann ánafnaði Konungsbókhöfðu ásamt fornprentinu, taldi hins vegar rúmlega 4000 númer.⁸ Skrá yfir handritasafnið

6 AM 1062 4to, 328r. Varðandi skrá Jóns Þorkelssonar, sjá *Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter*, i.

7 Sveinn Nielsson, *Presta tal og prófaste á Íslandi* (Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1869), 132.

8 *Dansk biografisk leksikon* 14, ritstj. Sv. Cedergreen Bech, 3. útg. (Kaupmannahöfn: Gyldendal, 1983), 558–560. Varðandi bókasafn Thotts, sjá Palle Birkelund, „Det Thottske biblioteks sidste dage,“ *Fra de gamle bøgers verden. Festskrift fra en kreds af husets venner, udsendt i anledning af firmaet Herman H. J. Lyngø & søns 100-årige bestaaen som videnskabeligt antikvariat 1853–1953* (Kaupmannahöfn: Herman H. J. Lyngø & Søen, 1953), 83–110; Harald Ilsøe, „Hvordan så Otto Thotts bøger ud?“ *Fund og forskning* 35 (1996): 65–94; Stig T. Rasmussen, „Otto Thotts orientalske håndskrifter identificeret på grundlag af det kgl. biblioteks arkiv E 63,“ *Fund og forskning* 37 (1998): 299–324; Harald Ilsøe, *Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661–1811*, Danish humanist texts and studies 31 (Kaupmannahöfn: Det Kongelige bibliotek/Museum Tusulanums forlag, 2007), 206–208. Í samtíningshandriti með hendi Steingríms Jónssonar, handritasafnara og síðar biskups, sem talið er vera frá því um 1800, er eftirfarandi lýsing á bókasafni Thotts: „Grev Thotts bibliothek voru 150.000 volumina. Bibliothekið var með mjóum gang endilöngum, 48 kamersum, sínum 24 til hvorrar hliðar, með 12 hillum, hvörri upp af annari, neðstri

var prentuð eftir að það barst Konungsbókhlöðu. Því miður er hún afar fátæk af bókfræðilegum upplýsingum og á titilblaði stendur aðeins: „Index Codicum Manuscriptorum“. Skráin var prentuð 1795 og er vafalaust sama skrá og Rasmus Nyerup, aðstoðarmaður við Konungsbókhlöðu, og samverkamenn hans tóku saman og víst er að lá fyrir í júní 1786. Í skránni er handritum raðað fyrst eftir broti en síðan efni. Um Thott 25 4to, undir guðfræði, segir: „25. De 4 Evangelister og Apostlernes Gierninger paa Islandsk, skreven paa Pergament, 1599.“ Þessi færsla hefur verið notuð þegar handritið var bundið inn en á kilinum stendur gylltum stöfum: „Quatnor Evangelia et Acta Apost. islandice. 1599. Cod. membran.“⁹

Í skrá Kálunds eru 222 handrit ættuð úr safni Thotts, en því miður er hvorki ljóst hvenær, hvaðan né hvernig hann eignaðist umrætt handrit. Handrit sem ekki voru skrifuð sérstaklega fyrir hann af íslenskum skrifurum í Kaupmannahöfn, eða voru keypt á uppboðum dánarbúa danskra bóka- og handritasafnara, bárust væntanlega frá kunningjum á Íslandi. Þannig sendi Skúli Magnússon landfógeti honum t.d. handrit *Sæmundar-Eddu* með bréfi 1770.¹⁰

foliantar, svo quartistar, so octavistar etc. Allt grænt innan með gylltum listum. F.“ Lbs 139 8vo, án blaðmerkingar en er á bl. 13r (bls. 25). Bókasafn Thotts greifa var til húsa í Thottshöll sem stendur á horni Kóngsins Nýjatorgs og Breiðgötu í Kaupmannahöfn, sbr. Björn Th. Björnsson, *Á Íslendingaslóðum í Kaupmannahöfn*, 3. útg. (Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1991), 163. Þar er nú sendiráð Frakklands. Nánari lýsingu á sjálfri bókasafnsbyggingunni er að finna í Birkelund, „Det Thottske biblioteks sidste dage,“ 86.

Ævisaga Hannesar biskups Finnssonar eftir séra Guðmund Jónsson á Ólafsvöllum var lesin upp við jarðarför hans í Skálholti 23. ágúst 1796 og prentuð í Leirargörðum ári síðar. Þar kemur fram að í seinni Kaupmannahafnardvöl Hannesar 1770–1777 hafi hann verið tíður gestur á bókasafni Thotts: „Á þess lærða greifa Thotts, hvers áður er getið, bóksal var hann daglega 2 klukkutíma, bæði til að nýta sér það stóra bókasafn, sem ekki átti sinn maka í öllum heiminum hjá nokkrum, sem ei var ríkjum stjórnandi herra, og líka til að gjöra upplýsandi registur yfir greifans latínsku handskrifuðu bækur, hvert verk greifinn daglega yfirleit, og lét hann sýna sér röksemdir fyrir sérhverju, sem bækurnar og registrið snerti.“ Guðmundur Jónsson, „Hannes Finnsson,“ *Merkir Íslendingar. Ævisögur og minningargreinar* 6, útg. Þorkell Jóhannesson (Reykjavík: Bókfellsútgáfan, 1957), 113–114, sjá einnig bls. vi varðandi ævisöguna; Jón Helgason, *Hannes Finnsson biskup í Skálholti* (Reykjavík: Hið íslenska bókmentafélag, 1936), 59. Vegna nánna tengsla þeirra Steingríms gæti hann haft upplýsingar sínar um bókasafn Thotts eftir Hannesi og F í lok klausunnar því táknad fōðurnafn hans.

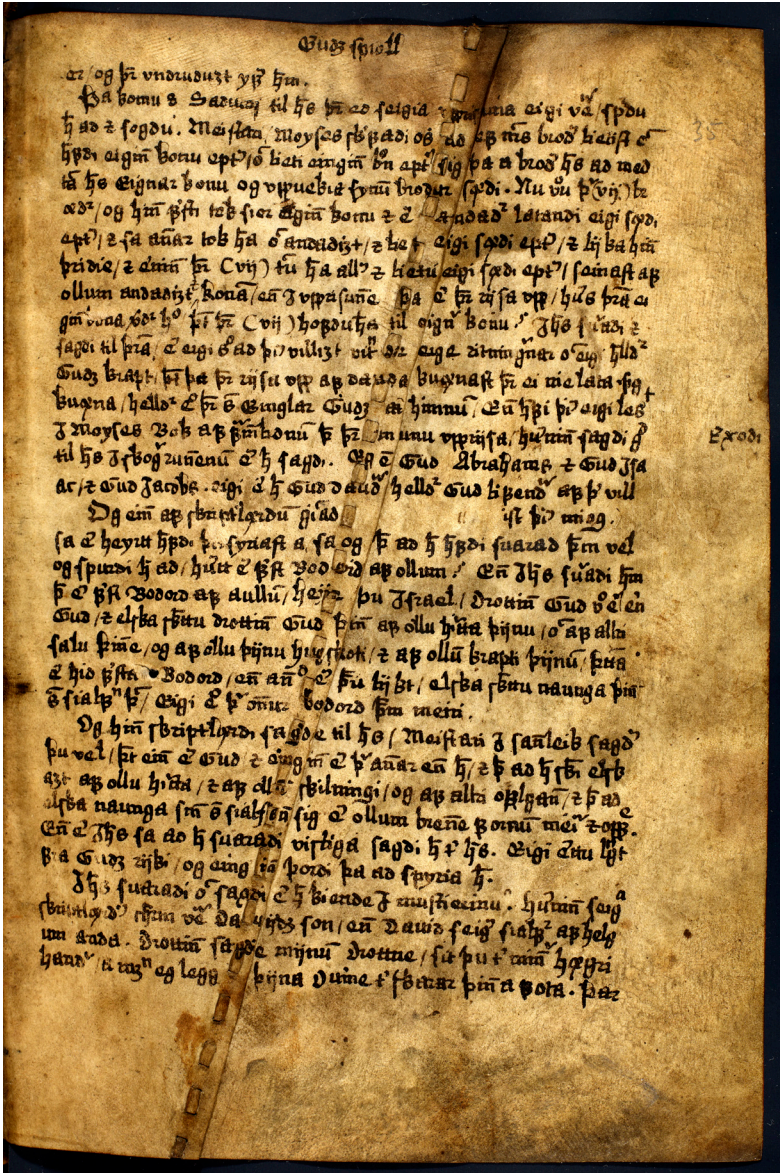
- 9 *Index Codicum Manuscriptorum* ([s.l.]: [s.n.], 1795), 382; Birkelund, „Det Thottske biblioteks sidste dage,“ 89.
- 10 „Vísur eptir Skúla landfógeta Magnússon,“ útg. Jón Þorkelsson, *Tímarit hins íslenska bókmentafélags* 11 (1890): 110. Thott var t.d. stórtækur á uppboði bóka- og handritasafns

Þegar hugað er að því hvaða forrit séra Jón hefur notað liggur beinast við að bera uppskrift hans saman við prentaðar útgáfur þess tíma. Þá koma tvær til greina: þýðing Odds Gottskálkssonar á *Nýja testamentinu*, sem prentuð var í Hróarskeldu 1540, og *Guðbrandsbiblíu*, prentuð 1584, en Guðbrandur biskup Þorláksson tók þýðingu Odds upp lítt breytta.¹¹ Þótt ekki sé lagt í yfirgripsmikinn textasamanburð leiðir lausleg athugun ýmislegt athyglisvert í ljós. Þannig virðast fyrstu fjórar bækur handritsins, þ.e. guðspjöllin, skrifuð eftir útgáfu Odds. Það sem bendir til þess er að séra Jón lætur tiltekin prenttákn, stjörnur og lauf, fylgja uppskrift sinni en þau koma ekki fyrir í *Guðbrandsbiblíu*. Hins vegar virðist fimmta bókin, þ.e. *Postulasagan*, skrifuð eftir *Guðbrandsbiblíu* enda stendur formáli Guðbrands biskups fyrir henni (bl. 85v–86v). Þó hefur hann haft útgáfu Odds enn við hönd og þaðan tekið upp fáeinar spássíugreinar.¹²

Það er athyglisvert að séra Jón virðist vera að afla sér brúksbóka fyrir prestsembættið, þ.e. hluta *Nýja testamentisins* (1599) og hluta grillarans eða messusöngsbókarinnar (1601). Þessar bækur hafa því ekki verið til við kirkjuna þegar hann kom til brauðsins á Snæfjöllum. Það er einkennilegt því samkvæmt konungsbréfi frá 22. apríl 1579 bar hverri kirkju að kaupa

Jakobs Langebek leyndarskjalavarðar 1777, sbr. Jón Helgason, „Fra Langebeks auktionskatalog,“ *Opuscula* 5 (1975): 181, 186. Til er erfiljóð á íslensku með danski þýðingu sem Íslendingur í Kaupmannhöfn hefur samið eftir andlát Thotts greifa, sbr. *Harmatölur Islands yfir greifa Otto Thotts burtför ur þessum heimi þann 10 Septembris 1785. Framfærðar af einum þessa lands niðja* (Kaupmannahöfn: [s.n.], 1785), 1r–8v. Eintak Landsbókasafns – Háskólabókasafns er 16 blaðsíður í átta bláða broti og prentað hjá J. R. Thiele. Kverið tilheyrði Jóni Jónssyni Borgfirðingi, eins og stimpill á titillblaði sýnir, en á tveimur stöðum aftarlega í ritinu stendur skrifað að höfundur sé líklega Jón Jónsson Johnsonius. Það er alls ekki ólíklegt því að árið 1784 komu út eftir hann á prenti í Kaupmannahöfn tvö lofkvæði, um Kristján VII. og Grím Thörkelín aðstoðarmann í leyndarskjalasafni konungs, og ári síðar erfiljóð um etatsráð Andreas Holt. Hann kann því að hafa verið handgenginn Thott greifa og e.t.v. haft milligöngu um að útvega honum handrit. Varðandi Johnsonius, sjá Þórður Ingi Guðjónsson, „Fornfróður sýslumaður Ísfirðinga. Jón Johnsonius (1749–1826),“ *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga* 43 (2003): 115–126.

- 11 Jón Helgason, *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*, Safn Fræðafelagsins um Ísland og Íslendinga 7 (Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn, 1929), 1.
- 12 Steingrímur J. Þorsteinsson telur sennilegt að Thott 25 4to sé skrifað upp eftir *Guðbrandsbiblíu* en segir það ókannað. Það er þó tæpast annað en ályktun dregin af færslu Kálunds í handritaskránni, sbr. Steingrímur J. Þorsteinsson, „Íslenzkar biblíuþýðingar,“ *Vidförli* 4 (1950): 59, sjá nmgr. 3.

Hér sést hvernig skinngeira hefur verið skeytt saman við of stutt blað í tvinni. Þeim er haldið saman með skinnreim sem skrifad hefur verið á.
 KB. Thott 25 4to, bl. 35r.

eintak af biblíunni.¹³ *Nýja testamentið* hefði eftir því átt að vera aðgengilegt séra Jóni. Af *Minnis- og reikningabók* Guðbrands biskups má enn fremur sjá að 1586 reið hann til alþingis með fjórtán biblíur í farteskinu. Af þeim fékk Magnús prúði Jónsson, bóndi í Ögri, þrjár og séra Greipur Þorleifsson, prestur á Stað á Snæfjallaströnd og forveri séra Jóns í starfi, eina.¹⁴ Séu vísitásiur Staðar á Snæfjöllum skoðaðar sést enn fremur að kirkjan átti eintak af *Guðbrandsbiblíu* að gjöf frá Guðbrandi biskupi, og kemur fyrst fram í vísitásíu Brynjólfs biskups Sveinssonar frá 17. ágúst 1643.¹⁵ Það er því óvíst að eintak hafi verið keypt til kirkjunnar þegar 1584, þvert á konungsbréf. Biblían sem séra Greipur fékk þarf þó ekki að hafa endað í kirkjunni á Snæfjöllum, enda er vítað að ýmislegt vantaði upp á fylgífé kirkjunnar þegar séra Jón tók við staðnum.¹⁶ Það myndi skýra hvers vegna hann hóf uppskrift *Nýja testamentisins* eftir útgáfu Odds, en umskipti á forriti í miðjum klíðum gætu hins vegar bent til þess að biblían hafi þá borist kirkjunni. Uppskriftum lauk 7. febrúar 1599, en óvíst er hversu lengi þær stóðu. Samkvæmt vísitásiubókum biskupa var handritið ekki eign kirkjunnar á Snæfjöllum – þess er a.m.k. ekki getið þar – og má því ætla að það hafi verið eign séra Jóns. *Snæfjallagrallarinn* var upphaflega einnig í eigu séra Jóns sem síðar galt hann kirkju sinni í kirkjureikning.¹⁷

Ekkert titilblað fylgir Thott 25 4to, ólíkt *Snæfjallagrallarannum*. Vera kann að átta blaða kver vanti framan við uppskriftina því að arkatalið á neðri spássíu recto-síðna handritsins hefst á bókstafnum B. Samsvarandi staður í *Nýja testamenti* Odds hefst hins vegar á bl. 8 í kveri A, og því hefði mátt búast við að séra Jón hæfi arkamerkingu sína einnig á A. Óregla arkatalsins og ósamræmi við útgáfu Odds sker því ekki úr um hvort séra Jón hafi vísitandi sleppt því að skrifa upp bréf Kristjáns kon-

13 Einar G. Pétursson, „Guðbrandur Þorláksson og bókaútgáfa hans,“ *Hulin pláss. Ritgerðasafn gefið út í tilefni sjötugsafmælis höfundar 25. júlí 2011*, ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Rit 79 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011), 101, sbr. *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 6. I uddrag 1576–1579*, útg. Laurus Laursen (Kaupmannahöfn: Rigsarkivet, 1900), 625.

14 Einar G. Pétursson, „Fáein atriði um biblíuna í Minnis- og reikningabók Guðbrands biskups,“ *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1984* (1986): 31.

15 Gísli Baldur Róbertsson, „Nýtt af Bjarna Jónssyni lögbókarskrifara,“ 364.

16 Gísli Baldur Róbertsson, „Nýtt af Bjarna Jónssyni lögbókarskrifara,“ 354–355.

17 Farið var yfir sömu vísitásiur Staðar á Snæfjallaströnd og þegar örlög Snæfjallagrallarans voru rakin, sbr. Gísli Baldur Róbertsson, „Nýtt af Bjarna Jónssyni lögbókarskrifara,“ 357–359.

ungs III., formála Lúthers og efnisyfirlit *Nýja testamentisins*, eða hvort kver með því efni hafi tapast framan af handritinu. Handritið hefst því á Mattheusarguðspjalli og endar á Postulasöggunni, þannig að hann sleppir einnig að skrifa upp seinni helming Nýja testamentisins sem er tæplega helmingur bókarinnar. Þó er vitað að séra Jón bar sig að með slíkum hætti við ritun *Snæfjallagrallarans*, og skrifaði þá hvorki upp bréf Friðriks II. né formála Odds biskups Einarssonar um sálmasöng, auk þess sem hann felldi undan kollekturnar og handbókina sem stóðu aftan við grallarann.¹⁸

Næst er að athuga aðferðir séra Jóns við gerð skinnhandritsins. Það ber engin merki uppskafnings og hvorki Jón Þorkelsson né Kálund geta slíks í lýsingum sínum. Árni Magnússon getur slíks ekki heldur í lýsingu sinni á *Snæfjallagrallaranum*. Allt bendir því til að bókfellið sé verkað til bókgæðar af séra Jóni eða fyrir hann. Nokkur sporöskjulaga göt eru á blöðum þess og er skrifað í kringum þau (sjá t.d. bl. 32 og 98). Á bl. 32 eru fjögur göt og á recto-síðu blaðsins stendur næstneðsta gatið í miðju orði og lokastafur þess aftan við það. Á bl. 109 hefur einnig verið skorinn fleygur inn í textaflötinn áður en uppskrift hófst, enda skrifað í kringum hann.

Snæfjallaklerkur beitir eftirtektarverðum aðferðum við handritagerðina. Við verkun bókfellsins hefur hann sýnilega setið uppi með nokkur styttri blöð sem hann þó vildi nýta til hins ítrasta. Til nýtingar þeirra, en án þess að raska stærðarsamræmi handritsins, sneið hann því viðbætur og saumaði við blöðin (sjá má dæmi um þetta á bl. 35, 38, 42, 44, 50, 57). Þetta gerði hann með því að gata blöðin við jaðra og þræða skinnreim í gegn. Svo haganlega gekk séra Jón frá þessu að skrifað er á sjálfa reimina og eru ummerkin því ekki jafnáberandi og ella. Bl. 97 er þó um 2½ cm styttra en önnur blöð handritsins og hefur ekki þótt taka því að sauma við það – textaflöturinn er jafnstór öðrum en spássían þeim mun rýrari.

Við ritun handritsins skildi séra Jón víða eftir eyðu fyrir upphafsstafi og hefur væntanlega ætlað að fá einhvern til þess að draga þá upp síðar. Eyðurnar eru misstórar en stærstar í upphafi hvernar bókar. Þær sem fylltar eru hafa jafnstóra eða eilítið stærri stafi en víðast er í handritinu og virðist séra Jón þar sjálfur að verki. Aðeins á einum stað, við upphaf 3. kafla *Jóhannesarguðspjalls* (sbr. bl. 68r), finnst stór og voldugur upphafsstafur, „Þ“. Plássið er hins vegar fremur illa nýtt og fyrirmyndin er ekki útgáfa Odds.

18 AM Apograf. Dipl. Isl. II, 4. Apógraf nr. 2354, sbr. *Diplomatarium Islandicum* 8, 452–453.

Þar sem komið er samanburðarefni við frumbréfin tvö sem séra Jón er viðriðinn má skera úr um á hvoru bréfinu hönd hans er að finna. Samanburður leiðir í ljós að séra Jón skrifaði vitnisburð Guðfinnu Arnfinnsdóttur og Guðrúnar Jónsdóttur varðandi kirkjupeninga að Stað í Steingrímsfirði, sem þær gáfu í kirkjunni á Kirkjubóli í Langadal þriðjudaginn næstan eftir Maríumessu fyrri árið 1602. Þessi vitnisburður var hins vegar skrifaður „á Snjáfjöllum þann xviii dag martii mánaðar árinu síðar en fyrr segir.“¹⁹ Ekki leikur vafi á að hér er sami skrifari á ferð og skrifaði Thott 25 4to og má t.d. benda á að hann ýkir stundum neðri sveigju eða fremri belg hástafsins S (sjá Thott 25 4to, bl. 23r, lína 7 „Steinninn“ og t.d. „Snjáfjöllum“ í frumbréfinu). Samanburður sýnir óvænt tvenns konar T af hendi skrifara, annað líkt og í frumbréfinu en hitt gerólíkt. Samanburður við *Nýja testamenti* Odds í þessu samhengi sýnir aftur á móti að forritið olli því að skrifarinn brá út af vana sínum og skrifaði stafinn undir áhrifum frá prentletri (Thott 25 4to, bl. 40r, lína 7, borið saman við upphaf 1. kafla *Lúkasarguðspjalls* í *Nýja testamenti* Odds, línu 12. Einnig Thott 25 4to, bl. 86v, lína 4 í upphafi 1. kafla *Postulasögunnar*, þar sem „Theophilus“ er í öllum tilvikum borið saman við „Torfason“ í 1. línu frumbréfsins). Hér er lýsandi dæmi um að forrit geti haft áhrif á stafagerð reyndra skrifara.

Lítið er hægt að segja á þessu stigi um feril handritsins, þ.e.a.s. hvar það var eftir að séra Jón sleppti af því hendinni en áður en að Thott greifi tók við því. Talsvert er um spássíukrot, en það er dauft og kemur þ.a.l. að takmörkuðu gagni; á bl. 107v stendur eignayfirlýsing Stulla nokkurs sem annars er óvíst hver er. Þó má geta þess að á fyrsta blaði handritsins hefur einhver æft sig í að skrifa nafn sitt en eðlilegast virðist að lesa úr því „Bjarni“, þótt einhvern aukadrátt megi greina inni í miðju nafninu. Gera má því skóna að hér séu fyrstu þreifingar Bjarna, sonar séra Jóns, í átt að bókagerð en hann átti eftir að feta í fótspor föður síns og verða afkastamikill skrifari handrita.

19 Þí. Bps. A. I, hylki XIV, nr. 15. Vitnisburður 18. mars 1603 um ábyrgð Guðfinnu Arnfinnsdóttur og Guðrúnar Jónsdóttur á kirkjupeningum að Stað í Steingrímsfirði.

HEIMILDASKRÁ

SKJÖL OG HANDRIT

- AM Apograf. Dipl. Isl. II, 4. Apógröf nr. 2256–2364. Uppskriftir íslenskra skjala gerðar á vegum Árna Magnússonar.
- AM 1062 4to. Beskrivelse af Det store kgl. bibliotheks islandske håndskrifter ved dr. phil. Jón Þorkelsson.
- Lbs 139 8vo. Samtíningur með hendi Steingrims Jónssonar biskups, skr. ca. 1800.
- Thott 25 4to. Guðspjöll 1–4 og Postulanna gjörningar.
- ÞÍ. Bps. A. I, hylki XIV, nr. 15. Vitnisburður 18. mars 1603 um ábyrgð Guðfinnu Arnfinnsdóttur og Guðrúnar Jónsdóttur á kirkjupeningum að Stað í Steingrímsfirði.

PRENTAÐAR HEIMILDIR

- Birkelund, Palle. „Det Thottske biblioteks sidste dage.“ *Fra de gamle bøggers verden. Festskrift fra en kreds af husets venner, udsendt i anledning af firmaet Herman H. J. Lynges 100-årsige bestaaen som videnskabeligt antikvariat 1853–1953.* Kaupmannahöfn: Herman H.J. Lynges & Søn, 1953, 83–110.
- Björn Th. Björnsson. *Á Íslendingaslóðum í Kaupmannahöfn.* 3. útg. Reykjavík: Almenna bókafélagið, 1991.
- Dansk biografisk leksikon* 14. Ritstj. Sv. Cedergreen Bech. 3. útg. Kaupmannahöfn: Gyldendal, 1983.
- Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn 8. 1261–1512.* Útg. Jón Þorkelsson. Reykjavík: Hið íslenzka bókmentafélag, 1906–1913.
- Einar G. Pétursson. „Fæin atriði um biblíuna úr Minnis- og reikningabók Guðbrands biskups.“ *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1984* (1986): 27–36.
- Einar G. Pétursson. „Guðbrandur Þorláksson og bókaútgáfa hans.“ *Hulin pláss. Ritgerðasafn gefið út í tilefni sjötugsafmælis höfundar 25. júlí 2011.* Ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Rit 79. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2011, 93–109. Upph. *Landsbókasafn Íslands. Árbók 1984* (1986): 5–26.
- Gisli Baldur Róbertsson. „Nýtt af Bjarna Jónssyni lögbókarskrifara á Snæfjallaströnd.“ *Gripla* 21 (2010): 335–387.
- Guðmundur Frímánn. *Kennslubók í bókbandi og smíðum.* Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs, 1955.

- Guðmundur Jónsson. „Hannes Finnsson.“ *Merkir Íslendingar. Ævisögur og minningargreinar* 6. Útg. Þorkell Jóhannesson. Reykjavík: Bókfellsútgáfan, 1957.
- Harmatölur Islands yfir greifa Otto Thotts burtför ur þessum heimi þann 10 Septembris 1785. Framferðar afeinum þessa lands niðja.* Kaupmannahöfn: [s.n.], 1785.
- Hið nýa testament 1540. Oddur Gottskálksson's translation of the New testament (Roskilde, Hans Barth, 1540).* Útg. Sigurður Nordal. Monumenta Typographica Islandica 1. Kaupmannahöfn: Levin & Munksgaard, 1933.
- Ilse, Harald. „Hvordan så Otto Thotts bøger ud?“ *Fund og forskning* 35 (1996): 65–94.
- Ilse, Harald. *Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661–1811.* Danish humanist texts and studies 31. Kaupmannahöfn: Det Kongelige bibliotek/Museum Tusulanums forlag, 2007.
- Index Codicum Manuscriptorum.* [s.l.]: [s.n.], 1795.
- Jón Helgason [prófessor]. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar.* Safn Fræðafjelagsins um Ísland og Íslendinga 7. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag í Kaupmannahöfn, 1929.
- Jón Helgason [prófessor]. „Fra Langebeks auktionskatalog.“ *Opuscula* 5 (1975): 181–215.
- Jón Helgason [biskup]. *Hannes Finnsson biskup í Skálholtri.* Reykjavík: Hið íslenska bókmentafjelag, 1936.
- Kancelliets brevboøger vedrørende Danmarks indre forhold* 6. I uddrag 1576–1579. Útg. Laurs Laursen. Kaupmannahöfn: Rigsarkivet, 1900.
- Katalog over de oldnorsk-islandske håndskrifter i Det store kongelige bibliotek og i Universitetsbiblioteket (udenfor den Arnemagnæanske samling). Samt den Arnemagnæanske samlings tilvækst 1894–99.* Útg. Kristian Kälund. Kaupmannahöfn: Gyldendalske boghandel, 1900.
- Nordisk leksikon for bogvæsen* 2. Ritstj. Palle Birkelund et al. Kaupmannahöfn: Nyt nordisk forlag Arnold Busck, 1962.
- Rasmussen, Stig T. „Otto Thotts orientalske håndskrifter identificeret på grundlag af det kgl. biblioteks arkiv E 63.“ *Fund og forskning* 37 (1998): 299–324.
- Steingrímur J. Þorsteinsson. „Íslenzkar bibliupýðingar.“ *Víðförli* 4 (1950): 48–85.
- Sveinn Nielsson. *Presta tal og prófaste á Íslandi.* Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag, 1869.
- „Vísur eptir Skúla landfógeta Magnússon.“ Útg. Jón Þorkelsson. *Tímarit hins íslenska bókmentafélags* 11 (1890): 100–110.
- Þórður Ingi Guðjónsson. „Fornfróður sýslumaður Ísfirðinga. Jón Johnsonius (1749–1826).“ *Ársrit Sögufélags Ísfirðinga* 43 (2003): 115–126.

SUMMARY

An Unsatisfactorily Catalogued Manuscript from Snæfjallaströnd in Count Thott's Collection

Keywords: 16th–17th centuries, Snæfjallaströnd, Reverend Jón Þorleifsson, Thott 25 4to, scribes.

This short paper represents a sequel to an article in *Gripla* 21 (2010), in which I discuss the activities of Bjarni Jónsson from Snæfjallaströnd, a prolific scribe in the second quarter of the 17th century. In that paper I touch on the scribal activities of Bjarni's father, the Reverend Jón Þorleifsson of Staður on Snæfjallaströnd. Two original documents, written in different hands, were discussed, but with no extant manuscript available in Jón's hand there seemed no way to decide which of the two documents he had written. A manuscript (Thott 25 4to) has since come to light, in which the scribe indicates that he finished writing it at "Snjáfjöll" on 7 February 1599. This anonymous figure must be the Reverend Jón Þorleifsson and he, in turn, must have been the scribe of one of the two aforementioned manuscripts, ÞÍ. Bps. A. I, hylki XIV, nr. 15, which was written at Snæfjöll on 18 March 1603.

Gisli Baldur Róbertsson
Þjóðskjalasafni Íslands
Laugavegi 162
IS-105 Reykjavík
gisli@skjalasafn.is

SAMTÍNINGUR

LARS LÖNNROTH

ATT LÄSA NJÁLS SAGA

Svar till Daniel Sävborg

FÖRRA NUMRET AV *GRIPLA* innehåller en kritisk artikel av Daniel Sävborg, där jag och andra sentida uttolkare av *Njáls saga* undervisas i ”konsten att läsa sagor”.¹ Sådan undervisning blir man aldrig för gammal att ta emot, och den kan säkert vara nyttig att tillgodogöra sig i en lagom ödmjuk vilja att ompröva äldre tolkningar.

Sävborgs utgångspunkt är att ”vissa forskare”, speciellt Hermann Pálsson och jag men även andra, ”har hävdad att sagorna skall läsas som ett slags exemplar för olika ideal eller rentav som ett slags allegorier, där olika figurer skall representera något mer än sig själva”, vilket bland annat inneburit att man ”har läst sagorna i ljuset av Bibeln eller utifrån kontinentala medeltidskrifter kring religion och etik;” (181). Detta leder så enligt Sävborg till att sagorna övertolkas eller vantolkas, och det är denna tendens till vantolkning han vill gå till rätta med. Själv vill han i stället tolka texter som *Njáls saga* mot bakgrund av ”de litterära lagarna, mönstren och värderingarna från islänningasagens genre med rötter bakåt i en gammal berättartradition;” (206).

Till detta kan då för det första sägas, att min egen tolkning av *Njáls saga* just i hög grad utgår från berättarmönstren i den äldre sagatraditionen. Min bok på engelska om sagan från 1976 ägnar stort utrymme åt att analysera det jag kallar ”the language of tradition”, häribland sättet att berätta med hjälp av formler, typscener och folkloristiska motiv.² Också förordet

1 Daniel Sävborg, ”Konsten att läsa sagor. Om tolkningen av trosskiftets betydelse i *Njáls saga*,” *Gripla* 22 (2011): 181–209.

2 Lars Lönnroth, *Njáls Saga. A Critical Introduction* (Berkeley: University of California Press, 1976), 42–103.

till min svenska översättning lyfter fram sådana mönster, som jag menar är ett arv från muntliga sagor.³ Därutöver menar jag emellertid att *Njála* bärs upp av en kristen tematik som påverkats av europeisk medeltidslitteratur, och den uppfattningen har jag försvarat gentemot Sävborg och andra kritiker i en svensk festskriftsartikel som nyligen också publicerats på engelska.⁴ Enligt min (och även andras) mening är det just samspelet mellan äldre isländsk berättartradition och litterärt, medeltidskristet inflytande som gör denna saga till ett konstnärligt mästerverk.

Det kristna inflytandet skall förvisso inte överdrivas, det har Sävborg rätt i. Dock kan man knappast anklagas för övertolkning om man hävdar att Njál och andra gestalter i sagan "representerar något mer än sig själva" i den meningen att de står för idéer eller förhållningssätt. Ty detta gäller ju om de flesta betydande gestalter i världslitteraturen. Detta är dock inte det samma som att sagan skulle vara en "allegori", ty en allegori är en mycket speciell litterär form som i regel arbetar med personifierade egenskaper (Dygd, Lusta etc.) och sätter in dessa figurer i ett skeende som avser att åskådliggöra något annat än det direkt, bokstavligt framställda. Allegorin har med andra ord en dubbel mening. Kända exempel är den franska *Roman de la Rose*, John Bunyans *Pilgrim's Progress* och Dantes *Divina Commedia*.⁵ Ingen har, såvitt jag vet, påstått att *Njáls saga* skulle vara en allegori i denna mening.

Som Sävborg korrekt påpekar, har jag däremot skrivit att *Njáls saga* inte bara handlar "om enskilda släktfejder utan om kampen mellan två olika värdesystem, varav det ena kretsar kring hämnd och krigisk ära, medan det andra kretsar kring kristen kärlek och försoning".⁶ Jag tycker detta är en ganska okontroversiell formulering, som nog kunde ha skrivits under

3 *Njals saga*. Övers. Lars Lönnroth (Stockholm: Atlantis, 2006), 8ff.

4 Lars Lönnroth, "Kristendom, hämnd och försoning i Njals saga," *Det ansvarsfulla uppdraget. En vänbok till Mats Svegfors*, red. A. Björnsson et al. (Stockholm: Hjalmarsson & Högberg, 2008), 229–237. Engelsk översättning: "Christianity, Revenge and Reconciliation in *Njáls saga*," *The Academy of Odin. Selected Papers on Old Norse Literature*, The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 19 (Odense: University Press of Southern Denmark, 2011), 179–188.

5 Se t.ex. definitionerna i *Svenskt Litteraturllexikon* (Lund: C. W. K. Gleerup, 1964), *Gyldendals Litteraturlleksikon 1–4* (København: Gyldendal, 1974) eller *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, 2. ed. (Princeton: Princeton University Press, 1974).

6 Inledning till min svenska översättning, *Njals saga* (Stockholm: Atlantis 2006), 7–8, citerat av Sävborg (184).

av Einar Ól. Sveinsson och de flesta andra som tidigare analyserat sagans övergripande ideologiska tematik. Daniel Sävborg drar härav slutsatsen att jag i sagan ”ser en bokstavlig och en allegorisk nivå;” (185). Detta är, milt sagt, en missuppfattning. Jag påstår alltså inte att *Njála* är en allegori eller innehåller ”en allegorisk nivå”. Vad jag däremot påstår är att skildringen av kristendomens införande i *Njála* (kap. 100–105) utgör en gräns mellan sagans första och andra del, såväl berättartekniskt som idémässigt. I den första delen är huvudpersonerna ännu hedningar, men i andra delen är de (i huvudsak) kristna, och denna förändring får viktiga konsekvenser för deras handlingar.

Gränsen mellan första och andra delen markeras bland annat genom att kristendomsavsnittet inleds med en extra stor initial i de äldsta handskrifterna,⁷ men den kommer framför allt till uttryck i den förändring av mentaliteten som Njáll, Síðu-Hallr, Höskuldr Þráinsson, Flosi Þórðarson, Kári Sölmundarson och andra huvudpersoner visar genom sina ord och handlingar i sagans senare del. Det finns många exempel på detta, och exemplen har dragits fram inte bara av mig utan också av Einar Ól. Sveinsson, Ian Maxwell och flera andra forskare. Síðu-Hallr väljer ärkeängeln Mikael till sin *fylgjuengill* (kap. 100) och avstår från att begära böter för sin dräpte son för att underlätta en fredsuppgörelse (kap. 145). Höskuldr ber Gud förlåta sina dråpsmän när han blir nedhuggen av Skarpheðinn (kap. 111). Flosi talar om sitt ”ansvar inför Gud” (*ábyrgð fyrir guði*) när han bestämmer att Njálls hus skall brännas ned (kap. 128), Njáll själv väljer att brännas inne i sitt hus hellre än att kämpa mot fienden och säger till sitt husfolk att de inte skall behöva brinna både i denna världen och den nästa (kap. 129). Flosi och Kári vallfärdar till påven i Rom för att få förlåtelse för sina synder (kap. 159). Dessutom ingriper Gud själv i skeendet genom järtecken eller mirakler: först under själva kristningsprocessen, senare bland annat under branden på Bergþórshvoll och slaget vid Clontarf. Alla dessa begivenheter ger oss nycklar till sagans betydelse – inte i allegorisk mening men som ett sätt att förstå dess etos och bakomliggande värderingar.

Den förändring som kristendomen medför i sagans värld innebär dock ingalunda att hämnden försvinner, eftersom hämnd också i det kristna samhället kan vara ett moraliskt acceptabelt och Gudi behagligt sätt att

7 Se min uppsats ”Structural Divisions in the *Njála* Manuscripts,” *Arkiv för nordisk filologi* 90 (1975): 69–70.

uppnå rättvisa, ibland rentav det enda sättet. Detta har också Daniel Sävborg insett, fast han har svårt att dra konsekvenserna av sin insikt och därför ibland tolkar fromma kristnas hämndaktioner som ett slags återfall i hedendom. Kristendomens införande leder inte heller omedelbart till en allmän förbättring av det moraliska klimatet, ty det finns redan dessförinnan ädla hedningar⁸ med hög moral, liksom det efter omvändelsen finns åtskilliga exempel på ondsinta och illvilliga personer som formellt är kristna men handlar okristligt. Inte desto mindre är det rimligt att tala om en gradvis uppmjukning av den gamla hämndetiken i sagans senare del såtillvida, att det där implicit ställs högre moraliska krav på hämnaren. Hämnaden bör till exempelvis stå i proportion till det brott som skall hämnas, inte drabba oskyldiga människor och helst åtföljas av något slags kristlig botgöring, ifall man har brukat mer våld än nöden kräver och anständigheten tillåter. Så sker till exempel när Kári och Flosi gör bot för sina våldshandlingar genom att vallfärda till Rom.

Daniel Sävborg vill minimera skillnaden mellan sagans första och andra del genom att dra fram exempel på ädel försonlighet i den första (hedniska) delen och exempel på brutala hämndaktioner begångna av kristna hjältar i den andra (kristna) delen. Sålunda påpekar han att Höskuldr Þráinsson redan före sin omvändelse till kristendomen vägrar att söka hämnd efter sin dräpte far (188), och att den hedniske Gunnarr på Hlíðarendi säger sig tycka illa om att dräpa människor (loc.cit.). Men i dessa fall handlar det alltså om ädla hedningar. Som skäl till att inte söka hämnd hänvisar dessutom Höskuldr uttryckligen till att fullgoda böter redan har betalats för hans fars död (kap. 94) – ett i hednisk tid fullt giltigt argument. När han däremot i sagans andra del (kap. 111) ber Gud förlåta sina egna dråpsmän visar han en helgonliknande mentalitet som fullständigt svär mot hednisk hämndetik och uppenbarligen är ett resultat av hans omvändelse till den nya tron.

Som exempel på kristna mäns oförsonlighet och våldsamma hämndaktioner i sagans andra del hänvisar Sävborg (191–193) dels till Ámundi Höskuldssons dråp på faderns baneman, Lýtingr; dels till Kári Sölmundarsons dödande av en lång rad mordbrännare, sedan han vägrat att acceptera en fredlig uppgörelse med dessa. Låt oss betrakta dessa båda exempel var för sig!

8 Se min artikel "The Noble Heathen: A Theme in the Sagas," *Scandinavian Studies* 41 (1969): 1–29; omtryckt i *The Academy of Odin*, 45–74.

I det första fallet handlar det om en stackars blind, undanskuffad och illa behandlad oäkting som utkräver sin rätt från en brutal skurk, Lýtingr. Skurken vägrar ge kompensation till oäktingen med hänvisning till att han redan betalat nog med böter till andra släktingar för dråpet på Ámundis far. När Ámundi ändå insisterar på sin rätt till böter med hänvisning till att han är faderns son utom äktenskapet, svarar Lýtingr kort och gott att han inte tänker ge honom någon kompensation alls. Då öppnas mirakulöst Ámundis ögon så att han plötsligt blir seende, varpå han ropar "Lovad vare Gud! Nu ser jag vad han vill!" (kap. 106). Sedan griper han en yxa och sätter den i huvudet på Lýtingr som genast dör, varpå Ámundi åter förlorar synförmågan och förblir blind i resten av sitt liv.

Att detta är ett kristet mirakel är Sävborg och jag överens om, men Sävborg uppfattar saken så att Gud här ger sitt stöd till det gamla hedniska sättet att betrakta hämnden: "Guds vilja är att man hämnas sina släktingar, även om en förlikning på mycket goda villkor har ägt rum;" (192). Men här misstar sig Sävborg, ty den förlikning som ingåtts mellan Lýtingr och den dräpte Höskuldr Njálssons släktingar har inte alls varit rättvis eller "på goda villkor", eftersom oäktingen Ámundi har lämnats utanför. Det är därför som Gud öppnar Ámundis ögon och låter honom döda Lýtingr. För en modern kristen kan ett sådant mirakel synas absurt och rentav okristligt, men så har det säkert inte tett sig för medeltidens kristna islänningar. För dem har miraklet inneburit att den kristne guden sanktionerar oäkta barns rättigheter.

Så till fallet Kári Sölmundarson! Här handlar det om en hårt drabbad hjälte som fått uppleva att hans minderårige son, hans goda svärföräldrar och hans bästa vänner omkommit i en mordbrand anlagd av ett band förhärdade våldsmän. I den mån Kári i sin hämnd på dessa män brukar mera våld än nöden kräver – och det gör han kanske – botgör han detta genom att vallfärda till Rom, där han får syndernas förlåtelse. När han sedan, befriad från skuld, återvänder till Island, vandrar han genom en snöstorm till sin forne fiende Flosis gård. Kári och Flosi faller i varandras armar, och Kári inbjuds att sitta i storstugans högsäte (kap. 159). Dessutom får han stanna över vintern, och det berättas att han sedan gifter sig med Hildigunnr, som är Höskuldrs änka och Flosis brorsdotter.

Jag har om Káris ankomst till Svínafell skrivit att "denna gripande familjescen representerar en försoning i kristen och kärleksfull anda",

en beskrivning som fyller Daniel Sävborg med indignation: "Vari det gripande och kärleksfulla skulle bestå vet jag inte. Att kvinnor användes som handelsvaror vid uppgörelser mellan fiendeläger är inte specifikt kristet och – i mitt tycke – knappast särskilt gripande;" (200). Men här missförstår Sävborg återigen. Givetvis är det Káris och Flosis omfamning i storstugan – försoningsgesten efter vallfarterna och snöstormsvandringen – som enligt min mening är kristen och kärleksfull, inte giftermålet med Hildigunnr.

Sävborgs bagatellisering av de kristna inslagen i andra delen och speciellt i slutet av *Njáls saga* tycks mig alltså föga övertygande. Skulle det för övrigt spela någon roll om han kunde bevisa att de fridsamma hjältarna dominerade i den första och hedniska delen, medan de hänsynslösa dråparna dominerade i den andra och kristna? Den förändring av sagans etos som inträffar i och med kristendomens införande är enligt min tolkning knappast beroende av hur många fredsivrare respektive våldsmän som uppträder i respektive del av sagan. Det som betingar förändringen är snarare sättet att berätta – i huvudsak ett traditionellt sagaberättande med rötter i muntlig tradition men i senare delen uppblandat med åtskilliga motiv, formuleringar och tankemönster hämtade från medeltidens kristna litteratur.

Också Daniel Sävborg erkänner att dessa inslag existerar, men han vill inte erkänna att de har någon väsentlig betydelse för tolkningen av sagans helhet. Jag lär knappast kunna övertyga honom om motsatsen genom något ovedersägligt bevis. Tolkning av litteratur är ingen exakt vetenskap och kommer alltid att rymma ett visst mått av subjektiv bedömning. Ändå menar jag att det finns mer eller mindre rimliga tolkningar, och de rimliga tolkningarna kan försvaras genom textanalys och jämförelser med andra texter. En sammanhängande och tematiskt någorlunda konsistent tolkning bör alltid föredragas framför en tolkning som består av delar utan inbördes sammanhang. I min bok från 1976 har jag försökt genomföra en sådan konsistent tolkning. Här får jag av utrymmesskal nöja mig med ett enstaka exempel på hur denna tolkning kan motiveras.

En av de mest centrala scenerna i sagan är den där man i kapitel 132 finner Njáls och Bergþóras lik under oxhuden efter branden och upptäcker att deras kroppar är obrunna. Här står sedan: "Alla lovade Gud för detta och tyckte det var ett stort järtecken" (*Allir lofuðu guð fyrir þat ok þótti stór jar-tegn í vera*). Den fromme och vise hövdingen Hjalti Skeggjason anmärker

därefter: "Bergþóras kropp tycks mig se ut som man kunde vänta fast den är väl bevarad. Men Njáls åsyn och kropp tycks mig så ljus att jag aldrig sett en död människas lekamen lika ljus" (*Líkami Bergþóru þykki mér at líkendum ok þó vel. En Njáls ásjána ok líkami sýnisk mér svá bjartr, at ek hafi engan dauðs manns líkama sét jafnbjartan*).

Vad betyder en scen som denna? Kanske inte så mycket om vi läser den isolerad från berättelsen som helhet. Då kan vi uppfatta scenen som en skildring i förbigående av några troende människors mer eller mindre vidskepliga reaktioner inför åsynen av ett par lik som skyddats från eld av den oxhud som brets över dem under branden. Däremot får scenen en större och för hela sagan väsentlig innebörd om man läser den mot bakgrund av en tidigare scen i kapitel 129, där Njáll säger till sitt husfolk som ängslas när husen börjar brinna: "Var vid gott mod och klaga inte, ty detta är ett övergående oväder, och det blir långt till nästa. Förlita er på Guds barmhärtighet! Han kommer inte att låta oss brinna både i denna världen och i den andra" (*mun hann oss eigi bæði láta brenna þessa heims ok annars*). Vi kan nämligen då sluta oss till, att det ljus som omger Njáls välbevarade lik sannolikt inte bara beror på oxhuden som täckte honom under branden utan på att han hör till dem som Gud utvalt. Att ett ljussken omger en helig mans kropp är också ett motiv som förekommer i flera helgonlegender, alltid som ett tecken på utvaldhet. Vi kan av detta järtecken också förstå att Njál handlade vist när han ännu tidigare (kap. 128) säger åt sitt folk att gå in i husen, trots att faran för att innebrännas är överhängande. Ty Njáll förstår eller anar att det brott som hans söner begått, när de dödade Höskuldr Þráinsson, endast kan sonas genom att brännas bort i eldslågorna. Skarpheðinns kropp befinns helt följdriktigt vara till hälften förbränd och med två kors innebrända som tecken på att han kanske till sist lyckats få förlåtelse för sitt brott.

Förmodligen kan jag inte övertyga Daniel Sävborg om att han *måste* läsa *Njáls saga* på det här viset. Det tycks mig likväl rimligt att tolka de här citerade scenerna på det sätt jag gjort just därför att det i detta fall *inte* handlar om traditionella sagascener utan om sofistikerat litterära formuleringar hämtade från de medeltida helgonlegendernas språkvärld. Formuleringarna får en överväldigande stark innebörd just därför att de har inplacerats i själva hjärtat av sagans viktigaste begivenhet, branden på Bergþórshvöll.

Daniel Sävborg vägrar se någon djupare innebörd i scener som dessa.

Han menar uppenbarligen, och ibland med rätta, att man inte i onödan bör konstra till läsningen av islänningasagor. Typisk för hans inställning är hans kommentar till avsnittet om Flosis dröm (kap. 133), som enligt Einar Ól. Sveinssons forskning bygger på ett medeltida *exemplum* om några munkar i Italien, hämtat från Gregorius den stores *Dialoger*. ”Av detta” – skriver Sävborg – ”kan vi dra slutsatsen att författaren till *Njáls saga* var en lärd man som inte drog sig för att låna en suggestiv episod från ett religiöst verk. Men längre än så bör vi knappast gå. Vi bör *inte* dra slutsatsen att författaren vill beskriva män som Gunnarr Lambason och Kolr Þorsteinson som fromma klosterbröder, och vi bör heller inte dra slutsatsen att sagans författare i det följande händelseförloppet vill diskutera den fria viljans mysterier;” (204).

I detta fall är jag naturligtvis helt enig med Sävborg. Ingen har ju heller föreslagit att Flosis dröm skall tolkas som en allegori om den fria viljan eller något i den stilen. Allegoriska tolkningar av islänningasagorna kan vi nog klara oss utan. Däremot bör de kristna mirakel, kristna uttalanden och kristna handlingar som förekommer i *Njáls saga* inte betraktas som isolerade eller tillfälliga inslag i berättelsen. De bör få konsekvenser för tolkningen av sagan som en sammanhängande och meningsfull helhet.

Lars Lönnroth
Professor emeritus i litteraturvetenskap
Göteborgs Universitet
lars.lonnroth@lit.gu.se

ANDREA DE LEEUW VAN WEENEN

ANOTHER INTERPRETATION OF THE WORD *EDDA*

“BÓK ÞESSI HEITIR EDDA. Hana hefir saman setta Snorri Sturlu sonr.” So begins the Uppsala manuscript DG 11 of the work usually referred to as the *Prose Edda* or *Snorra-Edda*. The implication is that the name *Edda* refers to the work itself rather than to this particular manuscript. As no explanation for the term is offered, we may assume that it was already present in the exemplar, or that the work was known by this name to the scribe. It may even be the title assigned to the work by the author.

Over the centuries various hypotheses have been proposed as to the meaning and origin of the word *edda/Edda*. Some found favour, at least for a time or at least with some scholars, while others have proved less persuasive. I will not go into the details of the hypotheses or follow the trails they left in scholarly discussion, as most of them were critically evaluated not long ago by Anatoly Liberman (Liberman 1996). He rejects the idea that *Edda* could refer to the content of the work and dismisses most hypotheses on linguistic grounds.¹ His three conclusions are: 1. “*Edda* is most probably not a word reflecting the content of Snorri’s book”, 2. “Whatever *Edda* meant, the word must have been clear to Snorri’s contemporaries”, and 3. “Whatever the origin of *Edda*, it was invented as the title of one particular book, more or less, we can assume, at the spur of the moment.”

Liberman, however, does not discuss the oldest etymology for *Edda*, proposed by séra Magnús Ólafsson in the introduction to his edition of the *Laufás-Edda*: “*Edda* dregst af orði Latinsku Edo eg yrki e(dur) dickta.”² This etymology was firmly rejected by Árni Magnússon: “Magni Olai,

1 *Edda* cannot be related to *óðr*, as i-umlaut would have resulted in *ø*, not e. Nor can *Edda* be derived from *Oddi* in a phonologically correct way. That *Edda* could have the same meaning as the noun *edda* “great-grandmother” is rejected for semantic reasons.

2 AM 758 4to f. 1r.

viri alias eruditissimi, sententia, de Eddâ ab edo derivandâ, refutatione non eget” (Finnur Jónsson 1930 2, 103). It is not possible to assess Magnús’s arguments as none were presented, and it might well be his problematic status as a scholar that caused this etymology to disappear from view for several centuries. In 1971 Stefán Karlsson revived the idea that *edda* could be derived from *edo* in a short article in a festschrift for Halldór Halldórsson’s 60th birthday. His reasoning is as follows: *kredda* is a loanword from the OE *crēda*, which in turn is the vernacular form of Latin *credo*. Even if this English origin had been forgotten, the relationship between OI *kredda* and Lat. *credo* was perfectly clear and a new word *edda* derived from Lat. *edo* could have been created. Unlike Magnús Ólafsson, Stefán Karlsson suggests that in this instance *edo* should be taken to mean “to publish” or “to put into writing”, citing Isidore of Seville’s phrase “Marcus euangelium edidit”. That Snorri knew the word *kredda* is certain, as it occurs in *Færeyinga saga*, a work with which he was familiar, and it is highly unlikely that his knowledge of Latin fell short of understanding the verbs *credo* and *edo*. Moreover, the phrase cited from Isidor occurs in a manuscript partly written in 1254 that contains a good deal of material connected to the Sturlung family.

As this 1971 festschrift for Halldór Halldórsson was published in a single typewritten version, it is not surprising that Stefán’s article made little impact. However, the idea was taken up independently by Anthony Faulkes (Faulkes 1977). He notes that various compounds or collocations of *edda* are used in poems of the 14th century, and that in the phrase “edda list” *edda* must mean “poetry” or “poetics”, and thus for these poets *edda* must have meant “ars poetica”. Faulkes then suggests that either the term represents a special use of *edda* “great-grandmother” or a homonym coined in the 13th century to apply to Snorri’s work. As the *Snorra-Edda* was the first work of its kind, there was no vernacular word available to describe it, and thus one had to be invented — and who better to do so than the author himself. Faulkes cites the etymology proposed by Magnús Ólafsson and remarks that even if the meaning “to compose (in verse)” is not common, it can be found, for example, in the second line of Ovid’s *Amores*. Accordingly, anyone with even the most cursory acquaintance with the *Edda* would have come across it. Finally, Faulkes supports the link with *edo* by pointing to the *kredda-credo* parallel.

When his oversight in respect of the possible *edo* etymology was drawn to his attention Liberman (1997) devotes two pages to summarizing Faulkes's article and then refutes it on the grounds that Snorri's audience would have known too little Latin to understand the pun.

Liberman's rejection of the *edo* etymology seems precipitate. It was not necessary for Snorri's readers to understand the word's etymology in order for the author to use it. It was sufficient that he himself found it pleasing, and his pleasure will have been shared by others who either recognised the play on words or had it pointed out to them. Indeed, this was my own experience on reading Faulkes article; "of course", I said to myself.

Perhaps, indeed, the word *edda* is even more of a pun than has been suggested, for not only might it have been coined as a parallel to *kredda* but it could even derive directly from it. *Kredda* is a loanword from OE *crēda*, the vernacular form of Latin *credo*. Both *crēda* and *credo* are nouns, meaning originally either the *Apostles' Creed* or the *Nicene Creed*. As Old Norse had no intervocalic single /d/, this had to be replaced by either /dd/ or /ð/, and, as in *stedda* from OE *stēda*, it became /dd/. The OE ending -a was retained as it fitted neatly into the ON declension system. The meaning of *kredda* developed into "superstition, illogically held belief", probably replacing an intermediate phase when it meant "belief (in general)", but we may assume that the original meaning was "creed", in the sense of a summary of the Christian belief. If we create the equation

kredda = *kristin trú*,
 or with an abbreviation
kredda = *kr. trú*,
 removal of the letters *kr* produces
edda = *trú*.

In this way *edda* signifies a summary of non-Christian belief, a definition that accords well with the mythological part of the *Snorra-Edda*.

This hypothesis may seem far-fetched and unlikely to have been generally understood. But we have to realize that the *Edda* was intended for poets working within and familiar with the complicated rules of skaldic poetry. They probably knew quite a few poems by earlier skalds and were thus no strangers to the mental agility required to decipher and appreciate such verse. Unusual vocabulary, unfamiliar word-order and the use of complex kennings served to make the poetry difficult to understand,

even with pen and paper at hand, while in the sagas there are accounts of these poems often being composed extemporaneously and reacted to immediately. And sometimes even more verbal trickery was involved, as exemplified by verse 42 in *Egils saga* (ch. 65), where for a long time scholars were puzzled by the last line “ek bar sauð með nauðum”,³ as the immediately preceding narrative mentions neither sheep nor bearing. As Egill fights a duel with Atli the Short, he finds that his sword will not bite his opponent; eventually they wrestle and Egill bites through Atli’s throat, thereby killing him. He then breaks the neck of the sacrificial bull, returns to his companions and composes a verse, in which he explains how his sword would not bite, because of the spell that Atli had cast over it, and how he had been forced to use his teeth. The cited line then follows. Until Jón Helgason’s clever analysis (Jón Helgason 1957) this line had proved difficult to understand; the only way to make any sense of it was to take *sauð* to mean not “sheep”, as elsewhere in Old Norse, but “sacrifice” as in Gothic. Jón Helgason, however, reordered the line as

bar ek sauð með nauðum,

by making *ek* into an enclitic and replacing *sauð* with its synonym *á*. Thus:

bark á með nauðum.

Because in unstressed positions there can be no long-short opposition, as attested in the *First Grammatical Treatise*, this can also be read as

barka með nauðum,

so that the last two lines now read:

jaxlbróður lét ek eyða barka með nauðum,

which translates as: “With difficulty I let my teeth destroy his throat”.

If we view the verse from the poet’s perspective, we have a verse that tells firstly of Egil’s sword failing to bite because of Atli’s spell (lines 1–4), and then of Egil using force against his opponent (lines 5–6), and, finally, of his destroying something with his teeth (line 7). Not mentioned in the verse thus far is the fact that Egil bit through Atli’s throat. We would expect to find the word *barki* in line 8 as an object with *eyða*. *Eyða* usually governs the dative, but can be found occasionally with the accusative. Here it is irrelevant, however, as the form would be *barka* in both cases. The

3 Such is the text in *Möðruvallabók*. *Ketilsbók* and the *Wolfenbüttel* manuscript read “af” instead of “með”, cf. Finnur Jónsson 1912, 57.

poet has decided to disguise the word *barka* by splitting it into three parts: *bar-k-a*, where *bar* would be understood as the preterite of *bera*, *-k* is the enclitic form of *ek*, and, as noted above, the final *a* can be taken as long. By using *á* to mean “sheep” and substituting a synonym (*sauð*) the poet succeeds in hiding the keyword in a perfect metric line. In his article Jón pointed out that such substitutions of one synonym for another are often found in skaldic poetry and later in *rímur*.

When compared with this sleight-of-hand, which Snorri as the author of *Egils saga* was certainly aware of, even if he did not compose the verse himself, my suggestion that the first two letters of *kredda* should be taken as a reference to the fact that the *credo* is the summary of *Christian* belief is not as far-fetched as it may seem at first sight.

It remains to be said that the name *Edda* may well have been multi-layered in meaning. It could have involved the connection with Latin *edo* (with one or both shades of meaning attached to it), the rebus-like connection with *kredda*, and possibly even the link with the noun *edda* “great-grandmother”, in order to indicate that the book contains ancestral lore, or to hint that the beliefs described were outdated.

BIBLIOGRAPHY

- Faulkes, Anthony. 1977. "Edda." *Gripla* 2: 32-39.
- Finnur Jónsson (ed.). 1912. *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning A, 1. Text efter Håndskrifterne*. Copenhagen: Villadsen & Christensen.
- Finnur Jónsson (ed.). 1930. *Árni Magnússon levned og skrifter* 1–2. Copenhagen: Gyldendal.
- Jón Helgason. 1957. "Ek bar sauð." *Acta Philologica Scandinavica* 23: 94–96.
- Lieberman, Anatoly. 1996. "Ten Scandinavian and North English Etymologies." *Alvissmál* 6: 63–96.
- Lieberman, Anatoly. 1997. "An Addendum to 'Ten Scandinavian and North English Etymologies' (*Edda* and *glide/gleiten*)." *Alvissmál* 7: 101–104.
- Sigurður Nordal (ed.). 1933. *Egils saga Skalla-Grímssonar*. Íslenzk fornrit 2. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Stefán Karlsson. 1971. "Eddukredda." *Briari á sextugsafmali Halldórs Halldórssonar 13. júlí 1971*. Reykjavík: [unpublished copy], 25–33.

Andrea de Leeuw van Weenen
 Tjalkenwerf 3
 NL-2317DD Leiden
 andreal@xs4all.nl

EINAR G. PÉTURSSON

JÓN MARINÓ SAMSONARSON

JÓN MARINÓ SAMSONARSON handritafræðingur fæddist á Bugðustöðum í Hörðudal í Dölum 24. janúar 1931 og var því á 80. aldursári er hann lést á Elliheimilinu Grund 16. september haustið 2010.

Jón ólst upp í Hörðudalnum til unglingsára, en faðir hans brá búi 1949 og fluttist fjölskyldan þá til Reykjavíkur. Það er mjög ihugunarvert hvað margt var þá öðruvísi en nú. Mikla athygli vakti er ég sagði fólki hvar Jón var fæddur og fimm bæjarleiðum utar var á sama tíma Sigfús Daðason skáld, en þeir kynntust fyrst á ráðstefnu á Ítalíu um sextugt. Ferðalög voru erfiðari en nú og bæirnir hvor í sinni sýslu.

Í Reykjavík fór Jón í skóla, lauk stúdentsprófi 1953 og meistaraþrófi í íslenskum fræðum vorið 1960 með ágætiseinkunn. Lokaritgerðin var um skáldskap séra Bjarna Gissurarsonar í Þingmúla undir handleiðslu Steingríms J. Þorsteinssonar prófessors í íslenskum bókmenntum síðari alda. Bjarni dó um nírætt 1712 og var dóttursonur Einars Sigurðssonar prests og skálds í Eydölum. Skáldskapur Bjarna eins og margra annarra skálda frá þeim tímum var og er lítt rannsakaður og hér kom strax fram það verklag, sem einkenndi fræðastarfsemi Jóns alla tíð, að leita til upprunans eins langt aftur og kostur var. Jón skilaði ritgerðinni handskrifaðri og hún var ekki gefin út, en aftur á móti gaf hann út 1960 í flokki smábóka Menningarsjóðs úrval úr kveðskap Bjarna er nefndist *Sólarsýn*. Eftir próf var Jón á árunum 1960–1968 sendikennari í íslensku við háskólann í Kaupmannahöfn og stundaði fræði sín á Árnastofnun undir handarjaðri Jóns prófessors Helgasonar. Víst er að Jón Helgason þurfti ekki að kenna nafna sínum nákvæmni í vinnubrögðum, því að Jónas Kristjánsson hefur eftir honum, að Jón Samsonarson væri einn af fáum sem hann taldi sig geta treyst tilvitnunum hjá og þyrfti ekki að kanna sjálfur hvort rétt væri eftir haft. Einnig sagði hann um Samsoníus, eins og Jón Helgason kallaði nafna sinn stundum í gamni, að hann væri einhver þefvísasti „handritauppsnuðrari“, sem hann hefði kynnst.

Í Kaupmannahöfn leitaði Jón Samsonarson uppi þulur í handritum og safnaði til útgáfu hjá Árnastofnun í Kaupmannahöfn, en henni varð því miður aldrei lokið. Árið 1964 gaf hann út í tveimur bindum *Kvæði og dansleiki*. Þar eru fyrst raktar vandlega heimildir um íslenska dansleiki og víða leitað fanga. Eins og nafnið bendir til er í ritinu gefinn út margs konar kveðskapur: mest eru þar fornkvæði, sem oft eru kölluð folkeviser, og vikivakakvæði. Einnig eru þar stökur og kveðlingar, gömul afmorskvæði, stórt og fjölbreytt safn víðlaga. Loks eru leikkvæði sem eðlilegt er miðað við heiti ritsins. Næstum alltaf var leitað til handrita, þótt sumt væri til prentað áður. Mikið var áður óútgefið og sumt frá því um siðaskipti. Með þessum handritarannsóknum braut Jón ótæpilega akurlendisjaðarinn. Ein stærsta eyða í útgáfum elstu íslenskra texta er veraldlegur kveðskapur frá því í lok katólsku og til um 1600. Varðveisla kveðskapar á því tímabili er sérlega flókin og torvelt að fá yfirlit um efnið. Það er einnig slæmt fyrir sögu íslensks máls hvað þessi kveðskapur er illa aðgengilegur. Í Kaupmannahöfn athugaði Jón rit frá 16. og 17. öld um íslensk efni og ræddi fram á síðustu ár um nauðsyn útgáfu á næstum ókunnri Íslandslýsingu á dönsku frá 16. öld, sem varðveitt er í handritinu Ny kgl. sml. 578 fol., en handritsins er ekki getið í handritaskrá Kálunds.

Árið 1968 fluttist Jón til Íslands ásamt fjölskyldu sinni og varð starfsmaður við Handritastofnun Íslands, sem síðar nefndist Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi. Þar starfaði Jón uns hann lét af störfum fyrir aldurs sakir 2001. Um Jón sagði Ólafur Halldórsson samstarfsmaður hans á Árnastofnun og þótti öllum sannmæli (*Grettisfærsla*, 451): „Jón Samsonarson tekur ekki mark á prentuðum bókum.“ Hér kemur glögglega fram, sem áður sagði, sú stefna að leita eins langt aftur og kostur var, en handrit eru eldri en prent og ýmislegt ruglast hjá milliliðum. Þegar ég fór að fást við fræði frá 17. öld sagði Steingrímur J. Þorsteinsson prófessor við mig að ég skyldi leita ráða hjá Jóni Samsonarsyni: „Hann vissi meira um þetta tímabil en nokkur annar hefði nokkru sinni vitað.“ Tók Jón mér ljúfmannlega og varð mér drjúgt gagn af samræðum við hann, ekki síst í vinnubrögðum og gætni í ályktunum. Jón kenndi nokkuð við Háskólann og nutu nemendur góðs af mikilli þekkingu hans og þar notaði hann þá aðferð að láta nemendur snemma á sínum námsferli skrifa upp texta eftir handritum og opnaði þar með fyrir þeim heim sem of mörgum er lítt kunnur. Mættu margir fræðimenn í ýmsum greinum taka hann þar til fyrirmyndar.

Ekki fór hjá því að Jón benti mönnum á verkefni, sem urðu að viðamiklum rannsóknum. Hér verða nefnd nokkur helstu dæmi um rannsóknir sem Jón átti fyrst hugmyndina að: útgáfa á *Oddaannálum* og *Oddaverjaannál*, sem Eiríkur Þormóðsson hóf og Guðrún Ása Grímsdóttir lauk; rannsóknir sem Hubert Seelow gerði á íslenskum þýðingum úr þýsku á almúgabókum, sem eru skemmtisögur í lausu máli og vitaskuld voru oft ortar út af þeim rímur. Það efni er allt varðveitt í handritum og lítt kunnugt. Jón benti M. J. Driscoll á sögur eftir séra Jón Oddsson Hjaltalín, sem uppi var á árunum 1749–1835 og samdi tíu riddarasögur og þýddi sjö sögur, m. a. eftir Voltaire. Driscoll hefur síðan gefið út tvær bækur um Jón Hjaltalín. Grundvöll lagði Jón Samsonarson að útgáfu á kvæðum Hallgríms Péturssonar, sem nú er að koma út á Árnastofnun. Hann rannsakaði handrit kvæða Einars Sigurðssonar í Eydölum og kom það verk út eftir að hann hætti störfum. Oft hafði Jón á orði fleiri álíka verkefni, sem þörf væri á að vinna, og má hér nefna *Huldar sögu* í mörgum gerðum, en sú elsta er varðveitt í handritum frá 18. öld.

Á Árnastofnun fékkst Jón mjög við bókmenntasöguskrif fyrri alda og gaf út slíkt rit eftir Pál lögmann Vídalín. Einnig birti hann mikinn fjölda ritgerða í tímaritum og afmælisritum um efni frá sama tímabili. Sérdeilis verður að nefna afmælisrit Jóns, *Ljóðmál*, sem kom út er hann varð sjötugur og þar eru nokkrar ritgerðir hans. Fjórir meginkaflarnir voru samdir á síðasta skeiði starfsævi Jóns eftir fyrri aðföngum og er eins konar niðurstaða söfnunar hans og rannsókna á særingum, barnagælum og alþýðukveðskap. Allt efni sem þarf að rannsaka miklu meira, en gert hefur verið til þessa.

Á gamlársdag 1953 gekk Jón að eiga Helgu Jóhannsdóttur og eignuðust þau fjórar dætur: Heiðbrá, f. 1954; Svölu, f. 1957; Hildi Eir, f. 1971 og loks Sigrúnu Drífu, f. 1974. Þau hjón voru samhent og fóru mikið í ferðalög meðan heilsan leyfði. Á árunum 1963–1971 fóru þau um landið og tóku upp á segulbönd kveðskap, sögur og þjóðlög af vörum fólks og er það safn varðveitt á Árnastofnun og minnkar ekki gildi þess með tímanum. Jón var trúr uppruna sínum og skrifaði langar greinar um gömlu sóknarkirkju sína í Snóksdal í Miðdölum og yfir 100 síðna grein um Hörðudal í Breiðfirðing. Mörgu safnaði hann sem ekki varð unnið úr, en getur vonandi í framtíðinni nýst eftirkomendum.

Ekki nutu þau lífsins lengi, því að Helga veikist 1983 og var þá ekki nema 47 ára og sýndi Jón æðruleysi í veikindum hennar. Ekki var ein báran

stök því að 4. febrúar 1987 missti Jón einnig heilsuna, þótt hann héldi andlegum kröftum að mestu, en hann var þá nýorðinn 56 ára.

Jón var hógvær maður og lítt fyrir að trana sér fram. Hann reyndi að koma á Árnastofnun daglega en þrek var mjög þorrið þótt hugur væri samur. Sumarið 2001 fór Jón á Elliheimilið Grund og var þar til æviloka. Hann hafði til hins síðasta fýsn til fróðleiks og skrifta og fékkst þar í fyrstu nokkuð við að skrifa upp texta og þar á meðal var *Sagan af Árna yngra ljúfling* eftir Jón Espólín. Ég bar uppskrift Jóns saman við handrit og setti saman inngang, þar sem glögglega komu fram þröngar ástæður þeirra sem við söguna fengust á 19. öld. Kverið komst út um sumarið áður en Jón dó og hann vildi alls ekki að sín yrði getið á titilblaði. Þetta sýnir hógværð hans og hugurinn stóð til fræðanna svo lengi sem hann lifði.

Einar G. Pétursson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
egp@hi.is

